

Q.Ş.KAZIMOV

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ

MORFOLOGİYA

Ali məktəblər üçün dərslik

*Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyinin 20.10.10 tarixli
1386 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir*

**«Elm və Təhsil»
Bakı - 2010**

Elmi redaktorları: **Tofiq Müzəffəroğlu**
filologiya elmləri doktoru

İsmayıl Əhmədzadə
filologiya elmləri namizədi, dosent

Rəyçilər: **Fikrət Xalıqov**
filologiya elmləri doktoru

Nuridə Novruzova
filologiya elmləri namizədi, dosent

Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, «Nurlan», 2010, 400 s.

Dərslik ümumi dilçiliyin və Azərbaycan dilçiliyinin son nailiyyətləri, müəllifin bu sahədə uzun illərdən bəri qazandığı təcrübə əsasında yazılmışdır. Nitq hissələri və mühüm morfoloji kateqoriyalar, adların dəyişmə, fellərin təsərif sistemi yeni baxış əsasında işlənmiş, nitq hissələrində keçid prosesləri xüsusi nəzərə alınmışdır. Bir çox mübahisəli məsələlərin həlli baxımından dərslikdə yeniliklər çoxdur.

Ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün nəzərdə tutulan bu dərslikdən başqa fakültələrin tələbələri, magistrlər, aspirantlar və müəllimlər də istifadə edə bilərlər.

MÜƏLLİFDƏN

60-cı illərin ortalarından dilimizin morfoloji quruluşu ilə bağlı apardığım mühazirə və seminarlar prosesində saysız suallarla qarşılaşmalı olmuşam. Tələbələrimin sualları da bura qarışmışdır. Lakin uzun müddət morfolojiyaya aid müşahidələrimi qələmə almaq imkanım olmamışdır. Slavyan Universitetində morfolojiyadan mühazirələr oxuduğum dövrdə bu sahəyə təşəbbüs etsəm də, cəmi 36 səhifəlik giriş hissəsini yazı bilmişdim. Axır ki bu il fevral ayında mənə tapşırılmış «Üzeyir Hacıbəyovun publisistika dili» mövzusunun mart ayında tamamlayıb, bir sıra cari yazılar istisna olmaqla, bütün fikrimi bu sahəyə toplamışam və bu işi başa çatdırdım. Təbiətin buna imkan yaratdığını təşəkkürlə qeyd etdim. «Sintaksis» dərslərini 2000-ci ildə tələlədikdən sonra daim belə bir arzumun reallaşması haqda düşünmüşəm.

Mühazirəli məsələlərə münasibətimi əksərən «qeydlər» və «məlumat üçün» başlıqları altında vermişəm. Ali məktəb proqramına müvafiq yazıldığı üçün, təbii ki, bizdən əvvəl bu sahəyə qələmə çalmış hörmətli müəllimlərimizdən, tədqiqat əsərlərindən öyrəndiklərimiz də əhatə olunmuşdur.

Adlara məxsus kateqoriyalarla, fel kateqoriyaları ilə, zərf və köməkçi nitq hissələri ilə bağlı bir sıra mühazirəli məsələlərə mövcud kitablar cavab verə bilmir. Doğrudur, o məsələlərin bir qismini indiki halda da həll etmək çətindir, lakin düzəldirilməsi mümkün olan morfoloji hadisələr də çoxdur. İstifadədə olan dərslər və monoqrafiyalar 50-60 il əvvəl yazıldığından yeni tələblərlə səsleşmir. Misallar da köhnəlmişdir. Sözdüzəldicilik sistemində, ayrı-ayrı kateqoriyaların izahında yanlış mülahizələr də var. Fellərdə təsirlik, növ və sözdüzəldicilik vasitələri, fel şəkillərinin mürəkkəbinin fikrin zəngin çalarlarla ifadəsində rolu, şəxssiz fel formalarının substantivləşmə, atributivləşmə, adverbiallaşma imkanları ilə bağlı dəqiqləşdirilməli məsələlər belə bir addımı atmağımız üçün əsas oldu.

Əsər haqqında qeyd və təkliflərini verəcək yoldaşlara əvvəlcədən təşəkkürümüzü bildiririk.

Prof.Q.Ş.KAZIMOV
26.09.2010

AZƏRBAYCAN DİLİ ANLAYIŞI

Azərbaycan dili Azərbaycan respublikasının dövlət dili olub, dünyanın geniş yayılmış dillərindən biridir. Bu dildə 50 milyona qədər adam danışır. Azərbaycan respublikası ilə yanaşı, Cənubi Azərbaycanın da əsas əhalisi Azərbaycan türklərindən ibarətdir. Dağıstan, Gürcüstan, Türkiyə və İraq ərazilərində də azərbaycanlılar öz qədim yurdlarında toplu halda yaşamaqdadırlar. Azərbaycan torpağının böyük bir hissəsi zorla Ermənistan ərazisinə birləşdirilmiş, əhalisi isə öz qədim yurdlarından çıxarılmışdır. Bunu bizim gələcək nəsillər unutmamalı, tarixin verəcəyi fürsətdən istifadə etməlidirlər. Bunlardan əlavə, Rusiyada, Avropa ölkələrində, ABŞ-da və başqa ərazilərdə də azərbaycanlılar səpəli halda yaşamaqdadırlar.

Azərbaycan dili dünyanın ən qədim dillərindəndir. Ümumxalq Azərbaycan dili eramızın V əsrində formalaşmışdır. VI-VIII əsrlər şifahi ədəbi dilimizin təşəkkülü və inkişafı dövrüdür. Bu dövrün ən mükəmməl dil nümunələri «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində toplanmışdır. Yazılı ədəbi dilimizin təşəkkül tarixi IX-XI əsrləri əhatə edir. Suli Fəqihin «Yusif və Züleyxa», İsanın «Mehri və Vəfa» məsnəviləri, «Dastani-Əhməd Hərəmi» poeması, Həsənoğlunun qəzəlləri ədəbi dilimizin ilk nümunələri deyil, inkişaf yolunda olan bir ədəbi dilin nümunələridir. Qazi Bührə-nəddin, Nəsimi, Füzuli, Qurbani, Ş.İ.Xətai, Məsihi, M.P.Vaqif, Q.B. Zakir, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı, S.Vurğun, S.Rəhimov, M.İbrahimov kimi nəhəng söz ustaları bu dildə yazıb-yaratmışlar.

Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə – türk dillərinin Oğuz qrupuna daxildir. Lakin formalaşma tarixi Oğuz qrupuna daxil olan dillərdən çox qədimdir. Hindavropalılar, türklər, semitlər və qafqazdillilər ulu dildən Ön Asiyada təcrid olunmuş, burada təşəkkül tapmış, Yer üzünə – şərqə, qərbə, şimala və cənuba buradan yayılmışlar. Türklərin ən qədim vətəni Ön Asiyadır, şimalı-cənublu Azərbaycan əraziləridir. Azərbaycanın kuti, kassi, lullu, turukki və b. tayfalarının hələ e.ə.III-II minilliklərdə güclü dövlətləri olmuş, kutilər e.ə. 28-ci əsrdə Aratta dövlətini yaratmış,

bir az sonra 100 ilə qədər bir müddətdə Şumeri idarə etmişlər. E.ə. ikinci minillikdə ulu babalarımız kaslar Şumeri 500 ilə qədər idarə etmişlər. Kutilər də, lullular da, kaslar da türk tayfaları idilər. **Türk** adını daha qədimlərdən yaşadan və gətirən isə Turukki tayfası olmuşdur. Turukkilər çox güclü birlik yaratmış və öz zamanlarında yırtıcı Assur dövlətini daim qorxu altında saxlamışlar. **Turukki** sözü «güclü, qüvvətli, doğan, törəyən» mənalarında **tur** **tör** sözündən olub, *türük//türk* sözünü əmələ gətirmişdir.(1, 191-192)

Miladdan əvvəl 1-ci minilliyin başlanğıcında Azərbaycan türk tayfaları güclü Manna dövlətini yaratmış, Mannanın süqutundan sonra minilliyin ortalarında böyük Midiya dövləti təşəkkül tapmışdır. Mannalılar və midiyalılar qohum tayfalardan ibarət idilər. Azərbaycan tayfaları, Azərbaycan hakimləri farsları və başqa tayfaları da özlərinə tabe etmiş, böyük imperiya yaratmışlar. E.ə. IV əsrdə respublikamızın indiki ərazisində Albaniya, cənubda Atropatena dövləti yaranmışdır. Yunan işğalı (e.ə.IV əsr), Parfiya (e.ə. 250-e.226) və Sasanilər (224-652) sülalələri dövründə şimalın və cənubun əhalisi daim birlikdə olmuş, feodalizmin ilkin inkişaf mərhələsində Azərbaycan tayfalarının konsolidasiyası əsasında ümumxalq Azərbaycan dili formalaşmışdır (III-V əsrlər).

Azərbaycanda türk dilinin formalaşması aborigen türklərin dili hesabına olmuş, vaxtaşırı Azərbaycana qayıdan türk tayfaları onları gücləndirmişdir. XI əsrdə Səlcuq oğuzları Azərbaycana gəlməyə başlayanda artıq Azərbaycan ədəbi dili var idi və onların bu dilin təşəkkülündə elə bir rolu olmamışdır. Əksinə, Azərbaycan dili uzun müddət ədəbi dil kimi ətraf aləmə və o cümlədən səlcuqlara da xidmət etmişdir: «Azərbaycan ədəbi dili XIII əsrin sonlarında və XIV əsrdə Şərqi Anadoluda yetişən bir çox şairlərin şeir dili kimi işlənilmiş və bu dildə yazılan şeirlər Osmanlı türk yazılı ədəbi dili üçün, demək olar ki, ilkin nüsxə olmuşdur. Elə buna görə də türk filoloqları bu həqiqəti başqa bir istiqamətdə olsa da, «əsasən səlcuqi-osmanlı ləhcəsinin əski və ibtidai şəkildə Azərbaycan ləhcəsi arasında həmin heç bir fərq yoxdu» (Köprülüzadə), «o zamanın Azərbaycan ədəbi dili ilə Anadolu ədəbi dili arasında heç bir fərq yoxdu» (İ.Hikmət) – deyərək, təsdiq etmişlər. Avropa türkoloqlarından bəzisi isə XIII-

XIV əsrlər arasında Anadoluda yaşayıb-yaratmış şairlərin əsərlərinin dilindən danışarkən osmanlıcadan fərqli bir dil olduğunu göstərərək, bu dili Səlcuq türkcəsi adlandırmışlar. Diqqətlə yoxladıqda aydın olur ki, həmin dil o zaman Anadoluda işlədilən və türki adı ilə tanınan Azərbaycan dilidir». (2, 88-89)

Azərbaycan ən qədim dövrlərdən türk yurduudur və Yer üzündə İnsandan türk qolu ayrılarkən onların payına ilkin olaraq Azərbaycan əraziləri düşmüşdür.

Hələ eradan əvvəlki birinci minilliyin sonlarında Azərbaycanın cənub hissəsində əhali dövlətin adı ilə **atropatenlər**, şimalda **albanlar** adlanırdı, cənubda *Atropatena dili*, şimalda *Alban (Aran) dili* ifadələri işlənirdi. (3, 214-235)

Orta və Mərkəzi Asiyada V-VIII əsrlərdə nəhəng abidələr qoyub getmiş böyük Türk xaqanlığının yaradıcısı olan «500 evlik» Aşina ailəsi (xaqanlığı yaradan Bumın kağanın və İstəminin tayfası) Orta Asiyaya Azərbaycandan getmişdir. (*bax*: 4, 295-313)

«Türk» etnik adı Azərbaycanda çox qədim tarixə malikdir və e.ə.III minilliyin əvvəllərindən məlumdur. Bu etnonimin daşıyıcılarının – Turukkilərin bir hissəsi sonralar Orta Asiyaya köçsə də, əsas hissəsi Azərbaycanda idi, ona görə də Azərbaycanda bu etnonim işlənməkdə davam edirdi. Mərkəzi Asiyada Xaqanlığın yaradıcısı olan bu tayfa böyük dövlət yaratdıqdan və onu «Türk xaqanlığı» adlandırdıqdan sonra bütün Orta və Mərkəzi Asiya ərazilərində «türk» sözü sürətlə kütləviləşmiş, daha intensiv işlənmişdir. Azərbaycanda isə V əsrdən – Sasanilər dövründən kütləviləşməyə başlamışdır. Sasanilər Çindən İrana qədər böyük bir ərazidə yerləşmiş türk xaqanlığı ilə əlaqə saxlayır, bəzən qohumluq münasibətlərinə girməli olurdular. Onlar bu minvalla Azərbaycan türklərini də ‘türk’ adlandırırdılar. Digər tərəfdən, xaqanlığın öz dövründə xaqanlıq türklərinin Azərbaycana axını davam etməkdə idi. Ərəblər gəldikdən sonra şimalı-cənublu bu ölkəni də (Azərbaycanı) “türk ölkəsi” bilir və «türk ölkəsi» adlandırırdılar. Lakin ərəblər cənub ərazilərindən tədricən şimala qalxdıqları və *Atropatena* sözünü öz şivələrində ‘Azərbaycan’ şəklinə saldıqları, azərbaycanlıları qısa şəkildə **azəri** adlandırdıqları üçün bu termini şimal türklərinə də tətbiq etməyə başlamışdılar. Ona görə də ‘türk’ termini yalnız ‘Alban’ adını deyil, ‘madalı’ və ‘atropatenalı’ adlarını da əvəz etməyə başlamışdı. Eyni və-

zifəni *azəri* sözü də yerinə yetirməkdə idi. Bu ifadələrin işlənməsi, bəzi tarixçilərin qeyd etdiklərinin əksinə olaraq, “VIII-IX əsrlərdən sonra” yox, erkən başlamışdı - *türk* sözü V əsrdən işləkliliyini genişləndirmiş, *azəri* sözü isə VII əsrdən işlənməyə başlamışdı. Xalqın və onun dilinin təşəkkülü cənublu-şimalı vahid proses kimi birlikdə getmişdir. İskəndərin işğalı dövründə, Parfiya asılılığı, Sasanilər və ərəb istilasları dövrlərində daim şimala cənub birlikdə olmuş, bir canişinlikdə birləşdirilmişdir. Ona görə də bu dövrdə proses Atropatena və ya alban dilinin təcrid olunmuş təşəkkülü istiqamətində deyil, hər iki ərazidə yaşayan əhəlinin birgə türk-azəri dilinin təşəkkülü və inkişafı istiqamətində gedirdi. Bu dil artıq V əsrdə bütövlükdə ümumxalq dili şəklində formalaşma işini başa çatdırmışdı. VI-VIII əsrlər şifahi ədəbi dilin təşəkkül və inkişafı dövrü kimi tarixə daxil olur. Gəlmə türk tayfalarının hamısı yaxın və qohum tayfalar idi, dilləri bir-birindən az fərqlənirdi. Odur ki heç bir tayfanın yeni gəlişi ədəbi dilin təşəkkülü yolunda maneə ola bilməmişdir. Əksinə, fars ənənəsi, ərəb asılılığı sadə xalq dilini yazıda ağırlaşdırırdı. Sonrakı əsrlərdə xalq bu təsirdən, bu ağırlıqdan xilas olmağa çalışmış və buna tədricən müvəffəq olmuşdur.

Vahid etnogenezin təşəkkülü V əsrə aiddir. Səlcuq oğuzları Azərbaycanda geniş məskən salmamış, müəyyən müddət yaşasalar da, Kiçik Asiyaya irəliləmişlər. Onların dil-nitq təsiri daha çox Azərbaycanın qərb qrupu şivələrində müşahidə olunur. Anadolu da türk dilinin təşəkkülü ilə Azərbaycanda türk dilinin təşəkkül spesifikasiyası ciddi şəkildə fərqlənir. Azərbaycan başdan-binadan türk ölkəsi idi. Azərbaycandan miqrasiyalar da olmuşdur, Azərbaycana miqrasiyalar da olmuşdur, lakin heç vaxt Azərbaycan əhalisi içərisində türk olmayanlar üstünlük təşkil edə bilməmişdir. Anadolu da isə vəziyyət başqa cür idi. Çox qədim dövrlərdə Anadolu da türk yurdu olmuşdur. Lakin sonralar bu ərazilərdə hind-avropalıları üstünlük təşkil etmişlər. XI əsrdən Səlcuqların gəlişi ilə vəziyyət tədricən dəyişmiş, Anadolu yenidən türk yurduna çevrilmişdir. Bu cəhəti bir çoxları nəzərə almadığı üçün türk və Azərbaycan dillərini mövcud ərazilərdə paralel inkişaf edən dillər kimi düşünürlər. Bu cür düşüncə tam yanlışdır. Səlcuq oğuzları gələndə artıq ədəbiləşmiş Azərbaycan dilinin min ilə yaxın tarixi vardı və XIV əsrin ortalarına qədər Azərbaycan dili et-

raf xalqlara, o cümlədən Səlcuqlara da xidmət etmişdir: “Türkiyədə və Azərbaycanda etnik proseslərin fərqli cəhətləri vardır. Türkiyə ərazisində həqiqətən tam türkləşmə prosesi getmişdir və bu proses həm də xristian dininin islamla əvəz olunması prosesi ilə yanaşı getmişdir. Azərbaycanlıların etnogenezində türkləşdirmə (assimilyasiya) etnik prosesin xarakterik xüsusiyyəti olmamışdır, çünki burada türk etnosları əvvəldən aparıcı rol oynayırdı”.(5, 209)

Erkən orta əsrlərdə - Parfiya dövründə bir sıra irandilli tayfalar Azərbaycan ərazilərinə köçürülmüşdür. Lakin bunlar azlıq təşkil edirdilər. Ölkəmizin ərazisindəki tatlar, talışlar, kürdlər, lalələr yenə də iki min il əvvəlki yerlərində yaşamaqdadırlar və yerlərini çox nadir hallarda dəyişənlər olmuşdur. İran-fars şovinizmindən fərqli olaraq, Azərbaycanda heç bir etnosun dili sıxışdırılmır.

Qaynaqlar göstərir ki, azəri dili Azərbaycanın erkən türk əhalisinin dili olmuş, fars dilindən və pəhləvi şivələrindən fərqlənmişdir. “Əsrimizin 20-ci illərinə kimi və daha sonra tarixi ənənə *azəri* məfhumunu azərbaycanlıların adı ilə bağlamışdır”.(3, 226) *Azəri* sözü *Antarpatianu* və *Atropatena* sözləri ilə bir kökəndir.

Azərbaycan sözü *Antarpatianu* sözündən əmələ gəlmişdir. *Antarpatianu* sözünün birinci hecasındakı *An* allah adının “*n*” samiti düşmüş, söz *Atarpatianu*, tədricən *Atropatena* şəklini almışdır. Bir sıra yazılarda *Atropatena* sözündə irəli çıxan «*t*» (*dz*) qovuşuq səsinin birinci komponentinin qarşılığı variantı *t* saxlanmışdır. Məsələn, monqol basqınlarını gözləri ilə görmüş Gəncəli Kirakos 1241-ci il hadisələrindən bəhs edərək yazır: “Onlar (monqollar - *Q.K.*) getdikcə farsların bütün ölkəsini, *Atrpatakani*, Deyləmi dağıtdılar, qarşılarında bir maneə qalmasını deyər, hamısını bir-bir yağma etdilər”. (6, 162)

Ərəblər isə öz dillərinin xarakterinə uyğun olaraq həmin qovuşuq səsin ikinci komponentinə üstünlük vermiş, sözü *Adzirbican* – *Azirbican* – *Azərbaycan* şəkillərində tələffüz etmişlər, fərqləndirmək üçün Azərbaycan ərazisində işlədilən dili “əl-azəriyə”- *azəri dili* adlandırmışlar. *Azəri* sözü bu sözdən, bu tələffüzəndir.

Bir sıra iranşünaslar azəriləri İran tayfalarından biri hesab edib irandilli əhali saymışlar. Lakin bu xalqı və onun dilini farsdilli güman edilən bir tayfa adı ilə əlaqələndirməyin tam əsassız olduğu göz qabağındadır. Çünki tarixin az-çox yazılı mənbələri olan son beş min ili ərzində Azərbaycanda və hətta yaxın ətraf ərazilərdə *azəri* adında türk və ya irandilli aparıcı bir tayfaya təsadüf edilməmişdir.

Azəri sözü tayfa adı deyil, *Azərbaycan* sözündəndir və *Azərbaycan* sözünün qısaldılmış forması kimi təşəkkül tapmışdır.

Əgər tarixçilərimiz bu uydurmalara uymasa idilər, bu addan vaxtilə (XX əsrin 70-ci illərində) azərbaycanlılar imtina etməklə (və ya onları buna məcbur etməklə) böyük səhvə yol verməz, Azərbaycan ziyalıları arasında “türk dili” və ya “Azərbaycan dili” söhbətləri ilə ixtilaf yaranmazdı.

Beləliklə, *azəri* sözü ərəb istilasından intesiv şəkildə işlənmiş və o gündən ki ərəblər bütün ölkəni “Azərbaycan” adlandırmağa başlamışlar, o gündən də dilimizə bu kökdən “*-əl-azəriyə*” – *azəri dili* demişlər. Etimoloji cəhətdən *Azərbaycan* sözünün kökündə nə durursa, “azəri” sözündə də o durur. Bu söz 1300 ildir ki, işlənməkdədir.

Görünür, *azəri dili* bir termin kimi daha çox ərəb təhsillilərin dilinə məxsus olmuş, ərəblər Azərbaycanda öz mövqeyini itirdikdən sonra “azəri” sözü də işləkliyini zəiflətməmişdir. Lakin bu söz tamamilə unudulmamış və bütün sonrakı minillik boyu daim Azərbaycan türk dilinin yığcam adı kimi gərəkli olmuşdur. XIII əsrdə elmi ədəbiyyatda öz izini saxladığı kimi, XIX əsr mənbələrində də özünə yer tapmışdır. XX əsrin 60-cı illərində daha işlək olmuşdur.

VII-X əsrlər elə bir dövr idi ki, ərəblər Azərbaycanı bütöv görür və onun “qədimdən türk yurdu” olduğunu yaxşı bilirdilər, dəfələrlə yerli əhali ilə toqquşmalı olmuşdular. Bir tərəfdən də, yeni türk axınları davam etməkdə idi. Aramsız olaraq türklər türk yurduna axışdılar. Buna görə də ərəblər təbii, qanuni, məntiqi bir iş görmüş, fərqləndirmək üçün Azərbaycanın türk əhalisini *azəri* adlandırmış, əhalinin dilinə *azəri dili* demişlər. Lakin “azəri” sözünün rəsmi işlənmə imkanları əhalinin öz dillərini “türk dili” adlandırmasına mane olmamış, yuxarı dairələrdə daha çox “azəri dili”, geniş xalq arasında “türk dili” sabitləşmişdir. Ərəblər

bir işğalçı kimi zəiflədikcə “türk dili” üstünlük qazanmışdır. Təsadüfi deyildir ki, böyük Nizami də XII əsrdə “türkcə” sözünü işlətməmişdir. Şahın məktubunda deyilir:

*Türkcəlik bizə vəfali olmağın sifəti (əlaməti) deyil,
Türkəvara deyilmiş söz bizə layiq deyil.* (7, 35)

«Leyli və Məcnun» poeması Şirvanşah Mənuçehr oğlu Məlik Axsitanın şairə müraciəti əsasında yazılmışdır. Şah özü onu ərəb-fars inciləri ilə bəzəməyi məsləhət görmüşdür. Məzyədilər sülaləsindən olan Şirvanşahlar ərəb nəslindən idilər və X əsrdən fars dilinin aşiqi olmaqla sarayda fars dilindən istifadə edirdilər. Şirvan dövlətinin sonuna qədər də (XVI əsr) fars dilinə üstünlük vermiş, türk dilinə həqarətlə baxmışlar.

Bütün bunlar aydın və şübhəsizdir. Lakin biz şımallı-cənublu Azərbaycan əhalisinin dilinin *türk dili* adlandırılmasını eramızın I minilliyində ərəblərin müşahidə etdiyi “türk ölkəsi” və ya yeni türk axınları və yaxud da Göytürk dövləti sərhədlərinin şimaldan Azərbaycana çatması ilə məhdudlaşdırılmış olan bir prosesin nəticəsi kimi təsəvvür etmirik. Bütün ilkin türk tayfaları Ön Asiyada doğulduğu kimi, *türk* sözü də Ön Asiyada doğulmuşdur. Lakin sonralar Şərqdə daha çox güclənmiş və güclü bir tufan kimi öz dalğalarını bütün qərbə və o cümlədən Cənubi Qafqaza, daha aşağılara yayan bir dövlətin adı kimi geri qayıtmışdır.

Azərbaycan dilini ilk dəfə rəsmi dövlət dili elan edən Şah İsmayıl, təbii olaraq, “türk dili” ifadəsinə üstünlük vermişdir. Şah İsmayıl Azərbaycanın həqiqi müstəqilliyinə çalışmış, ona görə də Anadolu türkləri ilə qarışmamaq, müstəqil Azərbaycanın müstəqilliyini əbədi etmək üçün osmanlıların sünni məzhəbi müqabilində şiəliyi genişləndirməklə yanaşı, dövlət dilini və onun adını da beynəlxalq aləmə tam fərqli şəkildə - xalqın işlətdiyi kimi «türk dili» şəklində çatdırmış və bu hal “azəri dili” termininin daha çox məhdudlaşmasına səbəb olmuşdur.

Eyni anlayış haqqında iki termindən “türk dili”nin üstünlük qazanmasında həqiqətən Şah İsmayılın xidməti böyükdür. Lakin bundan istifadə edən İranpərəstlər xalqı və bütün elm, bilik sahiblərini aldatmağa çalışmış, azəri dilinin guya İran dilləri qrupuna daxil olan bir dil olduğunu və həmin dilin zorla Şah İsmayıl tərəfindən məhv edildiyini, yerinə türk dilinin qoyulduğunu isbat

etməyə cəhd göstərmişlər. Şah İsmayılın xidmətlərini unutmamağa çalışanlar da vardır: Guya Şah İsmayılın Osmanlı sultanları ilə bir-iki yazışmasından başqa, qalan bütün dövlət işləri farsca aparılmış, azərbaycanlılar Şah İsmayıla kimi və hətta ondan sonra XVII yüzilliyə qədər kökcə İran mənşəli olan azəri dilində danışmış, Şah İsmayıl isə güc işlədərək bu dili azərbaycanlılara yabançı olan “türk dili” ilə əvəz etmişdir. Bunlar son dərəcə məntiqsiz düşüncələrdir. Dil elə bir şey deyil ki, cəmi 38 il yaşamış bir hökmdar onu xalqın əlindən alıb, yerinə ayrı bir dil qoya. Əvvəllər olduğu kimi, Şah İsmayıl dövründə də Azərbaycanda əsas ünsiyyət vasitəsi Azərbaycan türk dili idi. Lakin bu dövrə hökmdarın dilə xüsusi nəzarəti yaranmışdır. Alman alimi Adam Olearinin yazısında 1630-cu illərdə, hətta paytaxtın Səfəvilər tərəfindən İran şəhəri İsfahana köçürüldüyü çağlarda əcnəbi elçilərin qəbulunda sarayda Azərbaycan dilinin əsas dövlət dili kimi işləndiyi göstərilir. Fransız səyyahı Jan Batist Tavernye də eyni həqiqəti qeyd etmiş və yazmışdır: “Saray adamlarının dili türk dilidir”. (6, 185)

1685-1694-cü illərdə Azərbaycanda olmuş alman alimi Engelbert Kempfer yazmışdır: “Səfəvilər sülaləsinin ana dili olan türk danışığı İran sarayında geniş yayılmış dildir. Bu dil ölkə əhalisinin adi danışığı dilindən seçilir. Türk dili saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə kimi yayılmış və nəticədə elə olmuşdur ki, şahın hörmətini istəyən hər kəs bu dildə danışır. İndi iş o yerə çatmışdır ki, başı bədəni üçün dəyərli olan hər kəs üçün türk dilini bilməmək suç sayılır. Türk dili bütün şərq dillərindən asandır. Türkcənin danışığı tərzindəki vüqar və səslənmə əzəməti onun sarayda və səltənət qəsridə yeganə danışığı dili olmasına gətirib çıxarmışdır.” (8, 85) “Bu dil ölkə əhalisinin adi danışığı dilindən seçilir” dedikdə müəllif, şübhəsiz, müəyyən dərəcə ərəb, fars leksikası qarışmış ədəbi dil ilə geniş kütlənin adi, sadə danışığını nəzərdə tutmuşdur.

Daim müxtəlif imperiyalar tərkibində olması nəticəsində Azərbaycan xalqı öz dilindən az hallarda dövlət dili kimi istifadə edə bilmişdir. Şübhəsiz, Manna, Mada dövründə aparıcı aborigen tayfalar olan mannalıların, madalıların dili rəsmi dövlət dili kimi fəaliyyətdə olmuşdur. Lakin Əhəməni, Sasani imperiyalarının və Xilafətin tərkibində geniş türkdilli əhalinin işlətdiyi dil başqa,

rəsmi dövlət dili başqa dil olub. Əsrlərlə davam edən bu prosesi böyük Şah İsmayıl dayandırıb. Şah İsmayılın göstərişi ilə xalq ilk dəfə öz dilindən ali məclislərdə, yazışmalarda, diplomatik sənədlərdə həvəslə istifadə etmişdir. Yalnız Səfəvilər Azərbaycan türk dilini tamhüquqlu dövlət dilinə çevirmişlər. Bununla yanaşı, onlar heç bir dilin hüququnu əlindən almamış, heç bir etnosun dilini türkləşdirməmişlər.

Azərbaycan ərazisində son iki min il ərzində türk dili getdikcə daha çox qol-qanad atdığı kimi, bir sıra başqa etnoslar da (tatlar, talışlar, ləzgilər, udinlər və b.) öz dillərini qoruyub saxlamışlar. Hind-Avropa mənşəli tayfalar Azərbaycan ərazisinə sonralar gəlmişlər: "Əslində, Hind-Avropa dil ailəsinə mənsub ari mənşəli tayfalar er.əv. II minillikdə Cənubi-şərqi Avropadan Orta Asiyaya gəlmişlər. Er.əv. 1700-1500-cü illərdə onların bir hissəsi - vedalar ayrılaraq Hindistana getmiş, indiki farsların, taciklərin, əfqanların, Pamirdə irandilli kiçik xalqların, kürdlərin, talışların, tatların, kiləklərin və s. ulu əcdadları isə Orta Asiyada və Əfqanıstanda qalmışlar. Er. əv. birinci minilliyin əvvəllərində farsların, kürdlərin, talışların, tatların, giləklərin və s. ari adlanan əcdadları İran ərazisinə gəlmişlər." (5, 39) Hind-İran dil qolu parçalandıqdan sonra İran qolu hazırkı İran yaylasının mərkəzində və cənubunda məskunlaşmış, e.ə. I minilliyin sonlarında İran ləhcələrində danışan bir sıra etnoslar Azərbaycanın şərq və qərb rayonlarına irəliləmiş, burada irandilli etnosların əsasını qoymuşlar. Azərbaycan ərazisində qədimdən irandilli tayfalar olmamışdır. Bunu İ.Əliyev özü də təsdiq edir: "İnamla deyə bilərik ki, əlimizdə elə bir fakt yoxdur ki, midiyağlıların gəlmə element olduğunu sübut etsin. Lakin bunu deyə bilərik ki, hər hansı bir irandilli tayfa Midiya ərazisinə gəlmişdir". (9, 90)

Azəri sözü bizim dilimizi bütövlükdə (şimallı-cənublu) adlandırı bilən ən uğurlu termindir. Azərbaycan türklərinə daim "azəri türkləri" demişlər və bu ifadə Azərbaycan xalqını həm Anadolu türklərindən, həm də şərq türklərindən fərqləndirmişdir. Hələ Nəsrəddin şah dövründə İranda buraxılmış "Name-i Daneşvaran" adlı kollektiv əsərdə Cənubi Azərbaycan əhalisinin dili "azəri dili" adlandırılmış və aydın olmaq üçün izahat verilmişdir: "azəri dili", yəni "zəban-i turkan" (türk dili). Qərbin görkəmli şərqşünas alimləri və o cümlədən ingilis şərqşünası Q.A.Stranqe

də bu cür nəzərdə tutmuş, “azəri” sözünü “Azərbaycanın qədim türk dili” adlandırmışdır. Lakin Azərbaycan türklərinə və ümumən türklərə daim qeyri-səmimi münasibət bəsləyən, tarixin gedişində mütərəqqi prosesləri daim hindavropalıların xidməti kimi qələmə verməyə çalışan alimlərin subyektiv mülahizələri “azəri dili” ifadəsini şübhə altında qoya bilmişdir.

Beləliklə, azəri xalqının - azəri türklərinin mənşəyi bilərəkdən yanlış izah edilmiş, Səlcuq imperiyası dövründə və sonralar Səfəvilərin üstün mövqeyi ilə farsların türkləşdirildiyi, Səlcuqlara qədər Azərbaycanda türk etnoslarının olmadığı kimi yanlış, zərərli və qərəzli fikirlər söylənmişdir. “Bizim Sovet İttifaqında bu vaxta qədər heç bir türk xalqı hakim İran konsepsiyasının ucbatından özünün həqiqi qədim tarixini aydınlaşdırma bilməyib. Bu, tarix elmində monopolizmdir”. (21; 283) Bundan neçə il əvvəl yazıçı İsa Hüseynov elmdə irticaya qarşı etirazını bildirərək “İdeal” romanında yazmışdır: “İngilislər funt-sterlinqi sel kimi axıdurdılar, bütün Avropanın, özlərinin ən görkəmli arxeoloqlarını, şərqşünaslarını Cənuba doldurub Pəhləvi şahının hakimiyyətinin qanuniliyini sübut etməkdən ötrü, Cənubumuzu Şimalımızdan həmişəlik ayırıb milli azadlıq ideyalarını boğmaqdan ötrü tariximizin üstündən qələm çəkib, “Pəhləvi tarixi” yazdırırdılar. ...Hamımız bilirdik ki, Azərbaycanın tarixi “İran tarixi” kimi qələmə verilir, dilimiz, dövlətimiz inkar edilir. Guya nə qədim dilimiz olub, nə ərazimiz, nə də dövlətimiz. Köçəri qəbilələrdən ibarətiymiş Azərbaycan xalqı”. (22; 328)

1924-cü ildə Türkiyə respublikası yaradıldıqdan, türklərin dili **türk dili** adlandırıldıqdan xeyli sonra da dilimiz «türk dili» adı ilə tanınmaqda idi və hətta 1936-cı ildə «Türk dili» adlı məktəb dərslisi də çap olunmuşdur. 1936-cı ilin SSRİ konstitusiyasında dilimizin adı «Azərbaycan dili» şəklində təsbit edilmişdir. 1992-ci il sənədlərinə əsasən *Azərbaycan dili* termini bir neçə il yenidən *türk dili* termini ilə əvəz edilmiş, 1995-ci il respublika konstitusiyası ilə «Azərbaycan dili» ifadəsi yenidən sabitləşdirilmişdir.

Bu dil ulu babalarımız arattahlılardan üzü bəri yaşamış qədim aborigen Azərbaycan türk tayfalarının dil yadigarıdır və uzun bir yol keçdiyindən inkişaf səviyyəsi ilə başqa türk dillərindən fərqlənir.

ƏDƏBİYYAT

1.Q.Ş.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər), Bakı, «Təhsil» nəşriyyatı, 2003.

2.Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Birinci hissə, Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1979.

3.Azərbaycan tarixi, 1-ci cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994.

4.Q.Kazımov. Seçilmiş əsərləri, 1-ci cild, Bakı, «Nurlan», 2008.

5.Q.A.Qeybullayev. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994.

6.Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1989.

7.Nizami Gəncəvi. «Leyli və Məcnun». Filoloji tərcümə M.Əlizadəninidir. Bakı, «Elm», 1981.

8.S.M.Onullahi, A.Q.Həsənov. Səfəvi hökmdarlarının daha iki naməlum məktubu haqqında. ADU, Elmi əsərlər, tarix və fəlsəfə seriyası, 1974, № 4.

9.И.Алиев. История Мидии, Баку, 1960.

DİLİN QRAMMATİK QURULUŞU GRAMMATİKA VƏ ONUN NÖVLƏRİ HAQQINDA

Məlumdur ki, hər bir dil özünün fonetik sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu ilə bir dil kimi mövcud olur və bu üç tərkib hissənin birgə fəaliyyəti ilə ünsiyyətə xidmət edir. Səslər söz şəklində birləşdikdə, sözlər qrammatik quruluşun ixtiyarına keçdikdə ünsiyyətin əsas vasitəsi olan dil də təşəkkül tapır.

Səslər – dilçiliyin bir şöbəsi olan fonetikada, lüğət tərkibi – leksikologiyada öyrənilir. Dilin qrammatik quruluşu isə «qrammatika» adlanan elm sahəsinin tədqiqat obyektinə daxildir.

Danışq səsləri əsasən sabit olur və nisbətən az dəyişikliyə uğrayır. Lüğət tərkibində inkişaf və yeniləşmə daha güclü olur. Keçən minillik ərzində xeyli söz arxaikləşmiş, dilin lüğət tərkibinə çoxlu yeni sözlər daxil olmuşdur. Alınmaların mənbəyi və işləkliyi tez-tez dəyişmişdir.

Dilimizin qrammatik quruluşu isə bunların hər ikisinə nisbətən daha sabitdir. Lakin bu, qrammatik quruluşun dəyişməz olduğu demək deyildir. Əvvəlki yüzilliklərə nisbətən, XX əsrdə isim hallarının, fel şəkillərinin qrammatik mənası xeyli konkretləşmiş, isim halları və fel şəkillərində müvazi əvəzlənmələr azalmışdır. Şəkilçilərdə arxaikləşmə vardır. Az işlənən alınma qoşma və bağlayıcılar arxaik fonda keçmişdir. Əvəzlilər arxaik formalardan, söz birləşmələri izafətlərdən təmizlənmişdir. Mürəkkəb cümlə tipləri daha da zənginləşmişdir.

Dilimizin lüğət tərkibi ilə qrammatik quruluşu vəhdətdə olub, daim bir-birini zənginləşdirməkdədir. Lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin bir qismi inkişaf prosesində tədricən müstəqilliyini itirərək köməkçi sözə və şəkilçiyə çevrilmiş, qrammatik quruluşun ixtiyarına keçmişdir. Öz növbəsində həmin köməkçi sözlər və şəkilçilər də lüğət tərkibindəki müstəqil mənalı sözlərə qoşularaq yeni sözlərin və birləşmələrin yaranmasına, lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Sözün leksik və qrammatik mənaları. Hər bir tammənalı sözün həm leksik, həm də qrammatik mənası olur. Söz leksik və qrammatik mənalının mürəkkəb birliyidir. Məsələn, *çəmə*n sözü yaşıl otlarla örtülü kiçik sahəni bildirir. Bu onun leksik mənasıdır.

Eyni zamanda bu söz ad bildirir, konkret isimdir, təkdir, adlıq haldadır. Bunlar onun qrammatik mənasıdır. Leksik məna həmişə konkret olur. Məsələn, *daş, kitab, ev, odun* sözlərinin hər biri konkret bir əşyanın adını bildirir. Qrammatik məna həmişə ümumiləşmiş olur, mücərrəd olur. Qrammatik elementlər söyləmi xüsusi vasitələrlə zənginləşdirir. Fikir yalnız tammənəli sözlərlə deyil, müxtəlif morfemlərin, köməkçi sözlərin, söz sırası və intonasiyanın köməyi ilə ifadə olunur. ***Dağlar yaşıllaşır. Dağlar yaşıllaşır?*** – cümlələrindən birincisində təsdiq, ikincisində sual mənası vardır. Lakin bu mənalar ***dağlar*** və ***yaşıllaşmaq*** sözlərinin ayrılıqda tələffüzü ilə deyil, cümləni təşkil edən üzvlərlə qrammatik əlaqəsi, bir sıra morfemlərin və intonasiyanın köməyi ilə ifadə olunmuşdur.

Sözün leksik mənası ilə yanaşı, semantik mənası da var. Sözün leksik və semantik mənaları nə qədər yaxın olsa da, müəyyən dərəcə fərqlənir. Semantik məna nitq və ya mətn şəraitində sözün leksik məna əsasında qazandığı mənadır. Semantik məna «...leksik mənaya tabedir. Semantik məna sözün leksik mənasında müxtəlif yol və vasitələrlə əmələ gələn məna incəlikləridir. Leksik məna məfhumun bilavasitə ifadəçisidir. Semantik məna məfhumla bağlı olsa da, onun müstəqil ifadəçisi deyil. Ona görə «leksik semantika» ifadəsini işlədirik ki, sözün leksik mənası geniş anlayışdır, semantik məna leksik mənanın içindədir... O, leksik mənadan ayrı deyildir, ondan kənarda yaşaya bilmir».(8, 210)

Beləliklə, q r a m m a t i k məna tək-tək sözlərə deyil, böyük söz qruplarına aid olan ümumiləşmiş, mücərrədləşmiş mənadır.

Sözün real mənası xarici aləmin bu və ya digər hadisəsindən asılı olur. Qrammatik məna isə sözün o mənasıdır ki, başqa sözlərlə əlaqədə meydana çıxır. Sözdə qrammatik məna tək olur, sözlər sinkretik şəkildə müxtəlif qrammatik mənaları özündə birləşdirir. *Mən kitabı oxuyuram* – cümləsində ***kitabı*** sözünün isim olduğunu, təsirlik halda olduğunu, tək olduğunu müəyyənləşdirmək olur. Leksik məna çox zaman maddi aləmin özü ilə bağlı olur. *Mən məktubları oxudum* – dedikdə aydın olur ki, məktub çox imiş, ona görə də danışan şəxs həmin sözü cəmləmişdir. Lakin qrammatik məna sözlər arasındakı əlaqədən doğur, dilin özündən irəli gəlir.(9, 79-82)

Azərbaycan dili iltisqi dillərdəndir. Sözlər arasında əlaqədə şəkilçilərin rolu böyükdür. Ona görə də dilimizdə qrammatik mənaların yaranmasında şəkilçilər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda, qrammatik mənaların yaranmasında vurğunun, intonasiyanın, qoşmaların, ədatların, modal sözlərin xüsusi rolu vardır.

Hər bir sözün qrammatik forması vardır. Sözün qrammatik forması - bu və ya digər sözün bir-birinə qarşı duran qrammatik formalarıdır. *Yazıram, yazırsan, yazır, yazırıq, yazırsınız, yazırlar, yazırıq, yazarsınız, yazacaqlar* və s. *yazmaq* felinin qrammatik formalarıdır. Bunlar sistemli şəkildə toplandıqda sözün paradiqmasını yaradır. Hər bir qrammatik formanın özü də söz-forma hesab olunur.(9, 83)

Məzmun və forma (ifadə) planında bir-birinə qarşı duran qrammatik mənaların birliyi qrammatik kateqoriyaları yaradır. Qrammatik kateqoriya birüzlü ola bilmir. Həmişə bir-birinə qarşı duran tərəflərin birliyindən ibarət olur. Əgər tək isimlər varsa, cəm də olur, adlıq hal varsa, yiyəlik hal və digər hallar da olmalıdır, indiki zaman varsa, keçmiş və gələcək zamanlar da olmalıdır. Bir-birinə qarşı duran bu cür tərəflərin məzmun və forma birliyi kateqoriya şəklində təzahür edir. Ona görə də qrammatik kateqoriyalar bir-birindən yalnız mənasına, ifadə tərzinə görə deyil, həm də oppozisiya təşkil edən tərəflərinin sayına görə fərqlənir. Məsələn, kəmiyyət kateqoriyası iki üzlüdürsə, hal altı üzlüdür. Qrammatik kateqoriyalar ayrı-ayrı nitq hissələrinə xidmət edir və onların əsas spesifikasiyasını müəyyənləşdirir.(9, 85)

Qrammatikanın köməyi ilə o mənalar ifadə olunur ki, onları tək-tək sözlərin köməyi ilə ifadə etmək olmaz. Qrammatik elementlər fikrin ifadəsi üçün nəzərdə tutulan anlayışlar arasında əlaqə yaradır. Qrammatik əlaqədə olmayan tək-tək sözlər bitkin fikir ifadə edə bilmir. Hər bir dilin qrammatik quruluşu öz spesifik cəhətləri ilə o dili başqa dillərdən fərqləndirir. Eyni zamanda qrammatik quruluş ayrılmaz şəkildə leksika ilə bağlıdır. Qrammatik quruluş olmadan dil də ola bilməzdi, lakin qrammatik quruluşun leksika ilə əlaqəsi olmadan da dil yarana bilməzdi. Qrammatik elementlər leksika ilə əlaqə əsasında özünü göstərə bilir. Qrammatik vasitələrin cəmi və onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi dilin qrammatik quruluşunu təşkil edir. (4, 98-99)

Qrammatika sözü ilk dəfə yunan alimi Əflatunun (e.ə.427-348) «Kratil» əsərində işlənmişdir: **gramma** – yunanca hərf, yazı, **tike** – elm mənasında olub, söz ilkin mənada «hərf haqqında elm», «yazı sənəti» deməkdir. Ərəstun dövründə (e.ə.384-322) oxumaq, yazmaq, savad mənasında işlədilmiş, frakiyalı Dionisi tərəfindən (e.ə.2-ci əsr) mənası daha da genişləndirilmişdir – *ana dilində danışmaq qaydalarını öyrənmək* mənası qazanmışdır. (7, 60-61)

Qrammatika sözü müəhim bir dilçilik termini kimi, iki mənada – həm *dilin qrammatik quruluşu* mənasında, həm də *dilin qrammatik quruluşundan bəhs edən elm* mənasında işlədilir.

Dilin qrammatik quruluşu - cümlədə sözlərin dəyişməsi və birləşməsi qaydalarının məcmusudur. İkinci mənada **qrammatika** – *cümlədə sözlərin dəyişməsi və birləşməsi qaydalarından bəhs edən elmin adıdır.*

«Qrammatik qaydalar», «qrammatik hadisələr» dedikdə dilin obyektiv şəkildə mövcud olan qrammatik quruluşu nəzərdə tutulur, «qrammatika kitabları» dedikdə dilimizin qrammatik quruluşu haqqında elmdən söhbət gedir. Bunlardan birincisinin tarixi çox qədimdir.

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu çox qədimdir. Şifahi ədəbi dilimizin qədim abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilinin tədqiqi göstərir ki, müasir ədəbi dilimizin bütün dəyişmə və təsərif sistemi, sintaktik əlaqələr, sadə və mürəkkəb cümlə modelləri 1500 il əvvəlki ümumxalq Azərbaycan dilində tam formalaşmış şəkildə mövcud olmuşdur. Dilimizin qrammatik quruluşu əsrlərlə Azərbaycan xalqına xidmət etmiş, ötən müddət ərzində daha da zənginləşmiş və səlisləşmişdir. İndi dünyanın elə bir böyük əsəri yoxdur ki, onu Azərbaycan dilində layiqincə səsləndirmək mümkün olmasın.

Dilin qrammatik quruluşunun əsas xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

1) dilin qrammatik quruluşu fikri maddi dil cildinə salan əsas vasitədir;

2) qrammatik quruluş dilin əsəb sistemini təşkil edir və dilə olan bütün prosesləri idarə edir;

3) qrammatik quruluş ibtidada bəsit olur, tədricən inkişaf edib zənginləşir;

4) qrammatik quruluş birdən-birə deyil, uzun müddət ərzində, mərhələli inkişaf prosesində yaranıb formalaşır;

5) dilin qrammatik quruluşu səlisləşmə, zənginləşmə istiqamətində inkişaf edir;

6) qrammatik quruluş dilin başqa sahələrinə nisbətən daha sabit olur və əsrlərlə insanlara xidmət edir;

7) qrammatik quruluş dilin ən gec və yavaş dəyişən hissəsidir;

8) qrammatik quruluş dilin milli orijinallığının qorunub saxlanmasında böyük rola malikdir. (Bax: 3, 37)

Hər bir dilin qrammatik quruluşuna aid olan bu xüsusiyyətlər eyni dərəcədə Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna da aiddir. İngilis dili lüğət tərkibindəki sözlərin 60 faizə qədəri, Azərbaycan dili lüğət tərkibindəki sözlərin 40 faizdən çoxu alınma sözlərdir, lakin orijinal qrammatik quruluşu olduğundan bu dillər müstəqil dil hesab olunur. Bu hal başqa dillərə də aiddir. Dilimizin qrammatik quruluşuna aid olan hal şəkilçilərinin çoxu 5000 il əvvəlki şumer dilində də mövcuddur. Deməli, bu şəkilçilərin təşəkkül tarixi daha qədimdir. Bağlayıcı sözlü budaq cümlələrə şumer dilində də rast gəlirik, deməli, bu cür cümlələrin təşəkkül tarixi *ki* bağlayıcılı analitik tabeli mürəkkəb cümlələrdən çox əvvəldir. Adların və fellərin dəyişmə və təsrif qaydaları, tabelilik üsulları, sadə və mürəkkəb cümlə tipləri «Dədə Qorqud»-un dilində də vardır və keçən müddət ərzində bu qaydalar yalnız səlisləşmə, zənginləşmə istiqamətində inkişaf etmişdir.

Dilimizin qrammatik quruluşunun təşəkkül tarixi qədim olsa da, onun tədqiq və öyrənilmə tarixi çox qısaadır. Uzun müddət Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu məktəb qrammatikası çərçivəsində öyrənilmişdir. Bu sahədə ilk geniş elmi tədqiqat professor Mirzə Kazım bəyin «Türk-tatar dilinin qrammatikası» (1839-1846) əsəridir. Bundan sonrakı dövrdə də həmcə kiçik qrammatika əsərləri (N.Nərimanovun, S.M.Qənizadənin qrammatikaları və s.) yaranmışdır. Lakin Azərbaycan dili qrammatik quruluşunun həqiqi tədqiqi keçən əsrin ortalarından başlanmışdır. Dilimizin morfoloji və sintaktik quruluşunun tədqiqi sahəsində Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayev, Z.Budaqova, Z.Tağızadə, Y.Seyidov və başqa alimlərimizin böyük rolu olmuş, keçən 50-60 ilin müddətində qiymətli dərslilər,

dərs vəsaiti, monoqrafiya və dissertasiyalar meydana çıxmışdır. Dilin qrammatik quruluşu bir neçə istiqamətdə öyrənilir. Ona görə də bir elm sahəsi kimi, qrammatikanın bir sıra növləri vardır. Bunların başlıcaları aşağıdakılardır:

1. Tarixi qrammatika.

2. Müqayisəli qrammatika.

3. Tarixi-müqayisəli qrammatika.

4. Təsviri-elmi qrammatika.

5. Məktəb qrammatikası.

Bunlardan əlavə, məntiqi, fəlsəfi, nəzəri, akademik qrammatikalar da vardır.

Tarixi qrammatika – qrammatikanın maraqlı növlərindən biridir. Qrammatikanın bu növündə sözlərin, söz birləşmələri və cümlələrin quruluşu, dəyişmə və inkişafı tarixi aspektdə öyrənilir. Tədqiqat işi dilimizin ən qədim abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilindən başlayır, qədim məsnəvilərin (Suli Fəqihin «Yusif və Züleyxa», İsanın «Mehri və Vəfa» məsnəviləri, «Dastani-Əhməd Hərami» məsnəvisi), klassik söz ustalarımızın – Qazi Bürhanəddin, İ.Nəsimi, M.Füzuli, Ş.İ.Xətai, Qurbani, M.P.Vaqif, M.F.Axundov kimi sənətkarların dil materialı əsasında hər bir kateqoriyanın inkişaf, səlisləşmə, zənginləşmə istiqamətində keçdiyi yol mərhələlər üzrə tədqiq olunur. Bu cür araşdırma diaxronik (tarixi) qrammatikanın işidir və böyük tədqiqat tələb edir. Dilimizin qrammatik quruluşunun bu cür tədqiqi sahəsində Ə.Dəmirçizadə, H.Mirzəzadə, R.Məhərrəmov, T.İ.Hacıyev kimi alimlərimizin böyük xidməti vardır.

Tarixi qrammatikanın bir növü də sinxron tarixi qrammatikadır. Tarixi qrammatikanın bu növündə dilin tarixi inkişaf mərhələlərindən birində (məsələn, XVI, XIX və b. əsrlər) Azərbaycan dilinin quruluş xüsusiyyətləri tədqiq edilir.

Müqayisəli qrammatikada bir dilin dialekt və şivələri ilə ədəbi forması müqayisəli şəkildə öyrənilir. Eyni zamanda, qrammatikanın bu növündə qohum dillərin qrammatik quruluşu müqayisəli şəkildə tədqiq edilir. Bu cür tədqiqat işi bütün qohum dilləri və ya onların bir qismini əhatə edə bilər. Məsələn, bütün türk dillərinin və ya Oğuz qrupu dillərinin qrammatik quruluşunu

bu cür öyrənmək olar. Bu sahədə bizim dilçilikdə və ümumən türkologiyada bir növ pərakəndə şəkildə tədqiqat aparılsa da, xeyli iş görülmüşdür.

Müqayisəli qrammatikanın bir növünü qarşılaşdırma yolu ilə aparılan tipoloji qrammatika təşkil edir. Tipoloji qrammatikada qohum olmayan dillərin qrammatik quruluşu qarşılaşdırma yolu ilə öyrənilir. Son dövrlərdə dilçiliyimizdə rus və Azərbaycan, ingilis və Azərbaycan, fransız və Azərbaycan dillərinin qrammatik quruluşunun müqayisəli-tipoloji tədqiqinə meyil artmışdır.

Tarixi-müqayisəli qrammatika – dilçiliyin ən maraqlı sahələrindən biridir. Tarixi-müqayisəli qrammatika imkan verir ki, qohum dillərin qrammatik quruluşuna tarixi aspektdə və müqayisəli şəkildə nəzər salmaq mümkün olsun. Bunun üçün qohum dillərin ən qədim abidələrindən başlanılır. Məsələn, türk dillərinə məxsus belə qədim abidələr hələlik Orxon-Yenisey abidələrinin (V-VIII əsrlər) dili hesab olunur. Bu cür tədqiqatın əhəmiyyəti orasındadır ki, belə bir istiqamətdə tədqiqatla Yer üzərində yaranmış vahid Ulu dilin qrammatik quruluşunun əsaslarını öyrənmək olar. Lakin bu, çox böyük və geniş tədqiqat tələb edir. Bunun üçün hər bir dil ailəsinə daxil olan dillərin qrammatik quruluşu tarixi aspektdə diqqətlə öyrənilməlidir. Sonra həmin dillərin arxetipləri müqayisə edilməklə hər bir dil ailəsinin başında duran protodilin qrammatik quruluşu aydınlaşdırılmalıdır. Yalnız bundan sonra protodillərin qrammatik quruluşunu müqayisəli şəkildə öyrənməklə Ulu dilin qrammatikası barədə təsəvvür qazanmaq olar.

Təsviri-elmi qrammatikada dilin hazırkı inkişaf vəziyyəti, müasir səviyyədə dilin qrammatik quruluşu elmi şəkildə tədqiq edilib öyrənilir. Dilin müasir səviyyəsi dedikdə yaxın vaxtlara qədər daha çox Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dili nəzərdə tutulurdu. «Müasir dil» anlayışını dar və geniş mənada başa düşmək olar. Geniş mənada Azərbaycan dilinin XVI əsrdən sonrakı milli dil əsasında formalaşma və inkişaf dövrü, konkret halda isə müstəqillik illəri Azərbaycan ədəbi dili nəzərdə tutulur. Doğrudur, dil formasiyalara laqeyddir, lakin hər iki bölgü bir çox cəhətdən prinsip etibarilə doğru bölgüdür. Sovet hakimiyyəti illərində ədə-

bi dilə ictimai nəzarət, dövlət nəzarəti güclü olduğundan, ədəbi dilin elmi, bədii, publisistik üslubları ahəngdar inkişaf etdiyindən, dəfələrlə orfoqrafiyaya, orfoepiyaya dair müzakirələr aparıldığından, saysız lüğətlər nəşr olunduğundan ədəbi dil XX əsrin birinci rübünün ədəbi dilindən öz saflığı, təmizliyi, səlisliyi baxımından xeyli fərqlənirdi. Müstəqillik illərində ədəbi dilə dövlət nəzarəti, ictimai nəzarət daha da güclənmişdir. Doğrudur, qəzetlərin çoxluğu və qəzet dilinə nəzarətin zəifliyi dildə repressiv hallara da imkan yaratmışdır, lakin bütövlükdə dilin inkişafı, xüsusilə kargüzarlıq işinin və dövlət sənədlərinin Azərbaycan dilində aparılması ümumi inkişaf və yeniləşmə ilə bağlıdır. Odur ki konkret halda müstəqillik illərini tədqiqatın əsasına qoymaqla təsviri-elmi qrammatikanın tədqiqat obyektini kimi XX əsrin 50-ci illərindən sonrakı dövrü əsas götürmək olar.

Məktəb qrammatikası – ənənəvi tədqiqatlara əsaslanan və ümumtəhsil məktəblərində öyrənilən qrammatikadır. Burada yığcam şəkildə dilin qrammatik quruluşunun hamı tərəfindən qəbul edilən mühüm müddəaları əhatə olunur. Məktəb qrammatikası xüsusi proqram əsasında yazılır və onu dəyişmək, istənilən mübahisəli məsələləri dərsliyə daxil etmək olmaz. Keçən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, ilk məktəb dərsliklərinin yaradılmasında Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, S.Cəfərov və başqalarının xüsusi əməyi olmuşdur.

Dilin qrammatik quruluşunda iki mühüm proses əsasdır: 1) sözlərin cümlədə dəyişməsi, müxtəlif şəkillərə düşməsi prosesi və 2) sözlərin cümlədə, cümlələrin mətnə birləşməsi, əlaqələnməsi prosesi. Bunlardan biri – sözlərin cümlədə dəyişməsi, müxtəlif şəkillərə düşməsi qaydaları morfologiyanın, sözlərin söz birləşməsi və cümlə şəklində, cümlələrin mətn şəklində əlaqələnməsi qaydaları sintaksisin tədqiqat obyektinə daxildir.

Deməli, qrammatikanın mühüm obyektləri bunlardır: **söz, söz birləşməsi, cümlə və mətn**. Qrammatika sözlərlə leksikada olduğu kimi semantik aspektlə deyil, onların qrammatik elementlər qəbul edərək mücərrədləşməsi prosesi ilə maraqlıdır. Bu cəhət nitq hissələrini və nitq hissələrinə daxil olan kateqoriyaları üzə çıxarır. Sözlərin söz birləşməsi və cümlə şəklində, cümlələrin mətn şəklində əlaqəsi sintaktik kateqoriyaları yaradır.

Sözlərin dəyişməsi və cümlədə birləşməsi əlaqəli, bir-biri ilə bağlı proseslərdir və birlikdə dilin qrammatik quruluşunu təşkil edir, ünsiyyəti, fikir mübadiləsini birlikdə təmin edir. Dəyişmə və birləşmə təcrid edilmiş halda ünsiyyətə xidmət edə bilməz.

O, nəğmə, məhəbbət, əfsanə, danışmaq sözlərinə diqqət yetirək. Bunları necə birləşdirmək, necə cümlə qurmaq olar? Bu sözlər mənaca bağlanmaq üçün qrammatik cəhətdən də bağlanmalıdır. Bağlanmaq, əlaqəyə girmək üçün sözlər müvafiq şəkilçilər qəbul edərək dəyişməlidir. ***O*** sözü ilə ***nəğmə*** sözünün birləşməsi üçün ***o*** – yiyəlik hal, ***nəğmə*** 3-cü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməlidir: ***o-nun + nəğmə-si = onun nəğməsi; məhəbbət*** sözü yiyəlik halda mənsubiyyət şəkilçili ***əfsanə*** sözü ilə birləşməlidir: ***məhəbbət əfsanə-si; danışmaq*** sözünün zamanı və şəxsi olmalıdır ki, ***onun nəğməsi*** birləşməsi ilə uzlaşsın: ***Onun nəğməsi danışdı***. Aradakı sözləri birləşdirmək üçün ***məhəbbət əfsanəsi*** birləşməsi dəyişməli, çıxışlıq hal şəkilçisini qəbul etməlidir: ***Onun nəğmələri məhəbbət əfsanəsindən danışdı***. ***Əfsanə*** sözü tək də ola bilər, cəm də: ***Onun nəğmələri məhəbbət əfsanələrindən danışdı***.

Sözlərin dəyişməsi və birləşməsi qaydaları dildə sistem təşkil edir. Odur ki bunlar qrammatikanın ayrı-ayrı şöbələrində – sözlərin dəyişməsi, təsrifi qaydaları morfolojiyada, birləşməsi qaydaları sintaksisdə öyrənilir.

Morfolojiya və sintaksis qrammatika elminin bərabərhüquqlu şöbələridir. Morfolojiyada analiz sözlərin bu və ya digər elementləri qəbul edərək dəyişməsi sisteminə, sintaksisdə analiz cümlənin elementlərinə – birləşmə və cümlələri təşkil edən sözlərin əlaqələnməsi qaydalarının təhlilinə yönəldilmiş olur. Belə ki morfolojiyanın söz üzərində başladığı analizi sintaksis başa çatdırır; baxmayaraq ki morfolojiya da, sintaksis də sözü əsas götürür, lakin qrammatikanın bu şöbələrində sözə müxtəlif cəhətdən yanaşılır, dilin ümumi sistemində onların fərqli qarşılıqlı münasibətləri izah edilir. (4,100) Sintaksisdə ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə morfolojiyadan daha genişdir. Sözlərin dəyişməsi, təsrifi, cümlədə birləşməsi qaydaları insan təfəkkürünün uzunmüddətli inkişafının məhsuludur. Qrammatikada dəyişmələr, inkişaf bilavasitə cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı baş verir.

MORFOLOGİYAYA GİRİŞ

Morfologiya – cümlədə sözlərin dəyişməsi, müxtəlif şəkillərə düşməsi qaydalarının cəmi və bu qaydalardan bəhs edən elmin adıdır (yunanca *morphe* – forma, qəlib, *logos* – elm, təlim sözlərindəndir).

Dilçiliyin başqa sahələri kimi, qrammatikanın morfologiya şöbəsi də nisbi müstəqilliyə malikdir. Morfologiyanın statusunu, nitq fəaliyyəti sistemində yerini öyrənmək üçün, hər şeydən əvvəl, onun sintaksislə sərhədini müəyyənləşdirmək vacibdir. Sözformaların paradigmalarını morfologiyada öyrənmək də məqsəduyğun sayılır. (5, 124)

Morfologiyanın əsas obyektı sözdür.

Morfologiya sözlərin qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənir, o xüsusiyyətləri ki, onlar tək-tək sözlərə deyil, bütöv söz qruplarına aid olur, onların dəyişməsi, təsrifi sistemini üzə çıxarır, fikrin ifadəsinə xidmət edir. (4, 90) Filosofların dediyi kimi, «Dildə yalnız ümumilər vardır». Hər bir söz özlüyündə eynicinsli şeyləri birləşdirmiş olur. Məsələn, **ev**, yaxud **heyvan** sözlərinin hər biri eynicinsli predmetlərin ümumi adıdır. Rəngarəng yaşayış yerləri öz quruluşundan asılı olmayaraq **ev** adlanır; **heyvan** sözü ilə çox rəngarəng heyvan növləri ümumiləşmiş olur. Lakin qrammatika bundan daha geniş ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə gücünə malikdir. Məsələn, *Evi rəngləmək, heyvanı otarmaq* – birləşmələrində **-t** hal şəkilçisi yalnız **ev** və ya **heyvan** sözü ilə deyil, çox böyük söz qrupu ilə bağlıdır və hərəkətin obyektinin nəyi bildirməsinin onun üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Qrammatikada mücərrədləşmə bu baxımdan çox böyük rola malikdir. Hər bir əşyanın adının obyekt bildirən söz kimi xüsusi bir ifadə forması olsa idi, ünsiyyəti davam etdirmək olmaz və ya son dərəcə çətin olardı.

Söz həm leksikologiyanın, həm də morfologiyanın tədqiq obyektinə daxildir. Əgər leksikada tək-tək sözlərin fərdi xüsusiyyətləri, leksik mənası, onun başqa sözlərdən məna fərqi, mənşəyi və s. öyrənilirsə, qrammatikada - morfologiyada sözlərin o qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri öyrənilir ki, onlar tək-tək sözlərə deyil, bütöv söz qruplarına və onların dəyişmə sistemində aid olur. Morfologiyada sözlərin hansı qrammatik formalara düşdü-

yü, hansı qrammatik mənaları ifadə etdiyi və necə ifadə etdiyi, sözlərin hansı prinsiplər əsasında dəyişdiyi öyrənilir, sözlərin dəyişmə və təsrif sistemləri üzə çıxarılır, qrammatik kateqoriyalar, onların nitq hissələrinə xidməti müəyyənləşdirilir.

Lüğət tərkibindəki sözlərə morfoloji baxımdan yanaşdıqda aydın olur ki, sözlər əşya, hadisə, əlamət, kəmiyyət, hərəkət və sairə adlandırma baxımından müxtəlif qruplara ayrılır, böyük bir qisminin həm leksik, həm də qrammatik mənası vardır və bunlar insan ünsiyyətinin, fikir mübadiləsinin əsas vasitələridir. Sözlərin kiçik bir qrupu isə leksik mənadan məhrub olub, yalnız qrammatik mənaya malikdir və sözlər arasında əlaqə yaratmağa, modal münasibətləri gücləndirməyə xidmət edir. Elə bir qrup söz də var ki, ümumi və ya qeyri-müəyyən şəkildə əşya və hadisələri ifadə etməklə yuxarıdakı söz qruplarının əvəzində işləyə bilər. Bunların hamısı insan nitqinin tərkib hissələridir və ona görə də morfolojiyada sözlər onların özlərinin verdiyi imkanlar əsasında nitq hissələri üzrə qruplaşdırılıb öyrənilir.

İctimai bir hadisə olan dil elə yaranmışdır ki, qeyd edilən söz qrupları müəyyən keyfiyyət dəyişikliklərinə uğramaqla, bir qrup söz öz həqiqi mənasını saxlayır və o biri qrupları da əvəz edə bilər. Dilçilikdə bu hadisəyə ümumi şəkildə *keçid prosesi* deyilir. Bunlar da morfolojiyanın mühüm tədqiq obyektlərindəndir.

Lakin morfolojiyada daha mühüm öyrənmə obyekti vardır. Ad bildirən sözlər şəkilçi qəbul edərək kəmiyyətə, hala, şəxsə görə dəyişir, bu və ya digər şəxsə mənsub olan əşyanı bildirir. Hərəkət bildirən sözlər zamana, şəxsə görə dəyişir, şəkilçilər qəbul edərək müxtəlif şəkillərə düşür. Əlamət bildirənlər dərəcələr üzrə dəyişir. Morfolojiyada sözlərin dəyişməsi, təsrifi məsələləri çox mühüm problemdir və hər bir söz qrupu ilk növbədə bu cəhətdən nəzərdən keçirilir.

Hər bir söz qrupu cümlədə əsas və əlavə sintaktik vəzifə daşıyır. Bunlar nitqin quruluşuna təsir edən amillərdir.

Lüğət tərkibinə daxil olan sözlər, təbii ki, yekcins deyildir. Minilliklər boyu inkişaf prosesində sözlərin quruluşu dəyişmiş, sözlər sadə, düzəltmə, mürəkkəb olmaqla müxtəlif şəkillərə düşmüşdür. Yaranış etibarilə CV və ya VC şəklində olan sözlər başqa sözlərlə və ya şəkilçilərlə birləşmə, daşlaşma əsasında öz tərkibini dəyişmiş və genişlənmişdir. Bu cəhətin öyrənilməsi tarixi

morfologiyanın işidir. Müasir dildən bəhs edən morfologiyada yalnız mütəhərrik elementlər, müasir dildə müstəqil işlənən kök və şəkilçilər öyrənilir. Beləliklə, morfologiyanın mühüm problemləri içərisində sözün tərkibi və quruluşu məsələləri mühüm yer tutur.

Sözün tərkibi və quruluşu. Sözün fonetik quruluşu ilə morfoloji quruluşu, sözün fonetik tərkibi ilə morfoloji tərkibi eyni şey olmadığı kimi (8, 34), sözün quruluşu və tərkibi anlayışlarını da eyniləşdirmək olmaz. Sözün tərkibi anlayışı quruluşundan genişdir. Sözün tərkibi anlayışına sözün tərkibindəki *səslər, hecalar, vurğu, sözün kökü* və *şəkilçilər* daxildir. Sözün tərkibinə daxil olan maddi hissələrin hamısı – səs, heca, kök və şəkilçi eyni dərəcədə mənalı vahidlər deyildir. Səslər və hecalar ayrılıqda heç bir məna ifadə etmir. Bunlar yalnız söz şəklində birləşdikdə ictimai məna kəsb edir. Odur ki səslər və hecalar dilin maddi materialı kimi dilçiliyin danışq səslərindən bəhs edən şöbəsində – fonetikada öyrənilir.

Söz kökləri və şəkilçilər isə mənalı vahidlərdir.

Sözün tərkibindəki ən kiçik mənalı vahidlərə *m o r f e m* deyilir (yunanca *morphe* – forma, qəlib sözündəndir).

Morfem elə kiçik mənalı vahiddir ki, onu bir daha mənalı hissələrə ayırmaq olmaz. Morfem parçalandıqda səsə, hecaya çevrilə bilər. Məsələn, dilimizdə **qoruqçuluq** sözü vardır. Bu söz:

10 səsdən: **q-o-r-u-q-ç-u-l-u-q**,

4 hecadan: **qo-ruq-çu-luq**,

4 morfemdən: **qoru-q-çu-luq** ibarətdir.

Morfemlər səslərdən və hecalardan fərqli olaraq (morfemin hecaya uyğun gəldiyi halları istisna etməklə), məna ifadə edir: **qoru** morfemi bir şeyi, bir sahəni qorumaq mənası ifadə edir; **-q** morfemi sözə qorunan yer (qoruq) anlayışını əlavə edir; **-çu** morfemi qoruyan şəxs (qoruqçu), **-luq** morfemi sənət, peşə (qoruqçuluq) anlayışlarını artırır. Biz bu morfemlərdən heç birini bölməklə bu cür yeni anlayışlar ifadə edən morfem ala bilmərik. İki-hecalı **qoru** morfemini də *qo-ru* şəklində hissələrə ayırısaq, tərlər məna ifadə etməz.

Beləliklə, morfem sözün tərkibinə daxil olan mənalı vahiddir və morfologiyada sözün tərkibinə daxil olan hər cür vahidlər-

dən deyil, mənalı vahidlərdən – morfemlərdən bəhs olunur. Odur ki morfologiyaya qısa şəkildə belə də tərif verilir: **Morfologiya – morfemlər elmidir.**

Morfemlər iki növə ayrılır: **kök (əsas) morfemlər, köməkçi morfemlər.**

Kök morfemlər sözün sinxron planda mənalı morfemlərə ayrılma bilməyən, yeni sözlərin və söz-formaların yaranması üçün baza olan hissəsinə – söz köklərinə deyilir. (6, 5) Köməkçi morfemlərə şəkilçilər, bağlayıcılar, qoşmalar, ədatlar, modal sözlər, nidalar, mimemlər və s. daxildir.

Morfologiya tədqiqat obyektinin daha çox quruluşu ilə marqlanır. Odur ki bu termindən başqa elm sahələrində də istifadə edilir: bitki morfologiyası – bitkilərin, insan morfologiyası insanın, heyvan morfologiyası heyvanın, Yer morfologiyası Yerin quruluşundan bəhs edən elm sahələridir.

Dilçilikdə asemantik morfemlərdən də bəhs edilir. «Asemantik morfeim» anlayışı mənalı vahid sayılan morfeim anlayışı ilə bir növ ziddiyyət təşkil edir. Hər bir morfeim öz mənasını saxlamaqla başqa bir morfeimlə birləşmək imkanına malikdir. Bu cəhətdən, məsələn, **axtar** morfeimi **-ış** morfeimi ilə birləşərək yeni söz-forma yaradır (*axtarış*), hər iki morfeim öz mənasını saxlamış olur. Lakin **-ış** morfeimi artıq *barış(maq)* felində müstəqil morfeim deyildir, çünki **bar** sözü *barış(maq)* sözünün mənasına uyğun heç bir mənağa malik deyil, ona görə də morfeim *barış* sözünün özüdür, **-bar** asemantik morfeimdir. Sözlərin o hissəsi kök morfeim sayılır ki, onlar müstəqil ifadə olunmaq, başqa morfeimlərlə müstəqil əlaqələnmək imkanına malik olur və öz mənasını saxlayır.

Bəzən sözdə qrammatik məna ifadə edilir, lakin morfeim işlənmir. Məsələn, **Sən gəl** - cümləsində ikinci şəxsin, **Uşaq gülür** - cümləsində üçüncü şəxsin təkini bildirən şəxs şəkilçisi olmasa da, cümlələrin xəbərinin 2-ci və 3-cü şəxsin təkində olduğu bilinir. Bu cür morfeimlərə **sıfır morfeim** deyilir.

Ora, bura sözləri **o, bu** işarə əvəzliliklərinə cansızlaşaraq sözdüzəldici şəkilçi kimi çıxış edən yönlük halın arxaik **-ra** şəkilçisinin artırılması ilə düzəlmişdir. Sözlərdə yönlük hal mənası da qalmışdır: *Bura gəl, ora get*. Bu cümlələrdəki *bura, ora* sözlərində yönlük hal mənası sıfır şəkilçi ilə ifadə olunmuşdur. Leksik

vahidə çevrildikləri üçün ədəbi dil normalarına əsasən həmin sözlərə yönük halın şəkilçisini də (*-a*) artırmaq olur: **Buraya gəl. Oraya get.** Bu cümlələrdə sıfır şəkilçi sıfır olmayan şəkilçi ilə əvəz edilmiş, lakin mənada heç bir dəyişiklik yaranmamışdır.

Sözün quruluşundan danışarkən yalnız onun morfem tərkibi araşdırılır. Morfemlər isə bir az əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, iki növə ayrılır:

1. Həm leksik, həm də qrammatik mənaya malik olan morfemlər. Bunlar söz köklərindən ibarətdir.

2. Yalnız qrammatik mənaya malik olan morfemlər. Bunlar şəkilçilərdir.

Bunlardan birincisinə *mənalı, yaxud leksik morfemlər*, ikincisinə *köməkçi, yaxud qrammatik morfemlər* deyilir. (5, 138)

Sözün quruluşu söz köklərinin və söz kökü ilə qrammatik-morfoloji şəkilçinin əlaqə və münasibətindən asılıdır. Bu cəhətdən quruluşuna görə sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) söz yalnız bir kökdən – bir kök morfemdən ibarət olur və ikinci bir morfemə ayrılı bilmir; məsələn: *yaz, bil, gəl, ev, su, göz, get, apar, saxla* və s.;

Müasir dildə hadisəyə sinxron planda baxılır, tarixi-etimoloji cəhətə diqqət yetirilmir. Əgər diaxron planda diqqət yetirilsə idi, onda *apar* (*al-par > al var*), *sax-la*, hətta *gə-l, ge-t* sözləri də iki morfemə ayrılır, mürəkkəb və ya düzəltmə söz sayılırdı.

b) söz kök morfemdən və qrammatik-leksik şəkilçidən ibarət olur; məsələn: *gül-dan, dəmir-çi, sağlam-lıq, gözəl-ləş-(mək)* və s. Bu strukturda qrammatik-leksik şəkilçilər üst-üstə də gələ bilər və hər biri yeni mənalı söz yaradır; məs.: *traktor-çu-luq, maşın-sız-lıq, sür-ücü-lük, sürün-dür-mə-çi-lik* və s. Qrammatik-leksik şəkilçi bir sıra alınma sözlərdə kök morfemdən əvvəl də işlənə bilər: *na-insaf, bi-həya, a-normal* və s.

c) söz iki kök morfemin birləşməsindən ibarət olur: *ağac-dələn, qarğadili, uzunsifət, basıpozuq* və s. Belə sözlərin tərəflərində həm qrammatik-morfoloji şəkilçilər (*-ən, -i, -ı*), həm də qrammatik-leksik şəkilçilər (*poz-uq*) ola bilər.

Dilçilikdə birinci qrupa *sadə sözlər*, ikinci qrupa *düzəltmə*, üçüncü qrupa *mürəkkəb sözlər* deyilir.

Söz kökü əsas anlayışı ifadə edir, ona görə də sözün zəruri hissəsi sayılır. Əcnəbi sözlər nəzərə alınmazsa, sözün əvvəlində

yerləşir və əsasən sabit olur, dəyişmir. Şəkilçilər isə əlavə anlayışları bildirir və söz kökündən sonra işlənir, kökə əlavə olunur. Şəkilçilərin ifadə etdiyi anlayışlar söz kökünün ifadə etdiyi məna ilə bağlı olur. Məsələn, **əkinçilik**, **maldarlıq** sözlərində **ək**, **mal** kök, **-in**, **-çi**, **-lik**; **-dar**, **-lıq** şəkilçilərdir.

Söz kökünün türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində bir sıra xüsusiyyətləri vardır:

- 1) *kök sözün müstəqil leksik mənaya malik olan hissəsidir;*
- 2) *kök sözün əsasını təşkil edir;*
- 3) *söz kökü şəkilçilərdən ayrı işləmə bilir;*
- 4) *bir kök müxtəlif şəkilçilər qəbul edə bilir;*
- 5) *bizim dilimizdə (o cümlədən bütün türk dillərində) söz kökü əsasən sabit olur və dəyişmir.*

***Dağların gözünün yaşına baxma,
Şairlər çəkəni dağlar çəkməyib*** (H.A.) –

misralarında **dağ**, **göz**, **yaş**, **bax**, **şair**, **çək** hissələri sözlərin kökü, qalan hissələr **(-lar, -in, -ü, -(n)ün, -ı, -(n)a, -ma, -lər, -ən, -i, -lar, -mə, -(y)ib)** şəkilçilərdir. Söz kökləri müstəqil leksik və qrammatik mənaya malikdir; şəkilçilər isə yalnız ümumiləşmiş qrammatik mənalar ifadə edir. Biz həmin söz köklərini şəkilçisiz də işlədə bilərik: **Dağ çox ucadır. Göz gördüyünü unutmaz. Yaş 50-yə çatdı. Bu dünya cəsur adamları sevir** və s. Qeyd edilən sözlərə qrammatik-leksik şəkilçilər artırmaqla müxtəlif sözlər düzəltmək olar: **dağlı, dağsız, gözlük, gözcük, gözüsüz, baxış, çək-mə, çəki** və s.

Söz kökləri türk dillərində sabit olsa da, tam dəyişməz də deyildir. **Yüksək**, **kiçik**, **uzanmaq** tipli bir sıra sözlərdə daşlaşmış şəkilçilərin hərəkəti söz kökünün dəyişkənliyi təəssüratını yaradır. Müasir dilimizdə **yüksə**, **kiçi**, **uza** sözləri yoxdur, lakin bu köklərdən iki cür söz düzəlir: **yüksək – yüksəl, kiçik – kiçil, islan – islat** və s.

Sözün müstəqil mənaya malik olan, ayrılıqda işləmə bilən və dəyişməyən hissəsinə k ö k deyilir.

Beləliklə, söz lüğət tərkibinin vahidi olduğu kimi, morfoloqiyanın da əsas vahididir. Lakin morfoloji vahid olan sözlə lüğəvi vahid olan söz mahiyyətcə tam bir-birinin eyni deyildir. Morfo-

logiyanın sözlə – leksik mənalı morfemlə yanaşı, şəkilçilərdən və köməkçi sözlərdən ibarət lüğəti də vardır. Morfologiyada söz həmin şəkilçilərin və köməkçi sözlərin iştirakı ilə fəaliyyət göstərir. Bu fəaliyyət və əlaqə nəticəsində sözləri ünsiyyətin əsas vəsitəsinə çevirir.

Şəkilçilər aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir::

- 1) *müstəqil leksik məna ifadə edə bilmir;*
- 2) *sözdən ayrı işlənmir;*
- 3) *yalnız qrammatik mənaya malik olur;*
- 4) *söz kökünün tələbi ilə variantlaşır.*

Sözlərin ayrılıqda işlənməyən, müstəqil lüğəvi mənaya malik olmayan, söz kökünə artırılarkən yeni mənalı söz düzəldən və ya sözlər arasında əlaqə yaradan hissəsinə şəkilçi deyilir.

Şəkilçi-morfemlər özləri də morfoloji funksiyasına görə fərqlənir və ***sözdüzəldici, sözdəyişdirici*** və ***formadüzəldici*** olmaqla üç qrupa ayrılır:

a) yeni söz düzəldən şəkilçilər; bunlar sözə artırıldıqda yeni mənalı söz yaradır; məsələn: ***tarix – tarixçi, göz – gözlük, turş – turşu, qoca – qocalmaq*** və s.

b) sözlər arasında əlaqə yaradan şəkilçilər; ismin hal, mənsubiyyət, fəlin şəxs şəkilçiləri cümlədə sözlər arasında əlaqə yaradan şəkilçilərdir; məsələn: ***Mən şəhərdən gəlirəm*** – cümləsində son sözdəki ***-əm*** şəkilçisi o sözü ***mən*** sözü ilə (***mən gəlirəm***), ***şəhərdən*** sözündəki ***-dən*** şəkilçisi həmin sözü ***gəlirəm*** sözü ilə (***şəhərdən gəlirəm***) əlaqələndirmiş, nəticədə cümlə yaranmışdır.

Bu iki qrup şəkilçidən birincisinə ***sözdüzəldici***, ikincisinə ***sözdəyişdirici şəkilçilər***, eyni zamanda birincisinə ***leksik***, ikincisinə ***qrammatik şəkilçilər*** deyilir.

Qeyd. Hər iki qrup termin qüsurludur. ***Sözdüzəldici*** termini mümkündür, lakin qarşılığını sözdəyişdirici adlandırdıqda sistem pozulur, çünki sözdüzəldicinin özü də sözə artırılarkən onun şəklini dəyişir. Eyni zamanda ***leksik şəkilçi*** demək olar, lakin qarşılığına ***qrammatik şəkilçi*** dedikdə prinsip pozulur, çünki sözdüzəldici şəkilçilər özləri də qrammatik şəkilçilərdir və ümumiləşmiş qrammatik mənaya

malikdir. Odur ki bunlardan birincisinə *grammatik-leksik*, ikincisinə *grammatik-morfoloji* şəkilçi demək daha düzgün olar.

c) şəkilçilərin bir qismi kateqorial şəkilçidir, nə yeni söz düzəldir, nə də sözlər arasında əlaqə yaradır. Bu və ya digər morfoloji kateqoriyanın yaranmasına xidmət edir. İsimdə kəmiyyət şəkilçisi, feldə inkarlıq, şəkil əlamətləri belə şəkilçilərdəndir. *Mən şəhərdən gəlirəm* – cümləsində indiki zaman şəkilçisinin (-ir) bu cümlənin formalaşmasında, daha doğrusu, sözlər arasında əlaqədə heç bir rolu yoxdur, onu keçmiş və ya gələcək zaman şəkilçiləri ilə də əvəz etmək olar. Bu cür şəkilçilərə *formadüzəldici şəkilçilər* deyilir.

Sözdəyişdirici şəkilçilər sözlərin kökünə və ya əsasına birləşərək söz-formaları əmələ gətirir. Söz-formalar sözlərin paradigma cərgəsinə daxil olur və cümlə üzvü kimi çıxış edir. Sözdəyişdiricilik prosesində kökün, əsasın forması və semantikasi sabit qalır. İsimlərdə mənsubiyyət və hal, fellərdə şəxs əlamətləri, feli sifət, feli bağlama, feli isim və məsdər şəkilçiləri sözdəyişdiricilik vasitələri sayılır. Sözdəyişdirici şəkilçilər sözün dəyişən hissəsi olub, cümlədə sözlər arasında əlaqə yaradır.

Sözdəyişdirici şəkilçilər sözdə eyni sistemdən olan bir şəkilçinin əvəzində işlənir. Məsələn, *evin, evə* sözərindən ikincisində -ə şəkilçisi birinci sözdəki -in şəkilçisinin, *gəlirəm, gəlirsən* sözlərindən ikincisində -sən şəkilçisi birinci sözdəki -əm şəkilçisinin yerində işlənmişdir. Sözdüzəldicilikdə bu hal yoxdur, çünki hər dəfə yeni söz yaranır.

Sözdüzəldici şəkilçilər sözlərin kökünə və ya əsasına artırılaraq həm formaca, həm də mənaca fərqlənən yeni sözlər yaradır və həmin sözlər başqa sözlərlə yanaşı dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Sözdüzəldicilikdə məna dəyişikliyi semantik dəyişiklikdir, bir sözdən yeni söz yaranır.

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində şəkilçilərin fonetik tərkibi sabit deyildir və onlar söz kökü və ya əsasının tələbi ilə dəyişir, variantlaşır. Və eyni zamanda yalnız sözə birləşdikdə müəyyən məna qazanmış olur. Aqlütinasiya əsasında sözlərdə şəkilçilərin düzülüş ardıcılığı yaranır, daha ümumi məna ifadə edənlər dar məna ifadə edənlərdən, sözdüzəldicilər sözdəyişdiricilərdən əvvəl sözə artırılır.

Şəkilçilərin sözdə möhkəm sırası vardır. Əvvəl sözdüzəldici, sonra sözdəyişdirici şəkilçilər işlənər. Söz kök və ya əsaslarında şəkilçilərin hər birinin öz pozisiyası olur. Məsələn, **qapılarnızdadır** - sözündə əvvəl kəmiyyət (-*lar*), onun ardınca mənsubiyyət (-*ınız*), sonra hal (-*da*) və nəhayət, xəbərlilik (-*dır*) şəkilçisi işlənmişdir: *qapı-lar-ınız-da-dır*. İsimlərdə bu cür sıra möhkəmdir və heç vaxt pozulmur. Bu və ya digər şəkilçi işlənmədikdə pozisiyası saxlanmış olur. Məsələn, şəxslərdə zaman və şəkil əlamətlərindən əvvəl fəl kökü və ya əsasına təsirlik, növ, inkarlıq şəkilçiləri artırılı bilər. Həmin cərgədə 1-ci təsirlik, 2-ci növ, 3-cü inkarlıq şəkilçisi işlənməlidir. Bu və ya digər şəkilçi işlənməyə də bilər, bu halda pozisiyası saxlanmış olur.

Təsirlik, növ, inkarlıq şəkilçiləri:

<i>köç-mək</i>	<i>qaç-maq</i>
<i>köç-ür-mək</i>	<i>qaç-ır-maq</i>
<i>köç-ür-t-mək</i>	<i>qaç-ır-t-maq</i>
<i>köç-ür-t-dür-mək</i>	<i>qaç-ır-t-dır-maq</i>
<i>köç-ür-t-dür-mə-mək</i>	<i>qaç-ır-t-dır-ma-maq</i>

Üstəgəl zaman və şəxs şəkilçiləri:

<i>köç-ür-t-dür-m-ür-əm</i>	<i>qaç-ır-t-dır-m-ır-am</i>
<i>köç-ür-t-dür-ür-əm</i>	<i>qaç-ır-t-m-ır-am</i>
<i>köç-ür-ür-əm</i>	<i>qaç-ır-ır-am</i>
<i>köç-ür-əm</i>	<i>qaç-ır-am</i>

Göründüyü kimi, təsirlik, növ, inkarlıq şəkilçiləri işlənmədikdə sıra ilə pozisiyaları qalmış olur.

Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər əksəriyyət etibarilə təkmənalıdır. Lakin müxtəlif mənalar ifadə edən şəkilçilər də var. Məsələn, mənsubiyyət şəkilçiləri şəxs, mənsubiyyət və eyni zamanda kəmiyyət bildirir. **-lar** şəkilçisi yerinə görə həm kəmiyyət, həm də şəxs bildirir; **-lıq** şəkilçisi sözdüzəldicidir, lakin artırıldığı sözün mənası ilə əlaqədar çoxluq bildirir.

Dilin morfoloji strukturunu öyrənərkən köməkçi sözlərin analizi də vacib sayılır.

Sözün grammatik-morfoloji və formadüzəldici şəkilçilər çıxıldıqdan sonra qalan hissəsinə əsas deyilir.

Sözün leksik məna ifadə edən hissəsi əsas adlanır. Sözdüzəldici, formadüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər həmişə sözün kökünə artırıla bilmir. Sözdəyişdirici şəkilçilər sözdüzəldici şəkilçidən sonra işlənir. Odur ki bu və ya digər şəkilçi haqqında danışarkən həmin şəkilçinin sözün kökünə deyil, əsasına artırıldığını söyləmək düzgündür. Məsələn, «Felin vacib şəkli = fel kökü+*-malı, -məli* + şəxs şəkilçisi» şəklində hökm vermək məntiqi cəhətdən doğru deyildir. Bu strukturda əsas sözünü də nəzərə almaq lazımdır: «*Felin vacib şəkli = fel kökü və ya əsası +*-malı, -məli* + şəxs şəkilçisi*».

Əsas dilin sinxron vəziyyətində iki cür olur: sadə əsaslar, düzəltmə əsaslar. Sadə əsas dedikdə mənalı morfemlərə ayrıla bilməyən söz kökləri nəzərdə tutulur: *dağ, yer, ot, yaşıl, beş, xeyli, mən, o* və s. Düzəltmə əsaslar sözdüzəldici şəkilçilərin və ya başqa bir əsasın söz kökünə birləşməsi ilə yaranır: *daşlıq, dadlı, çoxlu, başlamaq, gözləmək; aravuran, ucaboy, suçiçəyi, Qoşabulaq* və s.

Hər bir mənalı sözdə bir, iki və daha çox əsas ola bilər. Məsələn: *Boğazı düymələnməmiş ağ zolaqlı, göy ipək köynəyinin üstündən açıq rəngli yüngül qalstuk bağlamışdı* (İ.Ə.) – cümləsini nəzərdən keçirək.

boğaz-ı – mənsubiyyət şəkilçili sözdür; bir əsası var: *boğaz*;

düy-mə-lə-n-mə-miş – inkarlıq (*-mə*) və feli sifət (*-miş*) şəkilçiləri çıxılmaqla dörd əsasdan ibarətdir: *düy* – sözün kökü və əsasıdır, *düymə* bu əsasdan yaranmış ikinci əsasdır – feldən isim düzəldib; *-lə* «düy-mə» əsasından yeni əsas düzəldib – isimdən fel; *-n düymələmək* əsasından yeni əsas düzəldib – feldən fel;

ağ – əsasdan ibarətdir;

zolaq-lı – *zolaq* və *zolaqlı* əsaslarından ibarətdir;

göy - əsasdan ibarətdir;

ipək - əsasdan ibarətdir;

köynəy-i-(n)in – mənsubiyyət və hal şəkilçili sözdür, bir əsasdan (*köynək*) ibarətdir;

üst-ü-(n)dən – mənsubiyyət və hal şəkilçili sözdür, bir əsasdan (*üst*) ibarətdir;

aç-ıq – sözdüzəldici şəkilçilidir – fəldən sifət düzəlib, iki əsası var: **açmaq** feli və **açıq** sifəti;

rəngli – sözdüzəldici şəkilçilidir – isimdən sifət düzəlib, iki əsası var: **rəng** ismi və **rəngli** sifəti;

yüngül - əsasdan ibarətdir;

qalstuk - əsasdan ibarətdir;

bağ-la-mış-dı - **-miş** zaman şəkilçisi, **-dı** – *idi* köməkçi sözünün şəkilçiləşmiş formasıdır; isimdən fəl düzəlib; iki əsası var: **bağ** – isim, **bağla** – fəl.

Beləliklə, bu cümlədə işlənmiş sözlərdən səkkizi (**boğazı, ağ, göy, ipək, köynəyinin, üstündən, yüngül, qalstuk**) bir, dördü iki (**bağlı, zolaqlı, açıq, rəngli**), biri (**düymələnməmiş**) dörd əsasdan ibarətdir

Azərbaycan dilində şəkilçilər qayda üzrə sözün sonuna artırılır. Lakin dilimizdə alınma şəkilçilər bu qaydanı pozur. Ümumən dünya dillərində işlənmə yerinə görə şəkilçilər üç qrupa bölünür:

1. *Ön şəkilçilər*;

2. *İç şəkilçilər*;

3. *Son şəkilçilər*

Ön şəkilçilər (prefikslər) bizim dilimizdə alınmalardan ibarətdir: **a-normal**, **bi-tərəf**, **na-insaf**, **ba-məzə**, **anti-faşist** və s.

İç şəkilçilər (infiks) flektiv dillərə aiddir və daxili fleksiya ilə söz köklərinin dəyişməsinə səbəb olur: **Məhəmməd** – **Əhməd** – **Mahmud** – **Həmid** və s.

Son şəkilçidir. Mənşə etibarilə Azərbaycan dilinin özünə məxsus olan bütün şəkilçilər son şəkilçilər – *suffikslərdir*.

Dediymiz kimi, suffikslər sözdüzəldici, sözdəyişdirici və formadüzəldici olmaqla fərqlənir. Formadüzəldici şəkilçilər sözlər arasında əlaqə yarada bilməmək baxımından sözdüzəldici şəkilçilərə yaxındır. Sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin bir sıra fərqləri var:

1. Söz kökünə (və ya əsasına) əvvəl sözdüzəldici şəkilçilər, sonra sözdəyişdiricilər artırılır.

2. Sözdəyişdirici şəkilçilər bir kateqoriyadan, bir nitq his-səsindən olan bütün sözlərə artırıla bilər. Məsələn, hal şəkilçilərini bütün isimlərə, şəxs şəkilçilərini bütün fəllərə artırmaq olur. Lakin sözdüzəldici şəkilçilər bir kateqoriyadan olan bütün sözlərə

artırıla bilmir. Məsələn, isimdən isim düzəldən **-çı** şəkilçisi çox məhsuldar olsa da, həmin şəkilçini hər ismə artırmaq olmaz – **su-çu** deyilir, **havaçı** deyilmir, **qapıçı** deyilir, **pəncərəçi** deyilmir, **gülçü** deyilir, **tikançı** deyilmir və s. Yaxud isimlərdən fel düzəldən **-la, -lə** şəkilçisi çox məhsuldardır. *İşləmək, qarşılamaq, düzləmək, daşlamaq* tipli saysız sözdən fel düzəldir. Bu şəkilçi, demək olar ki, bədən üzvlərinin adını bildirən əksər sözlərdən fel düzəldir: *başlamaq, saçlamaq, boyunlamaq, kəllələmək, burunlamaq, üzləmək* və s. Amma bu şəkilçini **yanaq, alın, qas** sözlərinə artırmaq olmur.

3.Sözdəyişdirici şəkilçilər cümləni təşkil edən sözlər arasında əlaqə yaradır, sözdüzəldici şəkilçilər sözün kökünə və ya əsasına artırılaraq yeni mənə verən söz düzəldir.

4.Sözdüzəldici şəkilçilər içərisində alınma şəkilçilər vardır. Bunların əksəriyyəti prefikslərdən ibarətdir. Suffikslər içərisində də alınmalar mövcuddur – **inqilabi, insani, tərbiyəvi, ənənəvi** sözlərində **-i, -vi** şəkilçisi kimi. Lakin sözdəyişdirici şəkilçilərin hamısı xalis Azərbaycan dilinə məxsusdur və içərisində alınma şəkilçi yoxdur.

5.Sözdüzəldici şəkilçilər cansızlaşmış olur, odur ki fəallaşaraq sözdəyişdirici şəkilçiyə çevrilə bilmir. Lakin bəzi sözdəyişdirici şəkilçilər tədricən cansızlaşaraq sözdüzəldici şəkilçiyə çevrilə bilir. Məsələn, *ora, bura* sözləri tarixən yönlük halın **-ra** şəkilçisinin **o, bu** sözlərinə artırılması ilə yaranmışdır.

6.Sözdəyişdirici şəkilçilər etimoloji cəhətdən müstəqil sözlərin köməkçi sözə çevrilməsi və tədricən şəkilçiləşməsi yolu ilə yaranır. Sözdüzəldici şəkilçilər isə müstəqil sözlərin fonetik dəyişikliyə uğraması nəticəsində formalaşır. Məsələn, **çı** sözü tarixən «adam» demək olub, tədricən variantlaşmış və şəkilçiyə çevrilmişdir. Rus dilindəki **человек** sözündə öz əslini saxlamışdır.

NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏSNİFİ

Leksik-qrammatik mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə fərqlənən söz qruplarına n i t q h i s s ə - l ə r i deyilir. Başqa sözlə, nitq hissələri dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin məna, forma və qrammatik cəhətdən qruplaşmasından ibarətdir.

Nitq hissələri termini yunan dilindən latın dilinə və oradan rus dilinə kalka edilmişdir. Latın dilində *partes orationis*, rus dilində *чacmu пeчy* şəklində işlənən bu terminin qarşılığı bizim dilimizdə rus dilinə əsasən müəyyən edilmişdir.

Nitq hissələrinin düzgün, elmi izahı, onlardan birini digərindən fərqləndirən əlamətlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi dilin qrammatik quruluşunun öyrənilməsini asanlaşdırır. Lakin tarixən sözlərin nitq hissələri şəklində təsnifinə dilçilər müxtəlif prinsiplə, müxtəlif meyarla yanaşmış və lüğət tərkibinə daxil olan sözləri müxtəlif şəkildə təsnif etmişlər.

Nitq hissələri ümumi qrammatik kateqoriyadır. Sözlərin nitq hissələri üzrə bölgüsünün tarixi çox qədimdir. Əflatunun (e.ə. 427-348) qeydlərinə görə, hələ e.ə.V əsrdə yunan alimləri adlarla felləri fərqləndirmişlər. Onların fikrinə görə, cümlə adlarla fellərin əlaqəsindən yaranır. Əflatun özü də adlarla felləri fərqləndirmiş, cümlədə mübtədə vəzifəsində işlənən sözləri adlara, xəbər vəzifəsində işlənənləri fellərə daxil etmişdir. (7, 195)

Aristotel (e.ə.384-322) yunan dilində üç nitq hissəsi – adlar, fellər və bağlamalar (bağlayıcı, artıqlıq, əvəzlilik) olduğunu qeyd edirdi. Onun adlara və fellərə yanaşma tərzində maraqlı idi. Onun fikrincə, ad zaman anlayışı bildirməyən, fəlzaman anlayışı bildirən müstəqil sözlərdir. Həm də adlar o sözlərdir ki, adlıq halda, fellər o sözlərdir ki, indiki zamanın 1-ci şəxs təkində işlənir. Sözlərin bu normadan fərqli halları kənara çıxma hallarıdır. (7, 195)

Qədim İskəndəriyyə dövrü qrammatikalarında (e.ə.III-II əsrlər) artıq 8 nitq hissəsi müəyyən edilmişdi: *ad, fəlz, fəli sifət, artıqlıq, əvəzlilik, zərflə, qoşma, bağlayıcı*. Sonralar Roma dilçiləri bu sıradan artıqlıq çıxarmış (onların dilində artıqlıq yox idi), əvəzində nidaları daxil etmişlər. İskəndəriyyə qrammatikaları nitq hissələri adı altında cümləni təşkil edən sözləri nəzərdə tuturdular. Ona

görə də həmin termini «nitq hissələri» termini ilə yanaşı, «cüm-lənin hissələri» şəklində də tərcümə etmək olar. (7, 195)

XIX əsrdə dillərin morfoloji quruluşu daha çox öyrənil-məyə başlayır və daha çox dil əhatə olunur. Bu dövrdə sözlərin nitq hissələri üzrə təsnifi üçün ***morfoloji prinsip*** ön plana çəkilir. Sözlün sözdəyişmə formalarına malik olub-olmaması əsas götürü-lürdü. Bu prinsipin ən məşhur nümayəndələrindən biri F.F.Fortu-natov idi. Sözlər aşağıdakı qruplara ayrılırdı: hallanan sözlər, təsriflənən sözlər, hallanmayan və təsriflənməyən sözlər. Bu prinsip tam təminədiyi deyildi. Morfoloji əlaməti əsas götürdükdə zərflər, ədatlar, nidalar kənarda qalırdı. Digər tərəfdən, bütün morfoloji kateqoriyalar da hər dildə yoxdur. Məsələn, bizim dil-də cins kateqoriyası yoxdur, rus dilində var. Bizim dildə sifətin morfoloji əlaməti yoxdur, rus dilində var. Bir sıra dillərdə morfo-loji əlamət zəif inkişaf etmişdir. Morfoloji əlamət yeganə prinsip kimi əsas götürüldükdə belə çıxırdı ki, bir sıra dillərdə, məsələn, Çin dilində, bir sıra Uzaq Şərq dillərində, Vyetnam dilində nitq hissəsi yoxdur. Qeyd olunur ki, bu dillərdə eyni sözlər həm isim, həm fel, həm də sifət kimi işlənir.

Beləliklə, Hind-Avropa dillərində, Sami dillərində, türk dillərində nitq hissələrini morfoloji prinsip əsasında təsnif etmək mümkün olsa da, bu prinsipi hər dilə tətbiq etmək olmur. Nəticə-də ***sintaktik prinsip*** ortaya çıxır. Yəni nitq hissələri cümlə üzv-ləri əsasında müəyyənləşdirilir. Hər bir nitq hissəsinin özünə-məxsus sintaktik vəzifəsi nəzərə alınır. Məsələn, isim - cümlədə mübtəda, sifət – təyin, fel – xəbər vəzifəsində.

Lakin bu bölgüdə də mübahisə doğuran məsələlər ortaya çıxır. Mübahisə daha çox isimlərlə zərflər, sifətlərlə zərflər, say-larla zərflər arasındadır. Bu nitq hissələrində oxşar cəhətlərin ol-ması onların müstəqil nitq hissəsi kimi fərqləndirilməsi işini çə-tinləşdirir. Bu cür çətinliklər qrammatika kitablarımızda hazırkı dövrdə də qalmaqdadır.

Heç şübhəsiz, sözlərin nitq hissələri üzrə təsnifi üçün ilk növbədə onların ***leksik-qrammatik mənası*** nəzərə alınmalıdır. Bu prinsipə əsasən sözlərin əşya bildirməsi, əlamət, keyfiyyət bildirməsi, iş, hərəkət bildirməsi əsas götürülür.

Beləliklə, indi sözlər üç prinsip əsasında nitq hissələri üzrə qruplaşdırılır:

1. *Leksik-qrammatik mənasına görə;*
2. *Morfoloji əlamətinə görə;*
3. *Sintaktik vəzifəsinə görə.*

Təbii ki, lüğət tərkibindəki sözlər nitq hissələri üzrə qruplaşdırılarkən dilin öz xüsusiyyətlərindən çıxış etmək lazımdır. Həm də yuxarıda qeyd etdiyimiz prinsiplər ayrılıqda deyil, birlikdə nəzərə alınmalıdır.

Onu da qeyd etməliyik ki, bu prinsiplərin üçü də nitq hissələrinin təsnifi üçün eyni qiymətə malik deyildir. Bunlardan əvvəlki ikisi, yəni leksik-qrammatik məna və morfoloji əlamət əsas götürülür, sintaktik vəzifə köməkçi prinsip hesab olunur. Lakin bəzi nitq hissələri, məsələn, zərflər müəyyənləşdirilərkən sintaktik prinsip üstün mövqe tutur.

Bir prinsip kimi, *məna* dedikdə leksik məna deyil, ümumiləşmiş, mücərrədləşmiş qrammatik məna nəzərdə tutulur. Heç şübhəsiz, qrammatik məna da hər bir nitq hissəsi üzrə leksik məna əsaslanır. Məsələn, *dağ, meşə, şəkil, dairə, insan, çəmən, çiçək* sözlərinin hər biri bir əşyanın adını bildirir. Bu sözləri birləşdirən, bir qrupa daxil edən əsas cəhət odur ki, bunların hamısı ümumiyyətlə ad bildirir. Ad bildirmə onların ümumiləşmiş qrammatik mənasıdır. Əgər bu sözləri öz konkret lüğəvi mənasına görə qruplara ayırmaq lazım gəlsə idi, onda hər bir ad bildirən söz bir qrup təşkil edərdi. Eləcə də *qırmızı, yaşıl, gözəl, isti, sərin, gizli, uca* sözlərinin hər biri əşyaya məxsus bir əlamət, keyfiyyət bildirir. Bunları ümumiləşdirən, bir qrupa daxil edən cəhət bu cür sözlərin hamısının ümumən əşyaya məxsus əlamət, keyfiyyət bildirməsidir. *Gəl, get, otur, dur, bax, bil, göz, yat* sözlərinin hər biri bir işi, bir hərəkəti bildirir, ümumiləşmiş halda bunların hamısı iş, hal, hərəkət bildirir. Sözlər məna qruplarına bu cür ümumiləşmiş məna əsasında ayrılır. Misallardan görüldüyü kimi, bir nitq hissəsinə daxil olan sözlər leksik mənasına görə fərqlənsə də, qrammatik mənasına görə eyni olur.

Bir mühüm cəhət də bundan ibarətdir ki, qrammatik mənasına görə fərqlənən və fərqli qruplara ayrılan sözlərin o biri qrup sözlərdən fərqli *morfoloji əlamətləri* olur. Məsələn, ad bildirən sözlər cəmlənir, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir, hallanaraq dəyişir; əlamət, keyfiyyət bildirən sözlər dərəcə əlamətləri qəbul

edərək dəyişir; iş, hərəkət bildirən sözlər təsirlik, növ, inkarlıq, zaman, şəkil, şəxs əlamətləri qəbul edərək dəyişir və s. Bunlar morfoloji əlamətlərdir. Nitq hissələri üzrə təsnifat aparılarkən bunlar da nəzərə alınır. Lakin nitq hissələrində morfoloji əlamət eyni dərəcədə inkişaf etməmişdir. Morfoloji cəhətdən ən zəngin nitq hissəsi iş və hərəkət bildirənlər, yəni fellərdir, sonra ad bildirənlər – isimlər. Əşyanın və hərəkətin əlamətini bildirən söz qruplarında - sifət, say və zərflərdə morfoloji əlamət o qədər də inkişaf etməmişdir.

Morfoloji əlamət dedikdə nitq hissələrinə məxsus qrammatik kateqoriyalarla yanaşı, hər bir nitq hissəsinə məxsus olan söz-düzəldicilik vasitələri də nəzərdə tutulur.

Lügət tərkibindəki sözlərin nitq hissələri üzrə təsnifində üçüncü prinsipin – *sintaktik vəzifənin* nəzərə alınması da vacibdir. Sintaktik vəzifə iki cür başa düşülür: hər bir söz qrupu hansı cümlə üzvü vəzifəsində işlənir və hansı söz qrupu ilə daha çox bağlı olur. Söz qruplarını bu cəhətdən nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, ad bildirənlər cümlədə daha çox mübtəda və tamamlıq vəzifələrində, iş və hərəkət bildirənlər xəbər vəzifəsində, əşyaya məxsus əlamət, keyfiyyət, kəmiyyət bildirənlər təyin vəzifəsində, hərəkətin əlamətini bildirənlər zərflik vəzifəsində işlənir.

Sintaktik vəzifə dedikdə söz qrupları arasındakı əlaqələr də nəzərdə tutulur. Söz qrupları arasında əlaqələr də onların hər birinin fərdi səciyyəsiindən irəli gəlir. İsimlər əksərən fellərlə, sifətlər, saylar isimlərlə, zərflər fellərlə bağlı olur.

Qeyd etdiyimiz nitq hissələri öz əsas sintaktik vəzifəsini dəyişdikdə, onların mənasında da müəyyən dəyişiklik yaranır. Məsələn, isim təyin vəzifəsində işləndikdə mənasında atributivlik əmələ gəlir, sifət mübtəda vəzifəsində işləndikdə substantivləşir, sifət zərflik vəzifəsində adverbiallaşır, fel təyin vəzifəsində işlənmək üçün feli sifət şəkilçisi, zərflik vəzifəsində işlənmək üçün feli bağlama şəkilçisi, mübtəda, tamamlıq vəzifələrində işlənmək üçün məsdər şəkilçisi qəbul edir.

Bu üç prinsipin vəhdəti əsasında dilimizdə aşağıdakı nitq hissələri formalaşır:

Əşya adı bildirənlər – isimlər;

Əşyaya məxsus əlamət, keyfiyyət bildirənlər – sifətlər;

Əşyaya məxsus miqdar, sıra bildirənlər – saylar;

Əşyanın hərəkətini bildirənlər – fellər;

Hərəkətin əlamətini bildirənlər – zərflər.

Nitq hissələri üzrə bölgü dildə olan bütün sözləri əhatə edir və bu bölgüdə sözün öz leksik təbiətini dəyişmədiyi hallar əsas götürülür. (8, 85)

Dilimizdə bu nitq hissələrinin hamısından fərqlənən bir nitq hissəsi də vardır: əvəzlik. Əvəzliyin özünəməxsus mənası, morfoloji əlaməti və sintaktik vəzifəsi yoxdur. Yuxarıdakı nitq hissələrinin əvəzində işlənir və hansı nitq hissəsini əvəz edirsə, onun mənasını, morfoloji əlamətini və sintaktik vəzifəsini daşıyır. Məsələn, isimlərin əvəzində işləndikdə şəxs, əşya bildirir, isim kimi hallanır, cümlədə isim kimi mübtəda və tamamlıq vəzifələrində işlənir. Buna görə də əvəzlik əsas nitq hissələrinə daxil edilir.

Qeyd etməliyəm ki, dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin hamısı bu prinsiplər əsasında bölgüyə cavab vermir. Lüğət tərkibindəki sözlərin əsas kütləsi həm leksik, həm də qrammatik mənaya malik olduğu, morfoloji cəhətdən dəyişdiyi, sintaktik vəzifə daşdığı halda, bir qrup söz yalnız qrammatik mənaya malik olmaqla bu əlamətlərdən məhrumdur. Oudur ki lüğət tərkibindəki sözlər iki qrupa ayrılır:

a) *tammənalı sözlər*;

b) *natamam mənalı sözlər*.

Qeyd etdiyimiz nitq hissələri tammənalı sözlərdən ibarətdir. Bunlar *əsas nitq hissələri* adlanır. Natamam mənalı sözlər *köməkçi nitq hissələri* üzrə qruplaşır. Köməkçi nitq hissələri leksik mənadan məhrumdur. Bir qismi yalnız zəif şəkildə leksik mənə izlərini mühafizə etmiş olur. Köməkçi nitq hissələri cümlə üzvü vəzifəsi daşmır və morfoloji cəhətdən dəyişmir. Bu qrupa: *qoşmalar, bağlayıcılar, ədatlar və modal sözlər* daxildir. Bunlar özləri də qrammatik mənə yaxınlığına görə iki qrupa ayrılır:

1) *qoşmalar, bağlayıcılar*;

2) *ədatlar, modal sözlər*.

Qoşma və bağlayıcılar cümlə üzvləri, cümlənin və mətnin tərkib hissələri arasında əlaqə yaradır, ədatlar və modal sözlər sözün, ifadənin, cümlənin mənə çalarına təsir edir.

Bunlardan əlavə, köməkçi nitq hissələrinə yaxın mövqedə *nidalar, təqlidi və vokativ sözlər* haqqında da məlumat verilir.

Bunlar müəyyən dərəcə mənə ifadə etməsinə görə əsas nitq hissələrinə, morfoloji cəhətdən dəyişmədiyi, sintaktik vəzifə daşımadığı üçün köməkçi nitq hissələrinə yaxındır.

Nitq hissələrinin tarixən necə əmələ gəldiyi də maraqlıdır. Bəzi dilçilərin fikrincə, tarixən ilk sözlər fellərdən ibarət olmuşdur. Məsələn, alman alimi Maks Müller bu fikirdə idi. O bu fikrə Hind-Avropa dillərində söz köklərinin analizi əsasında gəlmişdir. Tədqiqatçıların qeydlərinə görə, Hind-Avropa dillərində söz kökləri əksərən fellərdən ibarətdir.

N.Y.Marr ilkin sözlərin isimlərdən ibarət olduğunu göstərir. Bəzi rus dilçiləri isə (A.A.Potebnya və b.) ilkin söz köklərinin hərəkətdə olan əşyanı bildirdiyini göstərmişlər.

Belə bir fikir də var ki, ilkin mərhələdə cümlə, söz, səs fərqlənməmiş, tədricən cümlələr sözlər, sözlər səslər şəklində üzlənmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1.Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası, Bakı, V.İ.Lenin ad. APİ-nin nəşriyyatı, 1961.

2. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Morfolojiya, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1960.

3.Ə.M.Dəmirçizadə. Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu, Bakı, 1965.

4.А.Н.Гвоздев. Современный русский литературный язык, Москва, 1958.

5.В.Б.Касевич. Семантика.Синтаксис. Морфология. Москва, «Наука», 1988.

6.Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология, Москва, «Наука», 1988.

7.М.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı, «Maarif», 1989.

8.Yusif Seyidov. Əsərləri, 15 cildə, IX cild, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2010.

9.Н.М.Шанский, А.Н.Тихонов. Современный русский язык. Словообразование. Морфология. Просвещение, Москва, 1981.

İSİM ÜMUMİ MƏLUMAT

Əşya adı bildirən sözlərə i s i m deyilir.

Azərbaycan dilində əsas nitq hissələrindən biri, həm də lüğət ehtiyatının zənginliyinə görə birincisi isimdir (*isim* – ərəbcə ad deməkdir).

İsim əşya adı bildirir, cəmlənir, hallanır, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edərək dəyişir, konkret və mücərrəd, xüsusi və ümumi olmaqla fərqlənir; lüğət ehtiyatının zənginliyi ilə ünsiyyəti təmin edən ən mühüm vasitə kimi çıxış edir. Maddi varlığı təşkil edən hər cür əşya və hadisələrin adları, mücərrəd məfhum bildirən bütün sözlər, elmin, incəsənətin, təsərrüfatın bütün sahələrinə məxsus terminlər, xüsusi sahə sözləri isimlərdən ibarət olmaqla lüğət tərkibinin böyük bir hissəsini əhatə edir. Zəngin sözdüzəldicilik əlamətlərinə malikdir, cümlədə sifət vasitəsilə təyinlənir, ən çox mübtəda və tamamlıq vəzifələrində işlənir, atributivləşərək təyin, adverbiallaşaraq zərflik vəzifəsində, predikativlik əlamətləri ilə xəbər vəzifəsində işlənir.

Qeyd etdiyimiz kimi, isimlərə, adətən: *Əşya adı bildirən sözlərə isim deyilir* - şəklində tərif verilir. Məlumdur ki, «əşya» dedikdə maddi varlıq, obyektiv aləmdəki konkret cisimlər, gözlə görünən, əllə toxunula bilən şeylər nəzərdə tutulur. Bu cəhətdən *daş, divar, şüşə, ağac, kitab, gəmi, maşın, at, dəvə* sözlərinin hər biri konkret bir maddi varlığın adını bildirir və ismin tərifinə uyğun gəlir. Lakin dilimizdə *fikir, xəyal, səadət, xasiyyət, gözəllik, zəriflik, tale, yaxşılıq* tipli çoxlu söz də var ki, bunların maddi-əşyavi forması yoxdur. Bunlar əşyanın özünü, maddi varlığı deyil, onun geniş mənada əlamətini, insan düşüncəsinin məhsulu olan keyfiyyətləri ifadə edir. Bu cür sözlər də isim hesab olunur. Bunlar mənəvi və mücərrəd anlayışların adlarını bildirən sözlərdir. Deməli, «əşya adı» sözləri şərti qrammatik bir termindir və «isimlər əşya adı bildirən nitq hissəsidir» dedikdə həm həqiqi mənada əşya adı bildirən sözlər, həm də maddi varlıqların əlamətini, xassəsini, mənəvi varlıqların adlarını bildirən sözlər nəzərdə tutulur.

Mənəvi və mücərrəd anlayışların adlarını bildirən sözlər sifətlərə yaxındır və hətta bir qismi sifətlərdən sözdüzəldici şə-

kilçilər vasitəsilə yaranmışdır. Məsələn, *yaxşılıq, gözəllik, boşluq, çirkinlik, ağırlıq* tipli isimlər sifətlərdən düzələn isimlərdir. Belə sözləri sifətlərdən fərqləndirmək asandır. Sifətlər adətən özündən sonra əşya bildirən söz tələb edir: *yaxşı adam, gözəl insan, boş yer, çirkin məxluq, ağır təbiət*. Lakin qeyd etdiyimiz sözlər bu cür isimlər tələb etmir. Əksinə, bir isim kimi, onların sifətlərlə təyin olunmasına ehtiyac olur: *əvəzsiz yaxşılıq, heyrat-amiz gözəllik, böyük boşluq, dəhşətli çirkinlik, təbii ağırlıq*. Sifətlər dərəcə əlaməti qəbul etdiyi halda, qeyd etdiyimiz qrupdan olan isimlər dərəcələr üzrə də dəyişmir və ismin suallarına cavab verir. Bu cür sözlər insan şüurunun abstraktlaşdırma müvəffəqiyyətliyi ilə bağlı yaranmışdır.

İsim leksik-qrammatik mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə başqa nitq hissələrindən fərqlənən və morfologiyanın bel sütununu təşkil edən iki böyük nitq hissəsindən biridir.

Leksik-qrammatik mənasına görə isimlər ümumən ad bildirir – maddi aləmin əşya və hadisələrini adlandırır; məs.:

*Qılınclar, nizələr, oxlar, ağır toplar pas atmışdır,
Kamalı hüsni-eşqilə bəşər cənnət yaratmışdır (S.V.) –*

misrələrindəki *qılinc, nizə, ox, top, pas, kamal, hüsn, eşq, bəşər, cənnət* sözlərinin hər biri konkret və ya mücərrəd bir əşyanın, anlayışın adını bildirir, bunları birləşdirən, bir qrupa – isimlər sırasına daxil edən mühüm bir cəhət vardır ki, o da bu cür sözlərin hamısının ümumən əşya adı bildirməsidir.

İsimlər *kim? nə? hara?* suallarına cavab verir və lüğəvi mənasına görə iki qrupa ayrılır:

1. *Canlı varlıqların adlarını bildirən isimlər;*
2. *Cansız varlıqların adlarını bildirən isimlər.*

Birinci qrupa daxil olan isimlərə insan, heyvan və quş adları daxildir. İkinci qrupa cansız varlıqların, mənəvi və mücərrəd anlayışların adları daxildir. Canlı varlıqların adlarını bildirən bütün isimlər deyil, yalnız insan məfhumu bildirən isimlər *kim?* sualına cavab verir. Canlı varlıqların adlarını bildirən qalan isimlər (heyvan və quş adları) və bütün cansız varlıq adları *nə?* sualını, məkan məzmunlu bəzi isimlər həm də *hara?* sualına cavab verir.

Canlı və cansız varlıqların adlarını bildirən isimlər iki qrupa ayrılır: *xüsusi isimlər, ümumi isimlər*.

X ü s u s i isimlər varlığı tək olan əşyanın adını bildirir.

Bu qrupa daxil olan isimlər bir şəxsi, əşyanı başqasından fərqləndirmək üçün verilən adlardır. İnsan adları - soy adları, ata adı, ləqəb, təxəllüs bildirən sözlər, dağ, çay, göl, şlalə, bulaq, dərə adları, kitab, qəzet, jurnal adları, tək-tək heyvanlara, əşyalara qoyulan adların hamısı (*Alapaça, Qırat, Pələş, Bozdar, Məstan, Aynalı* və s.) xüsusi isimlərdir. Xüsusi isimlərin baş hərfi dilimizin orfoqrafiya qaydalarına əsasən böyük hərflə yazılır.

Ü m u m i isimlər eyni cinsli əşyaların ümumi adını bildirir. Məsələn: *şəhər* dedikdə böyüklüyündən və kiçikliyindən, qədim və ya müasir olmasından, əhalisinin çox və ya az olmasından asılı olmayaraq, hər cür mədəni yaşayış yerləri nəzərdə tutulur; *kitab* sözü bədii, elmi, publisistik kitabların, dərs kitablarının ümumi adını bildirir; *adam* sözü qadın, kişi, uca, gödək, cavan, yaşlı olmasından asılı olmayaraq hər cür adama aiddir. Eləcə də *ev, su, çörək, paltar, dağ, çöl, meşə, çəmən, çiçək* sözləri ümumi isimlərdir. Ümumi isimlər olmasa idi, hər bir əşya, hadisə, varlıq bir sözlə adlandırılsa idi, ünsiyyət çox çətin olardı. Ümumi isimlər insan aqlının ümumiləşdirməsi məhsuludur və ünsiyyətin əsas dil materialını əhatə edir. Hər bir bəddi, elmi mətnin aparıcı leksik kütləsini daha çox ümumi isimlər təşkil edir; məs.:

Alovu, atəşi yalnız yerdə yox,

Qanında bəsləyir bu el, bu məkan.

Babəklər yetirmiş Azərbaycanın

Başqa bir adı da Azərbabəkan. (X.R.)

Bir fəhlə öz əli, öz zəhmətiylə

Mədən də axtarır, şaxta da qazır.

Həyata, insana məhəbbətiylə

Mismar da düzəldir, şeir də yazır (S.V.) –

misralarında əksər isimlər - *alov, atəş, yer, qan, el, məkan, ad, fəhlə, əl, zəhmət, mədən, şaxta, həyat, insan, məhəbbət, mismar, şeir* sözləri ümumilik bildirən isimlərdir. Yalnız birinci bənddə *Babək, Azərbaycan, Azərbabəkan* kimi xüsusi isimlər işlənmişdir.

Xüsusi isimləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Antroponimlər – insan adları: şəxsin öz adını, atasının adını, soy adını, təxəllüsünü, ləqəbini bildirən isimlər: *İsmayıl, İlyas, Xətai, Füzuli, Sabir, Qövsü, Abbas, Tusi* və s. Bədii əsərlərdə yaradılan bir sıra satirik adlar: *Əli Əyrişadə, Fağır Bağırov* (Anar), *Anket Anketov, Əntərzadə* (Mir Cəlal) və s.

2. Toponimlər – qitə, ölkə, vilayət, şəhər, rayon, inzibati ərazi adları: *Avropa, Rusiya, Hindistan, Bakı, Qarabağ, Qarayazı, Dilican, Quba, Qəbələ, Sibir* və s.

3. Ktematonim, kosmonim və hidronimlər (*Araz, Kür, Xəzər, Ceyran bulağı, Dirı dağları, Sultanbud meşələri, Yupiter, Saturn* və s.)

4. Xrematonimlər – maddi-mədəniyyət əşyalarının adları, kitab, qəzet, jurnal adları; almaz adı: «*Qartal*»; qızıl külçəsi: «*Dəvə*»; S.Vurğunun, N.Nərimanovun, M.F.Axundovun və b. böyük sənət ustalarının, alimlərin ev muzeyindəki ayrı-ayrı şeylərin hər birinin adı xrematonim sayılır.

Orfoqrafiya qaydalarına əsasən xüsusi isimlərin baş hərfi böyük yazılır.

Ümumi isimləri daha çox qrupa ayırmaq olar:

1. Yaxınlıq, qohumluq, dostluq tipli əlaqə və münasibətləri bildirən sözlər: *əmi, dayı, qardaş, bacı, xala, bibi* və s.

2. Heyvan adı bildirənlər: *qoyun, maral, cüyür, it, aslan, pələng, ilan* və s.

3. Quş adları bildirənlər: *tovuz, göyərçin, turac, kəklik, durna* və s.

4. Cansız əşya adlarını bildirənlər: *su, torpaq, qapı, kitab, qələm, stol* və s.

5. İctimai hadisə adlarını bildirənlər: *inqilab, üsyan, müharibə, qələbə, mübarizə, məğlubiyyət* və s.

6. Təbiət hadisələrinin adlarını bildirənlər: *yağış, tufan, qar, boran, fırtına, külək, meh, ildırım, duman* və s.

7. Zaman adları bildirənlər: *ay, gün, il, həftə, zaman, fəsil, bahar, yay, qış, payız* və s.

8. Məkan adları bildirənlər: *şəhər, kənd, düz, tarla, çöl, səhra* və s.

9. Elm adlarını bildirənlər: *dilçilik, darvinizm, tarix, biologiya, qrammatika, morfologiya, kimya, riyaziyyat* və s.

10. Əlamət, keyfiyyət, vəziyyət adlarını bildirənlər: gözəllik, pislik, yaxşılıq, zəiflik, həlsizlik, dəlilik və s.

11. Bədən üzvlərinin adlarını bildirənlər: baş, əl, boyun, ayaq, barmaq, bel, sinə, bilək, göz, qas, burun və s.

12. Mənəvi və mücərrəd anlayışların adlarını bildirənlər: sadlıq, sevinc, təmkin, məhəbbət, mələk, pəri, şeytan və s.

Dildə tədricən xüsusi isimlər ümumi isimlərə, ümumi isimlər xüsusi isimlərə çevrilə bilər. *Aslan, Göyərçin, Ceyran, Mirvari, Turac, Durna* kimi şəxs adları ümumi isimlərdən – apelyativ leksikadan, *om, amper* tipli alınma ümumi isimlər xüsusi isimlərdən yaranmışdır.

Morfoloji əlamətinə görə isimlər feldən sonra ən zəngin nitq hissəsidir. İsmın kəmiyyət, mənsubiyyət, hal kateqoriyaları var. Yəni isimlər kəmiyyət şəkilçiləri, mənsubiyyət və hal şəkilçiləri qəbul edərək dəyişir, müxtəlif formalara düşür. Bunlardan əlavə, dilimizdə zəngin isimdüzəldən şəkilçilər vardır, həmin şəkilçilər isimlərdən və başqa nitq hissələrindən yeni sözlər düzəldərək isimlərin bir kateqoriya kimi zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

Sintaktik vəzifəsinə görə isimlərin cümlədə əsas vəzifəsi mübtəda və tamamlıqdır. Məs.: *Kələntərli* daxili işlər idarəsinin binası qarşısında xidməti *maşını* saxladı. (T.K.) Bəs *Arifə* niyə kömək etməmisiniz? (T.K.) *Ceyran* nə üçün bu iki *misranı* xatırladı? (Elçin) *Hava* buludlu idi. Kəndin üstündə topa-topa *buludlar* hərəkət edirdi. *Külək* çöllərdən qalxan *tüstü* və *dumanı* cənuba aparırdı. (M.İ.) Geniş çöllərin qoynundakı *kəndləri*, çılpaq ağaclarla dolu *bağçaları*, payızlıq *taxıl zəmilərini* bir *qaranlıq* örtürdü. (M.İ.)

Bu misallarda *Kələntərli, Ceyran, hava, buludlar, külək, qaranlıq* sözləri adlıq halda, mübtəda vəzifəsində, *maşını, Arifə, misranı, tüstünü, dumanı, kəndləri, bağçaları* sözləri, isimlərdən ibarət olan *taxıl zəmilərini* birləşməsi tamamlıq vəzifəsindədir.

İsimlər xəbər vəzifəsində də çox işlənir və bu zaman onun mənası əksərən ümumiləşir. Məsələn, *Müəllim gəldi* – cümləsi ilə *Gələn müəllimdir* – cümləsində *müəllim* sözlərində fərq vardır. Birinci misalda *müəllim* sözü konkret adam bildirdiyi halda, ikinci misalda peşə, sənət bildirir.

Adlandırdıqları əşya və anlayışların səciyyəsinə görə isimlər iki qrupa ayrılır:

a) *konkret maddi varlıqların adlarını bildirən isimlər*;

b) *mənəvi və mücərrəd anlayışları bildirən isimlər*.

K o n k r e t isimlər maddi varlıqların adlarını bildirən isimlərdir. Dilimizdəki isimlərin böyük bir qrupu konkret varlıqların adlarını bildirir. Bu cür isimlər tələffüz edilərkən biz həmin ismin məzmununu ilə bağlı müəyyən əşyanı, bu və ya digər maddi varlığı xatırlayırıq. Məs.: **çöl, yamac, ot, yarpaq, budaq, qala, torpaq, ağac** və s. Bu cür isimlər adlıq halda, kəmiyyət şəkilçisi olmadıqda eyni cinsli əşyalardan birini bildirir. Cəm şəkilçisi qəbul etdikdə eyni cinsli əşyaların çox olduğunu göstərir; məs.:

Günəşlər, aylar, ulduzlar vüqar ilə dolandıqca,
Müzəffər ordumuz hər gün dənizlər, dağlar aşdıqca,
Yerin qəlbində tufanlar, təlatümlər coşub çağlar,
Səadət al geyindikcə, fəlakət yas tutub ağlar.(S.V.)

Bu misralarda işlənmiş *günəş, ay, ulduz, ordu, dəniz, dağ, yer, qəlb, tufan, təlatüm* sözlərinin hər biri müəyyən bir varlığı yada salır. Odur ki bu cür isimlər dilçilikdə konkret məna ifadə etdiyi üçün konkret isimlər adlandırılır. Bu cür isimlər tarix etibarilə ən qədim isimlərdir. İnsan göz açıb bunları görüb, ilk növbədə bunlara ad verib.

M ü c ə r r ə d isimlər maddi varlığın özünü deyil, onunla bağlı mənəvi anlayışların adlarını bildirir.

İsimlərin bir qrupu mənəvi və mücərrəd anlayışların adlarını əhatə edir. Bunların ifadə etdiyi anlayışın maddi varlıq forması yoxdur. Bu cür isimlər birinci qrup isimlərdən sonra yaranmışdır, insan təfəkkürünün mücərrədləşdirməsi məhsuludur. İnsan maddi varlığın özünü dərk etmək və adlandırmaqla yanaşı, tədricən onun bir sıra əbədi xüsusiyyətlərini də duyub anlamış və onlara ad vermişdir. Yuxarıdakı misalda *vüqar, səadət, fəlakət* sözləri, eyni zamanda *qardaşlıq, məhəbbət, şüur, kamal, arzu, istək, mələk, pəri, səxavət, insanlıq, düşüncə* tipli sözlər bu qrupa daxildir.

Konkret varlıqların adlarını bildirən isimlər nitqimizi təşkil edən cümlələrdə mənəvi və mücərrəd anlayışları bildirən isim-

lərə nisbətən daha çox işlənir. Bu cəhətdən aşağıdakı misallara diqqət yetirmək kifayətdir:

Gah onu dara çəkdirib, özü dar ağacı altında saçları ağarınca qədər otururdu, gah onu doğraltdırıb son nəfəsində şairin başını dizi üstünə alır, qara saçlarını onun yaralı sinəsinə dağıdırdı, gah da onun qəlbini iti bir oxla deşdirib demək istəyirdi: «Mənim məhəbbətim üçün çırpınmayan ürəklərin hərəkət etməyə ixtiyarı yoxdur». (Ordubadi)

Yağışda, tufanda, boranda, qarda

Cəsarət heç nəyi almır əyninə.

Mənə elə gəlir, mağaralarda

Pələnglər dağları geyr əyninə. (X.R.)

Bu misallarda **saç, nəfəs, şair, baş, diz, saç, sinə, qəlb, ox, ürək, yağış, tufan, boran, qar, mağara, pələng, dağ, əyin** sözlərinin hər biri konkret bir əşyanın adını bildirir, **məhəbbət, ixtiyar, cəsarət** sözləri maddi varlığa məxsus keyfiyyətləri ifadə edir.

Beləliklə, əşya adı bildirən sözlər ümumi və xüsusi, konkret və mücərrəd olmaqla fərqlənir. Başqa nitq hissələrinə nisbətən, isimlər çox sürətlə dəyişir, arxaikləşmə daha çox isimlər sırasında olduğu kimi, neologizmlər də daha çox isimlərə aid olur, alınma sözlər ilk növbədə isimlərdən ibarət olur.

İSMİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Dilimizin lüğət tərkibində olan isimlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç qrupa ayrılır.

Sadə isimlər yalnız söz kökündən ibarət olur və ikinci bir morfemə ayrılmır. **Dağ, ata, su, çöl, daş, ay, ağac, gül, yel, göz, əl** sözləri morfoloji tərkibinə görə sadədir. Bu cür sözlər əksəriyyət etibarilə çox qədim tarixə malikdir və çox qədim dövrlərdən ünsiyyətə xidmət edir. Dilimizdə elə isimlər də var ki, zahirən asanlıqla kök və şəkilçiyə ayrıla bilər. Məs.: **otaq, ocaq, külək, çiçək, kürək, dırnaq, yarpaq, kəpənək, çörək, burun** və s. Lakin belə sözləri kök və şəkilçiyə ayırmaq olmaz. Bunları kök və şəkilçiyə ayırdıqda ya kök məna vermir (**çiç-ək, dır-naq, cön-gə**), yaxud da sözün bütövlükdə mənası ilə kök kimi ayırdığımız

hissənin mənası arasında əlaqə olmur (*ot-aq, kül-ək, bur-un*). Odur ki bu cür sözlər də sadə isim hesab olunur.

DÜZƏLTMƏ İSİMLƏR

Düzəltmə isimlər sözlərin kök və əsaslarından sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə düzələn isimlərdir. Azərbaycan dilinin sözdüzəldicilik vasitələri, o cümlədən isim düzəldən şəkilçilər zəngindir.

İsim düzəldən şəkilçiləri bir neçə cəhətdən qruplaşdırmaq olar. Şəkilçilər həm adlardan (isim, sifət, say və əvəzləkdən) isim düzəldir, həm də fəllərdən. Bir qismi yalnız söz köklərinə artırılır, bir qismi həm söz köklərinə, həm də söz əsasına. Böyük bir qismi milli tarixi şəkilçilərdir, bir qismi alınmadır. Bir qismi neytral yeni sözlər düzəldir, bir qismində emosionallıq olur.

Hər şeydən əvvəl, isimdüzəldən şəkilçilər *məhsuldar* və *qeyri-məhsuldar* olmaqla fərqlənir. Qeyri-məhsuldar şəkilçilər cəmi bir neçə söz düzəldə bildiyi halda, məhsuldar şəkilçilər daha çox söz düzəldir və lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

A d l a r d a n isimdüzəldən məhsuldar şəkilçilər aşağıdakılardır:

-çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi. Bu şəkilçi ən məhsuldar isimdüzəldən şəkilçidir. Əksərən isimlərdən, bəzən də sifət və saylardan şəxs anlayışı ifadə edən isimlər düzəldir; məs.: *balıq-çı, traktor-çu, tarix-çi, güləş-çi, işğal-çı, şikayət-çi* (isimlərdən), *əla-çı* (sifətlərdən), *milyon-çu* (saylardan) və s. *Ək-in-çi, biç-in-çi, çağır-ış-çı* sözlərindən göründüyü kimi, bu şəkilçi düzəltmə sözlərdən də yeni sözlər düzəldir.

-ıcı, -ici, -ucu, -ücü şəkilçisi. Bu şəkilçi məna və vəzifəcə **-çı** şəkilçisinə yaxın olsa da, şəxs bildirən isimlərlə yanaşı, əşya bildirən isimlər də düzəldir. Məs.: *sürücü, satıcı, oxucu, sağıcı, bağlayıcı, keçirici, yükləyici, kəsici* və s. Bu şəkilçi tarixən **-ıq** və **-çı** şəkilçilərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş, **-ıq** şəkilçisi samitini itirdikcə bu şəkilçi də **-ıcı** şəklinə düşmüşdür. *Bit-ik-çi* sözündə olduğu kimi. **-ıcı** şəkilçisi təbiət etibarilə sifət düzəldən şəkilçidir. İsim kimi verdiyimiz yuxarıdakı sözlər isə, əslində, bu

şəkilçi ilə düzələn sifətlərin sübstantivləşmə yolu ilə tədricən ismə çevrilməsi nəticəsində yaranmışdır.

-lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi. Əvvəlki şəkilçilər kimi, bu şəkilçi də tarixən çox məhsuldar olmuşdur. Adlardan isim düzəldir; məs.: *daşlıq, üzümlük, çöllük, adamlıq, odunluq, qohumluq* (isimlərdən), *təmizlik, saflıq, yaxşılıq, gözəllik* (sifətlərdən), *beşlik, üçlük* (saylardan), *mənlik, bizlik* (əvəzlilərdən) və s.

-lıq şəkilçisi müxtəlif mənəli isimlər düzəldir.

a) əksərən mücərrəd mənəli isimlər düzəldir: *dostluq, yoldaşlıq, qardaşlıq, yaxşılıq, pislik*;

b) qoşulduğu sözün mənası ilə bağlı çoxluq bildirir: *məşəlik, odunluq, dağlıq, güllük, qumluq, daşlıq, çəmənlik, otluq*;

c) qoşulduğu sözün mənası ilə bağlı konkret əşya bildirir: *dizlik, başlıq, gözlük*;

ç) peşə, sənət bildirir: *dərzilik, mühəndislik, müəllimlik, həkimlik* və s. (1, 73)

İsimdüzəldən şəkilçilər əksəriyyət etibarilə söz köklərinə artırıldığı halda, bir sıra şəkilçilər, o cümlədən **-lıq** şəkilçisi söz kökü ilə yanaşı, sözlərin əsasına, yəni başqa bir sözdüzəldici şəkilçidən sonra da artırıla bilər. **-lıq, -lik, -luq, -lük** şəkilçisi **-çı, -lı, -keş, -ist, -ıcı, -daş, -siz, -ca** və s. şəkilçilərlə düzələn isimlərdən yeni isim düzəltmə imkanına malikdir: *pambıqçılıq, qoyunçuluq; yoldaşlıq, vətəndaşlıq; könüllülük, savadlılıq; malakeşlik; məşinistlik; sürücülük, atıcılıq, quruculuq; akademiklik; ümidsizlik; balacalıq, utancaqlıq* və s. (1, 74-75)

Q e y d. **-çı** və **-lıq** şəkilçiləri *peşmançılıq, düşmənçilik, çobançılıq* sözlərində ayrılır və birlikdə götürülür. **-çı** hissəsi asemantik olduğundan son vaxtlar *peşmançılıq* sözü *peşmanlıq* şəklində işlənir.

-laq, -lək şəkilçisi. Bu şəkilçi əslində **-lıq** şəkilçisinin açıq saitli variantıdır. Lakin **-lıq** şəkilçisi qədər məhsuldar olmayıb, hazırda çox az işlənir və mənaca ondan fərqlənir; məs.: *çaylaq, yat-a-laq, şap-a-laq* və s.

Bu şəkilçi həm də sifət düzəldən şəkilçi kimi işlənir.

Q e y d. **-laq** şəkilçisi ilə düzəltdiyi güman edilən *otlaq, yaylaq, qışlaq, ovlaq* sözlərində **-laq** yox, iki şəkilçi var: fel düzəldən **-la, -lə** və

feldən isim düzəldən **-q,-k** şəkilçisi: *ot – otla(maq) – otlaq, yay – yay-la(maq) – yaylaq, qış – qış-la(maq) – qışlaq, ov – ovla(maq) – ovlaq.*

-lı,-li,-lu,-lü şəkilçisi. Bu şəkilçi çox məhsuldar bir şəkilçi kimi, həm sifət, həm də isim düzəldir. Toponim və antroponimlərə qoşularaq familiya, təxəllüs bildirən isimlər düzəldir; məs.: *Sultanlı* (Əli), *Tahirli* (Məmmədsəlim), *Qafqazlı* (Hacıməmməd), *Dağıstanlı* (İsmayıl) və s. Müəyyən əraziyə və ya əşyaya mənsubluq ifadə edən ümumi isimlər də düzəldir: *bakılı, muğanlı, kəndli, türkiyəli* və s.

-daş şəkilçisi. Birvariantlı bu şəkilçi qədim dövrlərdən bəri dilimizdə işlənməkdə olub, isimlərdən şəxs bildirən isimlər düzəldir; məs.: *yoldaş, vətəndaş, sirdaş, əməkdaş, məsləkdəş, silahdaş, cəbhədəş, cığırdaş* və s.

-ilti,-ilti,-ultu,-ültü şəkilçisi. Bu şəkilçi çox məhsuldar olub, hər cür təqlidi sözdən isimlər düzəldir: *gurultu, nərilti, xorultu, ufultu, danqıltı, cingilti, şaqqıltı, hıqqıltı* və s.

F e l l ər d ə n isim düzəldən məhsuldar şəkilçilər:

-ış,-iş,-uş,-üş şəkilçisi. Bu şəkilçi fellərin kök və ya əsaslarına artırılaraq hərəkətin adını bildirən isimlər düzəldir; məs.: *güllüş, yeriş, uçuş, gediş, titrəyiş, baxış, qaçış* və s. Məhsuldar şəkilçi kimi, neologizmlərin də yaranmasına səbəb olur: *arayış, bil-diriş, toplanış, yüksəliş* və s.

Q e y d. Əslində, bu şəkilçinin funksiyası məsdərin vəzifəsinə çox yaxındır. Məsdər şəkilçisi təsirlik, növ və inkarlıq şəkilçilərindən sonra işlənə bildiyi halda, isimdüzəldən **-ış** şəkilçisi bəzən yalnız məchul növün **-ıl** şəkilçisindən sonra gələ bilsə də, digər növlərdən və inkarlıq şəkilçisindən sonra işlənə bilmir. Bu cür hallarda həmin şəkilçi isim düzəldən şəkilçi kimi çıxış edir.

Növ və xüsusi inkar şəkilçisindən sonra işlənən **-ış** şəkilçisi isə artıq isimdüzəldən şəkilçi olmayıb, növ şəkilçisi kimi çıxış edir. Məs.: *bildiriş, buraxılış, deyiliş, açılış, çağırış* sözlərinə inkar şəkilçisi artırmaq olmaz, bunlar isimdir. *Sevişmək, yazışmaq* kimi sözlərə asanlıqla **-ma, -mə** artırmaq olur, bunlar feldir. Ümumən omonim olan **-ış** şəkilçisini cümlədə daha asan fərqləndirmək olur: *Qonaqlarla görüş keçirdik. Qonaqlarla görüşdük* – cümlələrindən birincisində **-ış** isim düzəldən şəkilçi, ikincisində növ şəkilçisidir.

-maq,-mək şəkilçisi. Məsdər şəkilçisi kimi dilimizdə geniş fəaliyyətdə olan bu şəkilçi substantivlik keyfiyyətinə görə tarixən fellərdən əşya, alət, vasitə bildirən isimlər də düzəltmişdir; məs.: *qazmaq* (aşın qazmağı), *çaxmaq* (tufəngin çaxmağı), *cırmaq* (əldə cırmaq yeri), *yemək* (xörək mənasında) və s. Şəkilçinin **-mıq, -mik** variantı daha qədimlərə aiddir – *dırmıq, kəsmik* sözlərində olduğu kimi. Bir sıra sözlərdə kökdən ayrılır: *qarmaq, qaymaq, toxmaq* və s.

-ma,-mə şəkilçisi. Bu şəkilçi məhsuldar bir şəkilçi kimi, məsdərin son samitini itirməsi ilə əmələ gəlib, əşya bildirən isimlər düzəldir: *qazma, tikmə, hörmə, yazma, düymə, dolama, qatlama, bulama, doğrama* və s.

Q e y d. **-ma,-mə** omonim şəkilçidir. İnkarlıq bildirən **-ma,-mə** şəkilçisi ilə vurğuya görə fərqlənir. İsmidüzəldən **-ma,-mə** vurğulu, inkar şəkilçisi vurğusuzdur; məs.: *yazma` – yaz`ma, hörmə` – hör`mə, qatlama` – qatla`ma, gəlmə` – gəl`mə, vurma` – vur`ma, çıxma` – çıx`ma* və s.

Bu şəkilçi fellərdən isim düzəltdiyi kimi, feli isimlər də düzəldir. Feli isim kimi çıxış etdikdə feli bağlama, feli sifət və məsdərlərdə olduğu kimi, **-ma,-mə** şəkilçisindən əvvəl növ və inkarlıq əlamətləri işlənə bilər; məs.: *doydurma – doydurmama, anlama – anlamama, yığma – yığdırma – yığışma – yığışmama, becərmə – becərtdirmə – becərtdirməmə, dəymə – dəydirmə – dəydirməmə* və s.

İnkar şəkilçisindən fərqli olaraq, isim və feli isim düzəldən **-ma,-mə** şəkilçisi şəxssiz fel formasından ismidüzəltməyə doğru inkişaf yolu keçir. Mahiyyət etibarilə **-ıy** şəkilçisi ilə sinonimdir.

-ım,-im,-um,-üm şəkilçisi. Bu şəkilçi **-ma,-mə** şəkilçisi ilə bir mənşədən olub, onun daha qədim formasıdır. Şəkilçinin samitində metateza olmuş, saiti açıq saitlə əvəz olunmuşdur. Obyekt, vasitə, proses adı, yer bildirən isimlər düzəldir; məs.: *geyim, aşırım, ölüm, biçim, baxım, qırpım, uçurum* və s. Bu şəkilçinin numerativ söz düzəltdiyi hallar da var: *bir içim su, bir udum xörək, bir atım çay* və s.

-ın,-in,-un,-ün,-n şəkilçisi. Bu şəkilçi mənə və vəzifəsinə görə **-ım** şəkilçisinə çox yaxındır. Eyni anlayışı bu şəkilçilərin

hər ikisinin köməyi ilə ifadə etmək olur: *sağım – sağın, qırxım – qırxın*. Əslində, bunlar *m~n* keçidi ilə bir mənşədənndir. *-ım* şəkilçisi kimi, *-in* da əşya və proses adı bildirən isimlər düzəldir; məs.: *düyün, əkin, biçin, səpin, talan, axın* və s.

-ıq,-ik,-uq,-ük şəkilçisi. Əşya, obyekt, proses adı bildirən isimlər düzəldir; məs.: *deşik, əmzik, hörük, çapıq, buruq, sarmaşiq, tapşırıq, barışıq, danışıq, yurtıq* və s.

-aq,-ək,-q,-k şəkilçisi. Çox qədim şəkilçi olub, *-ıq* şəkilçisinin açıq saitli variantıdır. Proses, obyekt, əşya adı bildirən isimlər düzəldir; məs.: *öskürək, əsnək, sınaq, qoruq, sancaq, daraq, döşək, qalaq, dil-ə-k* və s.

-anaq,-ənək şəkilçisi. Bu şəkilçi mənaca *-aq,-ək* şəkilçisinə yaxın olub, tarixən *-an,-ən* şəkilçili feli sifətlərə *-aq,-ək* şəkilçisinin artırılması ilə isim düzəltmişdir; məs.: *döyənək, boğanaq, biçənək, tozanaq, sağanaq, sızanaq* və s. Tədricən işləkli-yini məhdudlaşdırmışdır.

-qı,-ki,-qu,-kü//-ğı,-gi,-ğu,-gü şəkilçisi. Bu şəkilçi fellərdən alət, vasitə, obyekt bildirən konkret və proses bildirən mücərrəd isimlər düzəldir; məs.: *seçki, içki, itki, pusqu, səpki, asqı, bölgü, sevgi, duyğu, vergi, çalğı, sarğı, burğu, qurğu, hörgü, bölgü, yanğı* və s.

-qın,-kin,-qun,-kün//-ğın,-gin,-ğun,-gün şəkilçisi. Bu şəkilçi mənaca yuxarıdakı *-qı* şəkilçisinə yaxın olub, daha çox sifət əmələ gətirən şəkilçi kimi işlənsə də, əşya və proses adı bildirən isimlər də düzəldir; məs.: *qaçqın, daşqın, çiskin, uçqun, köçkün, yanğın, qırğın, basqın* və s.

-ı,-i,-u,-ü şəkilçisi. Bu şəkilçi də məhsuldar olub, həm xüsusi, həm də ümumi isimlər düzəldir, həm adlardan, həm də fellərdən isim düzəldir; məs.: «Çobanı», «Vağzalı», «Qazağı» (isimlərdən), *çəki, ölçü, qorxu, ölü, sancı, sürü, örtü, yazı, ütü* (fellərdən), *turşu, şirni* (sifətlərdən) və s. Bu şəkilçi *-ıq* şəkilçisi ilə eyni vəzifəli olub, tarixən onun son samitini itirməsi ilə yaranmışdır.

Q e y d. Bu şəkilçini birvariantlı alınma *-i,-vi* şəkilçisi ilə eyniləşdirmək olmaz. *Gəncəvi, Süruri, Şahi* kimi sözlərdəki *-i,-vi* alınmadır və təxəllüslə yanaşı, bir sıra sifətlər də düzəldir: *inqilabi, həyatı, mənəvi* və s.

-tı,-ti,-tu,-tü şəkilçisi. Sifətlərdən və təqlidi sözlərdən yaranmış fellərdən əşya və proses adı bildirən isimlər düzəldir; məs.: *ağartı, göyərti, cücərti, qaraltı, qızartı, hönkürtü, çığırtı, böyürtü* və s.

-ıntı,-inti,-untu,-üntü şəkilçisi. Məhsuldar olub, fellərdən əşya, obyekt, proses bildirən isimlər düzəldir; məs.: *sıxıntı, tikinti, gəzinti, çöküntü, çürüntü, ovuntu, qırıntı, deyinti, görüntü, yeyinti, yığıntı, qazıntı* və s. Bu şəkilçi, əslində, **-tı** şəkilçisi ilə **-ın** növ şəkilçisinin daşlaşmış birliyindən ibarətdir.

-acaq,-əcək şəkilçisi. Əşya, alət, proses, yer adları bildirən isimlər düzəldir; məs.: *oturacaq, yanacaq, çapacaq, duracaq, qanacaq, geyinəcək, döşənəcək, alacaq, sığınacaq, söykənəcək, tutacaq, gələcək, verəcək* və s.

-caq,-cək şəkilçisi. Əşya adı bildirən isimlər düzəldir; məs.: *bürüncək, əmcək, tüpürcək* və s.

Dilimizdə bir sıra **q e y r i – m ə h s u l d a r** isim düzəldən şəkilçilər var. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

A d l a r d a n isim düzəldənlər:

-kən şəkilçisi. Birvariantlı bu şəkilçi *yel* sözündən həm isim, həm də sifət düzəldir:

Məni qərqsə də *yelkən* kimi deryada zaman,
Vurğun öldü deməyin, bir əbədi sənəti var. (S.V.)

Burada əyləş, bura *yelkəndir* – cümlələrindən birincisində *yelkən* sözü (qayıq forması) isim, ikincisində sifətdir.

-tuq şəkilçisi. *Qol* ismindən *qoltuq*;

-ey şəkilçisi: *güney, quzey*;

-gər şəkilçisi: peşə, sənət bildirən isimlər düzəldir: *zərgər, misgər*.

F e l l ə r d ə n isim düzəldənlər:

-c şəkilçisi. Bu şəkilçi sözə təklikdə artırıldığı kimi (*tıxac, qazanc*), qayıdış növün şəkilçisi ilə birgə də artırılır. Bəzən növ şəkilçisindən ayrılır: *sev-in-c*, bəzən ayrılır: *qax-inc*. Bu şəkilçi isim düzəldən **-ma-mə** şəkilçisindən sonra da işlənir: *qır-ma-c, döy-mə-c* (xörək adı);

-ar,-ər şəkilçisi: *açar, çıxar, kəsər, çapar*;

-qac,-gəc, ğic şəkilçisi: *tutqac, süzgəc, üzgəc, dalğıc*;

-caq,-cək şəkilçisi. Bu şəkilçi qayıdış növ şəkilçisindən sonra işlənir: *yığ-in-caq, bürü-n-cək*;

-gə şəkilçisi: *süpürgə, döngə*;
-ır,-ir şəkilçisi: *gəlir, yatır*;
-qan şəkilçisi: *yapışqan*;
-an, -n şəkilçisi: *qalxan, talan*;
-zik şəkilçisi: *əməlik*;
-mur şəkilçisi: *yağmur*;
-a,-ə şəkilçisi: *yara, çevrə*;
-ca,-cə şəkilçisi: *əyləncə, düşüncə*;
-miş,-miş,-muş,-müş şəkilçisi: *bişmiş, yemiş, keçmiş*.

Aşağıdakı şəkilçilər həm fellərdən, həm də adlardan isim düzəldir:

-id, üd şəkilçisi; *keçmək* felindən *keçid*, *öymək* felindən *öyüd*, *yaş* ismindən *yaşid* isimlərini düzəldir.

-qar şəkilçisi: *yonqar, ucqar*.

Sözdüzəldici (isimdüzəldən) şəkilçilər mənşəyinə görə də fərqlənir. Azərbaycan dilində isimdüzəldən şəkilçilər əksəriyyət etibarilə türk mənşəli olub, Azərbaycan dilinin özünə məxsusdur. Bunlar qədim dövrlərdən Azərbaycan dilində söz yaradıcılığına xidmət edən şəkilçilərdir. Lakin şəkilçilər içərisində az bir qrup alınma şəkilçilər də var. Bunlar aid olduğu sözlə birlikdə alınmışdır və əksəriyyət etibarilə qeyri-məhsuldardır.

Alınma şəkilçilər adətən yad dillərin elementi kimi, həmin dillərin sözləri ilə birgə alınmışdır və əksərən alınma sözlərlə işlənir.

Ərəb, fars dillərindən aşağıdakı şəkilçilər alınmışdır:

-dar şəkilçisi: *anbardar*;
-keş şəkilçisi: *zəhmətkeş*;
-kar şəkilçisi: *sənətkar, nəğməkar*;
-stan şəkilçisi: *Dağıstan, Gürcüstan, Əfqanıstan*;
-i,-vi şəkilçisi: *Həbib, Dəhləvi, Nəsimi; hərbi, mülki, inqilabi, tarixi*;
-dan şəkilçisi: *qənddən, güldən, ovdan*;
-xana şəkilçisi: *toyxana, kitabxana, yasxana, camaşırxana, mehmanxana, həbsxana*;
-şünas şəkilçisi: *ədəbiyyatşünas, sənətşünas, məktəbşünas, şərqşünas*;
-ban şəkilçisi: *bağban*;
-baz şəkilçisi: *işbaz, kəndirbaz*.

Bu şəkilçilərin bir qismi, *xana, keş, kar* və s. kimi, suffiksoidlərdən - mənşə dildə müstəqil sözlərdən ibarət olub şəkilçi yerinə keçmişdir. Alınma şəkilçilər içərisində *-i, -vi* nisbi məhsuldarlığı ilə seçilir.

Rus və Avropa xalqlarının dillərindən alınmalar:

-izm şəkilçisi: *sosializm, Marksizm, Leninizm;*

-ist şəkilçisi: *jurnalist, Marksist;*

-oloq şəkilçisi: *geoloq, arxeoloq, psixoloq, biolog;*

-er şəkilçisi: *milyoner;*

Şəkilçiləri emosionallıq etibarilə də fərqləndirmək olar. Əksər isimdüzəldən şəkilçilər yeni məna ifadə edən söz yaradır və həmin sözlər lüğət tərkibini zənginləşdirir. Lakin bir sıra şəkilçilər var ki, onlar daha çox əzizləmə, kiçiltmə çalarına malikdir və sözə elə bir yeni məna vermir. *-ciq, -cik, -cuq, -cük; -ça, -çə; -cığaz, -ciyəz, -cuğaz, -cüyəz* belə şəkilçilərdəndir.

-ciq, -cik, -cuq, -cük şəkilçisi. İsimlərdən kiçiltmə, əzizləmə mənalı isimlər düzəldir; məs.: *komacıq, parçacıq, bağçacıq* və s.

-cığaz, -ciyəz, -cuğaz, -cüyəz şəkilçisi müxtəlif nitq hissələrindən ayırma, seçmə, əzizləmə, kinayə, istisna və kiçiltmə çalarlı isimlər düzəldir: *Mənciyəz qarışan deyilmə.* (R.S.) *Yazıq Əhmədciyəz çox çalışdı.*

-ça, -çə şəkilçisi isimlərdən kiçiltmə mənası ifadə edən isimlər düzəldir: *bağça, döşəkçə, meydança.*

-gil şəkilçisi; birvariantlı bu şəkilçi xüsusi isimlərə və qohumluq bildirən sözlərə artırılır, topluluq, ailəvilik, cəmlilik bildirən sözlər düzəldir: *xalamgil, əmimgil, dayımgil.*

MÜRƏKKƏB İSİMLƏR

Mürəkkəb isimlər sintaktik yolla yaranan, əksərən iki, bəzən üç müstəqil sözün birləşməsindən ibarət olub, bir məna, bir məfhum ifadə edən isimlərdir.

Mürəkkəb isimlər əksəriyyət etibarilə yanaşma əlaqəli (1-ci növ) və qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan (2-ci növ) ismi birləşmə sxemi əsasında yaranmışdır. Birləşmələrin tərəfləri öz məna müstəqilliyini tədricən itirərək qaynayıb-qarışmış, sintaktik əlaqələr mahiyyətini itirmiş, bir vurğu altına düşərək mürəkkəb

sözə çevrilmişdir. Odur ki mürəkkəb sözləri quruluşuna və ifadə vasitələrinə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

I. Yanaşma əlaqəli (birinci növ) birləşmə şəklində formalaşanlar. Bu cür mürəkkəb isimlərin tərəfləri tarixən müxtəlif nitq hissələrindən düzəlmiş olur.

a) hər iki tərəfi isimdən ibarət olanlar; məs: *qayınata, hacı-leylək, dəmirağac* və s.

b) birinci tərəfi sifətdən, ikinci tərəfi isimdən ibarət olanlar; məs.: *sarıköynək, qaratoyuq, ağcaqanad, ağcaqovaq* və s.

Hər iki üsulla xüsusi isimlər də düzəlir.

1) hər iki tərəfi isimdən ibarət olanlar: *Şahsənəm, Dəmirgüc, Ağabacı, Hacıbala, Arpaçay, Gülbahar, Əliqulu, Güloğlan, Qonaqkənd, Daşburun, Ağabəy* və s.

2) birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isimdən ibarət olanlar: *Böyükkişi, Ağdam, Ağdaş, Göyçay* və s.

c) birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isimdən ibarət olanlar; məs.: *beşbucaq, qırxayaq, qırxbuğum* və s.

ç) birinci tərəfi müxtəlif nitq hissələrindən, ikinci tərəfi *-lıq* şəkilçili isimlərdən ibarət olanlar: *tərəfkeşlik, qohumbazlıq, qaraxəbərlik, dəymədüşərlik, özbaşınalıq, beşqəpiklik* və s.

Bu cür mürəkkəb isimlərin birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili də ola bilər: *ağzibütövlük, günüqaralıq, başpozuqluq* və s.

Bu qeyd etdiyimiz mürəkkəb isimlər etimoloji cəhətdən uzlaşma yolu ilə yaranmışdır. Tarixən ikinci tərəfin xüsusiləşməyə əlavə şəklində birinci tərəfə qoşulması şəklində yaranan mürəkkəb isimlər də vardır; məs.: *Hüseynağa, Balaxanım, Qızxanım, Qarakəşi* və s.

II. Qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələr əsasında (2-ci növ) düzəlmələr. Belə birləşmələr də əvvəlki birləşmələr kimi, mürəkkəb isim yaradıcılığında çox məhsuldar olmuşdur. Belə mürəkkəb isimlərin birinci tərəfi etimoloji cəhətdən qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda, ikinci tərəfi üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçili olur; məs.: *kəkkikotu, dəvədabanı, quşüzümü, ayaqqabı, əlyazması, dayınəvəsi, qardaşoğlu, əmiqızı, itburnu, quşəppəyi, gəlinyasdığı* və s.

Zadə, oğlu sözlərinin xüsusi adlara birləşməsi də əsasən ikinci növ ismi birləşmə sxeminə əsaslanır; məs.: *Həsənoğlu, Canızadə, Qurbanzadə, Şirinoğlu* və s.

III. Təkrar olunan ismin tərəfləri **ha, a, ə** bitişdiricisi ilə birləşərək mürəkkəb isimlər düzəldir. Söz kar samitlə qurtardıqda **a, ə**, cingiltili samitlə və saitlə qurtardıqda **ha** bitişdiricisindən istifadə olunur: **basabas** (çoxaldı), **qaçaqaç** (düşdü), **kəsəkəs** (başladı), **yehaye** (başlandı), **vurhavur** (başladı), və s.

IV. İsimlərin təkrarı ilə: **top-top** (oyunu), **aşıq-aşıq** (oyunu) və s.

V. Yaxın və ya əks mənəli sözlərin birləşməsi ilə; məs.: **qol-budaq, künc-bucaq, dost-aşna, bacı-qardaş, ana-bala, gediş-gəliş, qohum-qardaş, dərə-təpə, qoyun-quzu** və s.

VI. İsimlərlə feli sifətin birləşməsindən düzələn mürəkkəb isimlər. Belə isimlərin:

a) birinci tərəfi etimoloji cəhətdən adlıq halda olur: **günbatan, gündoğan**;

b) birinci tərəfi yönlük halda olur: **günəbaxan, buzovabaxan**;

c) birinci tərəfi qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olur: otbiçən, **taxıldöyən, aşıüzən, toxumsəpən, ağacdələ, əlüzyuyan, taxıldöyən** və s.

Bu cür mürəkkəb isimlərdə birinci tərəf ikinci tərəf üçün əksərən üzərində iş icra olunan əşya, obyekt bildirən söz səciyyəsi daşıyır, lakin göründüyü kimi, subyekt xarakterli də ola bilər: **günbatan**.

VII. Qoşa sözlər də, adətən, mürəkkəb isimlərin bir növü kimi nəzərdən keçirilir; məs.: **dava-dərman, yan-yörə, ət-mət, uşaq-muşaq, kağız-kuğuz** və s.

VIII. Az hallarda dilimizdə **topaldıqaç, əlüzyuyan, qaraçörəkotu** kimi üçsözlü mürəkkəb isimlərə də təsadüf edilir. Bunlardan əlavə, dilimizdə cümlə şəklində formalaşmış **dabanvurdu** (oyun), **qaloğluqal, vurçatlasın, alıxdımyandım, qaçatbasdı** və s. kimi mürəkkəb isimlər də işlənməkdədir. (1,90)

İSMİN QRAMMATİK KATEQORİYALARI

İsimlər kəmiyyət, mənsubiyyət, hal və xəbərlik şəkilçiləri qəbul edərək dəyişir. Eyni bir isim bu kateqoriya əlamətlərinin hamısını qəbul edə bilər. Sıra qeyd etdiyimiz şəkildədir: söz kö-

künə və ya əsasına əvvəlcə kəmiyyət, sonra mənsubiyyət, daha sonra hal və nəhayət, xəbərlilik şəkilçisi artırılır. Məsələn: *Bu kitab Sizin kitablarınızdan* – cümləsindəki *kitablarınızdan* sözündə *kitab* sözün kökü, *-lar* - kəmiyyət, *-ınız* – mənsubiyyət, *-dan* - hal, *-dır* – xəbərlilik şəkilçisidir. Kateqoriyaları bu ardıcılıqla öyrənmək lazımdır.

KƏMİYYƏT KATEQORİYASI

İsmlərdə kəmiyyət anlayışı obyektiv aləmin özündən yaranmışdır. Eyni cinsli maddi varlığı, əşya və hadisələri əksəriyyət etibarilə saymaq olur. Məsələn, *ev, daş, ağac, adam, bulaq, çay, quzu, qoyun* sözləri asanlıqla sayıla bilən varlıqların adını bildirir. Sayılması mümkün olmayan əşyalar da vardır: *su, süd, qum, un, ayran, buğda, darı, düyü, arpa* və s. Maddi varlığın bu cür növləri artıq başqa şəkildə – çəki, ölçü vasitələri ilə hesablanır: *bir litr süd, bir qab ayran, beş pud buğda, üç kq darı* və s. Əslində, pillə-pillə bunları da zərrəbin altında saymaq mümkündür. Bunlar da sayılmazlıq dərəcəsi baxımından fərqlidir. Bu cəhətdən *buğda, arpa, düyü* sözləri *su, süd, ayran* ilə müqayisədə sayıla bilən maddi materiyanın adını bildirir. Hətta bu sonuncuları da müəyyən cihazlar vasitəsilə tərkib hissələrinə ayırmaq olar. Lakin sayıla bilən, kəmiyyət etibarilə tək olan və ya eyni cinsli əşyalardan bir çoxunu bildirən və ya tərkibində çoxluq anlayışı olan isimlər kəmiyyət etibarilə dəyişən isimlərdir. Məsələn, *daş, alma, balıq, yarpaq, kitab* sözləri bir əşyanı da bildirə bilər, iki, üç və daha çox əşyanı da. Bu, həmin sözlərin cümlədə işlənməsindən asılıdır. *Xalq* sözü öz tərkibində sayıla bilən böyük insan toplusunu birləşdirir.

Maddi və mənəvi varlıqların adlarını bildirməklə isimlər adlandırdıqları əşyanın kəmiyyətə müxtəlif olduğunu göstərir. Bu cəhətdən isimləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. *Əşyanın kəmiyyətə tək olduğunu bildirənlər;*
2. *Əşyanın kəmiyyətə çox olduğunu bildirənlər;*
3. *Əşyanın topla olduğunu bildirənlər.*

Bunlara əsasən isimlər tək, cəm və topla olmaqla üç qrupa bölünür.

T ə k isimlərin morfoloji əlaməti yoxdur. **-lar,-lər** şəkilçisi olmadan işlənən isimlər qrammatik cəhətdən tək hesab olunur. Məs.: *dəftər, alma, çiçək, odun, tələbə* və s. kimi isimlər qrammatik cəhətdən tək isimlərdir. Lakin bu cür isimlər **-lar, -lər** şəkilçisini qəbul etmədən çoxluq da bildirə bilər. Məs.: *Dəftərim evdə qalıb – Mən dəftər aldım; Alma qırmızıdır – Mən qırmızı alma aldım; Çiçək çox gözəl idi – Mən çiçək yığdım; Odun çox ağır idi – Məşədən odun topladıq; Tələbə gəldi – Universitet tələbə qəbul edir*- cümlələrinin hər birində *dəftər, alma, çiçək, odun, tələbə* sözləri qrammatik cəhətdən tək hesab olunur. Lakin qoşa cümlələrin ikincisində həmin sözlər mənə cəhətdən çoxluq bildirir. Şübhəsiz, sözlərin kəmiyyət etibarilə çoxluq-cəmlik bildirməsində həmin cümlələrin xəbərlərinin – *aldım, yığdım, topladıq, qəbul edir* sözlərinin də rolu vardır.

Q e y d. Hər bir ismi və feli xəbər şəxslər üzrə dəyişməklə tək və cəm ola bilər. Ayrı-ayrı şəxslərin cəmini bildirən isimlər də xəbərlilik şəkilçilərinin (*-ıq,-ik,-uq,-ük; -sınız,-siniz,-sunuz, -sünüz, -dırlar,-dir-lər,-durlar,-dürlər*) iştirakı ilə çoxluq bildirir. Lakin bunlar ismin kəmiyyət şəkilçiləri deyil, xəbərlilik (şəxs) şəkilçiləridir və onların çoxluq bildirməsi xəbərlilik kateqoriyasının ikinci - əlavə vəzifəsidir; məs.: *mü-əllimlik, tələbəyik, müəllimsiniz, tələbəsiniz, yaxşıyıq, yaxşısiniz* və s.

Cəm isimlər tək isimlərin kök və ya əsasına **-lar,-lər** şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir.; məs.: *alma – almalar, ev – evlər, dağ – dağlar, tarla – tarlalar, maral – marallar, durna – durnalar, sünbül – sünbüllər, işçi – işçilər, kəndli – kəndlilər* və s.

Cəm isimlər əşyanın konkret kəmiyyətini deyil, ümumən çox olduğunu, daha dəqiq deyilsə, birdən artıq olduğunu bildirir.

Cəm şəkilçisi olmayan isimlər qeyri-müəyyənlik bildirən saylarla təyinləndiyi hallarda da qeyri-müəyyən miqdar bildirir: *az adam, çox uşaq, xeyli kitab* və s. Konkret miqdar sayları ilə təyinləndikdə isə dəqiq və konkret miqdar bildirir: *beş vərəq, dörd kitab, otuz ağac, milyon il* və s.

Tək və cəm isimlərlə yanaşı, dilimizdə bir sıra toplu isimlər də var. Bunlar kəmiyyət şəkilçisi artırmadan topluluq – çoxluq bildirən isimlərdir: *xalq, millət, ordu, sürü, naxır, camaat, ailə* və s.

Topluluq bildirən isimlərə **-lar,-lər** şəkilçisi artırdıqda ismin bildirdiyi anlayışın növ müxtəlifliyi ifadə olunur: **xalqlar, millətlər, ordular, sürülər, ailələr, naxırlar** və s.

Qeyd. *Camaat* sözü **-at** şəkilçili başqa sözlərdən (*kainat – kainatlar, təbliğat – təbliğatlar, mətbuat – mətbuatlar*) fərqli olaraq, **-lar** şəkilçisini qəbul etmir.

Mənəvi və mücərrəd anlayışları bildirən isimlərə də cəm şəkilçisi artırdıqda onlarda daxili kəmiyyət artıqlığı yox, növ müxtəlifliyi əmələ gəlir, onlar bir küll halında (bir-birindən say etibarilə fərqlənərək) çoxalır; məs.: *arzular, istəklər, xəyallar, düşüncələr, fikirlər, məhəbbətlər, sevgilər, pərişanlıqlar, yaxşılıqlar, gözəlliklər, xəstəliklər, talelər* və s.

HAL KATEQORIYASI

İsimlər müxtəlif hal şəkilçiləri qəbul edərək dəyişir. İsm-in hal dəyişmələrinin cəminə h a l l a n m a deyilir.

İsm-in hal dəyişmələrinin dildə böyük rolu var. Maddi varlığın əsasını təşkil edən əşya və onun hərəkəti iki əsas nitq hissəsi – isimləp və fellər vasitəsilə ifadə olunur. İsimlərlə fellər arasında cümlə daxilində əlaqənin yaranması daha çox ismin hal dəyişmələrinin verdiyi imkanlara əsaslanır. Belə ki isimlər ilkin nominativ formada felləri və adları uzlaşma yolu ilə özünə tabe edir; yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında qeyri-müstəqim obyekt və ya məkan bildirməklə fellərlə əlaqələnin; təsirlik halda üzərində iş icra olunan obyektini bildirir; yiyəlik halda sahib şəxsi təmsil edir. Hal dəyişmələri *hal şəkilçiləri* adlanan şəkilçilərin vasitəsilə yaranır. Hal şəkilçiləri sözlər arasında əlaqə yaradan sözdəyişdirici şəkilçilərdir, vurğuludur və sözlərə bitişik yazılır.

İsm-in hal dəyişmələri çox qədim tarixi olan prosesdir. İndiki hal şəkilçiləri əksəriyyət etibarilə müəyyən fonetik dəyişmələrlə hələ bir neçə min il əvvəl şumer dilində də işlənmişdir. Nəticə etibarilə hal şəkilçiləri bu günə qədər çox uzun inkişaf yolu keçmişdir. Bəzən ismin hal sistemini bütövlükdə dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Qoşmalar funksiya etir

barilə ismin hal şəkilçilərinə çox yaxındır. Odur ki 1924-cü ildə «Türkcə sərf-nəhv» kitabında **üçün** və **ilə** qoşmalarının qoşulduğu sözlər də (qoşma ilə birlikdə) hallar sisteminə daxil edilmiş, ismin 8 halı olduğu göstərilmişdir. 1944-cü ildə ismin müasir 6 halı sabitləşdirilmişdir. (2, 73)

Hal dəyişmələri, yəni hallar üzrə dəyişmə isimlərin xarakter morfoloji xüsusiyyətidir. Hallanma ismə məxsus kateqoriya-dır. Buna baxmayaraq, isimlərlə yanaşı, sifət, say, əvəzlilik, məsdər, feli sifət və bir sıra zərflər də hallanır. Lakin qeyd olunan nitq hissələrinin hallanması müəyyən şərtlərlə bağlıdır və onların hallanması hal kateqoriyasının ümumi qrammatik kateqoriya olduğunu göstərmir.

Sifətlər, saylar, feli sifətlər adi halda deyil, yalnız isimləşməklə hallana bilir. İşarə əvəzlilikləri də isimləşərək hallanır. Əvəzliyin qalan növləri isimləri əvəz etməklə onun morfoloji xüsusiyyətini qazana – hallana bilir. Substantivləşməklə əvəz etmə eyni şey deyil. Substantivləşmə nitq hissəsinin öz xüsusiyyətlərini saxlayaraq isim xüsusiyyəti də kəsb etməsidir. Əvəz etmə isə fərqli prosesdir. Əvəzliliklər boş sözlərdən ibarət olduğu üçün ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə ismi əvəz etməklə onun morfoloji xüsusiyyətini qazanır və hallanır. Məsdər felin substantiv formasıdır, yəni fel **-maq, -mək** şəkilçisi qəbul etməklə, hərəkətin adını bildirir və hallanma imkanı qazanır. Zərflər isə (*ora, bura, irəli, geri, yuxarı, aşağı, gecə, gündüz, səhər, axşam* və s.), əslində, adverbial isimlərdir, buna görə də asanlıqla hallana bilir.

İsmi hal adları sıra ilə bunlardır:

Adlıq hal

Yiyəlik hal

Yönlük hal

Təsirlik hal

Yerlik hal

Çıxışlıq hal

Qeyd edilən hal adları 1934-cü ildə rus dili qrammatikalarında hal adlarından kəskinləşdirilmişdir.

Adlıq hal. *Bu hal, başlıca olaraq, subyekt halı olub, şəxs, əşya, hadisə və s.-in adını bildirir. Morfoloji əlaməti yoxdur. Subyekt halı kimi, cümlədə əsas sintaktik vəzifəsi mübtədadır;*

xəbər, tamamlıq, təyin, zərflilik vəzifələrində də işlənir. Şəkilçisiz olmasına baxmayaraq, fəaliyyətinin genişliyi ilə o biri hallardan fərqlənir.

Mübtəda vəzifəsində:

Gülür *torpaq*, gülür *insan*,

Qoca Şərqin qapısısan. (S.V.)

Cahan kiçik, *aləm* dardı şairə.(Ə.Q.)

Quş apardı, *qarğa* yedi dənimi.(Ə.Q.)

Gülüş də gözümdən aralanıbdır,

Mənim üzüdönük dostlarım təki. (Ə.Q.)

Hüsniəbanu stul çəkdi. *Zülfüyyə arvad* döşək verdi. *İkisi* də bir ağızdan: -Otur! - dedilər.(E.M.)

Adlıq halda olub mübtəda vəzifəsində işlənən sözlərdə fərq var. *Sərvər qapını açdı* – cümləsindəki *Sərvər* sözü ilə *Qapı açıldı* – cümləsindəki *qapı* sözü fərqlidir: *Sərvər* sözü həqiqi subyektdir, *qapı* sözü isə obyekt bildirən və subyektin yerində işlənən sözdür.

Adlıq halda olan sözlər cümlənin xəbəri vəzifəsində də işlənir; məs.: Onun gözlərində bahar da *qışdır*. (S.V.) Göz sevənə əl çatmasa axırda *Ayrılıqdır, vüsal deyil, kam deyil*. (Ə.Q.) Saralan *çəmən*sən, Solan *çiçək*sən, Öldürən *qatıl*sən, ölən *mələk*sən. (Ə.Q.)

Mahmud soruşdu:

-Sən *kimsən*?

-*Musayam, Davudam, İsayam, Məhəmmədəm*.

-*Allahsan*?

-Yox, -dedi,- *Adamam. Sənəm, oyam, mənəm, Məryəm, Sofiyəm*.(Elçin)

Yanaşma əlaqəli ismi birləşmənin asılı tərəfi kimi işləndikdə atributivləşərək təyin vəzifəsində çıxış edir; məs.: Təbiət deyir ki, *lalə* yanaqlar, Vurğunun dediyi *yaqut* dodaqlar Gəldi-gedər olur qoca dünyada. (S.V.) *İpək* yorğanına od ələməsəm, Saralıb budaqdan tökülməyəcəm. (Ə.Q.) Sağ qulağından iri *dəmir* halqa asılmışdı.(Elçin) Ziyad xan Qəmərbanuya baxdı, *tum* göz-lərinin baxışları ilə onu sakitləşdirməyə çalışdı. (Elçin)

Adlıq halda olan sözlər mübtəda vəzifəsində həm ismi, həm də fəli xəbərli cümlələrdə işlənərək onları uzlaşma yolu ilə

özünə tabe edir. Ona görə də, adətən, adlıq halda olan sözlər cümlənin temasından («məlum olan»dan), xəbər və xəbər zonası «yeni»dən – remadan ibarət olur. Məs.: Bir *fəhlə* öz əli, öz zəhmətilə Mismar da *düzəldir*, şeir də *yazır*. (S.V.) İndi *Zeynəb* bütün respublikada ad qazanmış *istehsalat qabaqcıllarındandır* (M.İ.)– cümlələrində *fəhlə*, *Zeynəb* sözləri «məlum olan»ı, cümlənin fikir predmetini, *mismar düzəldir*, *şeir yazır*, *istehsalat qabaqcıllarındandır* hissələri – xəbər zonası «yeni»ni, fikir predmetinin hərəkətini, əlamətini bildirir.

Adlıq halda olan sözlər *kim? nə? hara?* suallarına cavab verir. *İlə (-la,-lə)*, *kimi*, *tək*, *sayağı*, *üçün*, *qədər*, *üzrə* qoşmaları adlıq halda olan sözlərə qoşularaq onlarla birlikdə üzv olur (3, 20) və müxtəlif mənalar yaradır.

Qeyd. Bəzən *ilə (-la,-lə)* qoşmasını hal şəkilçisi hesab edirlər. İki hal şəkilçisi (əgər birincisi arxaıqlaşmayıbsə) birlikdə işləyə bilər. Belə ki *ilə* qoşması yiyəlik halın şəkilçisindən sonra da işləyə bilər: *sənin ilə – səninlə*, *onun ilə – onunla*. Digər tərəfdən, hal şəkilçiləri vurğulu olduğu halda, *ilə* vurğusuzdur.

Yiyəlik hal. *İsmin yiyəlik halı yiyəlik, sahiblik, aidlik bildirir.* Bu münasibət özünü sahib şəxslə mənsub əşya arasında və ya müxtəlif əşyalar, şəxslər arasında göstərir və ona görə də yiyəlik halda olan sözlər, adətən, söz birləşməsi tərkibində işlənir. «Sahib şəxs» anlayışı müxtəlif mənalarda başa düşülür (mənsubiyyət kateqoriyası haqqında qeydlərə bax).

Halların yaranmasının əsas səbəbi cümlədə sözlərin əlaqəsini təmin etmək olmuşdur. Dil özü insan müdaxiləsi olmadan bu zərurəti həll etmişdir. Sözlər arasında əlaqənin yaranması üçün onların dəyişməsi əsas şərtidir. Digər hallar üçün başlanğıc forma olan adlıq haldan sonra səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilən hal yiyəlik haldır. Bu hal əlaqə yaratma xüsusiyyətinə görə, bir tərəfdən, bütün sonrakı hallardan fərqlənir, digər tərəfdən, bilavasitə təsirlik hala qarşı durur. Belə ki yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında olan sözlər əksərən fellərlə, az hallarda ismi xəbərlə əlaqələnir, təsirlik halda olan sözlər yalnız təsirli feli xəbərlə və ümumən təsirli fellərlə əlaqələnir. Yiyəlik halda olan sözlər isə, bunun əksinə olaraq, yalnız adlarla əlaqələnir, məsdərlə, feli si-

fətlə mənsubiyyət əlaqəsinə girə bilsə də, təsirli feli xəbərlə əlaqə yarada bilmir

İsmi yiyəlik halı da həmişə eyni şəkildə deyildir. Məs.:

Yarın saçları tək qaraydı gecə,

Yol aşıq canı tək olmuşdu incə (N.) –

misralarında *yarın saçları* birləşməsində *yar* sözü yiyəlik haldadır. İkinci misrada *aşıq canı* birləşməsindəki *aşıq* sözü də yiyəlik haldadır. Bunlardan birincisinin hal şəkilçisi var, ikincisinin yoxdur. Birincisi (*yarın* sözü) konkretlik bildirir, ikincisi (*aşıq* sözü) ümumilik. Ona görə də ismi yiyəlik halı iki cür olur:

1. *Müəyyənlik bildirən yiyəlik hal;*

2. *Qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik hal.*

Misaldan göründüyü kimi, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik hal iki cəhətdən – həm formaca, həm də məna naca fərqlənir.

Müəyyənlik bildirən yiyəlik halda olan sözlər müəyyən, konkret şəxsi, əşyanı, qeyri-müəyyənlik bildirənlər isə qeyri-müəyyən, ümumi şəxsi, əşyanı bildirir. Məsələn, *pəncərənin pərdəsi, uşağın papağı, qadının geyimi, yayın istisi, dağın havası* kimi birləşmələrin birinci tərəfində konkret və müəyyən şəxsdən, əşyadan söhbət gedir. Həmin birləşmələri, yiyəlik halın şəkilçisini ataraq, *pəncərə pərdəsi, uşaq papağı, qadın geyimi, yay istisi, dağ havası* şəklinə salsaq, ümumilik və qeyri-müəyyənlik mənası yaranacaqdır.

Müəyyənlik bildirən yiyəlik halın *-ın, -in, -un, -ün* şəkilçisindən ibarət morfoloji əlaməti var. Bu şəkilçi saitlə bitən isimlərə artırıldıqda bitişdirici *n* samitindən istifadə olunur: *Bakının mənzərəsi, Əlinin atası, quzunun sahibi, sürünün çobanı*. Qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halın şəkilçisi yoxdur - yiyəlik halın bu formasında hal şəkilçisinə ehtiyac olmur: *yaz havası, inək südü, odun parçası, gül yarpağı*.

Qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda olan sözlərdən sonra, bilavasitə onun ardınca 3-cü şəxs mənsubiyyət şəkilçili söz işlənir və bu əlaqə heç vaxt pozulmur: *ceyran sürüsü, iş adamı, fəhlə qüvvəsi, dağ qartalı, durna qatarı, pambıq tarlası* və s. Bu əlaqə cümlə daxilində də daim özünü sabit şəkildə göstərir; məs.:

Anasının dediyinə görə, *musiqi və şeir həvəsi* ona rəhmətlik atası Kəngərlidən keçmişdir. (M.İ.) Nəcəf hələ məktəbdə

oxuyanda *maşın həvəskarı idi*. (M.İ.) Mahmud həmin isti *yay gecəsi* nəyi isə gözləyirdi.(Elçin) *Yer üzü* üzüyün qaşı boydadı. (V.B.) Bir *hasar dibində*, xəlvəti tində Körpə bir görüş də qoy mənə düşsün.(V.B.) *Şər çağı* yolunu azan bir quşam, Bir *məktub həsrəti* hər səhər, axşam Burnumun ucunu göynədir yenə (V.B.) – misallarında *musiqi həvəsi*, *şeir həvəsi*, *maşın həvəskarı*, *yay gecəsi*, *yer üzü*, *hasar dibi*, *şər çağı*, *məktub həsrəti* birləşmələrinin birinci tərəfi ismin qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halındadır və təbii ki, mənsubiyyət şəkilçili ikinci tərəflə birlikdə işlənmişdir.

Yiyəlik halın qeyri-müəyyənlik bildirən formasında ümumiləşdirmə gücü artıq olur və ikinci tərəflə birlikdə ismin bu halında olan sözlər mürəkkəb söz yaradıcılığı üçün daim potensial baza təşkil edir. Elə buna görə də müəyyənlik bildirən sözlə onun əlaqədə olduğu mənsubiyyət şəkilçili söz arasına istənilən qədər söz, ifadə daxil ola bildiyi halda, qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik haldan sonra – mənsubiyyət şəkilçili sözlə onun arasında başqa sözlər işləmə bilmir. Məs.: *Qulağı ərinin təmkinli, ahəngdar səsinə olan Səkinənin üzündə taleyindən razı bir ifadə vardı*. (M.İ.) *Qış gecəsi hər tərəfə hakim olurdu* (M.İ.) - cümlələrindən birincisində yiyəlik halda olan *ərinin* sözü ilə onun birləşmə yaratdığı mənsubiyyət şəkilçili *səsinə* sözü arasında *təmkinli, ahəngdar* kimi sözlər işləndiyi halda, ikinci misaldakı *qış gecəsi* birləşməsinin tərəfləri arasında belə sözlər işləmə bilmir. *Qış gecəsi* birləşməsinin tərəfləri arasına söz daxil etmək üçün birinci tərəfi müəyyənlik bildirən yiyəlik halda işlətmək lazımdır: *qışın şaxtalı, çovğunlu, qaranlıq gecəsi...*

Müəyyənlik bildirən yiyəlik halda olan sözlər *kimin? nəyin? haranın?* suallarına, qeyri-müəyyənlik bildirənlər *nə?* sualına cavab verir.

Sualından görüldüyü kimi, qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik hal zahirən adlıq hala oxşayır. Məs.: *Qız atası ilə məktəb müdürünün yanına getdi* – cümləsində *qız* sözü ilə *məktəb* sözü arasında forma fərqi yoxdur, lakin bunlardan birincisi adlıq, ikincisi yiyəlik haldadır.

Adlıq halda olan sözlərlə bu halda (qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda) olan sözləri mətn daxilində aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar:

1.Qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik haldakı sözdən sonra mütləq onunla əlaqəli 3-cü şəxs mənsubiyyət şəkilçili söz işlənir. Məs.:

Böyük arzuların şəfəqləridir

Vətən torpağında yanan hər işıq.(N.X.)

İndi burda təmtəraqla açılır səhər,

Ram eyləmiş təbiəti *insan qüvvəsi*.(N.X.)

Bizim *Bakı səhərini* seyr edirəm yenə mən,

Duyuram ki, sərin yeldə dalğaların ətri var. (N.X.)

Qız atası olub başı aşağı gəzməkdənsə, heç olmasam yaxşı idi.(T.K.)

Bu misallarda *vətən, insan, Bak, qız* sözləri qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik haldadır. Həmin sözlərdən sonra üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçili *torpağında, qüvvəsi, səhərini, atası* sözləri işlənmiş və qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan *vətən torpağı, insan qüvvəsi, Bakı səhəri, qız atası* birləşmələri yaranmışdır.

Lakin adlıq halda olan sözdən sonra 3-cü şəxs mənsubiyyət şəkilçili sözlər tələb olunmur, işləndikdə isə həmin sözlə əlaqəli olmur. Məsələn:

Məcnun sinəsindən söz bağlayırdı,

Gah oxşatma deyir, gah ağlayırdı (N.)

Qız atası ilə Muğanda qaldı (İ.Ə.) –

cümlələrindən birincisində sintaqm vurğusu və fasilə *Məcnun* sözünü *sinəsi* sözündən ayırır, odur ki bu sözlər birlikdə birləşmə yarada bilməmişdir, *Məcnun* sözü yiyəlik deyil, adlıq haldadır. Bu xüsusiyyət eyni şəkildə ikinci misaldakı *qız* və *atası* sözlərinə də aiddir: *qız* mübtədadır, *atası* sözü isə *ilə* qoşması ilə birlikdə vasitəli tamamlıq vəzifəsindədir.

2.Adlıq halda olan söz ilə qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda olan sözlər sintaktik vəzifəsinə görə də fərqlənir. Adlıq halda olan söz cümlədə mübtədə, qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda olan söz ikinci tərəflə birlikdə – birləşmə şəklində mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflək ola bilər. Məs.: *Pərşan radionu bağlayıb pəncərə qabağına getdi.* (M.İ.) *Səkinə Pərşana qış corabı toxuyur və yavaş-yavaş danışan ərinə qulaq asırdı* (M.İ.) - cümlələrindən birincisində *Pərşan*, ikincidə *Səkinə* sözləri adlıq halda, mübtədə vəzifəsindədir. Birinci misalda *pən-*

cərə sözü *qabağına* sözü ilə, ikinci misalda *qış* sözü *corabı* sözü ilə birləşmə əmələ gətirmişdir: *pəncər qabağına* zərflik, *qış corabı* vasitəsiz tamamlıqdır.

3. Adlıq halda olan sözə yiyəlik halın şəkilçisini artırısaq, cümlənin mənası dəyişər və pozular; məs.: *Ayı daş parçaları yomalayır* – *Ayının daş parçaları yomalayır*. Lakin qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik hala yiyəlik hal şəkilçisi artırısaq, məna daha da konkretləşər: *Ayı daşın parçalarını yomalayır*.

4. Adlıq halın sualları dəyişə bilmir, qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda olan sözü müəyyən yiyəlik hala salmaqla sualını da dəyişmək – *kimin? nəyin? haranın?* şəklinə salmaq olar.

5. Adlıq halda olan sözlə qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda olan söz sintaktik əlaqəsinə görə də fərqlənir: adlıq halda olan söz xəbəri özü ilə uzlaşdırır, qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan söz isə mənsubiyyət şəkilçili sözlə yanaşma əlaqəsində olur. (3, 32; 1, 53)

Yiyəlik halın şəkilçisi (*-ın,-in,-un,-ün*) ikinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi ilə (*-ın,-in,-un,-ün*) eyni səs tərkibinə malikdir:

sən-in qələm-in

sən-in dəftər-in

sən-in əl-in

Bu misallarda *sənin* sözü yiyəlik haldadır, *qələmin, dəftərin, əlin* sözləri mənsubiyyət şəkilçilidir. Yiyəlik halın şəkilçisi ilə ikinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini aşağıdakı qayda ilə fərqləndirmək olar:

1. Yiyəlik halda olan sözdən sonra (əgər xəbər vəzifəsində deyilsə) mütləq mənsubiyyət şəkilçili bir söz işlənməlidir. Məsələn: *otaq sözünü yiyəlik halda - otağın* şəklində işlətdikdə *qapısı, pəncərəsi, tavanı, döşəməsi, divarı, havası, adamı* və s. kimi sözlərdən biri tələb olunur. Lakin mənsubiyyət şəkilçili sözün bu cür sözlərə, xüsusən birinci tərəfə çox vaxt ehtiyacı olmur. *Sənin dəftərin məndədir* – əvəzinə məntiqi vurğu tələb olunmursa, sadəcə olaraq, *Dəftərin məndədir* - deyirik.

2. Yiyəlik halda olan ismə yenidən hal şəkilçisi artırmaq olmaz, lakin mənsubiyyət şəkilçili sözlər bütün hallar üzrə dəyişə bilir. Məsələn, *sənin məktəbin* birləşməsində mənsubiyyət şəkilçili ikinci tərəfə diqqət yetirək:

Sənin məktəbin
Sənin məktəbinin
Sənin məktəbinə
Sənin məktəbini
Sənin məktəbində
Sənin məktəbindən

3. Yiyəlik halda olan söz sahib şəxsi, mənsubiyyət şəkilçili söz mənsub əşyanı bildirir; məs.: *Mən **sənin** aciz, gücsüz, yazıq olmağına inanmıram. **Sənin əməllərin** cinayət tərkiblidir* (T.K.) - cümlələrində **sənin** sözü sahib şəxs, ikinci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənmiş **olmağına, əməllərin** sözləri mənsub əşya anlıyışı bildirir. «Mənsub əşya» anlayışı müxtəlif mənalar-dadır və müxtəlif mənə çalarları ifadə edir. (3, 22)

Yönlük hal. *İsmin yönlük halı hərəkətin yönəldiyi şəxsi, əşyanı, hərəkətin istiqamətini, çatacağı son nöqtəni, zaman və məkan hədudunu bildirir.* Yönlük hal hallana bilən sözlərin kö-künə və ya əsasına **-a,-ə** (saitlə bitən sözlərdə «y» bitişdiricisi ilə) şəkilçisini artırmaqla düzəlir.

Yönlük halda olan sözlər və birləşmələr *kimə? nəyə? ha-raya?* suallarına cavab verir, əşya, obyekt bildirdikdə cümlədə va-sitəli tamamlıq, məkan, zaman məzmununa malik olduqda zərflik vəzifəsində işlənir. Məs.:

O, Aləmşahbəyimi görmüşdü və **gözəlliyinə** heyran qal-mışdı. (F.K.) O daha çox **pəhləvana** və **cəngavərə** oxşayırdı. (F.K.) Nişanı geri qaytarmaq fikrinə düşmüşənsə, belə kələklər **sənə** yaraşmaz. (İ.Ə.) Baba Keşiş gözlərini Məryəmgil üçün ay- rılmış **otağın pəncərəsinə** zilləmişdi. (Elçin)

Salam, **təbiətin yaraşığına,**

Salam, gecələrin **ay işığına,**

Salam, **sevgilimin xoş qılığına,**

Onun dözmədiyim **ayrılığına.** (S.V.)

Bu misallarda **gözəlliyinə, pəhləvana, cəngavərə, sənə** sözləri, **otağın pəncərəsinə, təbiətin yaraşığına, ay işığına, sev-gilimin qılığına, onun ayrılığına** birləşmələri ismin yönlük halın-da olub, qeyri-müstəqim obyekt bildirir.

Yönlük halda olan sözlər və birləşmələr məzmunundan asılı olaraq, hərəkətin yönəldiyi məkanı da bildirir; məs.:

Hacı sakit halda dəstamazını aldı, **dama** girərək təzə ağ keçənin üstündə namazını qıldı.(İ.Ə.) Ərşad göydə sayrısan ulduzlara baxıb müəyyən elədi ki, işıqlanmamış çatacaqdır **Kürdoba-ya**.(İ.Ə.) Mən razı olmaram ki, sənin kimi dağdan ağır kişi **Zərəfşanın qapısına** getsin.(İ.Ə.) Qoyunun əli-qolu yoxdur ki, qapını açıb birbaşa gəlib girsin **sənin ağılına**.(İ.Ə.) Lap gecə yarısı da **Hacının evinə** getsən, onun quzu bozartması, ərik qaysavası dərhal hazırdır.(İ.Ə.)

Bu misallarda **dama, Kürdobaya** sözləri, **Zərəfşanın qapısına, sənin ağılına, Hacının evinə** birləşmələri yuxarıdakılardan fərqli olaraq, məkan məzmununa malikdir.

Yönlük halda olan sözlər və birləşmələr cümlədə feli xəbər vasitəsilə idarə olunaraq müstəqil sintaktik vəzifə daşıyır. Məs.:

Vuruldu o gün ki **şerə, sənətə**,

Unutdum sevdiiyim əyləncələri. (S.V.)

Kəndlər var ki, **əməkğününə** iyirmi beş kilo taxıl bölürlər. (M.İ.) Mömin olanlar onlardır ki, **allaha, axirət gününə, mələklərə**, müqəddəs **kitabə, peyğəmbərlərə** inanırlar, yaxın **adamlarına, yetimlərə, yoxsullara, yolçulara, divanələrə** kömək edirlər. (Elçin) Əgər bizim yurda düşsə güzərin, Xəbər apar məndən **yara**, göyərçin! (N.X.) Sofi başa düşürdü ki, bu fikirlər bütün vücudunu qamarlayır, **Sofiyə** sahib olur, Sofini əsl **həyata**, əsl **yaşayışa** çağırır. (Elçin) Qurbanlığın mənəmsə, **xalına** qurban olum, **Kipriyinə, qaşına, telinə** qurban olum. (Ə.Q.) O, hansı günahın sahibi idi ki, dərviş olub **çöllərə** düşmüşdü. (Elçin) Baba Keşiş ayaqlarını **boşluğa** atdı. (Elçin)

Allaha, peyğəmbərlərə, adamlarına, yetimlərə, yoxsullara, yolçulara, divanələrə, Sofiyə sözləri *kimə?*, **şerə, sənətə, əməkğününə, axirət gününə, mələklərə, kitabə, həyata, yaşayışa, xalına, kipriyinə, qaşına, telinə** sözləri *nəyə?*, **çöllərə, boşluğa** sözləri *haraya?* suallarına cavab verir.

Qeyd. Yönlük halda olan sözlərə və birləşmələrə *haraya?* sualı ilə yanaşı, *hara?* sualını da vermək olur. Çünki **hara** sözünün sonunda daşlaşmış arxaik **-ra** şəkilçisi hələ öz yönlük hal mənasını tam itirmə-

mişdir. Bu hal **bura, ora** sözlərinə də aiddir. Bu sözlər yönlük hal məqamında həm **bura, ora**, həm də **buraya, oraya** şəklində işlənir.

Yönlük halda olan sözlər tərkib daxilində də işlənir; məs.:

*İşıq payladıqca o, **insanlara**,*

***Dağlara, daşlara**, sıx **ormanlara**,*

Ulduzlar yer üstə qoy yansın dedi. (S.V.)

Rüstəm kişi **əkinçiliyə nəzər salanda** gördü ki, burada vəziyyət maldarlıqdan da pisdir. (M.İ.)

Misallarda yönlük halda olan sözlər feli bağlama tərkibi daxilindədir və feli bağlama vasitəsilə idarə olunmuşdur:

***insanlara, dağlara, daşlara, ormanlara** işıq payladıqca*

əkinçiliyə nəzər salanda

Yönlük halda olan sözün hansı sintaktik vəzifədə işlənməsi daha çox onun öz mənası ilə bağlıdır. Sözlər həqiqi mənada məkan bildirdiyi kimi, obyekt də bildirir. Lakin bu sahədə yönlük halı idarə edən felin də müəyyən rolu vardır. Məsələn, *Ağaca çıxıram, Dağa qalxıram* – cümlələrində **çıxmaq, qalxmaq** felləri dinamik hərəkət bildirir, məkan tələb edir, ona görə də bu cümlələrdə **ağaca, dağa** sözləri yer zərfliyi vəzifəsində işlənməmişdir. Eyni şəkildə *Ağaca baxıram, Dağa diqqət edirəm* – cümlələrində **baxmaq, diqqət etmək** felləri statik feldir, məkan yox, obyekt tələb edir, *nəyə?* sualına cavab verir, ona görə də idarə etdiyi sözlər tamamlıq vəzifəsində çıxış edir. Bu şəkildə yuxarıdakı misallarda: **təbiətin yaraşığına, ay işığına, sevgilimin qılığına, onun ayrılığına** *salam (olsun)*

***gözəlliyinə** heyran qalmışdı*

***pəhləvana, cəngavərə** oxşayırdı*

***sənə** yaraşmaz*

***otağın pəncərəsinə** zilləmişdi –*

*birdləşmələrində **salam (olsun), heyran qalmışdı, oxşayırdı, yaraşmaz, zilləmişdi** felləri statik fellər olduğundan yönlük halda tələb etdikləri sözlər obyekt bildirir, tamamlıq olur.*

***dama** girərərək*

***Zərəfşanın qapısına** getsin*

girsin sənənin ağılına

***evinə** getsən*

***çatacaqdır Kürdobaya** –*

birləşmələrində fellər (*girərək, getsin, girsin, çatacaqdır*) dinamik fellərdir, hərəkətin icrası üçün məkan tələb edirlər, ona görə də yönlük halda idarə etdikləri sözlər və birləşmələr məkan bildirir, *hara?* sualına cavab verir.

İsmın yiyəlik halında olduğu kimi, yönlük halda olan sözlər də qoşmalarla əlaqələnir. Qoşmasız işləndikdə, yuxarıdakı misallarda olduğu kimi, sadəcə olaraq hərəkətin yönəldiyi şəxsi, əşyanı, əlaməti, məkanı göstərir. Qoşmalar yönlük halda olan sözlərdə və birləşmələrdə daha dəqiq mənalara yaradır. Heç şübhəsiz, bu mənalara qoşmaların ümumiləşmiş qrammatik mənasından irəli gəlir.

İsmın yönlük halında olan sözlərə və birləşmələrə aşağıdakı qoşmalar qoşulur: ***kimi, qədər, tərəf, sarı, doğru, -can, -cən, -dək, qarşı, dair, aid, görə, məxsus, nisbətən.***

Bu qoşmaların bir qismi yönlük halda olan sözlə birlikdə hərəkətin varacağı son nöqtəni, son zamanı bildirir. Bu qrupa ***kimi, qədər, -cən, -dək*** qoşmaları daxildir. Bunlar bir-birini əvəz edə bilən qoşmalardır, qoşulduğu sözlə birlikdə *haraya qədər? nə vaxtacan?* suallarına cavab verir. Məs.:

Dərbənddən başlamış ***Bağdada***, Diyarbəkrdən tutmuş ***Xorasana qədər*** sizin ixtiyarınızdadır. (F.K.) Alaçıqların, komaların qabağında ***axşamacan*** əlvən paltarlı qız-gəlin hərlənirdi. (İ.Ə.) O gecə ***səhərəcən*** heç birimiz yata bilmədik.

Bu misallarda ***Bağdada, Xorasana*** sözlərinə ***qədər*** qoşmasının əvəzinə ***kimi, dək, -cən*** qoşmalarını artırmaq, eyni zamanda ***axşamacan*** sözündəki ***-can*** qoşmasını ***kimi, qədər, -dək*** qoşmaları ilə əvəz etmək mümkündür.

Bir sıra qoşmalar (*tərəf, sarı, doğru*) istiqamət bildirir. Zahirən elə görünə bilər ki, *Evə gedirəm – Evə tərəf gedirəm, Kəndə gedirəm – Kəndə sarı gedirəm* – cümlələrində qoşmalı və qoşmasız yönlük halın məna fərqi yoxdur. Lakin qoşma mütləq məna çaları yaradır: evə tərəf getmək hələ evə getmək demək deyildir. Qoşmasız forma daha qəti məna ifadə etməsi ilə qoşmalı formadan fərqlənir.

Yönlük hala qoşulan *dair, aid, məxsus* qoşmaları yönlük hala aidiyyət, *qarşı* qoşması ziddiyyət, *nisbət* qoşması müqayisə, *görə* qoşması münasibət və ya səbəb mənalara əlavə edir. Bu cür məna incəliklərini aşağıdakı misallarda da görmək olar:

Bu sarayda bir işgüzarlıq hökm sürürdü və ev əşyalarından tutmuş *saray adamlarının hərəkətlərindən* hər şey həmin işgüzarlığa xidmət edirdi. (Elçin) Anası bir gözü ilə şəhid olmuş oğluna ağlayır, bir gözü ilə kiçik *oğlunun qurğusuna görə* gülürdü. (F.K.) Atların ayaq tappılıqları *üfükə doğru* uzaqlaşdıqca tamaşa eləyən adamların həyəcanı artırdı. (İ.Ə.) Fərhad yenə heç nə başa düşməyərək dönüb *ağıla tərəf* getdi. (İ.Ə.) O, təzə öyrədilmiş çılpaq atın üstünə tullanaraq *İbixanlılara tərəf* çapdı. (İ.Ə.) Saray adamları *su daşınıb gətirənəcən* o məşəl tamam yanıb qurtarıb külə döndü. (Elçin) Bu hiss *Mahmuda qarşı* qəzəbi söndürürdü. (Elçin) Baba Keşiş bu doğma və mehriban pıçıltıda *indiyə qədər* olmayan başqa nəsə hiss etdi. (Elçin) Tavanın yağının *yarısının* çəkdi başına. (İ.Ə.)

Təsirlik hal. *İsmi təsirlik halında olan sözlər və birləşmələr üzərində iş, hal, hərəkət icra olunan və hərəkətin təsirinə məruz qalan əşyanı, obyektı bildirir.* Məs.:

Şair, bu *yerləri* yaxından tanı,

Təbiət quranda *Azərbaycanı*,

Onu sığallamış qüdrətin əli. (S.V.)

Rüstəm yaşarmış *gözünü* yana çəksə də, *trubkanı* aldı, *dostunun əlini* sıxdı. (M.İ.) Hər yerdə *mal-qaranı, qoyun-quzunu, atı-dəvəni* hesaba alırdılar. (İ.Ə.) Sən *dərdi* görürsən, *dərd* axtarırsan hər şeydə, amma mən bax o *dağları* da görürəm, bu *otları, çiçəkləri* də görürəm, səndə nə yaxşı var, *onu* da görürəm. (Elçin)

Bu misallarda *yerləri, Azərbaycanı, onu, gözünü, trubkanı, dostunun əlini, mal-qaranı, qoyun-quzunu, atı-dəvəni, dərdi, dərd, dağları, otları, çiçəkləri, onu* sözləri və birləşmələri ismin təsirlik halında olub, işin icrası üçün vacib olan obyektləri bildirir. Obyekt bildirən həmin sözlər və birləşmələr təsirli fellərlə – *tanımaq, qurmaq, sığallamaq, çəkmək, almaq, sıxmaq, hesaba almaq, görmək, axtarmaq* felləri ilə bağlıdır. Həmin fellərin ifadə etdiyi işin o fellərin ifadə etdiyi işlə bağlı olan obyektə müəyyən təsiri vardır. Misallarda hərəkətin obyektə təsiri aydın görünməkdədir: *yerləri tanımaq, Azərbaycanı qurmaq, onu (Azərbaycanı) sığallamaq, gözlərini yana çəkmək, trubkanı almaq, əlini sıxmaq*. Odur ki bu cür fellər *təsirli fellər* (təsiri olan, obyektə

təsir edən, onu və ya onun vəziyyətini az-çox dəyişən), təsirlik halda olan sözlər və birləşmələr isə hərəkətin təsirinə məruz qalan obyektı bildirən sözlər və birləşmələr, yəni vasitəsiz tamamlıq adlandırılır. *Azərbaycanı qurmaq, əlini sıxmaq* kimi birləşmələrdən bu da aydın olur ki, iş birbaşa (bilavasitə, heç bir vasitə olmadan) obyektin üzərində icra olunur, odur ki təsirlik halda olan sözlərə və birləşmələrə sintaksisdə *vasitəsiz tamamlıq* deyilir. Bu cür sözlər cümlədə başqa sintaktik vəzifədə işləyə bilmir, hətta universal üzv olan xəbər vəzifəsində də çıxış edə bilmir, təsirli fellər təsirlik halda olan sözlərə qoşmaların qoşulmasına da imkan vermir. Deməli, təsirlik halda olan söz təsirli feli xəbərlilik cümlələrdə işləyir.

Sofİ *barmaqlarını* ovxalaya-ovxalaya *əlini* elə-eləcə ocağa tutmuşdu. (Elçin) *Emiliyanı döyməklə cinayət törətmisən* (T.K.) – cümlələrindən görüldüyü kimi, təsirlik halda olan söz (*barmaqlarını, Emiliyanı*) təsirli feli xəbərlilik cümlələrdə tərkib daxilində də işləyir: *Barmaqlarını ovxalaya-ovxalaya tutmuşdu, Emiliyanı döyməklə törətmisən*.

Təsirlik halda olan sözlər və birləşmələr cümlə daxilində şəxslilik deyil, feli sifət, feli bağlama və ya məsdərlə bu cür bağlı olduqda ismi xəbərlilik cümlədə də işləyə bilər. Məs.: *Məktubu gətirən Səlimdir* – cümləsində təsirlik halda olan *məktubu* sözü *gətirən* feli sifəti ilə bağlı olduğundan ismi xəbərlilik cümlədə (*Səlimdir*) işləyə bilməmişdir.

Q e y d. Təsirlik halda olan söz – vsitəsiz tamamlıq az hallarda təsirsiz fellərlə də əlaqələnir; məs.:

Müəllimlik – bu bir incə sənətdir,

Bu *yolu* hər *gedən* olmalı incə. (S.V.)

Bu hal göstərir ki, fellərin təsirli və ya təsirsiz olduğunu hər cür mətn şəraitində yoxlamaq lazımdır.

İsmi yiyəlik halı kimi, təsirlik hal da iki cür olur:

1. *Müəyyənlik bildirən təsirlik hal;*

2. *Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hal.*

M ü ə y y ə n l i k bildirən təsirlik halda olan sözlər müəyyən, konkret əşya bildirir. Yiyəlik hal kimi, müəyyənlik və

qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hal da iki cəhətdən – həm formaca, həm də məzmunca fərqlənir. Forma fərqi ondan ibarətdir ki, müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər **-ı, -i, -u, -ü** şəkilçisinin iştirakı ilə düzəlir (söz saitlə bitdikdə **n** bitişdiricisindən istifadə olunur: **quzunu, Əlini, əmini, bacını, sürünü**). Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halın şəkilçisi yoxdur. Məs.: *Ay çoban Kərəm, nə dondurursan o qonağı soyuğun-ayazın altında, gətir içəri, bir çay içək.* (M.İ.)

Bu misalda **qonağı** və **çay** sözləri təsirlik haldadır, birinci söz **-ı** şəkilçisini qəbul etmişdir, ikinci sözdə şəkilçi yoxdur. Bu cür sözlər mənaca da fərqlənir: şəkilçili təsirlik hal müəyyən, konkret obyekt, hal şəkilçisi olmayan söz qeyri-müəyyən, ümumi obyekt bildirir.

Təsirlik halın şəkilçisini qəbul edən sözlər iş, hal, hərəkətin təsirinə məruz qalan müəyyən, konkret əşyanı bildirdiyindən bu cür sözlərdən əvvəl təyinedici, müəyyənləşdirici **o, bu, həmin** işarə əvəzlilikləri də işlənə bilər; məs.:

Ktəbı gətir – O ktəbı gətir.

Ləmpəni yandır – O (bu) ləmpəni yandır.

Əti doğra – Həmin əti doğra.

Atı saxla – Bu atı saxla.

Qeyri – müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər ümumi və qeyri-müəyyən obyekt bildir; məs.:

Şah bilər ölkədə **hər nə** götürər, **hər nə** qoyar,

Gah **cibin**, gah **dərisin** hər kimin istərsə soyar,

Baş kəsər, **ev** dağıdar, **can** çıxarar, **göz** də oyar,

Min də çıxsa göyə əfğanları iranlıların.(S.)

Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər müəyyənləşdirici sözlərlə işlənə bilmir, daha çox qeyri-müəyyənlik bildirən «**bir**» ədatını tələb edir: *Bir boşqab gətir, Bir ləmpə yandır, Bir meyvə doğra, Bir ktəb oxu, Mənə bir ktəb ver* və s.

Müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər **kimi? nəyi? haranı?**, qeyri-müəyyənlik bildirənlər **nə?** sualına cavab verir.

Qeyd. Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halın **nə?** sualını adlıq halın **nə?** sualı ilə eyniləşdirmək olmaz. Adlıq halın sualı dəyişmir,

qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halın *nə?* sualını sözlə birlikdə *nəyi?* şəklinə salmaq olar.

Müəyyənlik bildirən təsirlik halın şəkilçisi *(-ı,-i,-u,-ü)* III şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi ilə *(-ı,-i,-u,-ü)* oxşar formalıdır; məs.:

maşını gətir – onun maşını
çəmən*i* seyr et – dağın çəmən*i*
unu ələyin – təhnənən unu
süd*ü* bişirin – inəyin süd*ü*

Təsirlik halın şəkilçisi ilə 3-cü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini aşağıdakı qayda ilə fərqləndirmək olar:

1.Təsirlik halda olan söz üzərində iş icra olunan obyektini bildirir; məs.:

Gəlsin yoldaş mühəndis,
Bu *yəri* də gözək biz. (S.V.)

Burada – bu misalda *yər* sözü üzərində iş icra olunan obyektini bildirir: *yəri gözək*.

Mənsubiyyət şəkilçili söz isə bir şəxsə, əşyaya mənsub olan əşyanı bildirir; məs.:

Qayaların çatıq *qası*

Başım üstə kölgə salsın. (S.V.) –
misralarında *qası* sözündəki *-ı* mənsubiyyət şəkilçisidir və qaşın qayalara məxsus olduğunu bildirir.

2.Söz saitlə qurtardıqda təsirlik halın şəkilçisindən əvvəl *n*, mənsubiyyət şəkilçisindən əvvəl *s* bitişdiricisindən istifadə olunur:

Atanı dinləmək – onun *atası*
quzunu gətirmək – onun *quzusu*
yuxunu yozmaq – onun *yuxusu*
ütünü qızdırmaq – onun *ütüsü*

Q e y d. *Atanı* dinləmək birləşməsində *atanı* sözündəki *-nı* mətndən asılı olaraq həm təkə hal şəkilçisi, həm də mənsubiyyət və hal şəkilçisinin birliyindən ibarət ola bilər. Əgər birləşmə *sənin atanı dinləmək* şəklində təsəvvür olunursa və *ata* sözü *sən* sözü ilə bağlıdırsa, o zaman *sənin atanı* birləşməsindəki *-n* mənsubiyyət şəkilçisi, *-ı* hal şə-

kilçisidir: *sənin ata-n-ı. Telli nənəmi ürəyim istəyir* (M.İ.) – cümləsindəki *nənə-m-i* sözündə də bu cür mənsubiyyət və hal şəkilçisi birlikdə işlənmişdir.

Əgər *ata* sözünün bu və ya digər bir şəxsə mənsubluğu yoxdursa, o zaman *n* bitişdirici sammit, *-ı* təsirlik halın şəkilçisidir: *ata-(n)ı dinləmək*.

3.Eyni bir sözdə həm mənsubiyyət, həm də hal şəkilçisi ola bilər. Bu cür hallarda, qeyd etdiyimiz kimi, əvvəl mənsubiyyət şəkilçisi, sonra hal şəkilçisi işlənmiş olur; məs.: *Səlim şəhər məktəbini bitirmişdir* - cümləsində *məktəb* sözünə əvvəlcə mənsubiyyət (*şəhər məktəbi*), sonra hal şəkilçisi (*şəhər məktəb-i-(n)i*) artırılmışdır (*n* bitişdiricidir).

4.Müəyyən təsirlik halda olan sözlər qoşma ilə işlənmədiyi, xəbər ola bilmədiyi halda, mənsubiyyət şəkilçili sözlər xəbər vəzifəsində işlənir və qoşma qəbul edir; məs.: Bunlar *onun uşaqlarıdır*. *Onun uşaqları üçün* kitab almışam. (3, 20)

Təsirlik halın şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisinə oxşadığı kimi, qeyri müəyyənlik bildirən təsirlik haldakı sözlər də zahiri formasına görə adlıq halda olan sözlərdən fərqlənmir; məs.:

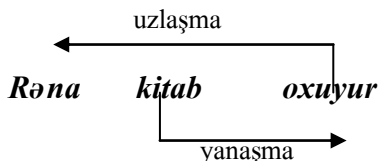
Havalar yaxşı keçdiyi zaman *çiyid* sahə boyu və nizamla cücərir, *kollar* qoza ilə dolur, ipək kimi ağ *pambıq* saçaqlayır, *zəhmət* az, *məhsul* bol olur. (M.İ.) Güllü *don* tikərəm, alıb geyərsən, Sən də şirin-şirin *qoğal* yeyərsən (S.V.)

Bu misallardan birincisində işlənmiş *çiyid*, *kollar*, *pambıq*, *zəhmət*, *məhsul* sözləri ilə ikinci misaldakı *don*, *qoğal* sözləri arasında zahiri forma fərqi yoxdur. Lakin bunlar ismin müxtəlif hallarındadır. Birinci misaldakı sözlər (*çiyid*, *kollar*, *pambıq*, *zəhmət*, *məhsul*) adlıq halda, mübtəda vəzifəsindədir, ikinci qrup sözlər (*don*, *qoğal*) qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik haldadır və vasitəsiz tamamlıq vəzifəsindədir. Birinci misalda adlıq halda olan sözlər *cücərir*, *dolur*, *saçaqlayır*, *az olur*, *bol olur* tipli təsirsiz fellərlə, ikinci misaldakı sözlər *geyərsən*, *yeyərsən* tipli təsirli fellərlə əlaqəlidir. Adlıq halda olan söz təsirli fellə də əlaqələnmə bilər: *Rüstəm kişi* bu sözləri deyə-deyə *Şərəfoğlunu süzürdü*. (M.İ.)

Adlıq halda olan sözlərlə qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözləri aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar:

1. Adlıq halda olan sözlər həm təsirli, həm də təsirsiz fellərlə əlaqələnə bilər; məs.: **Rəna kitab oxuyur. Rəna daranır** – cümlələrindən birincisində adlıq halda olan **Rəna** sözü təsirli fellə (*oxuyur*), ikincisində təsirsiz fellə (*daranır*) bağlıdır. Təsirlik halda olan sözlər isə yalnız təsirli fellərlə əlaqələnə bilər; məs.: Rəqib **əllərini** stolun üstünə **qoydu**. (T.K.) Kələntərli axşamlar **sürücünü azad edər, maşını** özü **idarə edərdi** (T.K.) – cümlələrində təsirlik halda olan **əllərini, sürücünü, maşını** sözləri təsirli fellərlə (**qoydu, azad edər. idarə edərdi**) bağlıdır.

2. Adlıq halda olan söz şəxslı feli – feli xəbəri özünə tabe edir, qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər xəbəərə tabe olur. Başqa sözlə, feli xəbər adlıq halda olan sözlə uzlaşma əlaqəsində olur, yəni xəbər onunla uzlaşır. Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər isə təsirli feli xəbərlə yanaşma əlaqəsində olur:

3. Adlıq və təsirlik halda olan sözlər sintaktik vəzifəcə də fərqlənirlər: birincisi mübtəda, ikincisi vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində işlənir; məs.:

Təkcə **Azər** əkib-becərib oğlanlarına **çörək** yedirdirdi, inə-yə qulluq edib oğlanlarına **süd** içirirdi və buna görə də **Əli** də, **Həsən** də, **Hüseyn** də, **Zeynalabdin** də sağlam böyüyürdü. (El-çin) Sonra **qarı** dağlara gedib bir ətək **çiçək** gətirdi (İ.Ə.) – cümlələrindən birincisində **Azər, Əli, Həsən, Hüseyn, Zeynalabdin**, ikinci cümlədə adlıq halda olan **qarı** sözləri mübtədə vəzifəsində işlənmişdir. Həmin cümlələrdə təsirlik halda olan **çörək, süd, çiçək** sözləri vasitəsiz tamamlıqdır.

4. Adlıq halda olan sözə təsirlik halın şəkilçisini artırıqda cümlənin mənası pozulur və ya dəyişir. Məsələn:

Ovçu tülkü gördü – **Ovçunu** tülkü gördü – cümləsindən mənə dəyişmişdir.

Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hala təsirlik halın şəkilçisini artırıqda mənə konkretləşir, obyekt daha da dəqiqləşir:

Rəna kitab oxuyur - Rəna kitabı oxuyur

Ovçu tülkü gördü - Ovçu tülkünü gördü

5. Təsirlik hal şəkilçili sözlə mübtədanın yerini dəyişmək olar və məna dəyişməz: ***Rəna kitabı oxuyur – Kitabı Rəna oxuyur. Ovçu tülkünü gördü – Tülkünü ovçu gördü.***

Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlə adlıq halda olan sözün yerini dəyişsək, məna dəyişər və ya pozular: ***Ovçu tülkü gördü – Tülkü ovçu gördü.***

Qeyd etdiyimiz kimi, təsirlik halda olan söz xəbər vəzifəsində işlənmir və qoşma qəbul etmir. Təsirlik halda olan sözlər cümlədə yalnız vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində işlənir. Hətta *hərra?* sualına cavab verdikdə də tamamlıq olur. Məs.: ***Dolandım dağları, meşəlikləri*** – cümləsində ***dağları, meşəlikləri*** sözləri vasitəsiz tamamlıqdır. (4, 123)

Adlıq halda olan sözlər qoşma qəbul edir və cümlədə xəbər vəzifəsində işlənir: ***Uşaq üçün kitab aldım. Səlim hələ çox uşaqdır.***

Yerlik hal. *İsmin yerlik halında olan sözlər və birləşmələr işin, hərəkətin icra olunduğu yeri, əşyanın tutduğu sahəni, müəyyən bir xüsusiyyətin yerləşdiyi əşyanı, obyektı bildirir və hallana bilən sözlərə -da,-də şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir. Kimdə? nədə? harada? suallarına cavab verir. Məs.:*

Oxu tar!

Fabrikdə, zavodda,

Traktor başında.

Bu saat qarşında

Nə qədər adam var! (M.M.)

Daşkəsəndə, dağda, daşda,

Hər cəbhədə – mərd savaşda

Himmət səndən, cürət məndən. (M.M.)

Soyuq divarlarda güllə nişanı...

Didir, parçalayır insan insanı. (S.V.)

Mahmud Məryəmin əynindəki ***donda*** bir ilan soyuqluğu hiss etdi. (Elçin) ***Parlaqlıqda, dirilikdə*** gözləri eynən Bəbirin göz-

lərinə oxşayırdı.(İ.M.) Həzioğlu Qasım *adamlıqda* min Kaman-dara dəyər. (İ.M.)

Bu misallarda ismin yerlik halında işlənmiş *fabrikdə, zavodda, traktor başında, qarşında, Daşkəsəndə, dağda, daşda* sözləri məkan məzmununa malikdir, əşyanın yerləşdiyi sahəni bildirir və *harda?* sualına cavab verir. Bu xüsusiyyət *cəbhədə* sözünə də aiddir – cəbhə «döyüş meydanı» mənasındadır. Onun əlavəsi olan *mərd savaşda* birləşməsi də savaş meydanını xatırlatdığı üçün yer bildirir. Eyni halda bu birləşmə zaman çalarına da malikdir: *Mərd savaş olan zaman himmət səndən, cürət məndən*. Bunlar obyekt sualına cavab verə bilmir, əşyanın tutduğu sahəni («var» xəbəri ilə) və hərəkətin (*hünər göstərmək, cürət göstərmək* felləri ilə) yerini bildirir.

Sonrakı misallarda işlənmiş *divarlarda, donda* sözləri həm *harada?*, həm də *nədə?* suallarına cavab verir. *Parlaqlıqda, dirilikdə, adamlıqda* sözləri isə vasitəsiz tamamlığın *nə barədə?* sualına cavab verir. Yerlik halın şəkilçisi, adından göründüyü kimi, yer bildirən şəkilçidir, yerlik hal statik haldır və bu cəhətdən başqa hallardan fərqlənir. Yönlük və çıxışlıq hallardakı mütəhərriklik bu halda yoxdur.

Yönlük, yerlik və çıxışlıq halları ismin təsirlik halı ilə əkslik təşkil edir. İsmi təsirlik halında olan sözlər və birləşmələr nə qədər əşya, obyekt bildirirsə, bu hallar o qədər məkan bildirir, ona görə də çox zaman bu üç hala «məkani-qrammatik hallar» deyilir. Lakin məkanın da hüdudu var. Güllə nişanı üçün divar, ilan soyuqluğu üçün don da məkandır. Lakin bunlar artıq hərəkətin icrası üçün geniş meydan deyil, əlamətin yerləşdiyi bir obyektdir, ona görə də *divarlarda, donda* sözləri zəif şəkildə *harada?* sualına cavab versə də, obyekt bildirən söz kimi əsaslı şəkil-də *nədə?* sualını tələb edir.

Bu cür sözlər və birləşmələr xəbərlə birbaşa əlaqəli olduqda (tərkib mühitinə düşmədikdə) tamamlıq vəzifəsində çıxış edir.

Yerlik halda olan sözlər və birləşmələr xəbər vəzifəsində də işlənir; məs.: Könül *intizarda*, göz *yol üstədir*.(S.V.) O məşınlar da Ümidin atasının məşınlarından idi. Fərqi *təzəliyində idi*.(E.M.)

Yerlik halın şəkilçisi mənsubiyyət şəkilçisindən sonra işlə-nərək idarə əlaqəli birləşmələr yarada bilir:

Üzündə son bahar, ağzında yaşmaq

Sənin gözəlliyin solğun görünür.(S.V.)

İsmi bu halında olan sözlər həm feli, həm də ismi xəbərlə cümlələrdə işlənir. Məs.:

Əvvəl dediyim kimi, Kürdoba'nın şura sədri ***aranda qalmışdı***.(İ.Ə.) Mətbəxdəki ***radioda*** oyun havası ***çalınırdı***.(İ.M.) Şikəstə ***evdə*** ***darıxırdı***, əlini ağdan-qaraya vurmurdu. Təkcə ***çöldə***, ***işdə*** ***başı qarışırdı***. (İ.M.) Rayon nümayəndəsi nə qədər soruşdu ki, ***obada*** ***nə olub***, İbrahimdən bir söz ala bilmədi. (İ.Ə.) ***Yaylaqda*** komalar bir-birinə yaxın ***tikilir***. (İ.Ə.) Nurunun yaraları ***yaylağın*** təmiz ***havasında*** sürətlə ***sağalırdı***.(İ.Ə.) O, başını qaldırır göyə baxdı, ancaq ***göydə*** bircə dənə də quş ***görmədi*** (İ.M.) və s.

Bu misallarda yerlik halda olan sözlər qarşısında qeyd edilən fellərlə idarə olunmuşdur:

aranda - *qalmışdı*

radioda *çalınırdı*

evdə - *darıxırdı*

çöldə - *başı qarışırdı*

işdə *başı qarışırdı*

obada - *nə olub*

yaylaqda - *tikilir*

göydə - *görmədi*

Yerlik halda olan sözlər ismi xəbərlə də əlaqələnir:

İbrahim ***keçmişdə*** kasıb bir ***tərəkəmə idi***.(İ.Ə.) Yovşanlıda hamı bilirdi ki, ***Şikəstənin şöhrətində***, ***ad-sanında*** Bəbirin də payı ***var***. (İ.M.) Bəbirin elədikləri ***dəryada*** ***damla kimi idi***. (İ.M.)

İsmi xəbərlə əlaqəsi:

keçmişdə - *tərəkəmə idi*

şöhrətində - *(payı) var*

ad-sanında - *(payı) var*

dəryada - *damla kimi idi*

Fellərə (***qalmışdı***, ***çalınırdı***, ***darıxırdı***, ***başı qarışırdı***, ***nə olub***, ***tikilir***, ***görmədi***) diqqət yetirdikdə aydın olur ki, yerlik halda olan sözlər daha çox hal-vəziyyətlə felləri ilə əlaqələnir, fellərdə geniş məkan tələb edən dinamika olmasa da, yerlik halda olan sözlər daha çox işin, hərəkətin icra olunduğu yeri bildirir. ***Yaylağın havasında***, ***radioda*** sözləri həqiqi məkan deyil, nisbi məkan çalarına malikdir və bu sözlər obyekt bildirən söz kimi çıxış edir.

İşdə sözü isə «işdə olan zaman» mənasında hərəkətin zamanını bildirir. Sonrakı – ismi xəbərlə cümlələrdə də obyekt, məkan və zaman mənalıdır. Belə sözlər əksərən əşyanın yerləşdiyi məkanı, əlamətin aid olduğu obyekt, bir xüsusiyyətin mövcud olduğu başqa bir əşyanı bildirir.

Dünyada ən böyük dərd ac qalmaq dəridir (Elçin) – cümləsindən göründüyü kimi, yerlik halda olan söz bəzən cümlənin əvvəlinə meyil edir. Bu onun xəbərlə nisbətən zəif əlaqəsindən irəli gəlir.

Çıxışlıq hal. *İsm*in çıxışlıq halı *iş, hal, hərəkət və hadisənin çıxış, başlanğıc nöqtəsini bildirir, subyektin hər hansı bir obyektdən uzaqlaşdığını göstərir*. İsimlərə və hallana bilən sözlərə **-dan, -dən** şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir, **kimdən? nədən? haradan? nə zamandan?** suallarına cavab verir. Məs.:

*O. maşını saxlayıb **tarladan** çıxdı, qıyğacı **başından** aç-aça **Bəbirdən** soruşdu.* (İ.M.) – cümləsində **Bəbirdən** sözü **kimdən?**, **başından** sözü **nədən?**, **tarladan** sözü **haradan?** sualına cavab verir.

İsmin çıxışlıq halında olan sözlər və birləşmələr öz lüğəvi mənasından asılı olaraq ya hərəkətin çıxış, başlanğıc məkanını, ya hərəkətin başlanğıc zamanını, yaxud da əlamətin ayrıldığı obyekti bildirir. Məs.:

Nəhayət, **uzaqdan** itlərin hürüşməsi eşidildi. **Heç yerdən** işıq gəlmirdi. (İ.Ə.) Çoban Ərşad bunu deyib, **damdan** çıxdı (İ.Ə.) – cümlələrində **uzaqdan, heç yerdən, damdan** sözləri hərəkətin çıxış, başlanğıc yerini bildirir.

Bizim işimiz **havadan, küləkdən, qardan, yağışdan, günəşdən** asılıdır. (M.İ.) Şikəstənin bu gün yenə tutması tutmuşdu, deyəsən, bütün **dünyadan**, bütün **adamlardan**, lap doğmaca **qaradaşından** da zəhləsi gedirdi. (İ.M.) Əli Abdal bazarlığa gedəndə **yoldaşlarından** pul götürməzdə. (İ.M.) – cümlələrində isə fərqləndirilmiş sözlər obyekt bildirir və **kimdən? (adamlardan, qaradaşından, yoldaşlarından)** və **nədən? (havadan, küləkdən, qardan, yağışdan, günəşdən, dünyadan)** suallarına cavab verir.

Çıxışlıq halın şəkilçisi bəzən yiyəlik hal məqamında işlənir və küllün cüzə münasibətini bildirən ismi birləşmələr, zərf birləşmələri yaradır; məs.:

Patronla dolu *kəmərlərdən birini* götürüb çiyinə saldı. (İ.Ə.) Eyvaz dayı tezdən durdu ki, nişan gələn *heyvanlardan birini* saxlayıb qalanlarını göndərsin Haramıdakı sürüsünə (İ.Ə.)

Bu misallarda *kəmərlərdən birini, heyvanlardan birini* birləşmələri küllün cüzə münasibətini bildirdiyi, ikinci tərəfi say-la ifadə olunduğu üçün yiyəlik birləşmələrinə müvafiq qurulmuşdur. *Hamıdan gec* yatardı, *hamıdan tez* durardı (İ.M.) – cümlə-sində isə çıxışlıq halda olan söz zərf birləşməsinin asılı tərəfi ki-mi işlənmişdir.

Çıxışlıq halda olan sözlər *başqa, özgə, qeyri, savayı, əlavə, bəri, qabaq, ötrü, çox, artıq* və s. qoşmalarla işlənərək müxtəlif mənalar ifadə edir.

Başqa, özgə, qeyri, savayı qoşmaları çıxışlıq halda olan sö-zün mənaca istisna təşkil etməsinə, başqalarından ayrılmasına, seçilməsinə səbəb olur; məs.: Tüfəngin yerini *Ərşaddan başqa*, heç kəs bilmirdi.(İ.Ə.) Şərif səkkizinci sinifdə oxuyurdu və sək-kiz ildə «*ələ*»dan *savayı*, qiymət almamışdı. (İ.M.) *Dilqəmin ar-vadından savay*, evdə adam yox idi. (İ.M.) Ey sevdiyim, *səndən qeyri*, kimim var?! (Vid.)

Çıxışlıq halda olan sözlərlə birlikdə *bəri* qoşması daha çox işin başlanğıc, *sonra* qoşması qurtardığı zamanı bildirir: Baba Keşiş *dünəndən bəri* eşitmədiyi o doğma və mehriban pıçıldını yenə eşitdi.(Elçin) Onun şəkili Mahmudun gözlərinin qabağına gəlmişdi və *səhərdən bəri* çəkilib getmirdi.(Elçin) Mən *görən-dən bəri* o, xeyli sınıxıb.(İ.Ə.) Məryəm Gəncədən çıxdıqları *o gecədən sonra* atasının necə izzirab çəkdiyini bilirdi.(Elçin) Bo-zartma *hazır olandan sonra* Zərəfşan daş kimi yatmış iki kiçik oğlunu oyatdı.(İ.Ə.) O işıq *yanandan bəri* Gülnisə xalanın yuxu-su ərsə çəkilib.(İ.Ə.)

Artıq və *çox* qoşmaları çıxışlıq hala dərəcə mənası əlavə edir: Bir dinsizlik çirkabı ki, bu cür adamlıq donuna bürünüb Məryəm kimi təmizliyi də aldatmağa qıyırdı və aldada bilirdi, *bundan artıq* nə riyakarlıq ola bilərdi? (Elçin) Miko, mən Şahı *həddindən artıq* çox istəyirəm.(İ.Ə.) Əlbəttə, mən Şaha *özüm-dən artıq* inanırdım. (İ.Ə.) Mən qarşıma çıxan adamların *hamı-sından çox*, Şahı sevmişdim.(İ.Ə.)

Çıxışlıq halda olan sözlər həm təsirli, həm də təsirsiz fel-lərlə əlaqələnilir, cümlədə qeyri-müstəqim obyekt bildirərək ta-

mamlıq, hərəkətin çıxış məkanını bildirərək yer zərfliyi vəzifəsində işlənir; məs.:

Gecədən, gündüzdən, aydan, günəşdən,

Bu əngin *fəzadan* necə əl çəkim?

Şeirdən, xülyadan necə əl çəkim? (M.M.)

O quşdan, bu çiçəkdən,

Bəxtəvər *gələcəkdən*

Almışam soragımı. (M.M.)

Yar-yaraşlıq *səndən* gəlsin,

Şeir, nəğmə, sənət *məndən!* (M.M.) –

cümlələrində *gecədən, gündüzdən, aydan, günəşdən, fəzadan* sözləri *əl çəkmək* feli ilə, *quşdan, çiçəkdən, gələcəkdən* sözləri *soragımı almaq* feli ilə idarə olunmuşdur. *Nədən?* sualına cavab verən bu sözlər tamamlıq vəzifəsində işlənmişdir. *Səndən* və *məndən* sözləri *kimdən?* sualına cavab verir. Bu sözlərin əlaqələndiyi *gəlsin* feli həqiqi hərəkət bildirmir, *olsun* mənasındadır. Lakin aşağıdakı misalda *gəlir* feli həqiqi hərəkət bildirir və onun çıxışlıq halda tələb etdiyi sözlər *haradan?* sualına cavab verərək zərflik vəzifəsində işlənmişdir:

Keç bu *dağdan, bu arandan,*

Astaradan, Lənkərandan.

Afrikadan, Hindistandan

Qonaq gəlir bizə quşlar. (S.V.)

Çıxışlıq halın şəkilçisi zaman mənalı sözlərə artırıldıqda işin başlanğıc zamanını bildirir: *Keçən ildən* qazanc dalınca gedib.

İsmın çıxışlıq halı mahiyyət etibarilə yönlük halın əksinədir. Çıxışlıq halda olan sözlər işin, hərəkətin, əlamətin başlanğıc, çıxış nöqtəsini, yönlük halda olan sözlər isə istiqamət, yönəlmə çalarları ilə yanaşı, qurtaracaq nöqtəsini bildirir. Yönlük hal hərəkəti özündən başqasına, çıxışlıq hal başqasından özünə yönəlir; məs.:

Sənə deyirəm – Səndən soruşuram.

Sənə arxalanıram – Səndən qorxuram.

Sənə arxayınam – Səndən narahatam.

Sənə pul verirəm – Səndən pul alıram.

Sənə nifrət edirəm – Səndən xoşum gəlir.

Sənə bel bağlayıram – Səndən ehtiyat edirəm.

Sənə məsləhət verirəm – Səndən məsləhət alıram.

Sənə iş görürəm – Səndən iş tələb edirəm və s.

İsmi hallarında elə geniş mücərrədləşdirmə imkanı vardır ki, onun üçün əşyanın, obyektin, məkanın, zamanın başlanğıcı və ya sonu birdir, bunların heç birinə başqa gözlə baxmır, heç birini fərdi şəkildə ümumiləşdirmir, zamanı da, məkanı da, obyektı də eyni istiqamətə yönəltdir və ya zamanın, məkanın, obyektin başlanğıcına eyni şəkildə nəzər yetirir.

Qeyd 1. Çıxışlıq halın şəkilçisini isimdən isim düzəldən **-dan** (*qənddan, güldan* və s.) və zərf düzəldən **-dan, -dən** (*astadan, birdən* və s.) şəkilçiləri ilə eyniləşdirməməli.

2. Obaşdan sözünə daşlaşmış **-dan** şəkilçisi çıxışlıq hal mənasını itirmək üzrə olduğundan canlı danışiq dilində bəzən sözə yenidən çıxışlıq halın şəkilçisi artırılır; məs.: Kərim **obaşdannan** evdən çıxırdı. (İ.M.) Feyruz **obaşdannan** gedərdi bazara. (İ.M.)

MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI

İsmlər mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edərək sahib şəxslə mənsub əşya arasındakı əlaqəni, münasibəti bildirir. Buna görə də mənsubiyyət anlayışı normativ şəkildə iki komponentin iştirakı ilə ifadə olunur. Birinci tərəf sahib şəxsi, ikinci tərəf mənsub əşyanı bildirir. Birinci tərəf I və II şəxslərdə şəxs əvəzliyi, III şəxsdə həm şəxs əvəzliyi, həm də isimlərlə ifadə olunur. İkinci tərəf isimlərdən və isimləşmiş nitq hissələrindən ibarət olur və birinci tərəfdən asılı olaraq hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir; məs.:

mənim evim

sənin evin

onun (Əhmədin) evi

bizim evimiz

sizin eviniz

onların (Əhmədgin) evi

Sahib şəxs və **mənsub əşya** terminlərini hərfi mənada başa düşmək olmaz. Bunlar şərti qrammatik terminlərdir və hərfi mənada düşünülərsə, bütün mənsubiyyət birləşmələrini əhatə edə bilməz. Mənsubiyyət anlayışı geniş anlayışdır və sahib şəxs adı

altında həmişə sırf sahiblik nəzərdə tutulmur. *Kələntərli maşının qapısını açaraq sözünə davam etdi.*(T.K.) *Lətifənin atası* Müslümü tapmaq, bəzi məsələləri aydınlaşdırmaq pis olmazdı (T.K.) - cümlələrindən birincisində *maşının qapısını* birləşməsində küllün cüzə münasibəti ifadə olunmuşdur. İkinci misaldakı *Lətifənin atası* birləşməsində qohumluq münasibəti ifadə edilmişdir. *Qadının geyimi, ovçunun tüfəngi* tipli birləşmələrdə isə həqiqi mənada sahib şəxs, mənsub əşya anlayışı var.

Sahib şəxs və mənsub əşya anlayışları aşağıdakı mənələrdə başa düşülür:

1. II tərəf bəzi canlı və cansız varlıqların adlarını bildirən isimlərdən ibarət olduqda 1-ci tərəf həqiqi mənada sahib şəxs, 2-ci tərəf həqiqi mənada mənsub əşya bildirir; məs.;

mənim evim

bizim evimiz

sənin kitabın

sizin kitabınız

onun (Səlimin) maşını

onların (Səlimilin) maşını

2. II tərəf birinci tərəflə əlaqədə müxtəlif insani münasibətləri (dostluq, yaxınlıq, qohumluq, düşmənçilik və s.) ifadə edir: *mənim dostum, sənin qardaşın, onun əmisi, bizim düşmənimiz* və s.

3. II tərəf dairə, ərazi, məkan, ölkə, dərə, dağ, meşə, çay və s. adlarından ibarət olduqda birləşmə məkan, ərazi münasibətləri ifadə edir: *mənim vətənim, sənin kəndin, onların şəhəri, bizim çaylarımız* və s.

4. Tərəflər arasında cüzün küllə, hissənin bütövə münasibəti ifadə olunur: *mənim əllərim, sənin dişlərin, onun qaşları, dağın yamacı, stolun ayağı, evin qapısı* və s.

Mənsuiyyət birləşmələri bir sıra başqa münasibətlərin də ifadəsinə xidmət edir.

Beləliklə, mənsubiyyət kateqoriyası əşyanın, hadisənin qrammatik şəxslərdən birinə aid olduğunu ifadə edən bir kateqoriyadır.

Mənsubiyyət əlaqəsinin yaranması üçün sahib şəxs bildirən sözlər yiyəlik halda olur, mənsub əşya bildirən sözlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir.

Mənsubiyyət şəkilçiləri aşağıdakılardır:

1-ci şəxsin təkində: **-im, -im, -um, -üm**, saitlə bitənlərdə: **-m**;
 1-ci şəxsin cəmində: **-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz**; saitlə bitənlərdə: **-mız, -miz, -muz, -müz**;
 2-ci şəxsin təkində: **-in, -in, -un, -ün**, saitlə bitənlərdə: **-n**;
 2-ci şəxsin cəmində: **-ınız, -iniz, -unuz, -ünüz**; saitlə bitənlərdə: **-nız, -niz, -nuz, -nüz**;
 3-cü şəxsin təkində və cəmində: **-ı, -i, -u, -ü**. Söz saitlə bitdikdə **s** bitişdiricisindən istifadə edilir. Məsələn:

Samitlə bitənlərdə

<i>mənim bağım</i>	<i>bizim bağımız</i>
<i>sənin bağın</i>	<i>sizin bağınız</i>
<i>onun (Əlinin) bağı</i>	<i>onların (Əligilin) bağı</i>

Saitlə bitənlərdə

<i>mənim quzum</i>	<i>bizim quzumuz</i>
<i>sənin quzun</i>	<i>sizin quzunuz</i>
<i>onun (Əlinin) quzusu</i>	<i>onların (Əligilin) quzusu</i>

Göründüyü kimi, 1-ci və 2-ci şəxslərdə saitlə bitən isimlərdə mənsubiyyət şəkilçisinin saiti düşür, 3-cü şəxsdə isə, əksinə, bitişdirici **s** samiti əlavə olunur.

Bəzən 3-cü şəxs cəmin mənsubiyyət şəkilçisinin **-ları, -ləri** şəklində – cəm şəkilçisi ilə birlikdə olduğunu qeyd edirlər: **onların evləri, onların ataları** və s. Qeyd etməliyik ki, **-lar, -lər** şəkilçisinin mənsubiyyət əlaqəsində bir rolu yoxdur. Bu şəkilçi mənsub əşyanın çoxluğunu bildirir. Belə ki mənsubiyyət birləşməsinin hər iki tərəfi tək, hər iki tərəfi cəm ola bildiyi kimi, tərəflərdən biri tək, o biri cəm ola bilər. Odur ki tərəflərin tək və ya cəm olduğunu nəzərə alaraq birləşmələri dörd növə ayırmaq olar:

1. Hər iki tərəf tək olur: *mənim otağım, sənin otağın, onun otağı, Əhmədin otağı* və s.

2. Birinci tərəf tək, ikinci tərəf cəm olur: *mənim otaqlarım, sənin otaqların, onun otaqları* və s.

3. Hər iki tərəf cəm olur: *bizim otaqlarımız, sizin otaqlarınız, onların otaqları* və s.

4. Birinci tərəf cəm, ikinci tərəf tək olur: *bizim otağımız, sizin otağınız, onların otağı* və s.

Mənsubiyyət anlayışı dildə bir neçə üsulla ifadə olunur.

1. **Analitik-sintetik üsul.** Mənsubiyyət anlayışının normal ədəbi ifadə forması iki komponentin iştirakı ilə düzəlir: birinci tərəf yiyəlik hal şəkilçili olur, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir – uzlaşma və idarə əlaqəli ismi birləşmə şəklində: **mənim atım, sənin evin, onun (şagirdin) məktəbi, bizim idarəmiz, sizin ölkəniz, onların (Əligilin) şəhəri** və s.

İki komponent iştirak etdiyi və hər iki komponent şəkilçili olduğu üçün bu üsul analitik-sintetik üsul adlandırılır.

Saylarla, **hamı, öz** əvəzlilikləri ilə **biz, siz, onlar** sözləri qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda da əlaqələndirə bilər: **biz özümüz, siz özünüz, onlar özləri, biz hamımız, siz hamınız, onlar hamısı, biz üçümüz, siz üçünüz, onlar üçü** və s. Məs.: Elə bil ki, indi **biz ikimiz** də qərribə, qeyri-adi bir xəyal aləmindəydik. (İ.Ə.) Lakin bu cür birləşmələrdə mənsubiyyət şəkilçili tərəf mənsubiyyət anlayışından çox, şəxs əvəzliyinin məzmununu dəqiqləşdirmək səciyyəsinə malikdir.

Canlı danışmaq dilində, bədii dildə sahib şəxs və mənsub əşya bildirən sözlər bəzən öz yerini dəyişir. Məs.: Qəlbi düşündürür duyduqca bəzən Bu ağır **duruşun, kamalın sənin.** (S.V.)

Belə birləşmələrin mənsub əşya bildirən tərəfi sayla, bəzi əvəzliliklərlə ifadə olunduqda birinci tərəf çıxışlıq halda da işləyə bilər. Məs.: Mən əzdiniz **milyonlardan biriyəm**, bu gün deyilsə, sabah o milyonlar baş qaldıracaq və sizin qanlı taxt-tacınızı başınıza çevirəcəkdir. (C.C.) **Adamlardan bəziləri** gecə növbəsində də işləyirdi. (1, 42-44)

2. **Sintetik üsul.** Mənsubiyyət şəkilçiləri tarixən şəxs əvəzliliklərindən əmələ gəldiyindən sahib şəxs anlayışını da ifadə edir. Məsələn, **mənim atım** birləşməsində **atım** sözündəki **-ım** şəkilçisi atın 1-ci şəxsin təkinə mənsub olduğunu bildirdiyi üçün çox zaman 1-ci şəxsin təkini bildirən **mən** sözünə ehtiyac olmur və sadəcə **atım** deyilir. **Atım** sözü ilə **mənim atım** birləşməsi arasında məna fərqi olmadığından bu qısa forma dildə daha çox işlənir və mənsub əşya bildirən söz sahib şəxsi də bildirir. Müqayisə və təkidlilik nitq prosesində, məntiqi vurğu altında olduqda **mənim** sözü işlədilir: **Sənin yox, mənim atım keçdi.** Deməli, mənsubiyyət anlayışı «mənsub əşya bildirən söz + mənsubiyyət şəkilçisi» (**at-ım**) şəklində də ifadə oluna bilər. Bu ikinci üsul şəkilçinin vasitəsilə

düzəldiyindən *sintetik üsul* adlandırılır. Bu üsul türk dillərinin üstün cəhətlərindəndir və fikrin yığcam ifadəsinə imkan verir:

Mənim atım atım-atım atılar,

Qulaqları qarğı kimi çatılar. (S.V.)

Gözləri oğlunda olan Gülnisə xala *dodaqlarını* bir-birinə sıxıb dərindən nəfəs aldı.(İ.Ə.)

Mənsubiyyət anlayışının analitik-sintetik tipindən fərqli olaraq, mənsub əşya bildirən söz təklildə işlənilib sahib şəxsi bildirdiyi kimi, bəzən sahib şəxsi bildirən birinci tərəf də tək işlənir, **-ki, -ki, -ku, -kü** şəkilçisini qəbul edərək, ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə mənsub əşyanı da ifadə edir. *Mənim kitabım buradadır, sənin kitabın da buradadır* əvəzinə, **Səninki** də *buradadır*, - deyirik. Və ya: *İqbal zəbun oldu, mənimki* belə düşdü (S.) Şah qədəhini havada tutmuş olduğu halda susurdu. Miko ilə mən stəkanlarımızı **onunkuna** vurub içdik.(İ.Ə.) **Bizimkilər** silos üçün iki cür yer düzəldirdilər (İ.Ə.) – cümlələrində **mənimki, onunkuna, bizimkilər** sözləri kimi. Bu üsul da sintetik üsuldur.

3. Analitik üsul. Mənsubiyyət anlayışının ifadəsi üçün bəzən sahib şəxs bildirən söz yiyəlik halda işlənir, lakin mənsub əşya bildirən söz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmir. Bu hal yalnız birinci və ikinci şəxslərin cəminə aiddir: **bizim atalar, sizin babalar, bizim ellər, sizin dağlar** və s.

Birinci tərəf birinci və ikinci şəxslərin cəmi ilə ifadə olunduqda ikinci tərəfdə mənsubiyyət şəkilçisini hər vaxt ixtisar etmək olmaz. İkinci tərəf ümumiləşmiş əşya və hadisələri bildirdikdə mənsubiyyət şəkilçisi ixtisar oluna bilər. (8, 208)

Bu cür birləşmələrdə tərəflər arasında əlaqə zəif olduğu üçün birinci tərəf cümlədə ayrıca təyin hesab olunur. Məs.: Nə qədər ah çəkdi **bizim babalar**. (S.V.)

Beləliklə, mənsubiyyət anlayışı üç üsulla ifadə olunur:

Analitik-sintetik üsulla: *bizim vətənimiz, sizin ölkəniz...*

Analitik üsulla: *bizim dağlar, sizin ölkələr...*

Sintetik üsulla: *mənim vətənim – vətənim, sənin məktəbin – məktəbin; bizim dağlar – bizimkilər, sizin ellər – sizinkilər.*

Bəzən mənsubiyyət birləşməsinin tərəfləri bir neçə sözdən ibarət olur. Birinci tərəfdə müxtəlif şəxs əvəzlilikləri işlənə bilər. Bu zaman ikinci tərəf birinci tərəfin son sözü ilə uzlaşır; məs.: *mənim və sənin taleyin; sənin və onun ulduzu.*

İkinci tərəf həmcins olduqda həmcinslərdən əvvəlkilərdə mənsubiyyət şəkilçisi ixtisar oluna bilər: *sənin dəftər, qələm və kitabın; onun ata, ana və qardaşı*.

Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər hallanır. I və II şəxslərin tək və cəmi samitlə bitən isimlər kimi hallanır; III şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən hal şəkilçisindən əvvəl **n** bitişdiricisindən istifadə olunur:

<i>atım</i>	<i>atın</i>	<i>atı</i>
<i>atımın</i>	<i>atının</i>	<i>atının</i>
<i>atıma</i>	<i>atına</i>	<i>atına</i>
<i>atımı</i>	<i>atını</i>	<i>atını</i>
<i>atımda</i>	<i>atında</i>	<i>atında</i>
<i>atımdan</i>	<i>atından</i>	<i>atından</i>
<i>atımız</i>	<i>atınız</i>	<i>at(lar)ı</i>
<i>atımızın</i>	<i>atınızın</i>	<i>at(lar)ının</i>
<i>atımıza</i>	<i>atınıza</i>	<i>at(lar)ına</i>
<i>atımızı</i>	<i>atınızı</i>	<i>at(lar)ını</i>
<i>atımızda</i>	<i>atınızda</i>	<i>at(lar)ında</i>
<i>atımızdan</i>	<i>atınızdan</i>	<i>at(lar)ından</i>

III şəxsdə bərpəedici **n** samitinin işlənməsi hal və mənsubiyyət şəkilçili II şəxs təklə III şəxs təkin oxşar forma almasına səbəb olur. Bunları sahib şəxsə əsasən fərqləndirmək olur:

<i>sənin at-ın</i>	<i>onun at-ı</i>
<i>sənin at-ın-ın</i>	<i>onun at-ı-(n)ın</i>
<i>sənin at-ın-a</i>	<i>onun at-ı-(n)a</i>
<i>sənin at-ın-ı</i>	<i>onun at-ı-(n)ı</i>
<i>sənin at-ın-da</i>	<i>onun at-ı-(n)da</i>
<i>sənin at-ın-dan</i>	<i>onun at-ı-(n)dan</i>

Qeyd. Üçüncü şəxsin təki tarixən saf **n** səsi ilə tələffüz edilmiş və ərəb əlifbasındakı «nun» hərfi ilə yazılmışdır. İkinci şəxsin təki, indi Qarabağ şivələrində olduğu kimi, sağır «n» ilə tələffüz edilmiş və yazılmışdır. Bu sonuncu hərf əlifbadan çıxarıldığı üçün ikinci və üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçili sözlər hallanarkən oxşar forma alınır.

HAL VƏ MƏNSUBİYYƏT ŞƏKİLÇİLİ İSİMLƏRDƏ SƏSDÜŞÜMÜ

İkihecalı, sonu samitlə bitən bir sıra alınma isimlər həm mənsubiyyət, həm də hal şəkilçilərini (yiyəlik, yönlük və təsirlik halların şəkilçilərini) qəbul edərkən söz kökünün ikinci hecasının saiti düşür. Məs.:

Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərkən:

<i>sinif</i>	<i>ömür</i>	<i>fikir</i>
<i>sinfim</i>	<i>ömrüm</i>	<i>fikrim</i>
<i>sinfin</i>	<i>ömrün</i>	<i>fikrin</i>
<i>sinfi</i>	<i>ömrü</i>	<i>fikri</i>
<i>sinfimiz</i>	<i>ömrümüz</i>	<i>fikrimiz</i>
<i>sinfiniz</i>	<i>ömrünüz</i>	<i>fikriniz</i>
<i>sinfi</i>	<i>ömrü</i>	<i>fikri</i>

Hallanarkən:

<i>sinif</i>	<i>ömür</i>	<i>fikir</i>
<i>sinfin</i>	<i>ömrün</i>	<i>fikrin</i>
<i>sinfə</i>	<i>ömrə</i>	<i>fikrə</i>
<i>sinfi</i>	<i>ömrü</i>	<i>fikri</i>
<i>sinifdə</i>	<i>ömürdə</i>	<i>fikirdə</i>
<i>sinifdən</i>	<i>ömürdən</i>	<i>fikirdən</i>

Xalis Azərbaycan sözlərində yalnız mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərkən səsdüşümü olur; məsələn: ***ağız, burun, boyun, könül, qarın*** belə sözlərdəndir.

<i>ağız</i>	<i>burun</i>	<i>könül</i>	<i>boyun</i>
<i>ağzım</i>	<i>burnum</i>	<i>könlüm</i>	<i>boynum</i>
<i>ağzın</i>	<i>burnun</i>	<i>könlün</i>	<i>boynun</i>
<i>ağzı</i>	<i>burnu</i>	<i>könlü</i>	<i>boynu</i>
<i>ağzımız</i>	<i>burnumuz</i>	<i>könlümüz</i>	<i>boynumuz</i>
<i>ağzınız</i>	<i>burnunuz</i>	<i>könlünüz</i>	<i>boynunuz</i>
<i>ağzı</i>	<i>burnu</i>	<i>könlü</i>	<i>boynu</i>

Bu cür sözlərə yiyəlik, yönlük, təsirlik halların şəkilçilərini artırıqda səsdüşümü olmaz. Bu hal ondan irəli gəlir ki, Azərbaycan dilinin özünə məxsus sözlərdə ikinci saitin mövqeyi alınmalardakı eyni hecanın saitinə nisbətən güclüdür, həmin sait dilin qanununa əsasən möv-

cuddur. Alınmalarda isə ikinci sait protetik olduğu üçün hər iki halda düşür. Xalis Azərbaycan sözlərində ikinci hecanın saiti buraxılsa, hal və mənsubiyyət mənaları qarışar. Məsələn, yiyəlik halda **burunun** əvəzinə **burnun** deyilsə, söz «sənin burnun» kimi anlaşılar. Dildə bu hal var. Saitlə bitən isimlərlə onların mənsubiyyət şəkilçili forması hallanarkən oxşar forma alır:

<i>ata</i>	<i>ata-n (sənin ata-n)</i>
<i>ata-nın</i>	<i>ata-n-ın</i>
<i>ata-ya</i>	<i>ata-n-a</i>
<i>ata-nı</i>	<i>ata-n-ı</i>
<i>ata-da</i>	<i>ata-n-da</i>
<i>ata-dan</i>	<i>ata-n-dan</i>

XƏBƏRLİK KATEQORİYASI

Azərbaycan dilində ayrı-ayrı nitq hissələrinə daxil olan sözlər *xəbərlilik şəkilçiləri* adlanan şəkilçilər qəbul edərək xəbərlilik kateqoriyasının yaranmasına səbəb olur. Geniş mənada şəxs kateqoriyası adlandırılaraq bilən bu kateqoriyanın vasitəsilə nitq prosesində iş, hal, hərəkət, hadisə, hökm bildirilir, subyektin əməli fəaliyyəti ifadə olunur. Adından göründüyü kimi, «xəbərlilik» morfoloji deyil, sintaktik kateqoriyadır. Ona görə də bu kateqoriyadan morfolojiyada deyil, sintaksisdə bəhs etmək lazım gələrdi. Lakin məsələ burasındadır ki, bir çox dillərdən fərqli olaraq, bu kateqoriya dilimizdə morfoloji yolla, yəni xüsusi şəkilçilər vasitəsilə formalaşır. Məsələn, əgər rus dilində **Я учитель** predikativ birləşməsində **я** sözü olmasa, **учитель** sözünün hansı şəxsə aid olduğu bilinmirsə, bizim dilimizdə **Mən müəlliməm** əvəzinə, sadəcə **Müəlliməm** də deyilir və bu sözün sonundakı şəkilçidən onun hansı şəxsə aid olduğu aydın olur. (2, 85) Deməli, Azərbaycan dilində xəbərlilik kateqoriyası ad etibarilə sintaktik, xarakter etibarilə morfoloji kateqoriyadır, şəkilçilərin köməyi ilə yaranır. Ona görə də bu kateqoriyadan morfolojiyada bəhs etmək lazım gəlir.

Xəbərlilik kateqoriyasının mühüm bir cəhəti ondan ibarətdir ki, bu kateqoriya əksər nitq hissələrini əhatə edir və ümumi xarakter daşıyır. Yəni isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf və bəzi kö-

məkcə nitq hissələri də xəbərlilik (şəxs) şəkilçiləri qəbul edərk cümlədə xəbər vəzifəsində işlənr.

Xəbərlilik şəkilçiləri aşağıdakılardır:

I şəxsin təkində: **-am, -əm;** cəmində: **-ıq, -ik, -uq, -ük;**

Hər ki halda saitle bitən isimlərdə bitişdirici *y* samitindən istifadə olunur.

II şəxsin təkində: **-san, -sən;** cəmində: **-sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz;**

III şəxsin təkində: **-dır, -dir, -dur, -dür;** cəmində: **-dırlar, -dırlər, -durlar, -dürlər.**

Müxtəlif nitq hissələrinin xəbərlilik şəkilçiləri qəbul edərk dəyişməsi:

<i>müəlliməm</i>	<i>yaxşıyam</i>	<i>birinciyəm</i>	<i>mənəm</i>
<i>müəllimsən</i>	<i>yaxşısan</i>	<i>birincisən</i>	<i>sənsən</i>
<i>müəllimdir</i>	<i>yaxşıdır</i>	<i>birincidir</i>	<i>odur</i>
<i>müəllimik</i>	<i>yaxşıyıq</i>	<i>birinciyyik</i>	<i>bizik</i>
<i>müəllimsiniz</i>	<i>yaxşısınız</i>	<i>birincisiniz</i>	<i>sizsiniz</i>
<i>müəllimdirlər</i>	<i>yaxşıdırlar</i>	<i>birincidirlər</i>	<i>onlardır</i>

Q e y d. 3-cü şəxsin cəmini bildirən şəkilçi **onlar** əvəzliyinə artırıldıqda əvəzlikdə **-lar** olduğu üçün şəkilçidə təkrar olunmur: söz **onlardırlar** yox, **onlardır** şəklində işlənr.

Bütün əsas nitq hissələrinə artırılaraq onların xəbər vəzifəsində işlənməsinə səbəb olan bu şəkilçilər artırıldığı sözlərlə əlaqədar iki qrupa ayrılır: fellərə birləşərək iş, hal, hərəkətin hansı şəxsə aid olduğunu bildirən şəkilçilər **şəxs şəkilçiləri** və ya **şəxs sonluqları** adlandırılır; feldən başqa, digər əsas nitq hissələrinə birləşərək onların xəbər vəzifəsində işlənməsinə səbəb olan şəkilçilər **xəbərlilik şəkilçiləri** hesab olunur. Məs.:

<i>bilmiş-əm</i>	<i>bilmiş-ik</i>	<i>həkim-əm</i>	<i>həkim-ik</i>
<i>bilmiş-sən</i>	<i>bilmiş-siniz</i>	<i>həkim-sən</i>	<i>həkim-siniz</i>
<i>bilmiş-dir</i>	<i>bilmiş-lər</i>	<i>həkim-dir</i>	<i>həkim-dirlər</i>

Paralel şəkildə verilmiş bir felin və bir ismin təsrifi göstərir ki, mahiyyət etibarilə xəbərlilik və şəxs şəkilçilərinin heç bir fərqi

yoxdur. Bunlar eyni funksiyanı yerinə yetirir, yalnız birləşdikləri nitq hissələrinə görə fərqlənirlər

Eləcə də:

Başın bəllərlə çox **döyüşübdür**,

Göstər ki, inanım qızıl tacın var.

Sənə gözəllikdən düşən **düşübdür**,

Sənin məhəbbətə ehtiyacın var (Ə.Q.)

Sabirmi? O **mənim** əziz **canımdır**,

Dilimin andıdır, mehribanımdır.

O, **yer şairidir, yerin oğludur!**

Üzdən gülürsə də, qəlbi **odludur** (M.M.) –

bəndlərindən birincisindəki **döyüşübdür, düşübdür** sözləri ilə ikinci bənddəki **mənim canımdır, dilimin andıdır, mehribanımdır, yer şairidir, yerin oğludur, odludur** sözlərindəki **-dır** şəkilçisi mahiyyət etibarilə eynidir, fellərlə və adlarla işlənmişdir. Məntiqsiz olsa da, ənənəvi bölgü qalmaqdadır.

Q e y d. Göründüyü kimi, xəbərlik şəkilçiləri isimlərlə yanaşı, digər nitq hissələrinə də artırılır və onların xəbər vəzifəsində işlənməsinə səbəb olur. Qeyd edilən şəkilçilər digər nitq hissələrinə də artırılı bildiyi üçün xəbərlik kateqoriyası ümumi qrammatik kateqoriya hesab olunur. Əslində, bu məqamda onu *şəxs kateqoriyası* adlandırmaq daha doğru olardı.

Xəbərlik şəkilçiləri isimlərlə işlənərkən isimdə elə bir dəyişiklik olmur, lakin isim mənaca bir qədər yaygınlaşır, ümumiləşir. Məsələn, **Həkim müayinəyə başladı – Gələn həkimdir. Müəllim danışır – Danışan müəllimdir** – cümlələrindən birincilərdə **həkim, müəllim** sözləri konkret mənə ifadə edir, ikincilərdə sənət, peşə anlayışı ifadə olunur. Xüsusi adlarda bu hal müşahidə olunmur: **Səlim gəldi – Gələn Səlimdir.**

Adlar qrupuna daxil olan başqa nitq hissələrinin xəbər vəzifəsində işlənməsində gizli substantivləşmə var. Misallara diqqət yetirək: **Bu kitab maraqlıdır. Bu adam birincidir. Əhməd oxuyandır. Sənin dediyin kitab budur.**

Sifət, say, feli sifət və işarə əvəzlilikləri yaranış etibarilə bir isimlə bağlı olmalı, ismi təyin etməlidir. Xəbər vəzifəsində işlən-

dikdə həmin sözlərdən sonra ismin işlənməsinə əksərən ehtiyac olmur. Amma işləmə də bilər: *Bu kitab **maraqlı kitabdır**. Bu adam **birinci adamdır**. Əhməd **oxuyan şagird**dir. Sənin dediyin kitab **bu kitabdır**.*

Bunlar göstərir ki, sifət, say, işarə əvəzliyi və feli sifətlərdən sonra isim işlənmədikdə, həmin isim cümlənin əvvəlində xatırladılmış olsa da, qeyd edilən nitq hissələrində müəyyən dərəcə substantivləşmə baş verir.

Bu hal çox mühüm bir cəhətə işarə edir: deməli, şəxs və ya xəbərlilik kateqoriyası yaranış etibarilə isim və fellərlə bağlıdır. Və həm də bu kateqoriya çox qədimdir – əşya sükunətdə olduqda da, hərəkətdə olduqda da əşya bildirən söz predikativlik qazanmış, cümlə formalaşmışdır. Digər nitq hissələrinin predikativlik qazanması nisbətən sonrakı hadisədir

Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, xəbərlilik şəkilçiləri tarixən şəxs əvəzlilikləri ilə bağlı olduğundan cümlənin subyektini də ifadə edə bilər, ona görə də türk dillərində cümlədə subyekt bildirən sözün – mübtədanın işlənməsinə o qədər də ehtiyac olmur:

Mən müəlliməm – Müəlliməm. Sən tələbədən – Tələbədən. Biz mühəndisik – Mühəndisik. Siz həkimsiniz – Həkimsiniz. Subyektlər müqayisə olunduqda və ya məntiqi vurğu altına düşdükdə mütləq işlənməli olur: ***Mən** yox, **siz** xeyirxah iş görmüsunüz.*

3-cü şəxs bütün canlı və cansız varlıqları ifadə edə bildiyindən əksərən subyektin işlənməsinə ehtiyac olur. Əks təqdirdə subyekt situasiya və mətnə əsasən bilinməlidir.

Subyekt şəxs əvəzliliklərinin cəmi ilə ifadə olunduqda xəbər xəbərlilik şəkilçisindən əvvəl ***-lar, -lər*** şəkilçisini də qəbul edə bilər: *Biz işçiyik – Biz işçilər*ik.

Siz işçisiniz – Siz işçilərsiniz.

Onlar işçidir – Onlar işçilərdir.

Bu cür hallarda cəm şəkilçisi məna fərqlənməsinə səbəb olur. *Biz işçiyik* dedikdə əsasən eyni işlə məşğul olanlar nəzərdə tutulursa, *Biz işçilər*ik dedikdə müxtəlif sahələrdə çalışanlar nəzərdə tutulur.

Xəbərlilik kateqoriyasının inkarı *deyil* ədatı, *nə – nə* bağlayıcısı ilə düzəlik; məs.: Baxırdı və elə bil, indicə görürdü ki, oğlu o qədər də *yaraşıqlı deyil*. (İ.M.) Mahmud başa düşdü ki, yalnız *Məryəm həsrətində deyilmiş*. (Elçin) Məryəmi axtarmamaq, tap-

mamaq *mümkün deyildi*. (Elçin) Onda camaat bir ovuc işıq tapacaq, çünki bu işıq divlərin, əjdahaların qoruduğu *qapılar arasında deyil* və onu oralarda axtarmaq da *lazım deyil*. (Elçin) *Tələbə deyilik. Biz nə tələbəyik, nə də şagird.*

Mənfi mənəli sözlə *deyil* sözü sual cümlələrində təsdiq bildirir: Gecə gedib gördülər ki, canavar inəyi parçalayıb. Bu, *zülm deyildi?* İsrafilin yadına düşdü ki, keçən il toyuqlarının çıxardığı on səkkiz cücadən cəmi yeddisi salamat qaldı, bu, *zülm deyildi?* (Elçin)

Xəbərlik anlayışı zaman etibarilə iki müstəvidə ifadə olunur: indiki zamanda və keçmiş zamanda. *İdi* və *imiş* zaman ədatları olmadan bütün xəbərlik şəkilçiləri indiki zaman məzmununa malikdir. məs.:

Mirzə, məsləhətin *nədir?* (Elçin) Şikayətin *nədir, kimdən-dir?* (T.K.) Səhv etmərsən, adınız *Teyyubədir?* (T.K.) Prokuror *sizsiniz?* (T.K.) Yaxşı adamlara pislik etmək *günahdır*. (M.İ.)

İdi, imiş zaman ədatları zaman anlayışını keçmişə bağlayır – biri hekayə, o biri rəvayət şəklində; məs.:

Bu gömgöy göyün altında onlar tamam *tək idi*. (Elçin). Bütün bunlar hamısı *təzə idi*. (Elçin) Ölməmişəm, *diriymişəm*, ilahi. (V.B.) Bu fikirlərin gətirdiyi ağırlar Mirzə üçün *xoş idi*. (İ.M.) Elə bil, hamı indi gördü ki, bu sinifdə Həsən adlı oğlan *varmış*. (İ.M.) Qədir necə qayğıkeş, necə istiqanlı *adam imiş*. (İ.M.) Mə-nə köhnə dost kimi müraciət etdi: -Siz hələ də *buradaymışsınız* ki... (İ.Ə.) Görəsən, Məhəmmədəlinin günahı necə *günah imiş?* (Elçin)

Doğrudur, *idi, imiş* zaman ədatları hərəkət və əlaməti keçmişlə bağlayır, lakin üslubi məqamla əlaqədar bəzən onların işləndiyi xəbərlər də indiki zaman məzmununa malik olur. Məs.: Sən demə, onun gözəl səsi *varmış*. (İ.Ə.) Süleyman hiss edirdi ki, bu oğlan oxumuş *oğlandı, ağıllıdı*, amma burası da tamam *aşkar idi* ki, *zavalı idi, aciz idi, yazıq idi*. (Elçin)

Hadisənin gedişini, xarakterini nəzərə almaqla bu misallardakı *-miş* şəkilçisini, *idi* zaman ədatını *-dır* şəkilçisi ilə əvəz etmək olar.

Qeyd. 3-cü şəxsin təkində və cəmində *-dır* şəkilçisinin *r* samiti canlı danışq dilində əksərən işlənmir, *Müəllimdir* əvəzinə *Müəl-*

limdi; Tələbədir əvəzinə *Tələbədi* kimi. Yuxarıdakı misalda da **oğlandı, ağillıdı** sözlərində **-dır** şəkilçisinin son samiti düşmüşdür.

Məlumat üçün. *Hər bir cümləni iki cür təhlil etmək olar: a) mətndən kənar, mətni nəzərə almadan; b) mətnə əsasən, mətni nəzərə almaqla.* Mətni nəzərə almadıqda bir çox hallarda təhlil yanlış nəticələrə səbəb ola bilər. Məsələn, *Bəli, bu kişnəyən Alapaça idi* (F.K.) – cümləsini iki cür yozmaq olar: *bu kişnəyən Alapaçadır*, yəni həmişə kişnəyən atdır, - bu zaman **kişnəyən** sözü təyindir. Bir də: ***bu kişnəyən - Alapaçadır.*** Bu halda **kişnəyən** sözü isimləşmiş feli sifətdir və mübtəda vəzifəsindədir. Mətnə baxdıqda müəllifin sözü ikinci mənada işlətməmiş olduğu müəyyənləşir. Bu xüsusiyyət eynilə: *Çünkü Şeyx Səfinin qurduğu binanı uçurmaq fikrinə düşən ağılsız adamdır* (F.K.) – cümləsinə də aiddir. Bəzən yazıçının durğu işarəsindən düzgün istifadə etmədiyinə diqqət yetirmək lazımdır. *Mən babam Uzun Həsən kimi at seçmək istəyirəm* (F.K.) – cümləsində xüsusişədirici **kimi** qoşmasından sonra vergül qoyulmadığı üçün cümlədə ikimənəlilik var. Yazıçı belə bir cümlə işlədib: *Ağır kötöklər onluq deyildi.* (E.M.) **Onluq** sözünü mətnə əsasən müəyyənləşdirmək olar: kəmiyyət bildirmir, müəllif demək istəyir ki, onun işi deyildir. *Qəmərbanu özünü dünyanın ən ləyaqətsiz anası hesab etdi* (Elçin) – cümləsində mətnə əsasən Qəmərbanunun dünyanın anası olduğu yox, dünyada ən ləyaqətsiz ana olduğu başa düşülür. *O, arxadan gələn maşında oturmuş Şahlar və onun anası Gülnisə xala haqqında düşünürdü* (İ.Ə.) - cümləsindən belə çıxır ki, maşında həm Şahlar, həm də anası oturmuşdur. Halbuki maşında yalnız Şahlar oturmuşdur. *Məryəm elə gəldi ki, yenə o saman sarısı düzənlikdə gəzişirlər* (Elçin) – cümləsində «saman sarısı» sözləri mübtədaya oxşayır, halbuki feli sifət ixtisar olunmuşdur – təyindir: *saman sarısı kimi olan düzənlikdə.* **Onun özü** kimi gödək arvadı Sərvnaz da ardınca yüyürdü (İ.Ə.) – cümləsində *onun özü* birləşmə deyil, aralarında fasilə var, **onun** sözü **arvadı** sözü ilə əlaqəlidir, **özü** sözü **kimi** qoşması ilə birlikdə feli sifət mühitindədir: **özü kimi gödək olan.** *Əşi, yüz dəfə demişəm ki, bu Çırağın qızından az danış!* – deyər Şahlar **acıqlı** anasına baxdı (İ.Ə.) – cümləsində elə görünə bilər ki, **acıqlı** sözü düz işlənməyib, **acıqla** olmalı idi. Halbuki yazıçı düz işlədib, anasının acıqlı olduğunu qeyd edir. *Dedim ki, qızın haqqında heylə danışma* (İ.Ə.) – cümləsində **qızın** sözünü mətnsiz iki cür təhlil etmək olar: *öz qızın haqqında* belə danışma, - bu zaman **-in** mənsubiyyət şəkilçisidir; *ümümiyyətlə (qohum olmayan) qızın haqqında danışma* mənasında - **-in** yiyəlik halın şəkilçisidir.

SİFƏT SİFƏT BİR NİTQ HİSSƏSİ KİMİ

Maddi varlığın əlamətini, keyfiyyətini bildirən sözlərə s i f ə t deyilir.

Sifət yanaşma yolu ilə əşya adı bildirən sözlərlə bağlı olur. Sözdüzəldici şəkilçilər sistemi vardır və mühüm morfoloji xüsusiyyət kimi, dərəcə əlamətlərinə malikdir. İsimləşərək kəmiyyət, mənsubiyyət və hal şəkilçiləri qəbul edir, əlamət, keyfiyyət məzmunu ilə yanaşı, maddi varlıq, əşya məzmunu qazana bilir, cümlənin mübtəda və tamamlığı olur. Fellərlə əlaqələnərək adverbiallaşır və zərflik vəzifəsində işlənir. Əsas sintaktik vəzifəsi təyindir. Xəbər vəzifəsində işləndikdə gizli substantivləşmə keçirir. Maddi varlığın xarici cismani əlamətlərini və daxili aləmini, mahiyyətini əks etdirir.

Sifət əşyanın əlamətini və ya keyfiyyətini bildirən bir söz qrupu kimi, başqa nitq hissələrindən mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə fərqlənir. Sifətlər konkret lüğəvi mənasına görə əlamət və ya keyfiyyət bildirdiyi kimi, ümumiləşmiş qrammatik mənasına görə də əlamət, keyfiyyət bildirir və bu cəhət onu başqa nitq hissələrindən – əşya adı bildirən isimlərdən, əşyanın miqdar və ya sırasını bildirən saylardan, əşyanın hərəkətini bildirən fellərdən, hərəkətin əlamətini bildirən zərflərdən ayırmağa imkan verir.

Sifətin bir nitq hissəsi kimi formalaşması idrakımızda əşya ilə onun keyfiyyətini, əlamətini fərqləndirmə imkanının yarandığı dövrdən başlanmışdır.(5, 47) İnsan təbiəti tədricən dərk etmə prosesində ayrı-ayrı əşyalarla yanaşı, onların hər cür əlamət və xüsusiyyətlərini də dərk edərək adlandırmış və tədricən sifət adlandırdığımız söz kateqoriyasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Odur ki sifətin əsas xüsusiyyəti onun cümlə daxilində bir isimlə yanaşı işlənməsidir; məs.:

Möhkəm dəzgah, şirin əmək, inci tər

Hələ qarşımızdadır!

Ay işığı, dolu ürək, yaşıl bağ,

Qızgın günəş, sərin çeşmə, qarlı dağ

Hələ qarşımızdadır! (M.M.)

Misaldan göründüyü kimi, sifətlər normal təbii funksiya-sında isimlərlə birləşərək *möhkəm dəzgah*, *şirin əmək*, *dolu ürək*, *yaşıl bağ*, *qızgın günəş*, *sərin çeşmə*, *qarlı dağ* kimi yanaşma əlaqəli birləşmələr yaradır.

Bir sıra dillərdə sifətlər başqa nitq hissələrindən morfoloji əlamətlərinə görə fərqləndiyi halda, bizim dilimizdə sifətlər zahiri cəhətinə görə başqa söz qruplarından, o cümlədən isimlərdən fərqlənir. Ona görə də Azərbaycan dilində *daş*, *ağac*, *çöl*, *gül*, *ütü* sözləri ilə *ağ*, *sarı*, *gen*, *hündür*, *bərk*, *isti*, *güclü* sözləri qrammatik formasına görə deyil, lüğəvi mənasına görə fərqlənir və birinci qrupa aid olan sözlər əşya adı bildirərək isimlər sırasına, ikinci qrup sözlər əşyaya məxsus əlamət, keyfiyyət bildirərək sifətlər sırasına daxil olur. Deməli, sifətləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən mühüm bir cəhət onun leksik-qrammatik mənasıdır, əlamət, keyfiyyət bildirməsidir.

Məna dedikdə ümumiləşmiş qrammatik məna nəzərdə tutulur. Qeyd etdiyimiz *ağ*, *sarı*, *gen*, *hündür*, *bərk*, *isti*, *güclü* sözlərinin hər biri konkret bir əlaməti və ya bir keyfiyyəti ifadə edir. Ümumiləşmiş qrammatik məna ondan ibarətdir ki, bu cür sözlərin hamısı bir sistem şəklində ya əşyaya məxsus əlamət, ya da keyfiyyət bildirir.

Sifətlər əşyanın əlamətini, keyfiyyətini bildirdiyindən bilavasitə isimlə bağlı olur, isimlə yanaşma əlaqəsində olur, ismə yanaşır. Cümlədə işlənilib-şəxslənməsindən asılı olmayaraq, isimsiz sifət təsəvvür olunmaz. Əşya yoxdursa, onun əlaməti də yoxdur və əşya bildirən söz yoxdursa, onun əlamətini bildirən söz də yoxdur.

Əlamət, keyfiyyət anlayışlarını da fərqləndirmək lazımdır. **Ə l a m ə t** əşyanın zahiri görünüşü, forması ilə bağlıdır: *yumru*, *böyük*, *uzun*, *sarı*, *qırmızı*, *göyçək* sözləri əşyanın zahiri cəhəti ilə bağlı olub əlamət bildirir. **K e y f i y y ə t** isə əşyanın məzmunu, mahiyyəti, daxili aləmi ilə bağlı olur: *acı*, *şirin*, *turş*, *dadlı*, *isti*, *soyuq* və s. kimi sözlər daxili məzmun, keyfiyyət bildirir. *Qırmızı alma* dedikdə almanın əlaməti, *şirin alma* dedikdə keyfiyyəti nəzərdə tutulur.

Bəzən eyni bir söz həm əlamət, həm də keyfiyyət bildirə bilər. Məsələn, *nəhəng adam* birləşməsindəki *nəhəng* sifəti həm insanın dahi şəxsiyyət olduğunu, həm də yekəpər adam ol-

duğunu – bədən quruluşunu göstərə bilər. Birinci halda keyfiyyət, ikinci halda əlamət bildirir. Və ya ***gözəl insan*** birləşməsində ***gözəl*** sözü həm insanın daxili-mənəvi aləminə, həm də zahiri əlamətinə aid ola bilər.

Əlamət bildirən sifətləri üç qrupa ayırmaq olar:

1.Rəng bildirənlər: *qırmızı, sarı, yaşıl, ağ, qara, çəhrayı, gümüşü* və s.

2.İnsanın və başqa canlı və cansız varlıqların xarici, cismani xüsusiyyətlərini bildirənlər: *lal, kar, kor, topal, çolaq, daz, çirkin, şikəst, gözəl, qəşəng* və s.

3.Həcm, ölçü bildirənlər: *dar, gen, uzun, gödək, alçaq, qəlbi, böyük, yaxın, uzaq, hündür* və s.

Keyfiyyət bildirən sifətləri də bir neçə qrupa ayırmaq olar:

1.Dad bilmə, eşitmə, duyğu, ləzzət üzləri ilə dərk edilən keyfiyyətləri bildirənlər: *şirin, turş, acı, isti, dadlı, soyuq, ağır, yüngül* və s.

2.Xasiyyət, psixoloji vərdiş və vəziyyət bildirənlər: *ağıllı, dəli, tənbel, xəsis, lovğa, küt, qəzəbli, acıqlı, cəsur, sanballı, axmaq, ədəbsiz* və s.

3.Ümumi keyfiyyət, hal-vəziyyət bildirənlər: *yaxşı, pis, yaman, rahat, narahat, normal, məğmun, bədbəxt* və s.

Beləliklə, sifətləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən mühüm bir cəhət onun mənasıdır. Belə ki hər bir sifət maddi varlığa məxsus konkret bir əlaməti, keyfiyyəti bildirdiyi kimi, sifət qrupuna daxil olan bütün sözlər ümumiləşmiş qrammatik mənasına görə də əşyaya məxsus əlamət, keyfiyyət bildirir.

Sifətlər *morfoloji əlamətinə* görə də başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Dilimizdə zəngin sifətdüzəldən şəkilçilər sistemi vardır: *əzgin, qızgın, süzgün, bilici, qırıcı, dondurucu, duzlu, qılgınsız, çalışqan* və s. kimi sözlərdə *-ğın, -ğın, -ıcı, -ucu, -lu, -sız, -qan* belə şəkilçilərdəndir. Dilimizdə sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi yolu ilə də sifətlər yaranır. Bunlarla yanaşı, sifəti başqa nitq hissələrindən fərqləndirən dərəcə əlamətləri kimi mühüm əlamət vardır. Sifətlər əşyaya məxsus əlamətin, keyfiyyətin az və ya çox olduğunu ifadə edə bilmək imkanı ilə morfologiyada xüsusi fərqli mövqeyə malikdir. Maddi aləmin özündən gələn bu xüsusiyyətin sifətlərdə olması təbiidir. Çünki hər bir maddi varlıqda da eyni əlamət eyni keyfiyyətdə olmur.

Sintaktik vəzifəsinə görə də spesifik səciyyə daşıyan sifətlərin əsas sintaktik vəzifəsi təyindir. Sifətlər əşya adı bildirən sözlərlə yanaşma əlaqəsində olub təyin vəzifəsində işlənir; məs.: Mədəniyyət evinin *işıqlı* və *böyük* zalı adamlarla qaynaşırdı. (M.İ.)

Bu *sonsuz* fəzalar bizimdir, ey dost!

Bu *dərin* dəryalar bizimdir, ey dost! (M.M.)

Qoxusuz lələdir *mənasız* şeir,

Qanadsız bir quşdur *xülyasız* şeir,

Gözəlsiz, çalğısız məclisə bənzər

Məzmunsuz, ahəngsiz, ədasız şeir. (M.M.)

Sonra balaca otların içində *ağ, qırmızı, sarı, çəhrayı* çiçəklər göründü. (İ.Ə.) Hara baxırdın, *qara, qırmızı, ağ* mərmər idi. (İ.M.)

Sifət xəbər vəzifəsində də işlənir. Bu zaman sifətlərdə bir növ gizli substantivləşmə baş verir. Sifət aid olduğu isimlə öz sintaktik yerini, vəzifəsini dəyişmiş olur; məs.:

Bülbülüm, köksünün altı *sarıdır*,

Gözəldir səndəki bu söz, bu sənət,

Mehriban yaratmış səni təbiət... (S.V.)

Azaddır quşların xoş nəşidəsi,

Azaddır yaşamaq, gülmək həvəsi. (S.V.)

Aygün hələ soyunmamış toy paltarını,

Hələ *şaddır, bəxtiyardır* dünyalar qədər. (S.V.)

Aygün şaddır, bəxtiyardır – cümləsində isimlə sifətin təbii yerini müəyyənləşdirmək istəsək, «şad, bəxtiyar Aygün» birləşməsi alınar.

Sifətlər başqa sintaktik vəzifələrdə işləndikdə ya substantivləşmiş, ya da adverbiallaşmış olur.

Sifət *necə? nə cür? hansı?* suallarına cavab verir. Lakin bu suallara cavab verən hər sözü sifət hesab etmək olmaz. *Möhkəm divar, hündür divar* birləşmələrindəki *möhkəm, hündür* sözləri *necə? nə cür?* suallarına cavab verdiyi kimi, *daş divar, kərpic divar* birləşmələrindəki *daş, kərpic* sözləri də *necə? nə cür?* suallarına cavab verir. Təyin vəzifəsində işlənən bu sözlərin hamısını (*möhkəm, hündür, daş, kərpic*) sifət hesab etmək olmaz. Belə sözlərin sifət olub-olmadığını yoxlamaq üçün bir neçə üsuldən istifadə etmək mümkündür. Bu cür sözlərə həm ayrılıqda, həm də xəbər vəzifəsində sual vermək olar. Ayrılıqda sual verdikdə *möh-*

kəm, hündür sözləri *necə? nə cür?* suallarına, *daş, kərpic* sözləri *nə?* sualına cavab verəcəkdir. Həmin sözləri xəbər vəzifəsində işlədərək də sual vermək olar: *Divar möhkəmdir. Divar hündürdür. Bu, daşdır. Bu, kərpicdir. Möhkəmdir, hündürdür* – sözləri *necədir? nə cürdür?*, *daşdır, kərpicdir* - sözləri *nədir?* sualını tələb edəcəkdir. Aydın olur ki, *daş* və *kərpic* tipli sözlər bir isimdən əvvəl gəldikdə atributivləşmiş və sifət funksiyası qazanmış olur, lakin sifətə çevrilmir. *Möhkəm, hündür* sözləri isə sifət funksiyasını saxlayır. Həmin sözləri dərəcə əlamətləri artırmaqla da yoxlamaq olar. *Möhkəm, hündür* sözlərinə dərəcə əlaməti artırmaq və həmin sözləri *lap hündür, daha möhkəm* şəklində işlətmək olar, isimlərə (*daş, kərpic*) belə əlamətlər artırmaq olmaz. (5, 52-55)

Sifətlər isimdən əvvəl işləndiyi kimi, isimlərdən əvvəl başqa isimlər də işlənə bilir və yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi, bu məqamda onlarda atributivlik əmələ gəlir. Sifətlə atributiv ismin bir mühüm fərqi də burasındadır ki, isimdən əvvəl gələn sifət isimlə ifadə olunan əşyanın əlamətini, keyfiyyətini bildirdiyi halda, isimdən əvvəl işlənən isim aid olduğu ismi material, rütbə, titul cəhətdən təyin edir və ya milli, cinsi mənsubiyyət bildirir; məs.: *şüşə qab, şair Nəbi, professor Səlim, qadın həkim, qonşu ölkə* və s.

Sifət kimi, zərflər də *necə? nə cür?* suallarına cavab verir. Bütün başqa cəhətlərlə yanaşı, onları fərqləndirmək üçün adi halda aid olduqları üzvə baxmaq lazımdır: sifət əşya məzmunlu üzvlərlə bağlı olur, zərflər isə hərəkətin əlamətini bildirir. Məs.:

Həmişə əl-üzünüzü *gözəl sabunla* yumusunuz... *Gözəl-gözəl* ətirlər vurursunuz. *Gözəl-gözəl paltarlar* geyirsiniz. (İ.Ə.) Sarı Məhəmməd baltasını gah *şaquli*, gah *çəpəki*, gah *bərk*, gah da *yavaş endirməklə* yerə yıxılmış ağacı qol-budaqdan təmizlədi. (E.M.) O, qaşlarını çatıb xeyli susdu, monra təkrar başını qaldırıb mənə *acıqlı-acıqlı* nə isə dedi. (İ.Ə.)

Birinci misaldakı *gözəl, gözəl-gözəl* sözləri ilə yanaşı, ikinci misaldakı *şaquli, çəpəki, bərk, yavaş* sözləri də *necə? nə cür?* suallarına cavab verir. *Gözəl, gözəl-gözəl* sözləri *sabun, ətir, paltar* sözlərinə aid olduğu halda, *şaquli, çəpəki, bərk, yavaş* sözləri *endirmək, acıqlı-acıqlı* sözü dedi felii ilə bağlıdır. Bu cəhət onları sifət və zərf kimi fərqləndirən əsas əlamətdir.

SİFƏTİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

İsim kimi, sifətlər də quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə sifətlər. Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan sifətlərin böyük bir qismi sadə sözlərdən ibarətdir. Məs.: *ağ, boz, dar, gen, kök, düz, sarı, acı, yaşıl, qısa, alçaq, yoğun, hündür, qırmızı, turş, şirin* və s. sözləri müasir dil baxımından kök və şəkilçiyə ayırmaq, belə sözlərin tərkibində ikinci bir morfem göstərmək qeyri-mümkündür. Vahid morfemdən ibarət olan bu cür sifətlər sadə sifətlərdir.

DÜZƏLTMƏ SİFƏTLƏR

Düzəltmə sifətlər sözlərin kökünə və ya əsasına sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla düzəlir.

Düzəltmə sifətlər, başlıca olaraq, isim və fəllərdən əmələ gəlir. Sifət düzəldən şəkilçilər əksəriyyət etibarilə Azərbaycan-türk dilinin özünə məxsus şəkilçilərdir. Lakin alınma şəkilçilər də var. Azərbaycan dilinin öz şəkilçiləri sözün kökünə və ya əsasına artırılan son şəkilçilərdir. Alınmalar içərisində ön şəkilçilər də var. Şəkilçilərin bir qismi ortaqlıdır – həm isim, həm də sifət düzəldir, bir qismi yalnız sifət düzəldir. Bir qismi məhsuldar, bir qismi qeyri-məhsuldardır. Az bir qismi həm isimdən, həm fəldən, əksəriyyəti ya isimdən, ya da fəldən sifət düzəldir.

Adlardan sifət düzəldən şəkilçilər. Bu qrupa daxil olan sözdüzəldici şəkilçilər həm xalis Azərbaycan sözlərindən, həm də alınma sözlərdən sifət düzəldir.

A d l a r d a n sifət düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır:

-li, -li, -lu, -lü şəkilçisi. Bu şəkilçi «həm isim, həm də sifət əmələ gətirən məhsuldar şəkilçidir. Bu şəkilçi ilə düzəlmiş sifət və isim bir-birindən mənasına görə fərqlənir. Belə ki bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlərin bir hissəsi əşyalıq məzmunu, digər hissəsi isə əlamət və ya keyfiyyət bildirir». (1, 105)

-li, -li, -lu, -lü şəkilçisi əşyanın başqalarından fərqli bir əlamətə malik olduğunu, əşyada müəyyən bir əlamətin, keyfiyyətin çox olduğunu, əşyanın maddi tərkibini göstərən sifətlər düzəldir.

(1,106) Məs.: *ordenli* (müəllim), *istedadlı* (rəssam), *biğli* (həkim), *ağıllı* (uşaq), *sinifli* (cəmiyyət), *spirtli* (içki), *qazlı* (su) və s.

Bu şəkilçi sadə isimlərlə yanaşı, feldən düzələn isimlərdən də sifət düzəldir; məs.: *düşüncəli* (adam), *örtülü* (qab), *qorxulu* (hadisə), *dözümlü* (adam) və s.

Q e y d. 1. Sadə isimlərdən düzələn sifətlərlə kökü fel olan isimlərdən düzələn sifətlər bəzən mənaca fərqlənir: *duzlu xörək* – duzu çox olan xörək deməkdir; *vurğulu heca* – vurğusu çox olan yox, sadəcə vurğusu olan heca deməkdir. (2, 92)

2. *Ağıllı* (uşaq), *düşüncəli* (adam), *duzlu* (xörək), *güclü* (insan), *maraqlı* (məsələ), *sədaqətli* (yoldaş) tipli birləşmələrdəki *ağıllı, düşüncəli, duzlu, güclü, maraqlı, sədaqətli* sözləri «tək işlənərsə, isim olar» (2, 92) fikri doğru deyil. Doğrudur, *-lı, -li, -lu, -lü* şəkilçisi mənsubiyyət mənasına malik olduğu üçün fəiliyə, respublika, şəhər, kənd adlarını bildirən düzəltmə isimlər də düzəldir, amma yuxarıdakı sözlər hər bir məqamda sifətdir, «tək işlənərsə, isim olur» fikrində substantivləşmə unudulmuş olur.

-sız, -siz, -suz, -süz şəkilçisi. Bu şəkilçi artırıldığı söz kökünün ifadə etdiyi əşyanın başqa bir əşyada olmaması ilə bağlı yaranan əlaməti bildirən sifətlər düzəldir. Məs.: *başsız* (bədən), *xeyirsiz* (iş), *dadsız* (meyvə), *kitabsız* (tələbə), *odsuz* (ocaq), *evsiz* (ailə), *huşsuz* (adam), *otsuz* (sahə) və s. Göründüyü kimi, bu şəkilçi *-lı, -li, -lu, -lü* şəkilçisi ilə mənaca antonim olan sözlər düzəldir. Həm adi isimlərə, həm də feldən düzələn isimlərə artırılır; məs.: *qanacaqsız* (adam), *qorxusuz* (uşaq), *gəlirsiz* (yer), *baxımsız* (sahə), *vurğusuz* (heca) və s.

-sız şəkilçisi mənfi mənalı sözlərə artırıldıqda iki inkar müsbət mənə yaradır: *acısız* (həyat), *türməsiz* (ölkə), *xəstəsiz* (xəstəxana), *günahsız* (adam) və s.

Q e y d. -sız şəkilçili sözlər digər sifətlər kimi, isimlərlə yanaşıma əlaqəsində olur. Lakin bəzən belə sözlər xüsusi vurğu ilə tələffüz olunur və onlardan sonra müəyyən dərəcə fasilə edilir. Bu cür hallarda *-sız* şəkilçili sözlər xüsusiləşir və adverbiallaşır. Məs.: *Çiçəksiz, sözsüz, insansız, səadətsiz, bahar olmaz* (S.V.) – cümləsində *çiçəkçiz, sözsüz, insansız, səadətsiz* sözləri «çiçək, söz, insan, səadət olmadan» mənasındadır və fəli bağlama məzmununa uyğun mənə ifadə edir.

Məlumat üçün. Tədqiqat əsərlərində, dərslik və vəsaitlərdə qeyd olunur ki, **-sız** və **-lı** şəkilçiləri çox məhsuldar sifət düzəldən şəkilçilərdir. Bizim fikrimizcə, bu şəkilçilər morfolojiya kitablarında öz təyinatını düzgün tapmamışdır. Bunlar sözdüzəldici yox, qrammatik şəkilçilərdir. Bu şəkilçilər bir kateqoriyadan olan bir qrup sözə deyil (bu, sözdüzəldicilik əlamətidir), bir kateqoriyadan olan bütün sözlərə, yəni bütün isimlərə artırılır (bu, qrammatiklik əlamətidir). Əlamət bildirən sözlərə artırılan **-ca,-cə** şəkilçisi də belədir. Feli bağlama, feli sifət, məsdər şəkilçiləri də belədir. Feli sifət, feli bağlama və məsdər şəkilçilərinin təyinatı düzgün müəyyən edilmişdir. Lakin **-sız,-lı, -ca** şəkilçiləri öz həqiqi təyinatını tapa bilməmişdir. **-ca,-cə** şəkilçisi sifətin dərəcə əlaməti, zərf düzəldən şəkilçi, qoşma, ətad və s. kimi izah edilir və hansı məqamda həmin vəzifələrdə işləndiyi bilinmir. Əslində, **-ca, -cə** şəkilçisi vurğulu və vurğusuz olmaqla fərqlənir. Vurğusuz olduqda qoşma kimi çıxış edir, vurğulu olduqda əksəriyyət etibarilə sözdə adverbiallıq yaradır. **-sız** və **-lı** şəkilçiləri isə sözdüzəldicilikdən çox, aid olduğu sözə təsdiq və inkar məna verən kateqorial şəkilçilərdir. Lakin biz ənənəni pozmayaraq, bunları sifət düzəldən şəkilçilər kimi saxladığımız.

-kı,-ki,-ku,-kü şəkilçisi. Bu şəkilçi bir sıra zaman zərflərinə artırılaraq zaman mənalı sifətlər düzəldir; məs.: *hazırkı* (vəziyyət), *indiki* (hadisə), *dünənki* (məsələ), *axşamkı* (əhvalat), *sonrakı* (iş), *səhərki* (söhbət) və s.

Bu şəkilçi yerlik halın şəkilçisi ilə birlikdə **-dakı,-dəki** şəkilçilərdə də bir qrup sözdən yer və zaman mənalı sifətlər düzəldir; məs.: *yazdakı* (hava), *qışdakı* (qar), *payızdakı* (məhsul), *ondakı* (söhbət) və s.

Məlumat üçün. Dilçiliyimizdə bu şəkilçi də düzgün izah edilmir. Başqa sifət düzəldən şəkilçilərdən fərqli olaraq, bu şəkilçinin, leksik şəkilçi olsa da, bir sıra qrammatik şəkilçilərdən sonra da sözə artırılıb bildiyi göstərilir və *bağdakı* (ağaclar), *yoldakı* (maşın), *dağdakı* (əkin), *evdəki* (əşya) tipli misallar verilir. (1, 107) Halbuki sözdüzəldici şəkilçi sözdəyişdirici şəkilçidən onra işlənə bilməz.

-kı,-ki,-ku,-kü şəkilçisinin yiyəlik və yerlik hallarda olan sözlərə artırıldığı və sifət düzəltməyi göstərilir. Əslində, bu şəkilçi yiyəlik hal ilə işləndikdə mənsubiyyət mənası ifadə edir, mənsub əşyanı ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə, sahib şəxsi dəqiq şəkildə bildirir və cümlədə təyin yox, mübtəda vəzifəsində işlənir: *Sənin kitabların buradadır*

– *Səninki buradadır. Bizim paltarımız oradadır* – *Bizinki oradadır*. Bunu sifət düzəldən şəkilçi adlandırmaq doğru olmaz. Yiyəlik, mənsubiyyət bilddir. Yerlik halda olan sözə artırıldıqda isə vəziyyət başqadır. Tək yerlik hal şəkilçisi deyil, bu şəkilçidən əvvəl kəmiyyət və mənsubiyyət şəkilçiləri də işlənə bilər; *dağdakı qar* – *dağlardakı qar* – *dağlarımızdakı qar*; *evdəki əşya* – *evlərdəki əşya* – *evlərinizdəki əşya* və s. Bunlar göstərir ki, bu məqamda *-kı,-ki,-ku,-kü* şəkilçisi sifət düzəldən şəkilçi deyil, feli sifət, feli bağlama şəkilçisi tipində bir şəkilçidir. Elə söz düzəldir ki, həmin sözdə ismin əsas qrammatik əlamətləri qalır və söz həm də sifət xüsusiyyəti kəsb edir, sifətin suallarına cavab verir və s. Odur ki bu şəkilçini isim xüsusiyyətlərini (kəmiyyət, mənsubiyyət və hal şəkilçiləri) saxladıqda *atributiv* və ya *sifəti isim* şəkilçisi adlandırmaq daha doğru olar. Yəni əslində isimdir, lakin sifət xüsusiyyətləri qazanmış, atributivləşmişdir.

-cil,-cil,-cul,-cül şəkilçisi. Bu şəkilçi isimlərdən əşyanın müəyyən bir əlamətə, keyfiyyətə malik olduğunu bildirən sifətlər düzəldir; məs.: *yuxucul* (adam), *ölümçül* (yara), *qabaqcıl* (dəstə), *qonaqcıl* (ailə), *siyasətçil* (adam) və s.

-lıq,-lik,-luq,-lük şəkilçisi. Bu şəkilçi isimlərdən və sifətlərdən isim düzəltdiyi kimi, isimlərdən sifət də düzəldir. Zaman və ölçü bildirən sözlərə qoşularaq zaman, ağırlıq, həcm bildirən sifətlərin yaranmasına səbəb olur; məs.: *yazlıq* (taxıl), *aylıq* (plan), *donluq* (parça), *həftəlik* (plan), *dolmalıq* (ət) və s. Bəzən saydan və əvəzliliklərdən də sifət düzəldir: *onluq* (lampa), *litrlilik* (qab), *mənlik* (iş), *bizlik* (məsələ) və s.

-ı,-i,-u,-ü şəkilçisi. Bu şəkilçi əksərən isimlərdən, çox az hallarda fellərdən sifət düzəldir. İsimlərdən rəng və geyim adları bildirən sifətlər düzəldir; məs.: *gümüşü, narıncı, zoğalı, badımcanı, çərkəzi* və s. Saitlə bitən sözlərə şəkilçidən əvvəl «y» səmimi artırılır: *buğdayı, sürməyi* və s. Fellərdən: *dolu* (qab).

Bu şəkilçi ilə isimlərdən düzələn *ceyrani, turacı, maralı* tipli sözlər artıq ismə çevrilmişdir.

Aşağıdakı qeyri-məhsuldar şəkilçilərin hər biri bir-iki sifət düzəldə bilər:

- sal* şəkilçisi: *qumsal* (yer);
- sul* şəkilçisi: *yoxsul* (adam);
- c* şəkilçisi: *anac* (toyuq),
- man* şəkilçisi: *qocaman* (kişi);

-lam şəkilçisi: **sağlam** (adam). (1, 109)

-ş şəkilçisi: **geniş** (ev), **nəmiş** (hava).

-ca,-cə şəkilçisi **bala** sözündən **balaca** sifəti düzəldir: Yol **balaca** bir qarğıdalı tarlasının böyründən keçirdi.(İ.Ə.) O söyüd ağacının kölgəsində atdan enib **balaca** bir süfrə saldı. (Elçin)

Q e y d. Bu qrupdan verilən **geniş** (plan), **nəmiş** (yer) misallarında sifətlərin **-iş** şəkilçisi ilə düzəltdiyi güman edilir və məntiqsiz olduğu üçün müstəsna sayılır (*bax*: 1, 104-109) Bunlar **gen** və **nəm** sifətlərinə **-iş** şəkilçisinin artırılması ilə düzəlməmişdir. Dildə **gen**, **nəm** sifətləri ola-ola, yenidən **-iş** şəkilçisi ilə eyni mənalı söz düzələ bilməzdi. Bu cür sözlərdə **-iş** bir şəkilçi deyil, iki şəkilçidir: **-i** sifətdən fel düzəldən, **-ş** isə feldən sifət düzəldən şəkilçidir. **-i** şəkilçisi ilə sifətdən məhsuldar şəkildə çoxlu fel düzəlir: **təng – təngimək, bayat – bayatmaq, turş – turşumaq** və s. Eləcə də bu sözlər **genimək, nənimək** şəkildə işlənmiş və həmin sözlərdən **ş** şəkilçisi ilə **nəmiş, geniş** sifətləri yaranmışdır. Xətaidə: *Çeşmim genidi misali-qazğan*. Yəni gözlərim qazan ağzı kimi genişləndi, böyüdü.

F e l l ə r d ə n sifət düzəldən şəkilçilər. Bu şəkilçilərdən danışarkən ilk növbədə feli sifət şəkilçiləri ilə feldən sifət düzəldən şəkilçilər fərqləndirilməlidir. Feli sifət şəkilçilərindən fərqli olaraq, feldən düzələn sifətlərdə təsirlik, növ, inkarlıq, öz ətrafına söz toplama, idarə etmə xüsusiyyətləri tamamilə itmiş olur və feldən sifət düzəlir. Yalnız **-ıci,-ici,-ucu,-ücü** şəkilçisi həmişə təsirli fellərdən sifət düzəlttdiyi üçün bu şəkilçi ilə düzələn sifətlərdə təsirlik izləri müşahidə olunur. (1, 111)

Feldən sifət düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır:

-ıci,-ici,-ucu,-ücü şəkilçisi. Bu şəkilçi fellərə artırılaraq, qoşulduğu sözün mənasına müvafiq peşə, sənət bildirən, əşyanın mühüm keyfiyyətlərindən birini üzə çıxaran sifətlər düzəldir; məs.: **qırıcı** (təyyarə), **qaldırıcı** (kran), **keçici** (bayraq), **alıcı** (quş), **zəhərləyici** (maddə), **boğucu** (qaz), **çürüdücü** (bakteriya), **yandırıcı** (maye) və s. **Sürücü, bağlayıcı** tipli bir sıra sözlər artıq ismə çevrilmişdir.

-qın,-kin,-qun,-kün; -ğın,-gin,-ğun,-gün şəkilçilərindən birincisi kar, ikincisi cingiltili samitlə bitən fellərə artırılaraq halvəziyyət, keyfiyyət bildirən sifətlər düzəldir; məs.: **tutqun** (ha-

va), *kəskin* (söz), *coşqun* (çay); *azğın* (adam), *solğun* (çiçək), *əzgin* (adam), *gərgin* (iş) və s.

-ıq, -ik, -uq, -ük; *-q, -k* şəkilçisi fellərdən əlamət, bəzən də keyfiyyət bildirən sifətlər düzəldir; məs.: *açıq* (qapı), *yanıq* (çörək), *əzik* (parça), *uçuq* (divar), *sönük* (ocaq); *soyumaq, böyümək, çürümək* tipli sözlərdən: *soyuq* (su), *böyük* (adam), *çürük* (meyvə) və s.

-aq, -ək şəkilçisi. Bu şəkilçi *-ıq* şəkilçisinin açıq saitli variantı olub, fellərdən eyni keyfiyyətə, xüsusiyyətə malik sifətlər düzəldir; məs.: *ürkək* (heyvan), *qorxaq* (adam), *çökək* (yer) və s.

-ağan, -əyən şəkilçisi. Bu şəkilçi fel köklərindən xasiyyət, vərdiş bildirən sifətlər düzəldir; məs.: *ağlağan* (uşaq), *qaçağan* (at), *hürəyən* (it) və s. *-ağan* şəkilçisi *-an* feli sifət şəkilçisinin ifadə etdiyi mənaya yaxın mənə ifadə etsə də, fərqləri də var: *küsən* *uşaq* birləşməsində *küsən* sözü birdəfəlik işi, *küsəyən* *uşaq* birləşməsində *küsəyən* sözü vərdiş halını almış əlaməti bildirir. Saitlə bitən fellərdə şəkilçinin ilk saiti düşür: *ağla-ğan* (uşaq).

-inc, -inc, -unc, -ünc şəkilçisi. Bu şəkilçi də fel köklərindən əlamət bildirən sifətlər düzəldir: *qorxunc* (hadisə), *gülünc* (iş, hərəkət). *Qısqaqmaq, iyrənmək* fellərindən *qısqaqc, iyrənc* sözlərindəki *-c* şəkilçisi *-inc* şəkilçisinin qalığıdır.

-caq, -cək şəkilçisi ilə fellərdən xasiyyət, keyfiyyət bildirən sifətlər düzəlir: *utancaq* (adam), *ərinçək* (uşaq).

-ar, -ər şəkilçisi. Bu şəkilçi fellərdən daimi keyfiyyət bildirən sifətlər düzəldir: *axar* (su), *yanar* (dağ), *gülər* (üz).

-maz, -məz şəkilçisi. Fellərdən daimi keyfiyyət bildirən sifətlər düzəldir: *axmaz* (su), *sönsməz* (vulkan), *qorxmaz* (uşaq).

-ma, -mə şəkilçisi. Əlamət bildirən sifətlər düzəldir: *gəlmə* (adam), *çatma* (qaş), *burma* (saç), *eşmə* (biğ), *uydurma* (söz).

Daha az məhsuldar olan şəkilçilər (1, 112) :

-əri şəkilçisi: *gedəri* (qonaq), *köçəri* (xalq);

-qan şəkilçisi: *çalışqan* (adam).

-ri şəkilçisi: *əyri* (ağac).

-ım şəkilçisi: *qıvrım* (saç).

Qeyd. Bu sırada verilən *-ülü* şəkilçisi (1, 112) iki şəkilçidir: *-ü* – feldən isim; *-lü* – isimdən sifət düzəldir: *ört-ü-lü. Yığcam* sözü isə *yığmaq* və *cəm etmək* sözlərindən mürəkkəbdir.

Bunlardan əlavə, Azərbaycan dilində ərəb və fars dillərindən alınmış bir sıra ön və son şəkilçilər vasitəsilə həmin dillərdən alınmış sözlərdən düzələn sifətlər də vardır. (2, 95-97)

Ön şəkilçilər bunlardır: *bi, na, ba, la*. Bunlardan *bi, la, na* şəkilçiləri bizim *-sız, -siz, -suz, -süz* şəkilçisinin mənasına müvafiq inkar məna ifadə edir; məs.: *biqəm, biinsaf, bikef; namünasib, nalayiq, nahamvar; laməzhəb, laməkan* və s. Hətta bəzən eyni söz həm *na* və ya *la*, həm də *-sız* ilə düzələ bilər: *nainsaf – insafsız; laməkan – məkansız, laməzhəb – məzhəbsiz*.

Ba şəkilçisi isə bizim *-lı* şəkilçisinə müvafiq məna ifadə edir: *basəfa – səfəli, baməzə – məzəli* və s.

Qeyd etməliyik ki, bu şəkilçilər və onların aid olduğu sözlər klassik ədəbiyyatda çox işlənsə də, tədricən işləkliyini məhdudlaşdırmaqda olan sözlərdir.

Alınma *-i* şəkilçisi məhsuldar olub, sözlərin sonuna artırılmaqla, bir şəxsə, əşyaya, hadisəyə mənsubluq bildirən sifətlər düzəldir: *inqilabi, tibbi, elmi, mülki, zahiri, şərti, daxili* və s. Sonu saitlə bitən alınma sözlərə artırılarkən *v* bitişdiricisi işlənir və kökün son qalın saiti incə saitə çevrilir: *dünya – dünyəvi, məna – mənəvi, nümunə – nümunəvi, kütlə – kütləvi* və s.

Q e y d. 1. *Həqiqət, təbiət* sözlərində *-i* şəkilçisindən əvvəl söz sonundakı *-ət* hissəsi düşür: *təbiət – təbii, həqiqət – həqiqi*.

2. *Fizika, mexanika* sözləri son saitini itirməklə bu şəkilçini qəbul edir: *fiziki* (tərbiyə), *mexaniki* (hərəkət).

Ərəb dilindən alınmış *dar* (*evdar, əməkdar*), fars dilindən alınmış *kar* (*tələbkar, davakar*), *baz* (*kələkbaz, quşbaz*), *pərvər* (*vətənpərvər, insanpərvər*), *pəsənd* (*xudpəsənd*) və s. kimi mənbə dildə müstəqil söz, bizim dildə şəkilçi kimi işlənən bir sıra vahidlər də düzəltmə sifətlər əmələ gətirir.

Rus və Avropa xalqlarının dillərindən alınmış sifət düzəldən şəkilçilər də vardır. Bunlardan bir neçəsi ön şəkilçidir:

-anti şəkilçisi: *antifaşist, antiimperialist* və s.

-a şəkilçisi: *normal – anormal*;

Son şəkilçilər:

-iv şəkilçisi: *obyektiv* (aləm), *subyektiv* (münasibət) və s.;

-*loji* şəkilçisi: *bioloji* (hadisə), *psixoloji* (təsir) və s.;
-*tik* şəkilçisi: *problematik* (məsələ), *sistematik* (nəzarət);
-*ist* şəkilçisi: *materialist* (baxış), *Marksist* (təlim), *idealist* (nəzəriyyə) və s.

MÜRƏKKƏB SİFƏTLƏR

Mürəkkəb sifətlər iki müstəqil mənalı sözün birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Müxtəlif nitq hissələrindən, xüsusilə sifət və isimlərdən ibarət olan sözlər birləşərək bir vurğu ilə tələffüz olunur və bir məna, bir məfhum ifadə edir.

Mürəkkəb sifətlər aşağıdakı yollarla əmələ gəlir:

1. Sadə və düzəltmə sifətlərin təkrarı ilə; məs.: *uzun-uzun* (ağaclar), *gözəl-gözəl* (yollar), *yaşıl-yaşıl* (çəmənlər), *dadlı-dadlı* (meyvələr), *güllü-güllü* (bağçalar), *əzik-əzik* (paltarlar) və s.

2. Sadə və düzəltmə sifətlərin birləşməsindən ibarət olur: *ağsaçlı* (ana), *ağuryüklü* (maşın), *qoşabuynuzlu* (keçi) və s.

3. Hər iki tərəfi düzəltmə sifətlərdən ibarət olur: *açıqfikirli* (adam), *enlikürəkli* (oğlan) və s.

4. Yaxın mənalı düzəltmə sifətlərin birləşməsindən ibarət olur: *bağlı-bağçalı* (kəndlər), *hədsiz-hesabsız* (maşınlar), *dilli-ağızlı* (adamlar), *güllü-çiçəkli* (bağlar), *qırıq-sökük* (bina) və s.

5. Tərəflərindən biri və ya hər ikisi yaxın və ya əks mənalı düzəltmə sifətlərdən ibarət olur: *boy-buxunlu* (oğlan), *ata-analı* (uşaq), *hay-küylü* (adam), *dərə-təpəli* (yer); *ətli-canlı* (qadın), *qollu-budaqlı* (ağac), *güllü-çiçəkli* (çəmən), *daşlı-kəsəkli* (yollar), *enişli-yoxuşlu* (yollar), *dərəli-təpəli* (yerlər), *bitməz-tükənməz* (əfsanələr) və s.

6. Tərəflərdən biri mənasız sözlərdən (qoşa sözlər) ibarət olur: *qara-qura* (yerlər), *dar-düdük* (geyim), *qatma-qarışıq* (məsələ), *əyri-üyrü* (yollar) və s.

7. Birinci tərəfi sadə, yaxud düzəltmə sifət, ikinci tərəfi isimlərdən ibarət olur: *göygöz* (kosa), *uzunsaç* (qız), *qaraqaş* (oğlan), *ağsaqqal* (kişi), *qaragöz* (qız), *ucaboy* (qadın), *xoşbəxt* (adam), *bədbəxt* (hadisə) *əyribel* (qarı), *güləruz* (uşaq) və s.

8. Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olur.

a) hər iki tərəfi isimdən ibarət olur: *badımcanburun* (kişi), *motalpapaq* (kişi) və s.

b) isim və düzəltmə sifətdən ibarət olur: *daşürəkli* (insan), *ayüzlü* (qadın), *bərabərüzlü* (cisim) və s.

v) isim və saydan ibarət olur: *qapıbir* (qonşu), *anabir* (uşaq) və s.

9. Birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili isim, ikinci tərəfi isimdən, sadə və düzəltmə sifətlərdən ibarət olur: *qəlbidaş* (insan), *başiboş* (adam), *suyuşirin* (oğlan), *əliboş* (kişi), *qarnıyoğun* (kişi), *qolugüclü* (adam), *əliəyri* (uşaq), *meymunabənzər* (insan), *ağlagəlməz* (hadisə) və s.

10. Birinci tərəfi say, ikinci tərəfi sadə isimlərdən ibarət olur: *bəşguşə* (ulduz), *bəşmərtəbə* (ev). Bu cür mürəkkəb sifətlərin ikinci tərəfi daha çox düzəltmə sifətdən ibarət olur. Məs.: *bəşguşəli* (ulduz), *dördbucaqlı* (otaq), *altıyanlı* (fiqur), *ontəkərli* (maşın) və s.

11. Azərbaycan dilində mənsubiyyət şəkilçili *alt*, *yan*, *ara*, *qabaq* köməkçi adlarının ikinci tərəf kimi işləndiyi – ikinci növ ismi birləşmələrdən düzələn mürəkkəb sifətlər də vardır: *sətir-altı* (fikir), *rayonlararası* (müşavirə), *bayramqabağı* (yarış), *hə-yətyanı* (sahə), *seçkiqabağı* (yığıncaq) və s.

Qədər, *kənar*, *üst*, *yana*, *bab*, *fənd*, *orta* sözləri ilə də mürəkkəb sifətlər düzəlir: *məktəbəqədər* (tərbiyə), *məktəbdənkənar* (oxu), *dağüstü* (park), *ağayana* (adam), *ortabab* (kəndli), *qocafəndi* (yemək) və s. (1, 99-101)

SİFƏTİN SUBSTANTİVLƏŞMƏSİ

Sifətlərdə isimləşmə – substantivləşmə meyli çox güclüdür. Bir vaxtlar məktəb dərsliklərində sifətlər «əsli sifətlər» və «nisbi sifətlər» kimi iki qrupa ayrılırdı. Sonralar bu cür bölgü elmi qrammatikalara da yol tapdı. (1, 115) Əsli sifətlər dedikdə saf sifət kimi işlənənlər, nisbi sifət dedikdə substantivlik keyfiyyəti qazanan sifətlər nəzərdə tutulurdu. *Qəhrəman təyyarəçi burada-dır* əvəzinə, *Qəhrəman buradadır* - cümləsindəki *qəhrəman* sözü nisbi sifət hesab olunurdu. (Prof.Ə.Dəmirçizadə nisbi sifətlər dedikdə düzəltmə sifətləri nəzərdə tuturdu. *Bax*: 5,58) Lakin təd-

ricən nitq hissələrində keçid prosesləri öyrənildikcə bu cür sifətlərin isimləşmiş sifətlər olduğu aydınlaşdı. (3,59-61;6,54-89)

Konversiya, başqa sözlə, keçid prosesi elə bir prosesdir ki, bu prosesdə bir nitq hissəsi öz xüsusiyyətlərini saxlamaqla başqa bir nitq hissəsinin xüsusiyyətlərini də qazanmış olur. Demək olar ki, bütün əsas nitq hissələrində, köməkçi nitq hissələrində və əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələri arasında konversiya mövcuddur. İsimlər atributivləşmə-adyektivləşmə ilə sifət keyfiyyəti, sifətlər substantivləşməklə isim, adverbiallaşmaqla zərf xüsusiyyəti qazanır, saylar əvəzlilikləşə bilər, substantivləşə, adverbiallaşa bilər. Fəllər fəli bağlama şəkilçilərinin köməyi ilə adverbiallıq, məsdər şəkilçisinin köməyi ilə substantivlik, fəli sifət şəkilçiləri vasitəsilə atributivlik keyfiyyəti qazanır, bir sıra əsas nitq hissələri qoşmaşaşır, modallaşır, bağlayıcılar ədatlaşır və s.

S u b s t a n t i v l ə ş m ə - maddi varlığa, materiyaya xas olan əlamətin, keyfiyyətin dildə maddi varlığı, materiyanı əvəz etməsi hadisəsinə deyilir.

Substantivləşmə özünü sifət, say, işarə əvəzlilikləri və fəli sifətlərdə daha çox göstərsə də, az-çox başqa nitq hissələrini də əhatə edir. Dil kitablarında hətta köməkçi nitq hissələri də asanlıqla substantivləşir; məs.: ***Amma, ancaq, lakin, fəqət qarşılaşdırma bağlayıcılarıdır. Çünki səbəb bağlayıcısıdır. Əfsus, əhsən, dəhşət törəmə nidalarıdır*** və s. kimi cümlələrdə ***amma, ancaq, lakin, fəqət, çünki, əfsus, əhsən, dəhşət*** sözləri isimləşərək mübtəda vəzifəsində işlənmişdir.

Substantivləşmə müxtəlif şəraitdə, müxtəlif səbəblərlə olmaqədər təzahür etsə də, sifətin substantivləşməsi, başlıca olaraq, əlamət, keyfiyyət bildirən sözün, yəni sifətin əşya bildirən sözü - ismi əvəz etməsi, əlamət, keyfiyyət mənasını saxlamaqla yanaşı, əşya mənası da kəsb etməsi əsasında yaranır. Məsələn:

Cavanlar özlərini ***qocalara*** göstərib daha cəld işləyirdilər.

Dəlinin ağlına bələddir hər kəs,

Ondan bu incilər saçıla bilməz. (N.)

Ey gözüm, ey canım!

Get məktəbə, ***cavanım!*** (S.)

Məlumdur ki, sifətlər bir saf sifət kimi işləndikdə, əşyanın əlamətini və ya keyfiyyətini bildirdikdə cəmlənməz, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməz və hallanmaz. Sadəcə olaraq aid olduğu

ismə yanaşar. İdarə, uzlaşma əlaqələrinə girə bilməz. Yuxarıdakı misallarda isə **cavan** sözü (1-ci misal) sifət olmasına baxmayaraq, cəm şəkilçisi qəbul etmişdir, adlıq haldadır, **işləyirdilər** xəbərini uzlaşma yolu ilə özünə tabe etmişdir. Həmin cümlədəki **qocalara** sözü kəmiyyət və hal şəkilçisi qəbul etmişdir, **göstərib** feli bağlaması vasitəsilə idarə olunmuşdur. İkinci misalda **dəli** sifəti yiyəlik halın şəkilçisini qəbul edərək **ağıl** sözü ilə uzlaşma-idarə əlaqəli birləşmə (*dəlinin ağlına*) yaratmışdır. Son misalda **cavan** sözü mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş və mənsubiyyət birləşməsinin ikinci tərəfi kimi işlənmişdir. Bunlar qeyd etdiyimiz sifətlərin isim xüsusiyyəti kəsb etməsi, substantivləşməsi ilə əlaqədardır. Misallara diqqət yetirsək, görürük ki, həmin sifətlərdən sonra gəlməli olan isimlər işlənməmiş, düşmüş, həmin isimlərə məxsus morfoloji əlamətlər isimlərin mənasını da özündə ehtiva edən sifətlərin üzərinə köçürülmüşdür. Bu cür proses substantivləşmə hesab olunur. Substantivləşmiş sözlərdən sonra işlənməli olan, lakin substantivləşmə nəticəsində işlənməmiş isimləri bərpa etmək, öz yerinə gətirmək də olar:

Cavan oğlanlar özlərini **qoca kişilərə** göstərib daha cəld *işləyirdilər*.

Dəli adamın ağlına bələddir hər kəs,

Ondan bu incilər saçıla bilməz.

Ey gözüüm, ey canım!

Get məktəbə, **cavan oğlum!**

Göründüyü kimi, sifətlər substantivlik (əşya bildirmə) keyfiyyətini tam itirmiş, ismə məxsus olan kəmiyyət, mənsubiyyət, hal şəkilçiləri öz yerinə – isimlərin üzərinə qayıtmışdır. Deməli, sifətlərin kəmiyyət, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etməsi və hallanması onların substantivləşməsi ilə bağlıdır.

Sifətin cümlədə mübtəda və ya tamamlıq vəzifəsində işləmə bilməsi də onun substantivləşmə keyfiyyəti ilə bağlıdır. Mübtəda əşya bildirən, hallana bilən və adlıq halda olan sözlərlə ifadə olunur. Sifət bu keyfiyyətləri qazanaraq, yəni substantivləşərək adlıq halda işləmə bilməklə mübtəda vəzifəsində çıxış edə bilər. Eləcə də tamamlıq vəzifəsində işlənmək üçün substantivləşərək hallana bilməli, idarə olunma keyfiyyəti qazanmalıdır. Həqiqətdə də sifətlər yalnız bu yolla mübtəda və tamamlıq vəzifələrinə işləmə bilər. Məsələn:

-Ölkənizdə açılıbdırmı qiraətxanə?

-**Tazələr** açmış idi, qoyduq onu viranə. (S.)

O zaman **üzütüklülər, motalpapaqlı** və **büzmətumanlılar** zalın əksəriyyətini təşkil edərdi. (M.İ.)

Öldürməyin, amandır, **yaralını** öldürməzlər. (M.İ.)

Bu misallarda **tazələr, üzütüklülər, motalpapaqlılar, büzmətumanlılar** isimləşərək cəm şəkilçisi qəbul etmiş, adlıq halda mübtədə vəzifəsində işlənmişdir. **Yaralını** sözü təsirlik halda, vəsitəsiz tamamlıq vəzifəsindədir. Sifətlər isimləşərək tərkib daxilində də idarə oluna bilər; məs.: *Düz sözü eşitməyə qulaq gərək, yaxşını pisdən seçməyə göz gərək.* (M.İ.)

Sifətlərdə substantivləşmə müxtəlif keyfiyyətdədir, xüsusi intensiv işlənmə baxımından fərqlidir. Bir sıra sifətlər dildə çox vaxt substantiv vəziyyətdə işlənir. **Kar, kor, keçəl, topal, axmaq, tənbel, gözəl, cavan, qoca** sifətləri əksərən isimsiz işlənir. *Kar adamdır, kor adamdır, keçəl adamdır* deyilmir, adətən, *karın, korun, keçəlin, gözəlin, topalın hərəkətinə bax* – deyilir. Həç bir nağılda «Keçəl adamın nağılı» ifadəsinə rast gəlmək olmaz, «Keçəlin nağılı» deyilir. Bu cür sözlərdə substantivləşmə bir növ daimi xarakter daşıyır və belə sözlərin bir qismi tədricən isimlər qrupuna daxil olur. **Daşqın, sürücü, sağıcı, uçağan** və s. bir sıra isimlər belə əmələ gəlmişdir.

Sifətlərin əksəriyyətində substantivləşmə müvəqqəti xarakter daşıyır, fikrin qısa, yığcam, sürətli ifadəsi üçün isim ixtisar edilir və nitq prosesində sifət onun da məna və struktur xüsusiyyətlərini qazanır. *Ay kişi! Biz də bu işə soyuq baxırıq. Dərinlərə əl atmırıq ki, görək günah kimdədir* (Ə.V.) – cümləsində **soyuq** sözündən sonra «bir iş kimi», **dərin** sözündən sonra «yerlərə» sözləri ixtisar olunmuşdur. Yaxud: *Mən ayın sözünü kəsdim bir anlıq, Dedim çirkinlərdən danışma artıq.* (S.V.) *Əbilin o biri qardaşı Əhədi görəndə balaca da ayağa qalxır, böyük də* (İ.M.) – cümlələrində **çirkinlər, balaca, böyük** sözləri «çirkin adamlar», «balaca adamlar», «böyük adamlar» mənasındadır. Bu cür isimləşmə aşağıdakı cümlələrdə **ucaboylular, balacalar, ucalar, yaşılı, qırmızısı, sarısı, narıncısı, yaşlılar, ağsaqqallar** sözlərinə də aiddir: *Ucaboylular balacaların çiyinin üstədən baxır, balacalar ucaların böyründən başını çıxararaq maraqlı gözlərlə məşindən düşənləri seyr edirdilər.* (M.İ.) *Mahmudun bütün zəhnini qamaş-*

dıran o yaz yaşılı, qırmızısı, sarısı, narıncısı keçib getməmişdi.
(Elçin) *Yaşlılar, ağsaqqallar* bilirdilər ki, *Mirzə Güldəstənin* yeganə qardaşıdır. (İ.M.)

SİFƏTİN ADVERBİALLAŞMASI

Sifətlərdə substantivləşmə ilə yanaşı, adverbiallaşma meyli də güclüdür. Eyni bir sifət əşya bildirən sözdən əvvəl işlənib əşyanın əlamətini bildirdiyi kimi, iş, hal, hərəkət bildirən sözlərdən – fəllərdən əvvəl işlənərək hərəkətin də əlamətini bildirə bilər. Bu sonrakı prosesə adverbiallaşma deyilir.

Substantivləşmə dilçilikdə yaxşı dərk olunduğu, substantiv sözlər və o cümlədən sifətlər çox asan müəyyənləşdirilə bildiyi halda, adverbial sifətləri seçmək çətindir. Bunun mühüm bir səbəbi zərflərin zəif formalaşması və özünə məxsus əlamətlərinin zəifliyi ilə əlaqədardır. Zərflər lüğət ehtiyatı cəhətdən də zəifdir. Bunun da mühüm səbəbi vardır. İnsan tarixən maddi varlığı və onun əlamətlərini, keyfiyyətlərini daha tez müəyyən etmiş və adlandırmışdır. Hərəkətin əlamətini görmək nisbətən çətin olduğu, mücərrəd prosesin dərk olduğu üçün zərflər gec inkişaf etmişdir. Və daha mühüm başqa bir səbəb də, mücərrəd olsa da, hərəkətin xüsusiyyətlərinin maddi varlığın xüsusiyyətləri ilə uyğunluğudur. Maddi varlığın seçilən əlamətləri yaxşı və pis olduğu kimi, hərəkət də insana yaxşı və pis təsir bağışlayır. Obyektiv varlıq insanda gözəllik duyğuları doğurduğu kimi, insanın, digər canlı və cansız varlıqların hərəkəti də eyni duyğuları yarada bilər. Əşyanın əlaməti, keyfiyyəti ilə hərəkətin əlamət və keyfiyyəti arasındakı yaxınlıq, uyğunluq əşyaya məxsus əlamət, keyfiyyət bildirən sözlərin hərəkətə aid edilməsinə də səbəb olur. Belə ki insan hərəkətin bu və ya digər keyfiyyətini öyrəndikcə yeni leksik vahidlərə ehtiyac duymamış, çox vaxt öz leksikonunda artıq çox qədimdən mövcud olan uyğun leksik vahidlərdən istifadə etmiş, nəticədə əksər sifətlər eyni zamanda hərəkətin əlamətini bildirən zərf məqamında işlənməli olmuşdur. Bu, əslində, adverbiallaşmadır. Odur ki müasir dilçilikdə həqiqi zərflərlə adverbial sifətlər fərqləndirilmir. İllərdən bəri mübahisə törədən *Yaxşı tələbə yaxşı oxuyar* – cümləsindəki **yaxşı** sözləri məktəb dərslərində **tə-**

ləbə sözündən əvvəl sifət, **oxuyar** sözündən əvvəl zərf hesab olunur. «Azərbaycan dilinin qrammatikası», «Müasir Azərbaycan dili» kitablarında da bu prinsip əsas götürülmüşdür. Lakin faktlar aşkar şəkildə göstərir ki, isimdən əvvəl təyin, feldən əvvəl zərflilik vəzifəsində işlənən bu cür sözləri sintaktik vəzifə əsasında fələ aid olduqda həmişə zərf hesab etmək doğru deyildir. Bu prinsipin yanlış olduğunu ilk dəfə prof. Ə. Dəmirçizadə görmüş, bu cür sözlərin yalnız sintaktik vəzifəyə fərqləndiyini, nitq hissəsi kimi sifətlərdən ibarət olduğunu xüsusi qeyd etmişdir. (5, 56) Bu cür sözlərin dərəcə əlamətləri qəbul etməsi də (*O lap yaxşı oxuyur, çox gözəl danışır. Çox yekə danışma, oğul! Bu şəkil çox əla çəkilib* və s.) onların sifət olduğunu göstərir. Bu cür çətinlik qarşısında qalaraq, bəzi dilçilər zərflərin də dərəcələr üzrə dəyişməsindən danışmışlar.

Beləliklə, bir sıra sifətlərin zərf məqamında işlənməsi, hərəkətin əlamətini bildirməsi təbiidir. Hec insan da hərəkətin əlamətini bildirmək üçün bu qədər yeni sözə ehtiyac duymur. Adverbiallaşma yerinə düşür və zərflilik vəzifəsi sifəti zərf məqamına yerləşdirir. Adverbial sifətlər öz əlamət, keyfiyyət məzmununu saxlamaqla yanaşı, yeni xüsusiyyət – zərf xüsusiyyəti qazanır.

Substantivləşmə ilə adverbiallaşmanın struktur fərqi var. Substantivləşmədə sifət özündən sonrakı sözü – ismi itirir, özü ya tabe edən, ya da tabe olan sözə çevrilir, ya mübtədə vəzifəsində işlənərək feli xəbəri özünə tabe edir, yaxud da yönük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarından birinə düşərək fel vasitəsilə idarə olunur. Məsələn:

Arıx heyvanlar aranda qalır – Arıxlar aranda qalır.

Arıx heyvanları aranda saxlayıblar – Arıxları aranda saxlayıblar – cümlələrində **arıx** sözü isimləşərək mübtədə və tamamlıq vəzifələrində işlənmişdir, substantivləşmə aydın şəkildə müşahidə olunur.

Adverbiallaşmada isə sifət ismin başı üzərindən adlayaraq felin qarşısına düşür, lakin heç bir struktur dəyişikliyə uğramır, öz natural formasında - isimlərə yanaşdığı kimi, fələ yanaşmış olur: *Gözəl qız danışır – Qız gözəl danışır.*

Kürəyi küpün ağzı girdəliyində *qapqara qaralmışdı* – Sofi közərən ocağın işığında küpün bu *qapqara yerini* görəndə birdən-birə tamam yumşaldı. (Elçin)

Eyni cümlədə: Buludlar **qıpqırmızı** qızarmışdı və bu lopa-lopa **qırmızı** buludlar göz işlədikcə uzanan **bozumtul** çöllükdə **bozumtul-qırmızı** bir dünya yaratmışdı və elə bil ki, bu **bozumtul-qırmızı** dünyada heç vaxt canlı bir məxluq olmamışdı. (Elçin)

Hətta eyni söz isimdən əvvəl də öz yerində qala bilər: **Gözəl** qız **gözəl** danışır.

Sifətlər adverbiallaşmış olduqda onunla fəl arasında *şəkil-də, tərzdə, vəziyyətdə* sözləri və ya adverbiallaşarkən üzərindən keçdiyi isim zəif şəkildə olsa da, təsəvvür edilə bilər:

O, yaxşı oxuyur – O. yaxşı (kitab, mahnı) oxuyur

O, gözəl danışır – O, gözəl (bir nitq ilə) danışır.

Yekə danışma, oğul! – Yekə (söz) danışma, oğul!

Lakin adverbial sifətlərin hamısında bu cür əməliyyat aparmaq mümkün olmadığı kimi, buna elə bir ehtiyac da yoxdur. *Əbil bərk qəzəbləndi* - cümləsində **bərk** sözünün sifət olduğuna şübhə yoxdur. Lakin **qəzəbləndi** sözündən əvvəl hansı ismin buraxılmış, üstündən keçilmiş olduğu təsəvvür edilmir. Amma ümumən sifətlərlə həqiqi zərfləri fərqləndirməyin bir mühüm meyarı ola bilər: həqiqi sifətlər tələffüz zamanı özündən sonra isim, həqiqi zərflər tələffüz zamanı özündən sonra fəl tələb edir. Məs.:

Sifət kimi

gözəl (adam)

ağıllı (uşaq)

böyük (yazıçı)

təbii (insan)

qırmızı (parça)

isti (su)

cəsur (döyüşçü)

uca (çinar)

Zərf kimi

cəld (qaçmaq)

yavaş (yerimək)

asta (addımlamaq)

sakit (addımlamaq)

qəhrəmancasına (vuruşmaq,

mərdliklə (döyüşmək)

dinc (oturmaq)

SİFƏTİN DƏRƏCƏLƏRİ

Müxtəlif əlamət, keyfiyyət dəyişmələrini ifadə etmək üçün sifətlərin düşdüüyü şəkillərə sifətin dərəcələri deyilir.

Sifətləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən ən mühüm əlamət onun dərəcə əlamətləri sayılır. Əşyaya xas olan əlamət və

keyfiyyətin dəyişməsi, yəni onun adi normativ vəziyyətdən aşağı və ya yuxarı səviyyəsinin dildə ifadəsi onun dərəcələrini yaradır. Sifətlər vasitəsilə ifadə olunan əlamət və keyfiyyət iki istiqamətdə dəyişə bilər – ya artır, ya da azalır. Obyektiv aləmin özündən irəli gələn bu xüsusiyyət eyni zamanda danışanın subyektiv münasibəti ilə də bağlı olur. Məs.:

Burası *təbii* bir haldır, *qəmli, kədərli* adamların gözündə *ən qiymətli* cəvahir *adi* bir daşdan *daha alçaqdır*. (O.) Divar dibində *qotazlı* mitəkkələr, *iri* balıqlar, *qalın* döşəklər qoyulmuşdu. (F.K.) Yanaqlarında *qırmızımtıl* ləkələr əmələ gəldi. (İ.Ş.)

Bu misallardakı sifətlərin bəzilərində əlamət, keyfiyyət adi normativ səviyyədədir: *təbii, qəmli, kədərli, qotazlı, iri, qalın*. Bir qismində keyfiyyət adi səviyyədən yüksəkdir: *ən qiymətli, daha alçaq*. Son misalda əlamət aşağı səviyyədə ifadə olunmuşdur: *qırmızımtıl* - qırmızı deyil, onun zəif çalarıdır.

Sifətin əlamət, keyfiyyət dəyişmələrindən bəhs edərkən həndəsi həcm, formanın böyüməsi və ya kiçilməsi əlamətin artması və ya azalması kimi dərk olunmur. Zahirən elə görünə bilər ki, *lap şirin, lap uzun, lap böyük* əlamətin, keyfiyyətin çoxalması, *lap acı, lap gödək, lap kiçik* əlamətin azalması deməkdir. Əslində isə, şirin də, acı da, uzun da, gödək də, böyük də, kiçik də bir keyfiyyəti, bir əlaməti bildirir və ona görə də bu sözlərə *lap* ədatını artırmış olduqda əlamət mənfəyə və ya müsbətə doğru olmasından asılı olmayaraq artmış, çoxalmış olur. Ona görə də qrammatika üçün *ən yaxşı, ən pis, ən dadlı, ən dadsız, ən uğurlu, ən uğursuz, ən gözəl, ən çirkin* sözlərinin fərqi yoxdur və bunların hamısı çoxaltma dərəcəsidir. (3, 70)

Əlamətin, keyfiyyətin dərəcəsi müqayisə əsasında yaranır. Belə müqayisə iki cür ola bilər.

Əlaməti, keyfiyyəti müqayisə olunan əşya meydanda olduğu kimi, onun müqayisə edildiyi əşya da meydanda olur. Məsələn: *Bu alma o almadan şirindir* – cümləsində müqayisə edilənlə müqayisə obyektı məlumdur. Lakin əksərən müqayisə olunan əşyaların hər ikisi meydanda olmur. Məsələn: *Bu, çox şirin almadır*. Birinci halda iki əşyanın keyfiyyəti müqayisə olunduğu üçün müqayisə konkretidir. İkinci halda isə sadəcə *şirin* sözündə nəzərdə tutulan əlamətdən yüksək əlamət ifadə olunduğundan müqayisə mücərrəddir, abstraktdır. (5, 65) Konkret müqayisə sözlərin

əlaqəsi yolu ilə əmələ gəldiyindən sintaktik hadisə hesab olunur və ondan morfolojiyada geniş bəhs olunmur. Mücərrəd müqayisələr morfoloji yolla – bir sıra şəkildə, ədatların, miqdar və dərəcə zərflərinin köməyi ilə əmələ gəlir və morfolojiyada belə əlamət dəyişmələrindən bəhs olunur. Yeri gəldikcə konkret müqayisələr haqqında da danışılır.

Dərəcələr üzrə dəyişmək sifətin mənasından asılıdır və daha çox sadə – əsl sifətlərə aiddir. Düzəltmə və xüsusən mürəkkəb sifətlərdə dərəcə əlaməti qəbul edərək dəyişmə halları məhduddur.

Sifətin üç dərəcəsi var: *adi dərəcə*, *azaltma dərəcəsi*, *çoxaltma dərəcəsi*.

Adi dərəcə. Sifətin adi dərəcəsi qeyri-müəyyən, dərəcə ölçüsü olmayan bir dərəcədir. Yəni adi dərəcədə olan sifətlər əlaməti, keyfiyyəti normal səviyyədə, olduğundan, gözlə görül-
düyündən, duyğu orqanları ilə dərk olunduğundan az və çox əks etdirməyən dərəcədir. Bu dərəcənin ifadə etdiyi əlamət, keyfiyyət nisbi və şərtdir. Məsələn, biz *qara*, *şirin*, *qırmızı* sifətlərini adi dərəcədə olan sifətlər hesab edirik. Əslində isə, *qara*, *qırmızı*, *şirin* sözlərinin ifadə etdiyi əlamətin, keyfiyyətin dəqiq və mütləq ölçüsü yoxdur. Təbiətdə iki bir-birinin tam eynini təşkil edən cismnin olmadığını bilirik. Bu cəhət eyni dərəcədə əşyaya məxsus əlamətə, keyfiyyətə də aiddir. Belə ki iki ağ kağız, iki qırmızı parça, iki şirin meyvə bir-birindən mütləq az-çox fərqlənməlidir və fərqlənir də. Lakin qeyd etdiyimiz əlamət və keyfiyyət fərqi nəzərə cərpacaq dərəcədə olmadığı, biz adi baxışla onları fərqləndirə bilmədiyimiz üçün hər iki kağıza *ağ kağız*, hər iki parçaya ümumi şəkildə *qırmızı parça*, hər iki meyvəyə *şirin meyvə* deyirik. (3, 70) Bunlar göstərir ki, adi dərəcənin mütləq həddi yoxdur. Bu dərəcənin şəkli əlaməti də yoxdur. Odur ki dərəcə əlaməti olmayan bütün sifətlər adi dərəcədə hesab olunur. Bəzən bu dərəcəyə *sıfır dərəcə* də deyilir. Adi dərəcə azaltma və çoxaltma dərəcələri üçün çıxış nöqtəsi hesab olunur.

Azaltma dərəcəsi. *Sifətin azaltma dərəcəsi əlamət və keyfiyyətin adi dərəcədən az və aşağı olduğunu bildirir.* Azaltma dərəcəsi əlamətin kiçik deyil, az olduğunu göstərir, odur ki onu ki-

çiltmə dərəcəsi deyil, azaltma dərəcəsi adlandırmaq daha doğrudur. (5, 66)

Sifətin azaltma dərəcəsi iki üsulla əmələ gəlir:

1. *Morfoloji üsulla*;

2. *Sintaktik üsulla*.

1. M o r f o l o j i üsul dedikdə, azaltma dərəcəsinin, yəni əlamət və keyfiyyətin adi normadan az olduğunu morfoloji yolla ifadəsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində bir sıra şəkilçilər var ki, onları sifətlərə artırmaqla əlamətin, keyfiyyətin adi normadan az olduğunu ifadə etmək olur. Bu şəkilçilər leksik-qrammatik şəkilçilərdir, çünki müəyyən dərəcə sifətlərin mənasına da təsir edir. Digər tərəfdən, leksik şəkilçilər kimi, bunları da bir kateqoriyadan olan bütünq sözlərə – sifətlərə artırmaq olmur.

Azaltma dərəcəsi aşağıdakı şəkilçilərin vasitəsilə yaranır:

-imtil, -imtil, -umtul, -ümtül şəkilçisi; məs.: *qırmızıimtil, ağimtil, sarıimtil, bozumtul, göyümtül* və s.

-imtraq, -imtraq, -umtraq, -ümtraq şəkilçisi; məs.: *ağımtraq, sarımtraq, qırmızıimtraq, bozumtraq, göyümtraq*.

Rəng bildirən sifətlərə artırılan bu şəkilçilərin hər ikisi saitle bitən sözlərdə ilk saitini itirir: *qırmızı-mtil, sarı-mtil; sarı-mtraq, qırmızı-mtraq*.

-imsov, -ümsov şəkilçisi: *ağımsov, göyümsov*.

-sov şəkilçisi: *dəlisov, uzunsov*.

-şın şəkilçisi: *qaraşın, sarışın*.

-raq, -rək şəkilçisi: *tösmərək, gödərək, yaxşıraq*.

Q e y d. Şivələrdə *gödək* əvəzinə, *güdə* sözü işlənməkdədir. Lakin bu söz ***gödəkrək*** şəklində də təsəvvür edilə bilər.

Göründüyü kimi, bu şəkilçilər çox məhdud şəkildə, hər biri bir neçə sifətlə işlənməkdədir. Hər sifətin də bu cür şəkilçiləri qəbul edərək dəyişməsi mümkün deyildir. Məsələn, **-raq** şəkilçisi XIX əsrdə məhsuldar bir şəkilçi kimi işlənmişdir: *Elmü kamahın təhsilini hamı işlərdən əzizraq say, ondan ötrü ki hamı işlər onun vasitəsilə müyəssər olar*. (A.Bakıxanov)

Şəkilçi indi məhdudlaşaraq bir neçə sözdə qalmışdır.

2. S i n t a k t i k üsulla sifətlərin azaltma dərəcəsini ifadə etmək üçün aşağıdakı vasitələrdən istifadə edilir:

Az, bir az, bir qədər dərəcə zərflərinin sifətlərdən əvvəl işlədilməsi ilə; məs.: *az maraqlı, az yaxşı, bir qədər sarı, bir az isti, bir qədər soyuq, bir az naxoş*.

Ala sözünün sifətlərin əvvəlinə artırılması ilə: *ala-çiy, ala-yarımçıq, ala-sütül, ala-babat, ala-açıq, ala-sarı, ala-qırmızı*.

Açıq sözünün sifətlərin əvvəlinə artırılması ilə: *açıq sarı, açıq qırmızı, açıq yaşıl, açıq narıncı, açıq göy*.

Təhər sözünün sifətlərə əlavə edilməsi ilə: *sarı təhər, qırmızı təhər, ağ təhər, babat təhər, yaşıl təhər*.

Misallar: Mirzə minnətdarlıq yağan baxışlarını Qədirin *qaramtul* üzündə gəzdirdi. (İ.M.) Onda da hava *bir az sərintəhər idi*. (İ.M.) Belə fikirləşəndə *alaqaranlıq* zal Xankişinin başına fırlandı. (İ.M.) Mirzənin sağ yanındakı partada alagöz, *sarışın* bir qız oturardı. (İ.M.) Onun əynində qolları çiyinə qədər açıq, *qaramtul don* var idi. (İ.Ə.) Onların oturduğu yer *bir az hündür idi*. (İ.M.) Onda da hava *sərintəhər idi*, yer-yurd xəzəllə dolu idi. (İ.M.)

Çoxaltma dərəcəsi. *Sifətin çoxaltma dərəcəsi əlamətin, keyfiyyətin adi dərəcədən çox olduğunu, artıq olduğunu bildirir.* Bu dərəcə əlamət və keyfiyyətin son həddini göstərir, lakin maddi varlığın özü kimi, əlamət, keyfiyyət də hüdudsuz olduğundan «son hədd» anlayışı nisbi sayılır.

Əlamətin, keyfiyyətin çox olduğunu, adi normadan artıq olduğunu ifadə etmək üçün də iki üsuldən istifadə olunur:

1. *Fonosintetik üsul;*

2. *Sintaktik üsul.*

1. F o n o s i n t e t i k üsulla əlamətin, keyfiyyətin çox olduğunu bildirmək üçün sifətin ilk iki səsinə (bir samit, bir sait) *m, p, s, r* səslərindən biri əlavə edilir və sifət yenidən bütövlükdə təkrar olunur. Məs.: *qırmızı - qıpqırmızı*.

Qeyd edilən samitlərdən ikisi – *s* və *r* samitləri məhdud işlənir və cəmi bir neçə sözdə özünü göstərir: təmiz - *tərtəmiz*, *qoca* - *qosqoca*, *doğru* - *dosdoğru*.

M və *p* samitləri nisbətən çox işlənir. Bunların işlənməsinə qayda vardır. Söz saitlə bitdikdə *p* samitindən istifadə edilir:

sarı – sapsarı

qırmızı – qıpqırmızı

qara – qapqara
balaca - bapbalaca

Sifət samitlə bitdikdə **m** samitindən istifadə olunur:

yaşıl – yamyaşıl
göy – gömgöy
nazik – namnazik
böyük – bömböyük
gödək - gömgödək

Bu qaydanın pozulduğu hallara da rast gəlmək olur: *isti – imisti, soyuq – sopsoyuq*. İki cür işləndiyi hallar da var. Məs.: yazıçı İ.Əfəndiyev **dupduru** əvəzinə **dumduru** işlətmişdir: Mən yerə çöküb bulağın **dumduru** və buz kimi soyuq suyundan iki qoşa ovuc içdim. (İ.Ə.) (*Ağ* sözü **ağ-ap-ağ – ağappaq** şəklində dəyişir.)

S i n t a k t i k üsulda aşağıdakı qüvvətləndirici ədatlardan istifadə edilir:

Ən ədatının sifətlərdən əvvəl işlədilməsi ilə: *ən gözəl, ən yaxşı, ən dadlı, ən münasib, ən kamil, ən əziz* və s.

Ən ədatı xalis Azərbaycan sözü olub, qədim Şumer – Aratta göy allahı An`ın adındandır.

Daha ədatının sifətlərdən əvvəl işlədilməsi ilə: *Daha səmi-mi, daha düzgün, daha real, daha açıq, daha çətin, daha istəkli*.

Lap ədatının sifətlərdən əvvəl işlədilməsi ilə: *lap gözəl, lap əziz, lap mehriban, lap üstün, lap təsirli, lap aydın*.

Q e y d. **Lap** ədatı başqa nitq hissələrinə də aid olur; məs.: O, Təbrizə gələcəkdi, *lap elə həşt-behişti fəth edəcəkdi*. (Elçin)

Daha ədatında əlamətin üstünlüyü mənası da güclüdür. Bəzən əlamət **da** ədatının artırılması ilə daha da gücləndirilmiş olur: *daha da gözəl, daha da ləyaqətli, daha da çirkin*.

Çox sözünün sifətlərdən əvvəl işlədilməsi ilə: *çox uca, çox düzgün, çox alçaq, çox soyuq, çox tutarlı, çox mədəni, çox rahat*.

Düm ədatının sifətlərdən əvvəl işlədilməsi ilə: *dümağ, dümyaşıl, dümqırmızı, dümsarı*.

Tünd sözünün sifətlərdən əvvəl işlədilməsi ilə: *tünd qırmızı, tünd yaşıl, tünd qara, tünd narıncı*.

-ca ədatının sifətlərə artırılması ilə: *bolluca, yaxşıca, körpəcə, aydınca, ehmalca.*: Sağıcı Bağdagül bacını tanımırsan? ***Na-zikə*** bir arvaddır.(İ.Ə.)

Prof.Ə.Dəmirçizadə göstərir ki, «Ümumiyyətlə, bu və ya digər dərəcə anlayışını ifadə etmək üçün bəzi tərkib və cümlələr-dən də istifadə olunur: *olduqca böyük, son dərəcə azğın, dedikcə qəşəng, gözəldən də gözəl, ceyran kimi gözəl, arslan kimi qüv-vətli, nə gözəl, nə xoş, nə qədər səfali, necə də ahəngdar...*» (5, 67) Bunların bir çoxu, əslində, miqdar-dərəcə zərflərinin və bir sıra digər zərflərin əlamət bildirən sözlərə artırılmasından ibarətdir. Lakin faktik olaraq eyni zamanda əlamətin gücləndirilmə-si, şiddətləndirilməsi vasitələridir.

Misallar: Birdən-birə dünyanın ***ən dəhşətli, ən müdhiş*** bir xəbəri çağa səsi gələn otaqdan həyətə yayıldı. (Elçin) Baş, saq-qalı, sinəsinin, qollarının tükləri ***ağappaq idi***. (Elçin) Ceyranı Təbriz saraylarına yaxınlaşdıran ***dümdüz***, hamar yolun başlanğıcı idi. (Elçin) O, dünyanın ***daha böyük*** şəhərlərini arzulayırdı. (Elçin) Kitabların söylədiyi aləmdə yaşamaq ***bomboş, qupquru*** yumurtanın içində yaşamaq imiş.(Elçin) Qəmərbanu özünü dünya-nın ***ən ləyaqətsiz*** anası hesab etdi.(Elçin) Göy, elə bil, ***çox güclü*** bir ahənrüba idi. (Elçin) Mahmudun solğun bənizi pəncərədən düşən ay işığında ***o qədər işıqlı, o qədər nurlu idi ki***. (Elçin) O məhz bu anda mənə ***fövqəladə dərəcədə gözəl*** göründü. (İ.Ə.) Nəhayət, qarı əriyib getmiş güneylərdə təzə-təzə baş qaldıran ***yamyaşıl otlar*** göründü.(İ.Ə.) Dan yeri qızarıb, ***gömgöy*** səma işıqlanırdı.(İ.Ə.) Güləbətinin çiynlərinə qədər çılpaq qolları ***həddin-dən artıq qəşəng idi***.(İ.Ə.) Uşaqlar kəhrəba kimi balı olan ***sap-sarı şanılardan*** hərəsi birini götürüb yeməyə başladı. (İ.Ə.) Mən ***son dərəcə əzgin idim***.(İ.Ə.) Əl vuranda kağız kimi xışıldayan ***bəmbəyaz süfrəni*** görəndə Xankişi bu qənaətə gəldi ki, doğrudan da, gərək bura pul verib girəsən.(İ.M.) Sual ***o qədər yersiz, mə-nasız idi*** ki, kişi toyuğun budunu boşqaba qoydu.(İ.M.) Qartallı dərənin adamları ***olduqca zəhinli*** və tez başa düşəndirlər.(İ.Ə.)

Sifətlər adverbiallaşdıqda yenə dərəcə əlamətini saxlaya bilir; məs.: Oğlan ***qıpqırmızı qızardı*** və nəzərləri Güləbətinə zillənib qaldı. (İ.Ə.) Onun bu hərəkəti Səliməyə həmişə ***çox məzəli*** görünürdü. (İ.Ə.) Bu vaxt Camaatın arasından pırpızaqlı saçları ***ağappağ ağarmış*** bir qarı ortaya yüyürdü.(Elçin)

SAY ÜMUMİ MƏLUMAT

Əşyanın miqdarını və ya sırasını bildirən sözlərə s a y deyilir.

Say bir qrup sözdən ibarət olub, öz daxili məzmununa görə əşyanın miqdar və ya sırasını bildirir. Miqdar bildirənlərin morfoloji əlaməti yoxdur. Sıra sayları xüsusi şəkilçi vasitəsilə miqdar saylarından düzəlir. Miqdar sayları quruluşca sadə, düzəltmə və tərkibi olur. Tərkibi sayların xüsusi əlaqələnmə üsulları vardır. Miqdar sayları yaranış etibarilə sayıla bilən maddi varlığın bir əlaməti kimi yaranmışdır. Lakin minilliklər boyu substantiv formada işlənməklə artıq heç bir konkret əşyaya işarə etmədən mücərrəd mənə ifadə edə bilir. Buna baxmayaraq, əksər hallarda yenə əşya bildirən sözlə bağlı olur, əşyanın miqdarını konkret şəkildə, qeyri-müəyyən və ya kəsrlə ifadə edir. Substantivləşmə yolu ilə mücərrədləşdiyi üçün hallanır, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, cəm şəkilçisi ilə qeyri-müəyyən çoxluq ifadə edir. Adverbiallaşaraq hərəkətin kəmiyyətini bildirir. Cümlədə əsas sintaktik vəzifəsi təyindir. Substantiv və mücərrəd formada mübtəda, tamamlıq və xəbər vəzifələrində işlənir. Adverbiallaşdıqda zərflik vəzifəsində çıxış edir.

Sayın həm isimlərə, həm də sifətlərə oxşar cəhətləri vardır. İsimlər əşya adı bildirdiyi kimi, saylar da müəyyən kəmiyyət adlarını bildirir. Məsələn, *on* bir kəmiyyətin, *on beş* başqa bir kəmiyyətin adını bildirir. Ona görə də keçən əsrin əvvəllərində bizim qrammatika kitablarında saylar isim bəhsində, «ismi-ədəd» (ədəd bildirən isim) adı ilə verilmişdir.(2, 104) Sifətə uyğun cəhəti ondan ibarətdir ki, sifət kimi o da adətən isimlərdən əvvəl işlənərək onları təyin edir. Sifətlər əşyanı əlamət, keyfiyyət cəhətdən təyin etdiyi halda, say kəmiyyətcə, miqdar və sıra cəhətdən təyin edir.

Bu cür yaxınlıqlarına baxmayaraq, say isim və sifətlərdən təbii şəkildə fərqlənir. Bu fərq sayın lüğəvi mənası ilə bağlıdır. Lüğəvi mənasına, əşyanın miqdar və ya sırasını bildirməsinə görə say əşya adı bildirən isimlərdən, əşyaya məxsus əlamət, keyfiyyət bildirən sifətlərdən fərqlənərək xüsusi bir söz qrupu təşkil edir. Beləliklə, bir nitq hissəsi kimi, morfoloji əlamət cəhətdən

zəif olsa da, saylar lüğəvi mənasına görə başqa nitq hissələrindən ayrılır, seçilir.

Sayların inkişafı elə getmişdir ki, müasir ədəbi dilimizdə saylar hətta isimləri özünə tabe edə bilir: konkret miqdar bildirən saydan sonra işlənən isim cəmlənə bilmir. Məsələn: *10 adamlar, 5 kitablar* deyilmir.

Qeyd. İndi bir sıra dillərdə olduğu kimi, tarixən bizim dilimizdə də konkret miqdar saylarından sonra isimlər cəm şəkilçisi qəbul etmişdir; məs.:

*Yedi dəxi qızoğlanlar ay üzli,
Dişi inci kibi, gül şəhd sözlü.*(«DƏH»)

Qeyd etdiyimiz kimi, sayın əsas morfoloji əlaməti sıra sayı düzəldən **–inci, inci, -uncu, -üncü** şəkilçisidir. Məs.: *altmış-inci, doxsanıncı, bir-inci, on-uncu, doqquz-uncu, dörd-üncü, yetmiş-inci, üç-üncü* və s.

Say öz xalis mövqeyində, yəni yanaşma əlaqəsi ilə isimdən əvvəl işlənərək onun miqdarını, sırasını bildirdikdə cümlədə təyin vəzifəsində çıxış edir; məs.:

Məndən işıq alır min kənd, min şəhər.(S.V.)

Qoy açılın min bir çiçək,

Qızıl güldən ətir çəkək. (S.V.)

Əlli min gözəl var, əlli min əməl,

Düşmənin də olur, dostun da olur.(Ə.Q.)

Yüz dəli canımı ala bilmədi,

İndi bir ağıllı qəsdimə durub.(Ə.Q.)

Altıncı oğluna imam Cəfər Sadiğin adını qoydu. (Elçin)

İsimləşərək mənsubiyyət, hal, xəbərlilik şəkilçiləri qəbul edə bilir, tərkib daxilində olmadıqda cümlədə mübtəda, tamamlıq, xəbər vəzifələrində işlənir. məs.:

Üçümüz də fikirli görünürdük, üçümüz də papiroslarımızı yandırdıq.(İ.Ə.) **Çoxlarından** balaca olsa da, Ümid ləvərə deyildi.(E.M.) *İsrafilin yadına düşdü ki, toyuqlarının çıxartdığı on səkkiz cücədən cəmi yeddisi salamat qaldı.* (Elçin) Bu qoca adamlar öz **səksənlərinə** nə ilə gəlmişdi? (Elçin)

Aşağıdakı cümlələrdə saylar isimləşərək tərkib daxilində işlənmişdir:

*Mənim yüz yetmişə yaşım çatanda
Sənin altmışlaşan yaşına qurban.(S.T.)*

Dördüncünü qurtaranlar qonşu kəndə təhsillərini davam etdirməyə gedərdilər. (E.M.) *On bir* uşağı götürüb, *on ikincini* də gözləyə-gözləyə hara getmək olar? (Elçin)

Sayın aid olduğu isimlər yaygın mənaya malik olduqda, semantik cəhətdən konkret mənə ifadə etmədikdə əsas vurğu sayın üzərinə düşür və sayla isim birlikdə üzv olur; məs.:

Birinci addımda lovğalananlar

İkinci addımda yıxılacaqdır.(S.V.) – misralarından ikincisində *ikinci addımda* sözləri birlikdə zaman zərfliyi vəzifəsindədir.

Dediyimiz kimi, saylar substantivləşmədən mücərrədləşməyə qədər inkişaf yolu keçmişdir və ona görə də başqa dillərdə olduğu kimi, bizim dilimizdə də əşya bildirən söz olmadan, təklikdə işlənmə imkanlarına malikdir. *Beş dəfə beşin iyirmi beş edər, on dəfə beşin əlli edər* – kimi cümlələrdə *beş, on, əlli* sözlərinin arxasında konkret heç bir əşya düşünülür. Başqa cür desək, mücərrədləşmiş bu sözləri hər cür sayıla bilən materiyyaya aid etmək olar. Bu cəhətdən say sifətdən fərqlənir. *Böyük, ağ, isti* sözlərini hər cür əşyaya aid etmək olmaz. Amma *beş, on, əlli* sözlərini kəmiyyətindən asılı olaraq hər cür sayıla bilən əşyaların adına aid etmək olar. Burada məhdudiyyət ancaq əşyanın miqdarı ilə bağlı ola bilər.

Sayların bu cəhətini nəzərə alan idealistlər onun maddi aləmlə əlaqədar yaranmadığını, mücərrəd təfəkkürün məhsulu olduğunu iddia etmişlər. F.Engels buna cavab olaraq yazmışdır: «Saymaq üçün nəinki sayıla bilən şeylər olmalı, hətta bu şeyləri nəzərdən keçirərkən, onların sayından başqa, bütün digər xassələrini nəzərə almaq bacarığı da olmalıdır... İstər ədəd anlayışı, istərsə də fiqur anlayışı başda xalis təfəkkürdən əmələ gəlməmiş, ancaq xarici aləmdən götürülmüşdür».

Engels hətta sayların yazıdakı fiqurlarının da maddi varlıqdan götürüldüyünü, ilk say fiqurlarının əl və barmaqlar ilə bağlı olduğunu qeyd etmişdir.

Beləliklə, saylar substantiv və mücərrədləşmiş formada daha çox işlənir. Lakin onların əşya ilə bağlı ilkin forması da dilimizdə tam şəkildə qalmaqdadır. Substantiv formalar cümlədə

mübtədə, tamamlıq, xəbər ola bilir. Sayların mənsubiyyət və hal şəkilçisi qəbul edərək dəyişməsi də onların isimləşməsi ilə bağlıdır. Qaranlıqda *xeyli* getdim – cümləsində isə *xeyli* sayı adverbiallaşaraq zərflik vəzifəsində işlənmişdir.

İsimlərdən əvvəl işlənərək konkret miqdar bildirməsi və təklikdə işlənərək substantivləşməsi, mücərrədləşməsi nəticəsində bəzən miqdar sayları *konkret miqdar sayları*, *mücərrəd miqdar sayları* kimi iki qrupa ayrılmışdır. Substantivləşmə, mücərrədləşmə sayların cümlədəki mövqeyi və üslubi işlədilməsi ilə bağlı olduğundan bu cür bölgüyə ehtiyac yoxdur.

Dünya dillərində müxtəlif say sistemlərindən istifadə olunur. İyirmilik say sistemi də vardır: 10-dan 100-ə qədər 20-nin beş dəfə təkrarı ilə yaranır. Gürcü dilində *sammozda* – *üç iyirmi*, yəni 60 deməkdir. Tat dilində *sebistodəh* – *3 iyirmi + 10 = 70* deməkdir. (2, 106) Lakin müxtəlif dillərdə daha çox onluq say sistemindən istifadə olunur – say 10-dan 100-ə qədər on-on artır: *on, iyirmi, otuz, qırx, altmış* və s. Qədim şumer dilində beşlik say sistemi olub. (7, 109) Bu dildə *I* – beş deməkdir. *min* – 2, *üš* – 3 deməkdir. *İmin* – 7, *üš* – 8 deməkdir. Rus dilində, bizim dilimizdə, ingilis dilində 10-luq say sistemi sabitləşmişdir.

Say isimdən əvvəl gəldikdə dəyişməz, hallanmaz. İsim müstəqil olub dəyişir və hallanır.

Say sayılması mümkün olan əşyaların adları ilə işlənir. Bu cəhətdən bir sıra qeyri-müəyyənlik bildirən miqdar sayları (*az, çox, xeyli* və s.) müstəsnaıdır.

Sayın iki məna növü var: *1.Miqdar sayları; 2.Sıra sayları.*

MİQDAR SAYLARI

Miqdar sayları əşyanın miqdarını bildirir və nə qədər? neçə? suallarına cavab verir.

Miqdar sayının üç növü var:

- 1.Müəyyənlik bildirən miqdar sayları;*
- 2.Qeyri-müəyyənlik bildirən miqdar sayları;*
- 3.Kəsir sayları.*

Bəzən qeyri-müəyyənlik bildirən sayları və kəsir saylarını miqdar sayının növü deyil, sayın müstəqil növü hesab etmişlər.

Doğrudur, sayların bir qismi əşyanın konkret miqdarını deyil, qeyri-müəyyən miqdarını bildirir, bir qismi ədədin hissəsini bildirir, lakin bu xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, sayın qeyd etdiyimiz növlərinin hamısı ümumən miqdar bildirir, ona görə də bunlar miqdar saylarının növləri kimi öyrənilir.

MÜƏYYƏNLİK BİLDİRƏN MİQDAR SAYLARI

Miqdar saylarının bu növü əşyanın müəyyən, konkret miqdarını bildirir. Müəyyənlik bildirən miqdar sayları 1-dən başlayaraq sonsuzluğa doğru artır və ya sonsuzluqdan 1-ə doğru azalır.

Müəyyənlik bildirən miqdar sayları *sadə (əsli) və tərkibi* olmaqla quruluşca iki növə ayrılır. Başqa nitq hissələrindən say düzəlmir.

Müəyyənlik bildirən sadə miqdar sayları bir kökdən, bir morfemdən ibarətdir. Dilimizdə 22 müəyyənlik bildirən sadə miqdar sayı var: *bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan, yüz, min, milyon, milyard*. Bunlardan iyirmisi xalis Azərbaycan sözü, son ikisi alınmadır. Bunlardan əlavə, dilimizdə yüksək astronomik saylar da var, lakin onlar dildə az işlənir.

Göründüyü kimi, onluqlar da sadə miqdar saylarına daxildir, çünki tarixən mürəkkəb söz şəklində yaranmış olsalar da, artıq onları kök morfemlərə ayırmaq qeyri-mümkündür.

Sadə sayların birləşməsindən *tərkibi saylar* əmələ gəlir. Bu 22 sayın müxtəlif şəkildə birləşməsi yolu ilə dildə hər cür kəmiyyəti ifadə etmək olur. Müəyyənlik bildirən sadə sayların tərkibi say kimi birləşməsinin 10-dan 100-ə qədər bir üsulu, 100-dən yuxarı başqa üsulu var.

10-dan 100-ə qədər əvvəlcə onluqlar, sonra təkliklər işlənir: *on beş, iyirmi altı, otuz səkkiz, qırx beş, əlli üç, yetmiş iki, doxsan dörd* və s. 100-dən yuxarı əvvəlcə təklik, sonra yüzlik və ya minlik, sonra onluq və təklik işlənir:

iki yüz əlli beş

üç yüz otuz səkkiz

iki min üç yüz altmış iki

beş min beş yüz əlli yeddi

*iki milyon üç min iki yüz qırx iki
dörd milyard üç milyon beş min iki yüz səksən səkkiz*

Tərkibi saylar yanaşma üsulu ilə yaranır. Belə saylar ona görə mürəkkəb deyil, tərkibi say hesab olunur ki, mürəkkəb söz hüduduna sığmır. Doğrudur, iki sözdən də ibarət olanları vardır (onluq sayları), lakin yüzdən yuxarı getdikcə daha çox sözü əhatə edir. Digər tərəfdən, bunların sabit modeli yoxdur: onluqlar bir cür, yüzdən yuxarı başqa cür əlaqələnilir və sonda onluqlar təkrar olunur. Çox maraqlıdır ki, tərkibi saylarda hər cütlük ayrıca sintaqm vurğusu ilə tələffüz olunur: *iki min/ üç yüz/ əlli beş, beş milyon/ altı min/ üç yüz/ otuz səkkiz*. Bu cəhət göstərir ki, cütlüklər arasında yanaşma (birinci tərəfin ikinciyə yanaşması) daha möhkəmdir, sintaqmlar arası əlaqə ona nisbətən zəifdir.

Müəyyənlik bildirən miqdar sayları isimlərdən əvvəl işləndikdə sayla isim arasında *numerativ (ədədi) sözlər* işlənir: *cüt, baş, dəst, parça, nəfər, dənə, ədəd, tikə, nüsxə, cild, qatar, qətrə, top, göz, para* və s. Bu sözlər bir qədər müstəqilliyini itirmiş isimlərdən ibarətdir. Əksəriyyəti müstəqil isim kimi də işlənir.

Bunların hər birinin işlənmə məqamı var: *Onun üç göz otacağı var. Mən bir cüt ayaqqabı aldım. Bir tikə çörək yedim. Bir dəst göyörti aldım. Bir nəfər qonaq gəldi. Beş baş malımız var*. Bu sözlər əşyanın kəmiyyətinə təsir etmir. Yalnız *cüt* sözü müstəsnadır.

Müəyyənlik bildirən miqdar sayları içərisində dildə ən çox işlənəni *bir* sözüdür. *Bir* sözü müxtəlif məqamlarda işlədilir:

1. Əşyanın konkret və dəqiq miqdarını, miqdar saylarının birincisini bildirir: *Mən iki kitab yox, bir kitab istədim. Sənə min söz yox, bir söz dedim*.

2. Qeyri-müəyyənlik bildirən ədat kimi işlənir və bu məqamda ingilis dilindəki *a* artıqlını xatırladır: *Sənə bir söz demədilər ki? Mənə bir kitab ver*.

3. Qüvvətləndirici ədat kimi, sifətlərdən sonra işlənərək onların təyinlik dərəcəsini gücləndirir: *Böyük bir həyətdə iclasımız var*. (S.V.)

4. Zərflərdən sonra təkid bildirən ədat kimi işlənir: *Axşam bir bizə gəl*.

5. *Az, çox, xeyli, qədər, neçə* sözləri ilə birləşərək qeyri-müəyyənlik bildirən say düzəldir, qeyri-müəyyən miqdarı azaldır və ya çoxaldır: *bir az, bir çox, bir xeyli, bir qədər, bir neçə* və s.

6. *An, vaxt, zaman, gün, ay, dəfə* sözləri ilə birləşərək zaman zərfləri əmələ gətirir: *bir an, bir vaxt, bir zaman, bir saat, bir gün, bir dəfə* və s.

7. *Təhər, sayaq, cür* sözləri ilə birləşərək tərz zərfləri əmələ gətirir: *bir təhər, bir cür, bir sayaq* və s.

Bir sözü bəzən *-ca, -cə* ədatı ilə birləşərək işlənir: Bütün bu müddət ərzində Məryəm *bircə* dəfə keçmiş xatırladı. (Elçin) Sən ananın gözünün ağı-qarası *bircə* oğlusan. (İ.Ə.) Mahmudun da elə *bircə* sözü var idi. (Elçin)

QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK BİLDİRƏN MİQDAR SAYLARI

Miqdar saylarının bu növü əşyanın qeyri-müəyyən miqdarını bildirir. Əşyanın miqdarını bildirən bu saylar müəyyənlik bildirən miqdar saylarından fərqli, xüsusi lüğəvi vahidlərdir. Bunlar, başlıca olaraq, *az, çox, xeyli, bir az, bir qədər, o qədər, filan qədər* sözlərindən ibarətdir. Bəzən sayın bu növü ədatların iştirakı ilə düzəlir, ədatlar qeyri-müəyyən miqdarı artırır və ya azaldır: *lap az, lap çox, daha çox, daha az, olduqca az, çox az* və s.

Qeyri-müəyyənlik bildirən saylardan *az, çox, xeyli* sözləri daha intensiv işlənərkəndir.

Miqdar sayının bu növü quruluşca *sadə, düzəltmə* və *mürəkkəb* olur. Sadələri azdır, *az, çox, xeyli* sözlərindən ibarətdir.

Qeyri-müəyyənlik bildirən düzəltmə miqdar sayları konkret miqdar saylarının üzərinə *-larla, -lərlə; -larca, -lərcə* şəkilçilərini artırmaqla düzəlir: *onlarla adam, yüzlərlə kişi; onlarca qadın, yüzlərcə uşaq*.

Qeyri-müəyyənlik bildirən mürəkkəb miqdar sayları *bir* sözünün *az, çox, xeyli, neçə* sözləri ilə, *o, bu, filan, bir* sözlərinə *qədər* qoşmasının artırılması ilə düzəlir: *bir az, bir çox, bir xeyli, bir neçə, bu qədər, o qədər, filan qədər, bir qədər* və s.

Sayın bu növü də cümlədə təyin vəzifəsində işlənir. Məs.:

Onun sobada zəbanə çəkən ocağa zillənmiş gözlərində *minlərlə* qızıl nizələr sayışırdı. (İ.Ə.) *Bir qədər* sükutdan sonra

Şah sərt ifadə ilə Mikoladan soruşdu.(İ.Ə.) Camaatın ki sifətində **bu qədər** xoşbəxtlik var idi, bunun müqabilində Mahmudun sifətinin alışıb-yanması bir heç idi.(Elçin) Bu neçə gündə Xankişinin çinədanına **o qədər** söz yığılıb ki... (İ.M.) O gördü ki, **baş-altı** cavan oğlandı, hərəsi bir musiqi aləti sazlayır. (İ.M.)

Qeyri-müəyyənlik bildirən miqdar saylarından **az, çox, xeyli, bir az, bir xeyli, bu qədər, o qədər, bir qədər, filan qədər** sözləri hal, hərəkət, iş bildirən sözlərdən – fellərdən də əvvəl işləməyə bilər: **Bir qədər dincəldim. Xeyli danışdım. Çox gözlədim. Bir az mürgülədim** və s. Bu zaman həmin sözlər adverbiallaşmış olur və cümlə üzvü kimi zərflik vəzifəsində çıxış edir.

KƏSR SAYLARI

Miqdar sayının bu növü tamın, ədədin hissəsini bildirir. Müəyyənlik, konkretlik bildirən miqdar saylarından düzəlidir. Kəsr sayları çoxluq bildirən hər hansı bir sayın **-da, -də** yerlik hal şəkilçisini (canlı danışığda bəzən **-dan, -dən** şəkilçisini) qəbul edərək, azlıq bildirən və heç bir dəyişikliyə uğramayan bir sayla birgə işlənməsi yolu ilə yaranır; məs.: **altıda beş, beşdə bir = 5/6, 1/5** və s.

Çoxluq bildirən say əvvəl işlənir: **dörddə(n) bir, üçdə(n) iki** və s. Əslində, tarixən **-dan, -dən** şəkilçili forma daha düzgündür: **beşdən bir** dedikdə beş hissədən birinin götürüldüyü nəzərdə tutulur. Lakin **-da, -də** şəkilçili forma ədəbi dilimizdə sabitləşmişdir.

Kəsr sayları mürəkkəb quruluşa malikdir və substantiv saydır. Odur ki daha çox başqa sözlərlə birləşərək mübtəda, tamamlıq və xəbər vəzifələrində işlənir: **Məhsulun üçdə-biri** bizimdir. Biz **məhsulun üçdə-birini** sata bildik.

SIRA SAYLARI

Sıra sayı şəxsin, əşyanın, hadisənin sırasını bildirir və *neçənci? hansı?* suallarına cavab verir. Sıra sayları miqdar saylarının üzərinə **-ıncı, -inci, -uncu, -üncü** şəkilçisinin artırılması ilə düzəlidir. Məs.: **altmışıncı, birinci, onuncu, üçüncü, dördüncü** və s.

Bu şəkilçi saitlə qurtaran saylara artırıldıqda ilk saitini itirir: *altı-ncı, yeddi-nci, iki-nci, əlli-nci, iyirmi-nci*.

Sıra sayları isimlərə və sifətlərə miqdar saylarından daha yaxındır. İsimlərə yaxınlığı onunla əlaqədardır ki, sıra saylarının məzmununda substantivlik daha aydın hiss olunur; məs.: *birincilər, beşincilər, onuncular* sözlərində əşya məzmunu özünü daha aydın göstərir: *Beşincilər (beşinci sinifdə oxuyanlar) yarışda qalib gəldilər*.

Sıra sayları *neçənci?* sualı ilə yanaşı, sifətlər kimi *hansı?* sualına da cavab verir və cümlədə təyin vəzifəsində işlənir.

Sıra sayını düzəldən şəkilçilər **əvvəl, axır, orta, son** sözlərinə də artırılı bilər və bu sözlərdən sıra sayı düzəldir: **əvvəlinci, axırıncı, ortancı, sonuncu**. Müəyyənlik bildirən miqdar saylarından düzələn sıra sayları ilə bunların mənasında müəyyən dərəcə fərq var: bunların mənasında konkretlik nisbətən azdır.

Sıra sayları düzəltmə saylardır. Sadə saylardan düzəltdiyi kimi (*doqquzuncu, səksənci, yüzüncü* və s.), tərkibi saylardan da düzəlir (on *beşinci, səksən ikinci, yüz on üçüncü, iki yüz əlli beşinci* və s.).

SAYLARIN ORFOQRAFİYASI

1. Miqdar sayları həm hərflərlə, həm də rəqəmlərlə yazılır; məs.: *iyirmi dörd – 24, yüz qırx beş – 145, iki yüz on iki – 212, iki min üç yüz əlli dörd – 2354* və s.

2. Tərkibi sayların tərəfləri ayrı yazılır; məs.: *əlli beş, səksən dörd, iki yüz otuz iki, üç min beş yüz əlli altı* və s.

3. Şəkilçilər miqdar saylarının son sözünə artırılır; məs.: *iyirmi dördədən – 24-dən* (4-ünü çıxmaq), *əlli beşi – 55-i* (5-ə bölmək), *on ikini – 12-ni* (3-ə bölmək) və s.

4. Saylar müasir dilimizdə iki cür – həm ərəb rəqəmləri ilə (*1, 3, 12, 15*), həm də rum rəqəmləri ilə (*V, X, XV* və s.) yazılır.

5. Ərəb rəqəmləri daha çox miqdar saylarını bildirir. Sıra sayı kimi işləndikdə onlardan sonra **-cı, -ci, -cu, -cü** şəkilçisi yazılır: *6-cı, 1-ci, 5-ci, 10-cu, 80-ci, 3-cü*.

Bu cür yazılışda **-ıncı** şəkilçisinin **-ın** hissəsi nəzərə alınmır.

Ərəb rəqəmlərindən aşağıdakı hallarda sıra sayı kimi istifadə etmək olur:

Rəqəmlər yazılır və nöqtə qoyulur. Sıra ilə gələn sözlərin baş hərfi böyük yazılır:

1. *Əli Əhmədov.*

2. *Həsən Kərimov.*

Rəqəmlər yazılır, tire çəkilir, xüsusi ad deyilsə, sözlər kiçik hərflə başlanır:

1 – *isim*

2 – *sifət*

Rəqəmlər mötərizədə yazılır, sözlər xüsusi ad deyilsə, kiçik hərflə başlanır:

1) *mübtəda*

2) *xəbər*

Tərkibi sayların bir hissəsi hərflərlə, bir hissəsi rəqəmlə yazıla bilər; məs.: *200 min, 550 min* və s.

6. Rum rəqəmləri sıra saylarını bildirir. Onlardan sonra heç bir şəkilçi işlənməz. Məs.: *V sinif, VII sıra, X adam* və s.

Rum rəqəmləri aşağıdakılardan ibarətdir:

I - 1

V - 5

X - 10

L - 50

C - 100

D - 500

M - 1000

Bu rəqəmləri müxtəlif şəkildə birləşdirməklə hər cür kəmiyyəti ifadə etmək olur.

Kiçik rəqəm böyük rəqəmdən sonra işləndikdə toplanır:

VI=6

VII = 7

VIII = 8

XV = 15

XVI = 16

XVII = 17

XVIII = 18

LX = 60

LXX = 70

LXXX = 80

CXXX = 130

CL = 150

CLXX = 170

DC = 600

DCCC = 800

MD = 1500

MDCCC = 1800

Misallardan göründüyü kimi, toplama zamanı bir rəqəm üç dəfədən artıq işlənmə bilməz.

Kiçik rəqəm böyükdən əvvəl işləndikdə böyükdən çıxılır:

$$IV = 4 \ (5-1 = 4)$$

$$IX = 9 \ (10-1 = 9)$$

$$XL = 40 \ (50-10 = 40)$$

$$XC = 90 \ (100-10 = 90)$$

$$CD = 400 \ (500-100 = 400)$$

$$CM = 900 \ (1000 - 100 = 900)$$

$$MCMLXIX = 1969 \ (M - 1000 + CM = 900 + LX = 60 + IX = 9)$$

Kiçik rəqəm böyükdən əvvəl yalnız bir dəfə işlənə bilər.

Məs.: 3 yazmaq üçün I rəqəmi üç dəfə təkrar olunur: III.

4 yazmaq üçün 5-dən bir çıxılır: IV.

30 yazmaq üçün X rəqəmi üç dəfə təkrar olunur: XXX.

40 yazmaq üçün 50-dən on çıxılır: XL və s.

ƏVƏZLİK ÜMUMİ MƏLUMAT

Şəxs, əşya, əlamət, kəmiyyət, hərəkət bildirən sözləri ümumi və ya qeyri-müəyyən şəkildə əvəz edən, yaxud sadəcə olaraq onlara işarə edən sözlərə əvəzlik deyildir.

Əvəzlilər leksik-qrammatik səciyyəsinə, morfoloji xüsusiyyətlərinə, sintaktik vəzifəsinə görə fərqlənən orijinal bir kateqoriya, xüsusi bir söz qrupudur. Əvəzlik lüğəvi mənasına görə olduqca mücərrəd, konkret mənadan uzaq bir nitq hissəsidir. Əvəzlik öz mənasını yalnız cümlə içərisində, başqa sözlərlə əlaqədə tapa bilir. Təklidə götürdükdə konkret olaraq heç bir məna ifadə etmir. Bütün 1-ci şəxslərə «mən», istənilən əşya və hadisələrə «bu» demək mümkündür. Bu cəhətini nəzərə alaraq V.İ.Lenin qeyd edirdi ki, «bu» ən ümumi sözdür». Heç bir şəxsi və ya əşyanı nəzərə almadan «bu» və ya «mən» desək, əslində, həmin sözlər heç bir konkret məna ifadə etməmiş olur. Beləliklə, əvəzlilər konkret şəxs, əşya, əlamət, hadisə, kəmiyyət, hərəkət və s. bildirən sözlərlə əlaqələndikdə müəyyən məna ifadə edə bilir. Əvəzlilərin şəxs, əşya, hadisə, əlamət bildirən sözlərlə əlaqəsi də müxtəlif şəkildə olur. Bəzən əvəzlilər şəxsi, əşyanı, əlaməti adlandırmadan sadəcə olaraq ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə onların adları əvəzində işlənir. Bəzən də şəxsi, əşyanı, əlaməti adlandırmadan yalnız onlara işarə edir. Nəticə etibarilə əvəzlilər vasitəsilə ya şəxs, əşya, əlamət haqqında ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə məlumat verilir, yaxud da onlara yalnız işarə edilir, yaxud da danışan şəxs üçün aydın olmaq üçün onlara sual verilir və faktik olaraq danışan şəxs üçün məlum olmayan fakt, hadisə və əlamətin aydınlaşdırılması lazım bilinir. Misallara diqqət yetirək:

Aşiqin üzünə gülməsə vüsal,

Ona təsəllidir yuxuyla xəyal. (N.)

Birisi, görürsən, sübhdən axşamadək qarışqa kimi çalışır, vuruşur, pul qazanır. (Ə.H.)

-Ay nənə, *o kimdir elə* pəncərəni bərk vurur?

-*Heç kim* deyil, yat, ay bala, yeldir, qarı sovrur. (Ə.C.)

-Mənim qoca dostum, yaşın *neçədir?*

-*Altmış beşdir*, - dedi usta yaşını. (S.V.)

Bu qırğın, *bu* hücum, *bu* ölüm, *bu* qan
Tutub əsrlərin daş yaxasından
Cavab istəyəcək... (S.V.)

Birinci misalın ilk misrasında konkret şəxs bildirən *aşiq* sözü ümumi şəkildə o (*ona*) əvəzliyi ilə əvəz edilmişdir. İkinci misalda şəxsin adı əvəzində qeyri-müəyyən şəkildə *birisi* sözü işlənmişdir. Üçüncü misalda ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə ifadə olunmuş şəxsi (*o* sözü) müəyyənləşdirmək üçün *kim*? sual əvəzliyindən istifadə edilmişdir; qapını döyənün yanlış olaraq şəxs olduğunu güman edən uşağın sualına nənə şəxsin qeyri-müəyyən olduğunu deyil, qeyri-real olduğunu bildirmək üçün *heç kim* əvəzliyini işlətməli olmuşdur. Dördüncü misalda danışan şəxs *neçədir?* sual əvəzliyi ilə qeyri-müəyyən kəmiyyəti (65 ədədini) müəyyənləşdirmək istəmişdir. Bu sözlərin (*ona, birisi, o, kimdir, heç kim, neçədir*) hamısında əvəzlik şəxsin, əşyanın adını ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə, sual şəklində əvəz etmiş, bəzən də şəxsin, əşyanın olmadığını bildirmək üçün işlədilmişdir. Son misalda bunlardan fərqli olaraq, *bu* əvəzliyi şəxsə, əşyaya yalnız işarə etmək səciyyəsinə malikdir.

Misallar aydın şəkildə göstərir ki, əvəzliklər ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə olsa da, ad bildirən sözlərin (isim, sifət, say, zərf və s.) əvəzində işlənir, yaxud da əvəz etmədən onlara işarə edir. İsimlər ən çox şəxs əvəzlikləri, qeyri-müəyyənlik, inkarlıq bildirən əvəzliklər və sual əvəzlikləri ilə əvəz olunur, sifət, say, zərflər, fellər sual əvəzlikləri ilə. İşarə əvəzlikləri isə adətən konkret şəxs, əşya bildirən sözlərə – isimlərə və isimləşmiş sözlərə işarə edir.

Beləliklə, əslində, əvəzliklər mənaca boş sözlərdən ibarətdir. Əvəzliklər bir növ ad və hərəkət bildirən sözlərin əvəzində işlənmək üçün hazır qalıbdır. Yalnız şəxs, əşya, əlamət, kəmiyyət və hərəkət bildirən sözlərin əvəzində işləndiklə məna qazanmış olur. Elə buna görə də əvəzliklərin dildə böyük əhəmiyyəti var. Bir söz qrupu, bir nitq hissəsi kimi əvəzlik olmasa idi, insan ünsiyyəti çətin və yeknəsəq olardı. Bütün əşya və hadisələri öz adı ilə söyləmək lazım gələrdi. İndiki halda əvəzliklər saysız əşya və hadisələri, əlamət və kəmiyyətləri ümumiləşdirərək bir sözlə ifadə etməyə imkan verir. Bütün canlı və cansız varlıqları

«bu», «o», «kim», «nə» sözləri ilə ümumiləşdirmək olur, *o* sözü ilə bütün kainatı nəzərdə tutmaq mümkündür. Əvəzlikdə konkret mənə yoxluğu hər cür əşya və hadisələri ifadə etmək imkanı yaradır, fikir ifadəsi üçün öz geniş imkanları ilə, öz ümumiləşdirmə gücü ilə bütün nitq hissələrinin fəvqündə durur. Nəticə etibarilə qeyd edə bilərik ki, əvəzliliklər insan təfəkkürünün, insan aqlının yüksək dərəcədə mücərrədləşdirməsi məhsuludur. Abstrakt təfəkkür fikir ifadəsinin yığcamlığı, asanlıığı, intensivliyi, çevikliyi üçün dilin hər tərəfə qol-qanad açmasına imkan yaratmışdır.

Təbii ki, əvəzliliklərin bir nitq hissəsi kimi özünə məxsus *morfoloji əlamətləri* də yoxdur. Əvəzlik hansı nitq hissəsinin əvəzində işlənirsə, onun morfoloji əlamətlərini də bu və ya digər dərəcədə qəbul edir. Məsələn, isimləri əvəz etdikdə isim kimi hallanır, isim kimi *kim? nə?* suallarına cavab verir. *Nəçə?* sualı ilə sayın əvəzində işlənir, sıra saylarının şəkilçisini qəbul edir (*Nəçənci sinifdə oxuyursan?*). İşarə əvəzlilikləri işarə məqsədilə işləndikdə sifəti xatırladır, *hansı?* sualına cavab verir. Hərəkəti müəyyənəşdirmək üçün işləndikdə universal *etmək, eləmək* felləri ilə birlikdə zaman, şəkil əlamətləri qəbul edir və şəxslərə görə dəyişir: *nə edir? nə etməlidir? nə edəsidir? nə etsə?* və s.

Əvəzliyin *sintaktik vəzifəsi* də onun əvəz etdiyi nitq hissələrinin sintaktik vəzifəsindən asılıdır. Hansı nitq hissəsini əvəz edirsə, onun sintaktik vəzifəsini daşıyır. İsmın əvəzində işləndikdə isim kimi cümlədə mübtəda, tamamlıq vəzifələrində çıxış edir. Məsələn, *Sərvər gəldi* – cümləsində *Sərvər* ismi mübtəda vəzifəsində olduğu kimi, *O gəldi. Kim isə gəldi. Kim gəldi? Heç kim gəlmədi* – cümlələrində *o, kim isə, kim, heç kim* əvəzlilikləri də mübtəda vəzifəsindədir. *Sərvəri çağırıdılar* – cümləsində *Sərvəri* sözü tamamlıq olduğu kimi, *Onu çağırıdılar. Kimi isə çağırıdılar, Kimi çağırıdılar? Heç kimi çağırmadılar* – cümlələrində *onu, kimi isə, kimi, heç kimi* sözləri də tamamlıq vəzifəsindədir. *Mən evə gedirəm* – cümləsində *evə* ismi yer zərfliyi olduğu kimi, *Mən hara gedirəm?* – cümləsində *hara* sözü də yer zərfliyidir. *Mən çox oxuyuram* – cümləsində adverbial *çox* sözü kəmiyyət zərfliyi sayıldığı kimi, *Mən nə qədər oxuyuram?* – cümləsində *nə qədər* sözü də kəmiyyət zərfliyidir. İşarə əvəzlilikləri sifəti xatırladığından cümlədə substantivləşmədikdə təyin vəzifəsində işlənir: *Mən bu kitabı çox sevirəm* – cümləsində *bu* sözü kimi.

Say kimi, əvəzliliklər də tarixən bəzən isimlərlə, bəzən sıfətlərlə qarışdırılmış, bəzən də əvəzlilik olmayan sözlər əvəzliliklər sırasında verilmişdir. İsimləri əvəz etdiyi üçün əvəzliliklərin xeyli hissəsi bir vaxtlar «ismi-zəmir» (əvəzlilik-isim) adı altında isimlər sırasına daxil edilmiş, işarə əvəzlilikləri isə «təyini sıfət» adı ilə sıfətlərlə birgə verilmişdir. (3, 79) Tarixən əvəzliliklər əvəzlilik şəklində işlənməklə yanaşı, şəkilçiləşərək xəbərlilik, şəxs, mənsubiyyət şəkilçilərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Həmin şəkilçilərdə əmələ gəldikləri əvəzliliklərin məna xüsusiyyətləri qaldığı üçün bəzən bu şəkilçilər də əvəzliliklər sırasında verilmişdir. Odur ki müxtəlif vəsaitlərdə əvəzliliklərin mənacə müxtəlif şəkildə təsnifinə rast gəlmək olur.

Əvəzliliklərin aşağıdakı məna növləri var:

1. *Şəxs əvəzlilikləri*;
2. *Qayıdış əvəzliyi*;
3. *Sual əvəzlilikləri*;
4. *Qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzliliklər*;
5. *İnkər əvəzlilikləri*;
6. *Nisbi əvəzliliklər*;
7. *İşarə əvəzlilikləri*.

Bu əvəzliliklərdən əvvəlki altısı şəxs, əşya, hadisə, əlamət, kəmiyyət, hərəkət bildirən sözləri əvəz edir, sonuncusu şəxs, əşya adlarına işarə məqsədi ilə işlədilir.

ŞƏXS ƏVƏZLİLİKLƏRİ

Şəxs anlayışını heç bir konkretlik bildirmədən, ümumi şəkildə ifadə edən əvəzliliklərə şəxs əvəzlilikləri deyilir.

Şəxs əvəzlilikləri hər üç şəxsin təkini və cəmini bildirən ***mən, sən, o, biz, siz, onlar*** sözlərindən ibarətdir. ***Mən*** – danışan şəxsi, ***sən*** – dinləyəni, ***o*** – haqqında danışılanı bildirir. Şəxslər öz mövqelərini daim dəyişə bilər.

Göründüyü kimi, 1-ci və 2-ci şəxslərin cəmi müasir dildə yeni fonetik tərkibə malik olan sözlə, yəni ***-lar, -lər*** şəkilçisi olmadan, ***biz, siz*** şəklində - suppletiv şəkildə (*suppletum* – tamamlama deməkdir) ifadə olunur. 3-cü şəxsin cəmi isə ***o*** sözünə ***-lar*** şəkilçisini artırmaqla düzəlir – ***onlar*** şəklində.

1-ci və 2-ci şəxslərin tək və cəmi yalnız şəxs əvəzlilikləri ilə, 3-cü şəxsin təki və cəmi isə həm şəxs əvəzliyi, həm də isimlərlə ifadə olunur:

<i>mən</i>	<i>biz</i>
<i>sən</i>	<i>siz</i>
<i>o (uşaq)</i>	<i>onlar (uşaqlar)</i>

Qeyd. 1. III şəxsin cəmində cəm şəkilçisindən əvvəlki *n* səsi söz kökünün qədim *an* formasını bərpa edir, bərpaedici samitdən ibarətdir.

2. Bəzi türk dillərində 1-ci və 2-ci şəxslərin cəmi də **-lar, -lər** şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn, tofalar dilində bizim **biz, siz** sözləri əvəzinə **biler, siler** işlədilir.

1-ci və 2-ci şəxslərin cəmi cəm şəkilçisi ilə düzəlməsə də, bəzən cəm şəkilçisini də qəbul edir: *bizlər, sizlər*. Bu hal əvəzlikdə xüsusi mənə çalarının yaranmasına səbəb olur. Belə ki bu zaman *mən, sən* sözləri ilə ifadə olunan şəxsin çoxluğu deyil, müəyyən dərəcə konkretlik ifadə olunur – nəsil, tayfa, təbəqə, dəstə mənası yaranır. Yəni *biz, siz* sözləri ilə ifadə oluna bilən daha geniş çoxluq bir növ məhdudlaşmış olur. (3, 82) Məsələn:

Oğul mənimdir, baba, dəxli nədir sizlərə?
Kim sizi qəyyum edib hökm edəsiz bizlərə? (S.)

Bu misralarda **sizlərə** sözü ilə elm, təhsil tələbi ilə çıxış edən intelligentlər, **bizlərə** sözü ilə təhsilin əleyhinə olan cahil, avam, dindar atalar nəzərdə tutulmuşdur.

Eyni zamanda *biz, siz* sözləri də «mən» və «sən»in çoxluğunu bildirmir, müəyyən məqsədlə birləşmiş adamlar birliyini ifadə edir.

Şəxs əvəzlilikləri isimləri əvəz edir. 1-ci və 2-ci şəxslərin tək və cəmi **kim?** sualına, 3-cü şəxs həm **kim?**, həm də **nə?** sualına cavab verir.

İsimləri əvəz etdiyi üçün şəxs əvəzlilikləri isim kimi hallanır. Hallanmada isimlərdən fərqli cəhət ondan ibarətdir ki, 1-ci şəxsin təki və cəmi yiyəlik halda **-in** şəkilçisini assimilyasiya ilə

-im şəklində qəbul edir. 3-cü şəxsin təki hallanarkən bütün hallarda bərpəedici **n** samitindən istifadə olunur:

<i>mən</i>	<i>sən</i>	<i>o</i>
<i>mənim</i>	<i>sənin</i>	<i>onun</i>
<i>mənə</i>	<i>sənə</i>	<i>ona</i>
<i>məni</i>	<i>səni</i>	<i>onu</i>
<i>məndə</i>	<i>səndə</i>	<i>onda</i>
<i>məndən</i>	<i>səndən</i>	<i>ondan</i>

<i>biz</i>	<i>siz</i>	<i>onlar</i>
<i>bizim</i>	<i>sizin</i>	<i>onların</i>
<i>bizə</i>	<i>sizə</i>	<i>onlara</i>
<i>bizi</i>	<i>sizi</i>	<i>onları</i>
<i>bizdə</i>	<i>sizdə</i>	<i>onlarda</i>
<i>bizdən</i>	<i>sizdən</i>	<i>onlardan</i>

Şəxs əvəzlilikləri də isimlər kimi qoşmalarla əlaqələnə bilir. **Üçün, ilə** qoşmaları adlıq halda olan isimlərə qoşulur, lakin bu qoşmalar əvəzlilikləri yiyəlik halda tələb edir: *sənin üçün, sənin ilə, onun üçün, onun ilə*. Məs.:

Mən **Gülnisə xala üçün** aldığım paltarlığı Şahlardan xəlvət aparıb verdim.(İ.Ə.) Baş rejissor **səhnə ilə** üzbəüzdəki lojada oturub tamaşaya baxırdı. (İ.M.)

Bu artıq **mənim üçün** bir kəşf idi.(İ.Ə.) Əngəl olmayın, **bizim üçün** çalışmağınız özünüzə qalsın. (İ.Ə.) Şahlar da, mən də **sizin üçün** əlləşirik.(İ.Ə.) Mənə elə gəlirdi ki, dünyada gözəl, qiymətli nə varsa, hamısı **sizin üçündür**. (İ.Ə.) **Sənin kimi** əziz **qonaq üçün** də qoyun kəsməyəcəyik, **kimin üçün** kəsəcəyik? (İ.Ə.) Yoxsa atası, qardaşı **onun üçün** cehiz düzəldəcək? (İ.Ə.) Əvvəlcə az qalmışdı dalaşam **onunla**. (İ.M.)

Bu qoşmalar 3-cü şəxsin cəmini adlıq halda tələb edir: *onlar üçün, onlar ilə*.

Şəxs əvəzlilikləri təyin vəzifəsində işləmə bilmir. **Biz qızlar** bəzən elə axmaq işlər tuturuq ki...(İ.Ə.) - tipli cümlələrdə *biz* sözü təyin deyil, mübtədər, **qızlar** tipli sözlər isə mübtədə yanında xüsusiləşməyən əlavələrdir. 1-ci və 2-ci şəxslərin cəmi – **biz, siz**

sözləri yiyəlik halda olduqda və ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisi olmadan işləndikdə təyin ola bilər. Məs.: Bilirsiniz, **bizim polkovniki** Tbilisidə gördüm. (İ.Ə.) Mən heyvanların körpə otları necə tələsik-tələsik yediklərinə tamaşa edir və **bizim Ukrayna çöllərini** xatırlayırdım. (İ.Ə.) Burada **bizim Ukrayna kimi** taxıl olmur (İ.Ə.) **Bizim** bu camaat da lap ağılını itirib. (İ.Ə.) *Nə qədər zəngindir sizin meşələr!* – cümlələrində **bizim**, **sizin** sözləri aid olduğu üzlərin təyiniidir.

Şəxs əvəzlilikləri **-kı, -ki** şəkilçisini qəbul edərək ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə mənsub əşyanı bildirə bilər; məs.:

Tale mənə dun oldu, mənimki belə düşdü,
İqbal zəbun oldu, mənimki belə düşdü. (S.)

Bu şəkilçini qəbul etdikdən sonra da şəxs əvəzlilikləri hal-lana bilər:

Şəxs əvəzlilikləri **-lik** və **-li** şəkilçilərini qəbul edərək isim və sifət kimi işlənir: **mənlik, sənlik, bizlik, sizlik, mənli, sənli, bizli, sizli**; **-cıqaz, -ciyəz** şəkilçisi ilə əzizləmə, nəvaziş, kinayə çaları qazanır: *Mənciyəz qarışan deyiləm* (R.S.) – cümləsində **mən-ciyəz** sözündə etiraz və kinayə çaları vardır.

Şəxs əvəzliliklərinin bir sıra üslubi işlənmə məqamları da mövcuddur. Təvazökarlıq məqsədilə **mən** əvəzinə çox zaman **biz**, rəsmi münasibət, hörmət üçün **sən** əvəzinə **siz** işlədilir və hətta dövlət adamlarına, görkəmli şəxslərə müraciətlə **siz** sözünün baş hərfi böyük yazılır:

-Siz professor Qarqarlığın qızısınız?

-Bəli, ortancıl qızıyam. (Ə.V.)

QAYIDIŞ ƏVƏZLİYİ

Azərbaycan dilində yalnız isimləri deyil, isim yerində işlə-nən şəxs əvəzliliklərini də əvəz edən, subyekti dəqiqləşdirən və ya özü subyekt kimi çıxış edən bir əvəzlik də var ki, buna q a y ı d ı ş əvəzliyi deyilir.

Qayıdış əvəzliyi «öz» sözünə əksərən mənsubiyyət şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə düzəlidir. Hansı şəxsdən söhbət gedir-sə, **öz** əvəzliyinin üzərinə həmin şəxsi bildirən mənsubiyyət şəkilçisi artırılır. Daha dəqiq desək, **öz** sözü:

1-ci şəxsin təkində: **-üm** (özüm)

Cəmində: **-ümüz** (özümüz)

2-ci şəxsin təkində: **-ün** (özün)

Cəmində: **-ünüz** (özüünüz)

3-cü şəxsin təkində: **-ü** (özü)

Cəmində: **-ləri** (özləri) –

şəkilçilərini qəbul edir.

Məsələn:

Özüm Qarabağlıyam, - deyirdi, Peterburq Universitetində oxuyuram. (M.H.) Bəzən **özümüz** qayğanaq da bişirirdik. (İ.Ə.) İndi **özü** demişkən, yad bir qız gəlib onun bütün arzularını alt-üst etsin? (İ.Ə.) Əgər **özün üçün** yığıbsan, boğazın tikilsin, niyə yemirsən? (Ə.H.) Hamı deyir: bəsdir, a kişi, **özündən başqa** da bu kənddə bir adam tanı! Bəsdir, hara baxdın, **özünü** gördün, hara döndün, öz səsin qulağına gəldi. Qurtar bu azardan **özünü**. (M.İ.) Niyə sən **özünü** bizdə həmişə narahat hiss edirsən? (İ.Ə.) – Kişisən, -deyə, mən **özümü** məzəmmət edirdim. (İ.Ə.) Şah, sən ömründə başqa bir adamın yanında da **özünü** belə hiss etmişəm? (İ.Ə.) Ayı burada pətəyi dağıdır, sən də **özünü** günə verirsən. (İ.Ə.) Mən onun başını qucaqlayaraq **özümə** tərəf əydim. (İ.Ə.)

Vəkilin hörməti qalsın **özünə**,

Yoxdur etibarım onun sözünə. (S.V.)

Qayıdış əvəzliyi bu misallarda müstəqil söz kimi işlənərək subyekti bildirir. Əvvəlki üç misalda mübtəda, sonrakılarda tamamlıq vəzifəsindədir.

Qayıdış əvəzliyi bu şəkildə müstəqil işlənərək şəxs əvəzliliklərini əvəz etdiyindən bəzən bu əvəzliyə *qayıdış-şəxs əvəzliyi* də deyilir. Hətta bəzən şəxs əvəzliliklərinin bir növü kimi verilir. Bu sözün müvəffəqiyyəti orasındadır ki, bütün başqa sözlərdən fərqli olaraq şəxsi, əşyani hissələrinə parçalamadan, küll halında bildirir. Əgər, məsələn, *əl, qol, ayaq, barmaq, baş, göz, sinə, çiyin* və s. kimi sözlər küllün cüzünü bildirirsə, **öz** sözü vahidi tam, bütöv halda ifadə edir və ona görə də **mən, sən, o, biz, siz, onlar** sözləri ilə düşünülmən şəxsləri tam şəkildə ifadə edə bilir, onların mənasına tam bərabər məna ifadə edir. Mənsubiyyət şəkilçiləri isə bu bütövün hansı şəxsə aid olduğunu dəqiqləşdirir. **Əlim** dedikdə mənim əlim düşünüldüyü kimi, **özüm** dedikdə də mən özüm düşünülür. Odur ki **özüm, özün, özü, özümüz, özünüz, öz-**

ləri formaları ilə yanaşı, şəxs əvəzlilikləri ilə birlikdə analitik-sintetik formadan da geniş istifadə edilir. Bu hal daha çox şəxs əvəzliyi məntiqi vurğulu olduqda özünü göstərir:

Mən özüm

Biz özümüz

Sən özün

Siz özünüz

O özü

Onlar özləri

3-cü şəxsdə əvəzliliklə yanaşı, isimlər də işlənə bilər: *o özü* – *Əli özü*; *onlar özləri* – *Əligil özləri*.

Mənsubiyyət şəkilçili **öz** sözü əvəzlilik və isimlərlə həm qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda, həm də müəyyənlik bildirən yiyəlik halda əlaqələndir. Hər iki halda tərəflər birlikdə bir cümlə üzvü olur; məs.:

Mən özüm istədiyim qızla evləndiyim üçün ürəyim kövrəlib, şairanə olub. (İ.Ə.) Hətta bu sözə az qala **mən özüm** də inanmışdım. (İ.Ə.) **Oğulun yaxşısı özü** də qazanar, ataya möhtac olmaz. (Ə.H.) Yaxşısı budur, **sən özün** də aqronomluğun vacib məsələlərini öyrən. (İ.Ə.) **Mənim özüm** bu əhvalatın şahidiyəm – cümlələrindən əvvəlki dördündə qayıdış əvəzliyi qeyri-müəyyənlik, sonuncusunda müəyyənlik bildirən yiyəlik halda olan sözlərlə əlaqələnməmişdir. Birinci misalda tərkib daxilindədir, sonrakı misallarda mübtəda vəzifəsindədir.

Öz sözü mənsubiyyət şəkilçisi olmadan da işlənir. Bu zaman onun hansı şəxsi bildirdiyi mənsubiyyət şəkilçili sonrakı sözdən məlum olur:

*Mən **öz kitabımı** aldım.*

*Sən **öz kitabını** aldın.*

*O **öz kitabını** aldı.*

Bu cür cümlələrdə **öz** sözü sonrakı sözlə yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmə yaratdığından həmin sözlə birlikdə cümlə üzvü olur: *öz kitabımı*, *öz kitabını* sözləri tamamlıq vəzifəsindədir. Bu məqamda **öz** sözünü təyini əvəzlilik hesab etmək olmaz.

Q e y d. **Öz** sözünü mənsubiyyət şəkilçisi olmadıqda təyini əvəzlilik kimi izah etmişlər. Lakin **öz** sözü təyin müstəqilliyinə malik deyil, həmişə ya müəyyənlik bildirən, ya da qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda olur və özündən sonrakı sözlə birləşmə yaratdığından

müstəqil işləmə bilmir, aid olduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü olur: O da *öz aləmində* Rüstəm kişi ilə işləməyə şad idi.(M.İ.) Bura da *öz kəndlərinin eyni idi* (M.İ.) - cümlələrinə *öz* sözü qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik haldadır.

Qayıdış əvəzliyi isimləri və isimləri əvəz edən şəxs əvəzliliklərini əvəz etdiyi üçün isimlər kimi hallanır. Hallanarkən 3-cü şəxsin təkində bütün hallarda bərpaedici *n* samitindən istifadə edilir və 2-ci şəxsin təkili ilə 3-cü şəxsin təkili oxşar forma alır:

2-ci şəxs tək:

özün

özün-ün

özün-ə

özün-ü

özün-də

özün-dən

3-cü şəxs tək:

özü

özü-n-ün

özü-n-ə

özü-n-ü

özü-n-də

özü-n-dən

Bunları cümlə daxilində sahib şəxsə əsasən müəyyənləşdirmək olur.

Qayıdış əvəzliyi bəzən canlı danışiq dilində təkrarlanaraq işlədilir: Səlimənin yanında *mənəm özüm özümə* çox pis görünürəm. *Özüm öz* səsimdən ürürəm.(İ.Ə.) Nə üçün Gülnisə xala belədir? – deyə, mən *öz-özümə* düşünürdüm.(İ.Ə.)

Də ədatı ilə birgə işlənən qayıdış əvəzliyi *özü də* bağlayıcısına bənzəyir: *O özü də* çox narahat idi. O, bərk darıxırdı, *özü də (həm də)* narahat idi – cümlələrindən birincisində *öz* qayıdış əvəzliyi, ikincisində *özü də* bağlayıcıdır.

SUAL ƏVƏZLİKLƏRİ

Şəxsi, əşyanı, əlaməti, kəmiyyəti, hərəkəti müəyyənləşdirmək üçün işlədilən əvəzlilərə s u a l əvəzliləri deyilir.

Sual əvəzlilikləri *kim, nə, hara, necə, nə cür, hansı, neçə, nə qədər, niyə, nə üçün, nə səbəbə, nə məqsədlə, haçan, nə zaman, nə vaxt*, bütün zaman, şəkil və şəxslər üzrə dəyişə bilən *nə edir* sözlərindən ibarətdir. Sual əvəzliliklərindən *kim* şəxsi, *nə*

bütün qalan canlı və cansız varlıqları, *necə, nə cür, hansı* əşyanın və hərəkətin əlamətini, *neçə, nə qədər* əşyanın və hərəkətin miqdarını, *hara* əşyanın və hərəkətin yerini, *nə zaman, nə vaxt, haçan* hərəkətin zamanını, *niyə, nə üçün, nə səbəbə, nə məqsədlə* hərəkətin səbəbini, məqsədini müəyyənləşdirmək üçün işlədilir.

Əvəzliyin bütün başqa növləri nəqli cümlələr üçün leksik materialdır. Sual əvəzlilikləri isə sual cümlələrini yaradan əsas vasitələrdən biridir. Əvəzliyin digər növləri şəxsi, əşyanı, hərəkəti ümumi və qeyri-müəyyən şəkildə əvəz edərək cümləyə daxil olur. Onların məzmunu mətnin əvvəlki cümlələrinə əsasən müəyyənləşir. Yaxud əvəzlilik aid olduğu cümlədəki əşya, əlamət, kəmiyyət bildirən sözlərə işarə edir. Lakin sual əvəzliliklərinin işlədilmə məqsədi başqadır. Sual əvəzlilikləri daxil olduğu cümlədə adı çəkilməyən şəxsi, əşyanı, əlaməti, miqdarı, hərəkəti müəyyən etmək, aydınlaşdırmaq məqsədi güdür. Ona görə də şəxs əvəzliliklərindən, qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzliliklərdən fərqli olaraq, sual əvəzliyinin vasitəsilə aydınlaşdırmaq istədiyimiz əşya, əlamət ancaq cavab cümləsində – dinləyənin nitqində ola bilər; məs.:

- *Gələn kimdir, əə?*
- *O maarif müdiridir, o iddiası yerə-göyə sığmayan Qoşat-xan!* (M.İ.)
- *Atam necədir?*
- *Məşallah, nə kimidir.* (İ.Ə.)
- *Hara belə hazırlaşmısınız?*
- *Kinoya getmək istəyirik.*
- *Nəyə baxmaq istəyirsiniz?*
- *«Soldat haqqında ballada»ya.* (İ.Ə.)
- *Niyə bu havada isti geyinməmişiniz?*
- *Adət etmişəm, avtobusla gedib-gəlirəm.* (T.K.)
- *Neçə uşağınız var?*
- *Cəmi bir qızım var.* (T.K.)
- *Mənim portretim nə vaxt hazır olar?*
- *Təxminən bir həftəyə.* (T.K.)
- *Bəs nişanlınız nə elədi?*
- *Heç nə, - dedi. -Nahaqca yerə özünü heyif elədi.* (İ.Ə.)

Danışan şəxsin dialoqların qarşılıqlı replikalarından birincisində müəyyənləşdirmək istədiyi şəxs, əşya, məkan, zaman, əlamət və s. ikinci replikada aydınlaşır:

kimdir? – *maarif müdüridir, Qoşatxandır;*

necədir? – *nər kimidir;*

hara? – *kinoya;*

nəyə? – «*Soldat haqqında balladaya*»;

niyə? – *adət etdiyimdən;*

neçə – *bir;*

nə vaxt – *bir həftəyə* və s.

Bu əvəzliliklərin mənası, morfoloji əlaməti, sintaktik vəzifəsi müəyyənləşdirmək məqsədilə işləndikləri şəxs, əşya, əlamət, miqdar, məkan, hərəkət bildirən sözlərdən asılıdır.

Kim və **nə** əvəzlilikləri müvafiq isimləri müəyyənləşdirmək üçün işlədilir və bu zaman isim kimi kəmiyyət, hal və mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir, hallanır:

Kimlər gəldi, **kimlər** getdi

Bu dünyada, bu dünyada.

Nələr yaradırsan, tarix, sən **nələr!** (S.V.)

Mənim **nəyim** var? Mənim **kimim** var?

Sual əvəzliliklərinin hallanması:

<i>kim</i>	<i>nə</i>	<i>hara</i>	<i>hansı</i>
<i>kimin</i>	<i>nəyin</i>	<i>haranın</i>	<i>hansının</i>
<i>kimə</i>	<i>nəyə</i>	<i>haraya</i>	<i>hansına</i>
<i>kimi</i>	<i>nəyi</i>	<i>haranı</i>	<i>hansını</i>
<i>kimdə</i>	<i>nədə</i>	<i>harada</i>	<i>hansında</i>
<i>kimdən</i>	<i>nədən</i>	<i>haradan</i>	<i>hansından</i>

Sual əvəzlilikləri yalnız əvəz etdikləri nitq hissələrini deyil, cümlə üzvlərini də müəyyənləşdirmək vəzifəsini yerinə yetirir. Məs.: **Niyə** bu dünyada heç bir yaxşı iş asanlıqla başa gəlmir? **Nə üçün** hər şeyin qarşısında bir maneə olur? (İ.Ə.) Sizin işləriniz **necədir?** Sədriniz **neyləyir?** (İ.Ə.) Əgər o, başqa bir gülüşə aludə olsa, mən **necə** müqavimət göstərə bilərəm? (İ.Ə.) – Səhbətimiz yarımçıq qaldı. **-Hansı** səhbətimiz? – mən özümü qəsdən bilməzliyə qoydum. (İ.Ə.) Səhərdən **hardasan**, bala, çörəkdən-zaddan

da kəsilmisən? (İ.Ə.) Onların kəndinə **nə vaxt** çatacağıq? (İ.Ə.) Bu vüqar, bu səbir səndə bu qədər **haradandır?** (İ.Ə.) Əslin **haralıdır**, daha doğrusu, **hansı** bölgədə doğulmusan? (T.K.)

Bu misallarda *niyə?*, *nə üçün?* sual əvəzlilikləri ilə cümlənin səbəb zərfliliklərinin, *necədir?* *neyləyir?* *hardasan?* *haradandır?* *haralıdır?* əvəzlilikləri ilə cümlələrin xəbərinin, *hansı?* sual əvəzliyi ilə təyinin, *nə vaxt?* sual əvəzliyi ilə cümlənin zaman zərfliliyinin müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Misallar göstərir ki, sual əvəzlilikləri konkret nitq hissələri ilə məhdudlaşmır, sintaksisdə daha geniş funksiyaya malik olub söz birləşmələri və tərkiblərlə ifadə olunan üzləri müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyır.

Sual əvəzlilikləri, xüsusən **kim** və **nə** əvəzlilikləri bir sıra mənə çalarlarına malikdir.

Kim əvəzliyi mətndən asılı olaraq, *heç kim*, *hamı*, *hər kəs* mənalarında işlənə bilir; məs.:

Kim bilir *neçədir dünyanın yaşı*,

Tarixin nə qədər yazısı vardır! (S.V.)

Kim bilmir *ki, Günəş Yerdən yeddi dəfə yekədir*,

Kim bilmir *ki, pendir verən, qaymaq verən təkədir!* (S.V.)

Bu misallardan birincisində **kim** sözü təsdiq fellə birlikdə *heç kim*, ikinci misalda inkar fellə birlikdə *hamı* mənasındadır.

Nə sual əvəzliyi də çox müxtəlif mənə çalarlarında işlənməkdədir; məs.: *Ay bərəkallah, nə gözəl canlarıq!* (S.) *Nə ağır yatdı bu oğlan, ölübə!* (S.) *Nə soxulmusan arayə, a başı bəlalı fələ?* *Nə xəyal ilə olubsan belə iddialı, fələ?* (S.) *Sən mənim burada olduğumu nə bildin?* *Sən nə işlə məşğulsan?*

Bu misallardan birincisində **nə** sual əvəzliyi *necə*, ikincisində *niyə*, üçüncü misalda *hansı*, axırıncılarda *haradan* mənasındadır.

QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK BİLDİRƏN ƏVƏZLİKLƏR

Cümlədə konkret olmayan şəxsin, əşyanın adı əvəzində işlənən əvəzliliklərə q e y r i - m ü ə y y ə n l i k bildirən əvəzliliklər deyilir.

Əvəzliyin bu növünün işləndiyi cümlələrdə şəxsin, əşyanın adı qeyri-müəyyən olaraq qalır. Sual əvəzliyi vasitəsilə mü-

əyyənləşdirmək istədiyimiz şəxs, əşya, əlamət, kəmiyyət, hərəkət cavab cümləsində aydınlaşsa da, qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzliliklərlə ifadə olunan əşya və hadisələr özünü bilavasitə göstərə bilmir və onun qeyri-müəyyən şəkildə qalması dinləyeni, oxucunu narahat etmir.

Qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzliliklər *kim, nə, bir, kəs, hər* tipli bir sıra sözlərin müxtəlif köməkçi söz, ədat və şəkilçilərlə birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

1.*Kim* sözünün *isə* şərt ədatı, mənsubiyyət şəkilçisi və *hər* əvəzliyi ilə birləşməsindən əmələ gələnlər: *kimi, kimisi, kim isə, hər kim*; məs.:

Kim isə daha da ucadan səsləndi: -Nə var, nə olub, Məşədi? (M.H.)

Kimisi ayaq üstə durmuş, *kimisi* oturmuşdu.

Elə bil, *kim isə* Müqəddəs Qocanı qovurdu.(Elçin)

2.*Nə* sual əvəzliyinin iştirakı ilə düzələnələr: *nə isə, hər nə, nə sə, hər nə isə*; məs.:

O *nə isə* demək istəyir, amma bərk tövşüdüyü üçün dayanıb yenə nəfəsini dərir. (M.H.) O, *nəyinsə* fikrini çəkirdi. *Kimi* kurorta getmişdi, *kimi* Xəzərin yamyaşıl, duzlu, ilıq suyunda sərinləndirdi. (İ.M.) Elə bil, *kimsə* yanında oturub onun ürəyindəkilərə qulaq asırdı.(İ.M.) Şərif *nəsə* bir möcüzə yaratmaq, qəhrəmanlıq göstərmək arzusunda idi. (İ.M.) Bu həyatda Qartallı Dərə üçün tamamilə təzə olan *nə isə* var idi. Mən bu «*nəisə*»nin nədən ibarət olduğunu bilmirdim.(İ.Ə.)

Kimsə sözü yuxarıdakı misalda olduğu kimi, həm *kim isə* mənasında, həm də: Mənim səndən başqa bir *kimsəm* yoxdur. Mənə elə gəldi ki, bu aləmdə Şahlarla məndən savayı *kimsə* yoxdur (İ.Ə.) *Kimsəni* ona yaxın gəlməyə, ona toxunmağa qoymazdım (İ.Ə.) – tipli cümlələrdə *heç kim* mənasında işlənir.

3.*Bir, hər* sözlərinin iştirakı ilə düzələnələr: *biri, birisi, hər biri, hər birisi, bir neçələri, bir şey, hər şey* və s.:

Birinin adamı öləndə qapısını birinci açan Yastı Salman olardı.(M.İ.) Körpə deyil, *hər biri* söz anlayır. (S.) Necə ki dün *birisi* baxdı mənə, Gördü ayinədə ancaq özünü. (S.) *Biri* bir axmaq söz dedi, gərək bunlar da oturub ona axmaq-axmaq gülələr. (Ə.H.) Salman ora qaçar, bura qaçar, *bir şeyin* yaddan çıxmasına imkan verməzdi. (M.İ.) *Nəysə, bir şey* bizi yeyir qurd kimi.

(M.M.) Hər ipdə oynayan, *hər şeyə* qadir Qaya kimi böyük bir tufandır o.(M.M.) Bir söz desə, elə cavab eşidər ki, *hər şey* alt-üst olar.(Elçin)

4.*Kəs* sözünün *hər, bir, filan* tipli sözlərlə birləşməsindən düzələnlər: *hər kəs, bir kəs, filan kəs, o kəs* və s.:

Məndə *hər kəs* görür öz qaş-gözünü. (S.) Adımı demirəm, eldən ayıbdır, *Filankəsin* qızı filan oynasın. (Ələsgər) *Hər kəsin* evinə gedib-gələr, *hər kəsin* sirrini bilərdi. (M.İ.) *Hər kəs* bu dünyada gülərsə artıq, Ondan uzaq olar, mənəcə, xoşbəxtliq.(N.)

Qeyri-müəyyənlik bildirən *hərə* əvəzliyi *hər* sözünə *-ə* şəkilçisinin artırılması ilə düzəlmişdir: *Yalan olmasın, hərəmiş bir aslana dönmüşdük.* (M.H.)

Hərə sözü 1-ci və 2-ci şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisini, 3-cü şəxs cəmdə isə *-lər* şəkilçisini qəbul edə bilmir.

Bunlardan əlavə, *hamı, hamısı, bəzisi, bəziləri, neçələri* kimi qeyri-müəyyənlik bildirən və çoxışlənən əvəzliliklər də var; məs.: Gecə idi. *Hamı* yatmışdı. (M.H.) *Bəziləri* bu məsələni başa düşmək istəmirdilər. Gəlin xanım, kəndimizdə *çox şey* yoxdur, *hamısına* da günahkar özümüzük.(M.İ.) *Hər şeyin* başı təsərrüfatla bağlıdır, var-gəlir oldu, *hər şey* olar.(M.İ.) *Hamının* atası var, *hamını* ana doğub, *hamı* üçün ata-ana əzizdir.(M.İ.) *Neçələri* bu yolu getmək istədi, amma gedə bilmədi.

Qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzliliklər isimləri və isimləşmiş sözləri əvəz etdiyi üçün isim kimi hallanır; məs.:

<i>kimisi</i>	<i>hər kəs</i>	<i>hər nə</i>	<i>biri</i>
<i>kimisinin</i>	<i>hər kəsin</i>	<i>hər nəyin</i>	<i>birinin</i>
<i>kimisinə</i>	<i>hər kəsə</i>	<i>hər nəyə</i>	<i>birinə</i>
<i>kimisini</i>	<i>hər kəsi</i>	<i>hər nəyi</i>	<i>birini</i>
<i>kimisində</i>	<i>hər kəsdə</i>	<i>hər nədə</i>	<i>birində</i>
<i>kimisindən</i>	<i>hər kəsdən</i>	<i>hər nədən</i>	<i>birindən</i>

Kim isə, nə isə, nəyə, hər nə isə əvəzlilikləri hallanmır və ya hallanarkən məntiqi mənaya malik ola bilmir.

Qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzliliklər isimləri əvəz etdikləri, ismin morfoloji əlamətlərini qəbul etdikləri kimi, sintaktik vəzifəsinə görə də isimlərdən asılı olub, mübtəda, tamamlıq vəzifələrində işlənir. Məs.:

Biri oynayırdı şirin qaytağı. (M.M.) Axşam qaranlığını *hərə* bir cür qarşılayırdı. (M.İ.) Şirzad biləyindəki qızıl saata baxdı: -Hələ tezdir, nə tələsirsən, qoy *hamı* yığışsın, - dedi. (M.İ.) Salmanın onun əlini əlinə alıb sıxdı və *nə isə* dedi. (M.İ.) Rəyasət heyətində *kim isə* şit-şit və ucadan güldü. (M.İ.) *Hər kəs* öz ələmində kimin haqlı, kimin haqsız olduğunu kəsdirməyə çalışırdı. (M.İ.) Mən *hərəmişə* bir stəkan çay süzdüm. (İ.Ə.) – cümlələrinə *biri, hərə, hamı, kim isə, hər kəs* sözləri mübtəda, *nə isə, hərəmişə* tamamlıq vəzifəsindədir.

İNKAR ƏVƏZLİKLƏRİ

Əşyanın, əşyaya məxsus əlamətin olmadığını bildirən əvəzlilərə i n k a r əvəzliləri deyilir.

İnkar əvəzlilikləri əşyanın, əlamətin, kəmiyyətin, xüsusiyyətin olmadığını, qeyri-real olduğunu bildirir. Çoxişlənən inkar əvəzlilikləri bunlardır: *heç kim, heç kəs, heç biri, kimsə, heç kimsə, heç nə, heç şey, bir kimsə* və s. Məs.:

Mən bu iztirablar üçün anamın *heç kimi* təqsirləndirmədiyini, *kimsədən* bir təmənnası olmadığını hiss edirdim. (İ.Ə.) Axı Şah *heç nəyin* barəsində danışmır. (İ.Ə.) Mən bu barədə Şaha *heç nə* demirdim. (İ.Ə.) Səlimə heç bir zaman *heç bir şeyi* inkar etmirdi. (İ.Ə.) Yolda onlardan başqa, *heç kim* yox idi. (İ.M.) *Heç kəs* yerindən tərpənmirdi. (İ.M.) Qoca elə ustalıqla havanı dəyişdi ki, *heç kim heç nə* başa düşmədi. (Elçin) Di gəl ki, *heç kəs* yerindən tərpənmirdi. (İ.M.) Amma Məlik *heç kimdən* çəkinmir, qorxmur. (İ.M.) –Nə olub, Səlimə, niyə cavab vermirsən? – *Heç bir şey* olmayıb. (İ.Ə.) Mikoya kənddən *heç nə* gəlmirdi. Çünki *heç kəsi* yox idi. (İ.Ə.)

İnkar əvəzlilikləri daha çox isimləri əvəz edir, isim kimi hallanır, mübtəda, tamamlıq vəzifələrində işlənir. Məsələn:

Sanki *heç şey* onun vecinə deyildi. (M.İ.) *Bir kimsə* qalmamış onun qaydına. (M.M.) *Kimsə* anasına əl uzatmadı, Fəryada yetmədi, dada çatmadı. (M.M.) Deyərsən ki, xəstənin halı ağırdır, burada da *heç şey* yoxdur. (M.İ.) *Heç kim* Baba Keşişi izləmirdi, təqib etmirdi. (Elçin) *Heç kəs* bu dünyada məni Marqo qədər əzizləməmişdi. *Heç kəs* mənə onun kimi mehriban sözlər de-

məmişdi.(İ.Ə.) Əsgər əvvəlcə zil qaranlıqdan başqa, **heç nə** görmədi.(M.H.) Biz ki **heç kəsə** yamanlıq etməmişik, yolumuzu kəsmə, qoy gedək. (M.H.) İçəri doluşan milislər otaqda **heç kimi** tapı bilmədilər. (M.H.) **Kimsəyə** yox dəxli ki, biz işrəti Xoşlayırıq, boşlayırıq külfəti. (S.)

Misallarda inkar məna ifadə edən **heç şey, bir kimsə, kimsə, heç şey, heç kim, heç kəs** əvəzlilikləri mübtəda, **heç nə, heç kəsə, heç kimi, kimsəyə** əvəzlilikləri tamamlıq vəzifəsindədir.

Bəzən ismi birləşmə tərkibində üzv olur: Bir allah bilir ki, Gülnisə **heç kəsin toyuğuna** kiş deməyib. **Heç kəsin pis gününü** istəməyib.(İ.Ə.)

Qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzliliklərlə inkar əvəzlilikləri – biri təsdiq, digəri inkar məna ifadə etsə də – mənaca yaxın əvəzliliklərdir

İŞARƏ ƏVƏZLİLİKLƏRİ

Şəxsin, əşyanın adını əvəz etmədən onlara işarə edən əvəzliliklərə i ş a r ə əvəzlilikləri deyilir.

İşarə əvəzlilikləri əvəz etmə yox, işarə etmə məqsədi daşıyır. Əvəzliyin digər növləri əsas nitq hissələrini əvəz edib, onların yerində işləndiyi və eyni zamanda, onlara işarə etdiyi halda, işarə əvəzlilikləri öz təbii funksiyasında, yəni substantivləşmədikdə, adverbiallaşmadıqda heç bir nitq hissəsini əvəz etmir, yalnız başqa nitq hissələrinə işarə məqsədilə işlədilir.

İşarə əvəzlilikləri bunlardır: **o, bu, elə, belə, həmin (haman).**

İşarə əvəzlilikləri nitq hissələri içərisində sifətlərə daha yaxındır; məs.:

Həyatım olduqca **bu** dünyada mən

Böyük kommunanın – **o** gələcəyin

Yolunda qurbanam. (S.V.)

Bu misalın birinci misrasındakı **bu**, ikinci misradakı **o** əvəzliliklərini **böyük** sifəti ilə müqayisə etmək olar: **böyük** sözü kimi, **bu, o** sözləri də sifətin *hansı?* sualına cavab verir; **böyük** sözü kimi, **bu, o** sözləri də əşya məzmunlu sözə aiddir: **böyük kommunaya, bu dünya, o gələcək**; **böyük** sözü kimi **bu, o** sözləri də tərkib daxilində deyilsə, müstəqil təyin vəzifəsində işlənir. La-

kin bu oxşarlıqlarla yanaşı, sifətlərlə işarə əvəzliliklərinin mühüm fərqləri var. Sifətlər müəyyən bir konkret əlaməti, keyfiyyəti bildirir, işarə əvəzlilikləri isə heç bir xüsusi məna ifadə etmədən yalnız aid olduğu sözə işarə edir, onu fərqləndirmək, müəyyən-ləşdirmək üçün işlədilir, buna görə də sifətlərdən fərqli olaraq, işarə əvəzlilikləri dərəcələr üzrə dəyişmir.

İşarə əvəzlilikləri içərisində **bu**, **o** sözləri daha çox işlənir. Lakin bunlar da mənacə fərqlənir. **Bu** sözü danışanın mikromühi-tinə, **o** sözü kənara işarə edir. Bu xüsusiyyət **belə** və **elə** işarə əvəzliliklərinə də aiddir.

İşarə əvəzlilikləri öz həqiqi mənalарında işləndikdə yalnız təyin vəzifəsində çıxış edir. Məs.:

Gecənin sarvanı **o** ulduz, **o** ay Gözümdə qalmışdır ömrüm uzununu. (S.V.) Yazığım **o** qaynanaya gəlir ki, qapısından içəri sə-nin kimi dəli girəcək. (M.İ.) Oyanmış **bu** günəş, **bu** yer, **bu** insan, Artıq nə qamçı var, nə qara zindan. (S.V.) **Bu** dünya sərgidir, ömür tamaşa. (S.V.) Yox, deyəsən, **elə** iş deyil, istəyir, ferma uşaqlarını oxutsun. (M.İ.) Sənəti də **elə** sənət idi ki, onu daim ca-maat içinə çəkəcəkdi. (M.İ.) **Belə** gözəl gəlin sadəcə ev arvadı olub qalsaydı, göydəndüşmə olardı. (M.İ.) **Bu cür** düşündüyünə baxmayaraq, Şirzad daxilində, harada isə çox dərinlərdə küt bir təlaş, anlaşılmaz bir həyəcan duyurdu. (M.İ.) Onun iri göy göz-lərində **elə bir** ifadə var idi ki, Süleyman paşanın fikirləşdikləri-nin əksini deyirdi.(Elçin) Baba Keşiş **bu** müsəlman törəməsinin gözündə **belə bir** təmizlik gördü. Zorakı bir dinsizin gözələrində **bu cür** təmizlik olmamalı idi.(Elçin) Məryəm **həmin** soyuğu bü-tün bədəni ilə hiss edirdi.(Elçin)

İşarə əvəzlilikləri asanlıqla isimləşə bilər. İsimləşdikdə kə-miyyət, mənsubiyyət və hal şəkilçilərini qəbul edir, mübtəda, ta-mamlıq, xəbər vəzifələrində işlənir. Yalnız **o**, **bu**, **elə**, **belə** işarə əvəzlilikləri substantivləşir. Məs.:

Bu nə fikirlərdir, keçir başımdan! (M.M.) **Bu** da bir əməkdir, **bu** da bir işdir. (M.M.) Deyəsən, maarif müdiri **bunu** yaxşı tanıyıb. (M.İ.) Rüstəm dayı, Kələntər olmasın, lap dədəsi olsun, sən duran yerdə mən **elələrinə** əyilmərəm. (M.İ.) Bir neçə **belə-ləri** ilə dost olub birləşsək, kənddə çox iş görmək olar.(M.İ.) **Bu-nu** yaxın-uzaq bütün kənd bilir.(M.M.) Nə yangın, nə ölüm törət-mədik biz, **Bunları** nəhy edir bizə firqəmiz. (S.V.) Gərək **bunla-**

ru bir sərin yerə aparaydılar.(İ.M.) **Bunu** eşidən ağsaqqal qalxdı, onun adamları da durdular. (F.K.)

Həmin sözü öz əsas funksiyasını ifadə edir və isimləşmir; məs.: Bu kəllələrdən hər birinin sahibi də insan idi və **həmin** insanların da ürəyinin sevinci var idi, dərd-səri var idi, **həmin** insanların da övladı var idi, atası-anası var idi və **həmin** insanlar da bu göyün altında yaşayırdı, bu günü, bu ayı, bu ulduzları görürdü. (Elçin)

Bu işarə əvəzliyi substantivləşərək hallandıqda bütün hal şəkilçilərindən əvvəl bərpəedici **n** samitini qəbul edir:

Bu

Bu(n)un

Bu(n)a

Bu(n)u

Bu(n)da

Bu(n)dan

Elə, belə əvəzlilikləri də substantivləşərək kəmiyyət, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edərək (**eləsi, beləsi, elələri, belələri**) hallanır:

eləsi

elələri

beləsi

belələri

eləsinin

elələrinin

beləsinin

belələrinin

eləsinə

elələrinə

beləsinə

belələrinə

eləsini

elələrini

beləsini

belələrini

eləsində

elələrində

beləsində

belələrində

eləsindən

elələrindən

beləsindən

belələrindən

İşarə əvəzliliklərindən **elə, belə** sözləri asanlıqla adverbiallaşa da bilər, tərkib daxilində olmadıqda cümlədə tərz zərfliliyi vəzifəsində işlənir. Məs.:

Müavinliyə **belə** başlasan, vay halımıza! (M.İ.) **Belə** getsə, südəcər olar, yanıb qaralar. (M.İ.) **Belə** düşünəndə Rüstəm kişi tanıdığı fəal qadınları nəzərinə gətirirdi. (M.İ.) Çoban Kərəm **elə** basdırar ki, bir çöp də tapılmaz. (M.İ.)

Məlumat üçün. İşarə əvəzliliklərinin isimləşməsindən danışarkən 3-cü şəxsin təkini bildirən **o** şəxs əvəzliyi ilə **o** işarə əvəzliyini xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Bunlar səs tərkibi və mənşə etibarilə eyni

əvəzlilərdir. Eyni səs tərkibinə malik olub şəxsi, əşyanı bildirən *o* şəxs əvəzliyi olduğu üçün *o* işarə əvəzliyinin substantivləşməsindən danışmağa ehtiyac qalmır. Deməli, əslində, tarixən dilimizdə *o* işarə əvəzliyi vardır və həmin əvəzlik substantiv formada şəxs əvəzliyi kimi çıxış edir. *O kitab Mənsurundur* – əvəzinə *O, Mənsurundur* – desək və burada *o* işarə əvəzliyinin isimləşmiş olduğunu qeyd etsək, o zaman şəxs əvəzliyi *o* itmiş olur. Bunun əsas səbəbi odur ki, tarixən şəxs əvəzliləri işarə əvəzlilərindən yaranmışdır. Danışanın mikromühitini bildirən *bu* əvəzliyindən (tarixən əsl *bi*) *mən* və *biz* sözləri (təklilik bildirən *-n*, çoxluq bildirən *-z* şəkilçisi ilə), kənara işarə edən *şu* əvəzliyindən *sən* və *siz* sözləri yaranmışdır. 3-cü şəxs isə *an(e)* işarə əvəzliyindən yaranmışdır (*an* və tədricən *ol* – *o* şəklində dəyişmələr).

Şəxs əvəzlilərində işarə çaları indi də qalmaqdadır və işarə adətən jestlərlə, baş, əl hərəkətləri ilə edilir.

Üçüncü şəxsin təkini bildirən *o* şəxs əvəzliyi ilə *o* işarə əvəzliyi eyni kökdəndir. Bu əvəzlik şəxsi, əşyanı bildirdikdə şəxs, işarə məqsədilə işləndikdə işarə əvəzliyi kimi çıxış edir.

O sözünün şəxs və ya işarə əvəzliyi kimi işləndiyini mətnə əsasən müəyyən etmək olur:

O, həkimdir.

Məni müalicə edən o həkimdir.

Birinci misalda *o* şəxs əvəzliyi, ikincidə işarə əvəzliyidir.

Bunların aşağıdakı fərqləri var:

1. *O* – şəxs əvəzliyi kimi işləndikdə işarə məzmunu ilə yanaşı, şəxs, əşya bildirir; lakin işarə əvəzliyi kimi çıxış etdikdə şəxs, əşya məzmunundan məhrum olur, yalnız işarə etmə imkanına malik olur.

2. Şəxs əvəzliyi kimi işləndikdə ondan sonra aydın fasilə olur, işarə əvəzliyi sonrakı sözlə bir sintaqm şəklində – fasiləsiz tələffüz edilir.

3. Şəxs əvəzliyi mübtəda vəzifəsində, işarə əvəzliyi təyin vəzifəsində işlənir.

4. Şəxs əvəzliyi cəmlənir, hallanır, işarə əvəzliyi hallanmaz, cəmlənməz.

5. Yazıda şəxs əvəzliyindən sonra (isim, sifət, say və zərfdən əvvəl) vergül qoyulur, işarə əvəzliyindən sonra vergül qoyulmaz.

NİSBI ƏVƏZLİKLƏR

Mənşə etibarilə sual əvəzliliklərindən ibarət olub, sual bildirməyən, tabeli mürəkkəb cümlədə bağlayıcı vasitə kimi işlənən əvəzliliklərə nisbi əvəzliliklər deyilir.

Nisbi əvəzliliklər: *kim, nə, hara, neçə, nə qədər, necə, nə cür, hansı, haçan, nə zaman* sözlərindən ibarətdir. Mənşə etibarilə sual əvəzliliklərindən ibarət olduğu üçün formaca onlardan fərqlənir. Lakin bunlar sual əvəzliyindən fərqli olaraq, cümlə daxilində sual bildirmir. Məs.: *Kim danışmaq istəyirdi, o da danışdı* – cümləsində *kim* sözü nisbi əvəzlilikdir. *Kim* sözü bu cümlədə adi nəqli cümlə intonasiyası ilə budaq cümləni baş cümləyə bağlamışdır. Ona görə də nisbi əvəzliliklər sintaksisdə *bağlayıcı* söz adlanır.

Bağlayıcı sözlər bağlayıcılardan fərqlidir. Bağlayıcı köməkçi nitq hissəsi, bağlayıcı söz əsas nitq hissəsidir – əvəzlilikdir. Bağlayıcı cümlə üzvü olmur, bağlayıcı söz üzv olur. Qeyd etdiyimiz cümlədəki *kim* sözü budaq cümlənin mübtədasıdır.

Bağlayıcı söz – nisbi əvəzlilik çox zaman *ki* ədatı, *hər* sözü və s. ilə birləşir (işlənməyə də bilər); məs.:

Kim ki danışmaq istəyirdi, o da danışdı
Hər kim danışmaq istəyirdi, o da danışdı
Hər kim ki danışmaq istəyirdi, o da danışdı

Ki ədatı olmadıqda budaq cümlənin sonunda *-sa, -sə* şəkilçi-ədatı ola bilər (olmaya da bilər); məs.:

Kim danışmaq istəyirdisə, o da danışdı

Bu cür cümlələrin baş cümləsində qarşılıq bildirən söz (korrelyat) olur. Tabeli mürəkkəb cümlənin növünü həmin korrelyat əsasında müəyyənləşdirmək olur. Verdiyimiz cümlədə *o* sözü baş cümlədə mübtəda vəzifəsindədir. Deməli, cümlə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir: *Danışmaq istəyən danışdı.*

Aşağıdakı cümlələrdə də nisbi əvəzlilik-bağlayıcı söz müvafiq qarşılıq bildirən sözlə əlaqəli işlənmişdir:

Kimi deyirsən, (*onu*) çağırım. *Nəyi* deyirsən, (*onu*) gətirim. Biz *nə* desək, camaat da *onu* deyəcək. (M.İ.) *Necə* gəldi,

ürəyimi kəs *eylə*.(M.A.) *Nə* əkərsən, *onu* biçərsən. *Nə qədər ki* bahar, yaz donundasan, (*o vaxtadək*) Başını çiçəklər, güllər qatacaq. (Ə.Q.) Arvadlar *necə* qəfil gəlmişdilsə, *eləcə də* yoxa çıxdılar. (İ.M.) Bu ikisinin birliyindən yaranan *nə qədər* ataya oxşayırsa, *bir o qədər də* anaya oxşayacaq.(F.K.) Baba Keşiş *hara* aparırdısa, Məryəm *ora* gedirdi.(Elçin) *Harada* bir adlı-sanlı at varsa, *onun balalarını* tapmışıq, almışıq. (F.K.) *Nə qədər* çox gəlsəniz, *o qədər* şad olarıq.(İ.Ə.) Sənə *kim* pis deyirsə, *onun özü* pisdir.

Nisbi əvəzliliklər çox zaman *kim ki, hər nə ki, kimə ki, kimi ki, nə qədər ki, necə ki, harada ki, haçan ki* və s. şəkillərdə işlənir.

TƏYİNİ ƏVƏZLİLİKLER

Şəxsə, əşyaya, hadisəyə kəmiyyət, əhatə dairəsi baxımından işarə edən əvəzliliklərə təyini əvəzliliklər deyilir.

Təyini əvəzliliklər *bütün, hər, hər bir, filan, eyni, bəzi* sözlərindən ibarətdir.

Təyini əvəzliliklər mahiyyət etibarilə işarə əvəzliliklərinə çox yaxındır. Hər ikisi təyinetmə xüsusiyyətinə malikdir və cümlədə təyin vəzifəsində işlənir. Əsas fərqləri orasındadır ki, işarə əvəzlilikləri sadəcə olaraq əşya və hadisələrə işarə edir, aid olduğu sözün məzmun və həcm məsələlərinə qarışmır; məs.: *O səsi, o izi bir an içində Silir göy üzündən zaman küləyi* (V.B.) – misrələrindəki *o* işarə əvəzliyi *səs, iz* isimlərinin mənasına müdaxilə etmir, həd, hüdud qoymur, sadəcə onlara işarə edir. Lakin təyini əvəzliliklər, hər şeydən çox, aid olduğu ismin məna hüdudunu, dairəsini şərtləndirir. Məs.: *Hər ömür başlayır, çatır axıra, Ya ağac, ya çiçək, insan adında*.(V.B.) *Bütün* bunlar mümkün olmayan bir xəyal deyil, sadə, adi və real arzular idi (M.İ.) – cümlələrində *hər* və *bütün* sözləri aid olduğu anlayışlara kəmiyyət hədudu qoyur. Əslində, hər iki sözün məna tələbi eynidir: *hər* dedikdə nəzərdə tutulan eynicinsli əşyaların hər biri fərdi şəkildə, amma əslində, toplu halda nəzərdə tutulduğu kimi, *bütün* sözü də başqa bir yöndən hər bir fərdin daxil olduğu bütövü əhatə edir. Bu cəhətdən *hər bir* sözü də *hər* sözü ilə eyni semantikaya malikdir. *Eyni* sözü də eynicinslilərin hamısını əhatə etmə baxımından bunlara yaxın-

dır. Lakin **filan** və **bəzi** sözləri bunlardan fərqlənir. **Filan** sözü qeyri-müəyyən şəkildə konkretlik bildirir. **Bəzi** sözü bu cəhətdən sözlərin hamısından fərqlənir və məhdudlaşdırma, istisnaetmə çaları ilə seçilir. *Bilirəm, dünyanın qocadır yaşı, Qanlı bir imza var hər varlığında* (S.V.) – cümləsindəki **hər** sözünü **hər bir** və **bütün** sözləri ilə əvəz etmək olar. Lakin bunları **bəzi** və **filan** sözləri ilə əvəz etsək, əvəzliliklərin kəmiyyət baxımından əhatə dairəsi məhdudlaşar və misranın poetik tutumu zəifləyər. **Hər, hər bir** əvəzlilikləri eyni fikri təsdiq, **heç bir** əvəzliyi inkar məqamında iqrar edir:

Heç bir qız Şirzad kimi cəsur, qoçaq bir adamı qoyub onu seçməzdi.(M.İ.) Özü də **heç bir** işi görməkdən çəkinməzdi.(M.İ.) **Hər bir** dərdə əlac var idi.(Elçin) Məryəmin təmiz bədəni **heç bir** din düşməninə, **heç bir** nəfskarın gözüne görünməyəcəkdə.(Elçin) Altmış dörd il üç ay yeddi gün ömrünü ibadətdə keçirmiş qoca **heç bir** hazırlıqsız bircə anın içində dərk etdi ki, **bütün** ömrü hədəf gedib.(Elçin) O bu sadə sarayın **hər bir** işıltısına, buradakı hər şeyə nifrət edirdi.(Elçin) Həmin bir ovuc işıq **hər** addımbaşındadı, **bütün** dünyadadı.(Elçin) Bəs sən anan nə üçün gəlib demir ki, **filan** oğlandan gözüni çək, **filankəsə** get.(İ.Ə.) O, **hər** əlində iki pudluq daş qaldıran bir oğlan idi.(İ.Ə.)

Qeyd. Əslində, **filan** sözü təyini əvəzliliklərlə uyuşmur və işarə əvəzliliklərinə daha çox uyğun gəlir. Lakin bir qədər qeyri-müəyyənlik bildirməsi ilə işarə əvəzliliklərindən də fərqlənir. Müqayisə et: **o adam, bu adam, filan adam.**

ƏDƏBİYYAT

1.Müasir Azərbaycan dili. 2-ci cild. Morfologiya, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1980.

2.M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili (fonetika, morfologiya). Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, Bakı, 1963.

3.Azərbaycan dilinin qrammatikası. 1-ci hissə (Morfologiya), Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1960.

4.Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis, Bakı, «Ün-siyyət», 2000.

5.Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, V.İ.Lenin ad.API-nin nəşriyyatı, Bakı, 1961.

6.Cəfər Cəfərov. Nitq hissələrində keçid prosesləri və konver-siya, Bakı, 2009.

7.Q.Ş.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər), «Təhsil» nəşriyyatı, Bakı, 2003.

8.Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı, Bakı, 1962.

FEL FEL BİR NİTQ HİSSƏSİ KİMİ

Əşyanın hərəkətini bildirən sözlərə f e l deyilir.

Fel ərəb sözü olub, iş, hərəkət, əməl deməkdir və şəxsin, əşyanın işini, hərəkətini, hal-vəziyyətini bildirən söz qrupudur. Zəngin kateqoriyalar sisteminə malikdir və bu cəhətdən heç bir nitq hissəsini onunla müqayisə etmək olmaz. Şəxslı və şəxssız formalarda ünsiyyətə xidmət edir. Təsirli və təsirsız olur. İşin icra olunduğunu bildirdiyi kimi, icra olunmadığını da bildirir. Növ şəkilçiləri qəbul edərək subyektlə obyekt arasındakı əlaqə və münasibəti üzə çıxarır. Müxtəlif təsrif formaları vardır: zamana, şəkil əlamətlərinə və şəxsə görə dəyişir. Məsdər şəkilçisi qəbul edərək hərəkətin adını bildirir. Feli sifət şəkilçiləri ilə atributivlik, feli bağlama şəkilçiləri ilə adverbiallıq qazanır. Şəxslı forması cümlədə xəbər, adyektiv forması təyin, adverbial forması zərflik, nominativ forması mübtədə və tamamlıq vəzifələrində işləyir. Zəngin sözdüzəldicilik imkanlarına malikdir. Dilimizin milli orijinallığının qorunmasında fəal mövqeyi ilə seçilir.

Fellərdə iş, hal, hərəkət mənası qarışıq olur, lakin bu mənalardan biri həmişə üstünlük təşkil edir. Məs.:

Tonqallar *yandı*, lopalar *söndü*, fişənglər *öləzidi*. Səs-küy *azaldı*. Hamı evə *çəkildi*. Pakizəni də *çağırdılar*. Qız *getmədi* (İ.Ş.) – cümlələrində işlənmiş *çağırdılar* felində iş, *getmədi* felində hərəkət, *yandı*, *söndü*, *öləzidi*, *azaldı*, *çəkildi* sözlərində hal-vəziyyət mənası daha çox nəzərə çarpır. Lakin bunların hər birində iş də var, hal-hərəkət də. Eləcə də *yonmaq*, *doğramaq* fellərində iş, *qaçmaq*, *yüyürmək* fellərində hərəkət, *mürgülmək*, *gözəlləşmək* fellərində hal-vəziyyət mənası daha üstündür.

Beləliklə, felləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən ən mühüm əlamətlərdən biri onun mənasıdır. Hər bir fel konkret lüğəvi mənasına görə bir iş, hərəkət bildirdiyi kimi, ümumiləşmiş qrammatik mənasına görə də iş, hal, hərəkət bildirir.

Fellər zəngin lüğəvi məna xüsusiyyətlərinə malikdir və lüğəvi mənasına görə aşağıdakı qruplara ayrılır:

İş felləri. Fellərin bu qrupu şəxsin, əşyanın işini, hərəkətini, məşğuliyyətini bildirir. İş fellərinin ifadə etdiyi işin icrası nəticəsində obyektə ciddi dəyişikliklər əmələ gəlir. İş fellərinə

aşağıdakıları misal göstərmək olar.: *sökmək, tikmək, qazmaq, uçurmaq, əkmək, kəsmək, yığmaq, əymək, bükmək, boğmaq, yonmaq, doğramaq, xırdalamaq, qurdalamaq, od vurmaq, divan tutmaq, dara çəkmək, hazırlıq görmək* və s. İş fellərinin əksəriyyəti təsirli olur.

Hərəkət felləri. Bu qrupa daxil olan fellər insanın və başqa canlı və cansız varlıqların hərəkətini bildirən sözlərdir; məs.: *getmək, yerimək, yüyürmək, addımlamaq, gəlmək, uçmaq, çapmaq, üzmək, dırmanmaq, sürüşmək, yomalanmaq, var-gəl etmək, dığırılanmaq, avar çəkmək, yan almaq, yola düşmək, baş çəkmək* və s.

Nitq felləri. Bu qrupa daxil olan fellər insanın nitq fəaliyyəti, başqa canlı və cansız varlıqların nitqləndirilməsi ilə bağlı işlənən sözlərdən ibarətdir; məs.: *danışmaq, demək, söyləmək, qışqırmaq, bağırmaq, dinmək, dillənmək, çağırmaq, tərifləmək, lənətləmək, pıçıldamaq, böyürmək, mələmək, kişnəmək, anqırmaq, qaqqıldamaq, xoruldammaq, boşboğazlıq etmək, gopa basmaq, lağlağı eləmək, səs-küy salmaq, çığır-bağır salmaq, salam vermək, dilə basmaq, layla çalmaq, and içmək, dilə gəlmək, dua etmək, özünü öymək, yaltaqlanmaq* və s.

Təfəkkür felləri. Qeyd edilən fellər insanın ağıl, düşüncə, təfəkkür tərzilə bağlı işlənən lüğəvi vahidlərdir. Başqa canlı və cansız varlıqlar şəxsləndirildikdə onlara da aid ola bilər; məs.: *düşünmək, anlamaq, xatırlamaq, duymaq, dərk etmək, başa düşmək, fikirləşmək, fikrindən keçirmək, fikir eləmək, qərara gəlmək, təsəvvür etmək, xəyala getmək, xəyallanmaq, arzulamaq, yada salmaq, təsəvvürə gətirmək, yadında saxlamaq, qulağına sığa eləmək* və s.

Görmə felləri. Fellərin bu qrupu görmə prosesi ilə bağlı olan sözlərdən – fellərdən ibarətdir, insanlara və başqa canlı varlıqlara aiddir; məs.: *baxmaq, görmək, zilləmək, diqqət yetirmək, nəzər salmaq, seyr etmək, göz qoymaq, gözdən qaçırmamaq, gözləmək, gözə gəlmək, gözdən keçirmək, göz dikmək, göz-qulaq olmaq, gözünü çəkməmək, göz açmaq, tamaşa etmək* və s.

Eşitmə felləri – bunlar eşitmə prosesi ilə bağlı olub, eşitmə orqanları ilə qəbul edilən məfhumları bildirən fellərdir; məs.: *eşitmək, dinləmək, qulaq asmaq, qulaq vermək, qulaqardına vurmaq, qulağına dəymək* və s.

Hal-vəziyyət felləri. Bunlar şəxsin, əşyanın hal-vəziyyətini bildirən fellərdir; məs.: *qıvrılmaq, ağarmaq, qızarmaq, saralmaq, azarlamaq, sağalmaq, arıqlamaq, kökəlmək, laxlamaq, hirsələnmək, acıqlanmaq, ətə-qana gəlmək, turşumaq, kifirləşmək, avazımaq, qıcıqlanmaq, yaxşılaşmaq, pisləşmək, öləzmək, iyimək, soluxmaq, qocalmaq, köhnəlmək, kiflənmək, təzələnmək, üzülmək* və s.

Fellər dildə iki işlək formada çıxış edir:

Şəxsli formada;

Şəxssiz formada.

Ona görə də dilçilikdə *şəxsli fellər*, *şəxssiz fellər* terminləri çox işlənir.

Şəxsli fellər dedikdə fellərin (fel əsaslarının) zaman, şəkil, şəxs əlamətləri qəbul edərək dəyişməsi, müxtəlif şəkillərə düşməsi, təsrifi nəzərdə tutulur. *Fellərin zaman, şəkil, şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişməsinə feli təsrif deyilir.* Məs.:

Qarı dinmədi. Onun bu dünyada heç kəsi qalmamışdı. Murad isə uşağın ağıllı gözlərinə baxdı. Birdən-birə tanıdı. Əlini qaldırıb işarə elədi ki, Uba qarı qulağını ona yaxınlaşdırsın: - Tanıdım uşağı, Şeyx Heydər oğlu İsmayıldı... (F.K.)

Loğmandan soruşublar ki, dünyada ən böyük bədbəxtlik nədir? Loğman cavab verib ki, ən böyük bədbəxtlik odur ki, qanan olasan, qanmaz buyruğuna baxasan. (İ.M.)

Bu misallardan birincisində *dinmədi, qalmamışdı, baxdı, tanıdı, yaxınlaşdırsın, tanıdım* felləri şəxsli formalarladır. Zaman və şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişmişlər. Sonuncu fel (*tanıdım*) 1-ci şəxsin təkində, qalanı 3-cü şəxsin təkindədir. 2-ci misalda *soruşublar, cavab verib* felləri zaman və şəxs, *olasan, baxasan* felləri arzu və şəxs şəkilçisi qəbul edərək dəyişmiş, təsriflənmişdir.

Şəxssiz fellər məsdər, feli sifət və feli bağlama şəkilçiləri qəbul etdikdən sonra ikili xüsusiyyət qazanan, təsrif olunma imkanını itirən fellərdir. Bunlar məsdər, feli sifət və feli bağlamadan ibarətdir. Məsdər, feli sifət və feli bağlama felə məxsus əsas xüsusiyyətləri saxlamaqla, başqa nitq hissələrinin də xüsusiyyətlərini qəbul etmiş olur. Məsdərdə isim xüsusiyyəti, feli sifətdə sifət xüsusiyyəti, feli bağlamada zərf xüsusiyyəti olur; məs.: Xürrəm *sevinə-sevinə* ona tərəf *yeriyən* adamları tanıya

bilmədi. Heç *salam verməyə*, söz *soruşmağa* macal da tapmadı, kişi Xürrəmi *qucaqlayıb* basdı bağrına. (İ.M.)

Bu misalda məsdər şəkilçili *salam vermək*, *soruşmaq* fəlləri yönük halın şəkilçisini qəbul etmiş və isim xüsusiyyəti qazanmışdır. *Yerimək* feli *-an, -ən* feli sifət şəkilçisini qəbul edərək, sifət kimi isimdən əvvəl işlənərək atributiv rəng almışdır. *Sevinmək* feli *a-a* şəkilçisini, *qucaqlamaq* feli *-ıb* şəkilçisini qəbul edərək bir hərəkəti özündən sonra gələn başqa bir hərəkətlə bağlamış, zərf xüsusiyyəti qazanmışdır: *sevinə-sevinə yeriyan, qucaqlayıb bağrına basdı*. Fəllərin düşdüyü bu formalar şəxssiz formalarlardır, çünki bu şəkilçilərdən sonra fel artıq zaman, şəkil və şəxs şəkilçiləri qəbul edə bilmir.

Qeyd. Dərslik və vəsaitlərdə əksərən *şəxsli fəllər* əvəzinə *təsriflənən fəllər*, *şəxssiz fəllər* əvəzinə *təsriflənməyən fəllər* terminləri işlədilir. Təsriflənməyən fel yoxdur. *Təsriflənmə* dedikdə, felin kökü və ya əsası nəzərə alınır. Fel kökləri və əsasları içərisində təsriflənə bilməyeni yoxdur. Lakin felin aldığı müvəqqəti şəxssiz forma onun təsriflənməsinə imkan vermir. Odur ki *təsriflənməyən fəllər* termini məntiqsizdir.

Fel nitq hissələri içərisindən morfoloji cəhətdən ən zənginidir. Bu zənginlik onun kateqoriyalar sistemi ilə bağlıdır.

Felin aşağıdakı qrammatik kateqoriyaları var:

Təsir kateqoriyası;

Növ kateqoriyası;

İnkarlıq kateqoriyası;

Tərz kateqoriyası;

Zaman kateqoriyası;

Şəxs kateqoriyası;

Şəkil kateqoriyası.

Bunların hər birinin özünə məxsus morfoloji əlamətləri vardır. Yəni bu kateqoriyaların hər biri morfoloji əlamətlər sistemi əsasında formalaşır.

Bunlardan zaman, şəkil və şəxs kateqoriya əlamətləri şəxсли formanın yaranmasına səbəb olur. Məsələn: *yaz-ım, yaz-ır-am, yaz-malı-yam, gərək yaz-a-m, yaz-ası-yam, yaz-sa-m* və s.

Təsirlik, növ və inkarlığın morfoloji əlamətləri isə həm şəxslı, həm də şəxssız fellərə aiddir. Bunlar fellərin əsas əlamətləridir və hər cür (həm şəxslı, həm də şəxssız formalı) fellərə aiddir. Bunların möhkəm sırası var. Fellərin kök və əsasından sonra həm şəxssızlıq əlamətlərindən (feli sifət, məsdər və feli bağlama şəkilçilərindən), həm də zaman, şəkil və şəxs şəkilçilərindən əvvəl daim üç pozisiya boş olur və həmin üç pozisiya təsirlik, növ, inkarlıq şəkilçiləri üçündür. Ciddi sıra ondan ibarətdir ki, fel kökünə və ya əsasına əvvəl təsirlik, sonra növ, axırda inkarlıq şəkilçisi artırıla bilər. Fellər təsrif olunarkən və ya hibrid formaları alarkən bu şəkilçilərə ehtiyac olmaya da bilər; məs.: *gəlirəm, başlayıram, görürəm; gəlməliyəm, başlamalıyam, görməliyəm; gələn, gəlmək, gələndə; başlayan, başlamaq, başlayanda; görən, görmək, görəndə* və s. Fel təsirlidirsə, təsirlik şəkilçisinə ehtiyac olmadan növlər üzrə dəyişə bilər: *yazmaq – yazışmaq – yazılmaq – yazdırmaq* və s. İnkər mənə lazımdırsa, növdən sonra *-ma, -mə* işlənə bilər: *yaz-dır-maq – yaz-dır-ma-maq, yaz-ış-maq – yaz-ış-ma-maq* və s.

Təsirlik və növ şəkilçiləri qəbul edərək dəyişmə xüsusiyyəti yalnız fellərə aiddir. İnkərlik – təsdiq və inkar olmaq fellərlə yanaşı, adları da əhatə edir, fərq burasındadır ki, fellərdə inkarlığın xüsusi şəkilçisi (*-ma, -mə*) var.

Zaman və şəxs anlayışları da həm fellərə, həm də adlara aiddir. Adlarda – isimlərdə zaman bildirən sözlər var. Zərflərin zaman zərflərindən ibarət mənə növü var. Adlara məxsus zaman bildirən sözlər fel zamanları ilə birlikdə işlənir və fel zamanlarını dəqiqləşdirməyə, konkretləşdirməyə xidmət edir. (bax: 8,110-146) *-acaq, -əcək* şəkilçisi hüdudsuz bir gələcəyi bildirir. Lakin: *Mən sabah şəhərə gedəcəyəm* – dedikdə həmin hüdudsuz zaman son dərəcə konkretləşmiş olur.

Zaman anlayışı adlarda xəbərlilik şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Xəbərlilik şəkilçiləri indiki zaman mənası yaradır. *İdi, imiş* zaman ədatlarından istifadə edildikdə hadisə və əlamət keçmiş zamana aid olur. Adların gələcək zamanı fellərin köməyi ilə yaranır.

Məs.: Saday *Şikəstənin tayıdır* bəyəm? Şəkli *jurnalların, qəzetlərin bəzəyidir*. (İ.M.) Sofi baxıb gördü ki, bura *qoyun-qunun yaylaq yeridir*, bir də bir çoban *var* burda, lap törpü dəymiş *çobandır*. (Elçin) Elə bil ki, bu səs Qarabağdan gətirilmiş

o cavan *xanəndənin səsi idi*.(Elçin) O gecələr nurlu bir *yuxu imiş*.(İ.M.)

Şəxs əlamətləri adlarda və fellərdə əsasən eynidir:

qardaş-am

baxır-am

qardaş-san

baxır-san

qardaş-dır

baxır-

qardaş-ıq

baxır-ıq

qardaş-sınız

baxır-sınız

qardaş-dırlar

baxır-lar

Ənənəvi olaraq bu şəkilçilər adlarla işləndikdə *xəbərlik*, fellərlə işləndikdə *şəxs şəkilçiləri* adlandırılır.

Zaman, inkarlıq, şəkil, şəxs, feli sifət, feli bağlama, məsdər şəkilçiləri bir kateqoriyadan olan bütün sözlərə, yəni bütün fellərə artırıla bilir, ona görə də bunların hamısı sözdəyişdirici şəkilçilərdir. Lakin felin təsirlik və növ şəkilçilərini hər felə artırmaq olmur, bu şəkilçilər sözdüzəldicilik xüsusiyyətinə malikdir. Onların artırıldığı sözlər əksəriyyət etibarilə sözün başlanğıc forması kimi lüğətlərə düşür. Odur ki təsirlik və növ şəkilçilərini qismən sözdüzəldici şəkilçilər saymaq olar.

Fellər *sintaktik vəzifəsinə görə* də başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Şəxslı fellər cümlədə xəbər vəzifəsində işlənir; məs.: Biz ayrılan zaman *demişdin* ki, sən: -Bir də bu yerlərə *gələcəkmisən?* (S.V.) Sofi *əzab çəkir*, Sofi *qorxur*,Sofi *yorulur*. (Elçin) O torpağın üstündə nə ot *bitirdi*, nə tikan *cücəirdi*; bircə nar kolu vardı, o da qüssədən *böyümürdü*. (Ə.Ə.)

Şəxssiz fellər əlavə olaraq hansı nitq hissəsinin xüsusiyyətini qazanmışsa, həmin nitq hissəsinin sintaktik vəzifəsində işlənir: məsdər isim kimi mübtəda, tamamlıq, feli sifət sifət kimi təyin, feli bağlama zərf kimi zərflik vəzifəsində çıxış edir; məs.:

Yaqub gələndə hələ Mərcan xala evə qayıtmamışdı.(İ.M.) «Yeni həyat»ın maşını *yaxınlaşdıqda* sürətini azaldı. (M.İ.) Şirzad *rəyasət heyətində sax oturmuş* Rüstəm kişiyyə baxdı. (M.İ.) Belə bir gündə *özünü gözdən salmaq* kimə lazımdır? (M.İ.) - cümlələrində *Yaqub gələndə* feli bağlama tərkibi və *yaxınlaşdıqda* feli bağlaması zaman zərfliyi, *rəyasət heyətində sax otur-*

muş feli sifət tərkibi təyin, *özünü gözdən salmaq* məsdər tərkibi mübtəda vəzifəsindədir.

Fellər çoxişlənən və daha çox məcaziləşmiş nitq hissəsidir. Dilimizin frazeoloji tərkibinin zənginləşməsində fellərin rolu böyükdür. Fel çoxkateqoriyalı olduğundan sadə fellər sırasına alınma sözlər daxil ola bilmir. Alınmalar yalnız düzəltmə və mürəkkəb söz şəklində – xalis Azərbaycan dili şəkilçisi və ya ikinci tərəfi Azərbaycan dilinə məxsus fel olmaqla (*olmaq, etmək, eləmək* sözləri ilə, məcaziləşmiş fellərlə) fellər sırasına daxil ola bilər. Ona görə də dilimizin milli orijinallığını qorumaq sahəsində fellərin rolu böyükdür. Xalq şairi B.Vahabzadə də bu cəhəti yaxşı duymuş və yazmışdır:

*Öz dostu var,
Düşməni var dilin də.
İsim, sifət döyüslərdə çox zaman
Karıxır...
Fellərsə həmişə
Döyüşdə qalib çıxır.
Çox sevirəm igid kimi döyüşən
Kəlməni mən, sözü mən,
Fel olmaq istəyirəm, düzü, mən!*

FELİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ

Felləri nəzərdən keçirdikdə onların bir qisminin yalnız bir söz kökündən, bir qisminin kök və sözdüzəldici şəkilçidən ibarət olduğunu görürük. Fellərin və adların fellərlə birləşməsindən ibarət olan mürəkkəb fellər də var. Odur ki fellər də quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

SADƏ FELLƏR

Sadə, yəni əsli fellərdə müasir dil baxımından ikinci bir morfem (sözdüzəldici şəkilçi və ya söz kökü) ayırmaq mümkün deyil. Belə fellər yalnız söz kökündən ibarət olur. Məs.:

*Çalış, ək, biç, aparsın bəy, evin qalsın dəyirman tək,
Ayılma, haqqını qanma, xəbərdar olma insan tək.* (S.)

Bu misralarda *çalış, ək, biç, aparsın, qalsın, ayılma, qanma* sözləri sadə fellərdir. Buradakı yalnız *xəbərdar olma* feli quruluşca mürəkkəbdir və *xəbərdar* sifəti ilə *olmaq* felinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Misaldakı *çalış(maq), apar(maq), ayıl(maq)* sözlərini kök və şəkilçiyə ayırmaq olmaz, çünki *-ış, -ar, -ıl* hissələrini ayırdıqda *çal, ap, ay* hissələri ya məna ifadə etmir, ya da felin ümumi mənası ilə əlaqəli məna ifadə olunmur.

Sadə fellərdən danışarkən aşağıdakı cəhətləri yadda saxlamaq lazımdır:

1. *Olmaq, etmək, eləmək* felləri az hallarda sadə müstəqil fel kimi işlənir. *Ol* sözü əsasən iki halda sadə müstəqil fel kimi çıxış edir:

a) yaşamaq mənasında işləndikdə; məs.: Onlar yaxınlıqdakı meşənin ətəyində *olurdular*.

b) bir şeyin mövcud olduğunu bildirdikdə; məs.:

Kababım *olaydı*, közüm *olaydı*,

Yar yanında ötkəm sözüm *olaydı*. (V.) (1, 112)

Çəmənim, çiçəyim payıza düşdü,

Solan çiçəyimlə solan *olmadı*.

Başımın üstəki qara bulud tək

Bircə yol gözləri dolan *olmadı*. (Ə.Q.)

Varlı, yoxsul, güclü, gücsüz *olmayacaqdır*. (C.C.)

Qalan hallarda *ol* feli adlarla birləşərək mürəkkəb fel əmələ gətirir; məs.: *dost olmaq, heyran olmaq, parça-parça olmaq, daşürəkli olmaq, pərt olmaq, dilxor olmaq, asi olmaq* və s. Bu misalların hamısında *olmaq* feli *-dır* şəkilçisi ilə əvəz oluna bilər: *parça-parçadır, dilxordur, pərtdir* və s.

Et, elə felləri də az hallarda müstəqil sadə fel kimi işlənir. Sadə fel kimi işləndikdə təsirlik halda müstəqil obyekt tələb edir; məs.: Bu işi kim *etdi*, nə üçün *etdi*? Bizə son məqamda köməyi sən *elədin*.

Qalan hallarda *etmək, eləmək* felləri də adlarla birləşərək yarım-müstəqil vəziyyətdə mürəkkəb fel əmələ gətirir; məs.: *him*

eləmək, dərd eləmək, fikir eləmək, səhv eləmək, söhbət eləmək, ah etmək və s.

2. Fellər say etibarilə isimlər qədər çox olmasa da, məcaziləşmə imkanlarına görə bütün nitq hissələrindən üstündür. Odur ki əksər fellər həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənə bilər. Həqiqi mənada işləndikdə müstəqil sadə fel kimi çıxış edir. Məcaziləşdikdə başqa bir sözlə, xüsusən adlarla birləşərək frazeoloji vahid əmələ gətirir və dilin frazeoloji fondu daha çox belə fellərdən ibarətdir. İdiom şəklində olan frazeoloji vahidlər mürəkkəb fel hesab olunur; məs.:

Maşın *getdi*.

Əsgər bir an *fikrə getdi*.

O, maşından *düşdü*.

O, tezliklə *hörmətdən düşdü*.

Misallardakı *getdi, düşdü* felləri sadə, *fikrə getdi, hörmətdən düşdü* – mürəkkəbdir.

3. Müasir Azərbaycan dilində bir sıra fellər var ki, onları zahirən asanlıqla kök və şəkilçiyə ayırmaq olur; məs.: *ağlamaq, saxlamaq, barışmaq, yarışmaq, inləmək* və s. Əslində isə belə sözləri müasir dil baxımından kök və şəkilçiyə ayırmaq olmaz. Düzəltmə sözün əsas xüsusiyyətlərindən biri budur ki, belə sözlərin kökü ilə ondan düzələn söz arasında mənə əlaqəsi olur. Məsələn, *diş* sözündən *dişləmək*, *ağ* sözündən *ağarmaq, ayaq* sözündən *ayaqlamaq, təəccüb* sözündən *təəccüblənmək* sözlərində olduğu kimi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz tipdən olan sözləri kök və şəkilçiyə ayırdıqda ya kök mənə vermir, yaxud da kökün mənası ilə düzəltmə hesab etdiyimiz sözün mənası arasında əlaqə olmur. Məsələn, *saxlamaq* felini kök və şəkilçiyə ayırdıqda *sax* kökü mənə vermir, *ağlamaq* sözünü kök və şəkilçiyə ayırısaq, rəng bildirən *ağ* sözü ilə *ağlamaq* feli arasında əlaqə olmayacaqdır.

Bu hal onunla əlaqədardır ki, bu cür sözlər tarixən həqiqətən düzəltmə olsalar da, sözdə ya mənaca, ya da fonetik tərkibcə dəyişiklik olmuşdur. *Sax* sözü qədim abidələrin dilində *saxlamaq* mənasında işlənmiş, lakin tədricən bu forma arxaikləşmişdir. *Ağ-la* sözü isə tarixən *ağılamaq* şəklində (ağı demək) formalaşmış, tədricən *ı* saitini itirmişdir. *İnləmək* felində səs dəyişikliyi olmuşdur, söz tarixən *ün* (səs) sözündən *ünləmək* şəklində düzəl-

miş və sonralar fonetik tərkibcə dəyişmişdir. Ona görə də belə sözlər müasir dildə düzəltmə deyil, sadə fel hesab olunur.

Aşağıdakı fellər də bu qrupa daxil olan sadə fellərdir: *aşı-lamaq, adaxlamaq, bacarmaq, becərmək, bəsləmək, çabalamaq, çalışmaq, çevirmək, dağılmaq, devirmək, dinləmək, dü-şünmək, gizləmək, gövşəmək, güləşmək, güvənmək, qoxumaq, qovuşmaq, qurumaq, ləlimək, oxumaq, ödəmək, sınamaq, söy-ləmək, sümürmək, süpürmək, tanımaq, unutmaq, usanmaq, uyumaq, üşümək, yağırmaq* və s.

Anqırmaq, asqırmaq, bəyirmək, böyürmək, qışqırmaq, hıçqırmaq, muşqırmaq, öskürmək, püskürmək, fısqırmaq, tü-pürmək, hovxurmaq, çəmkirmək və s. də belə sözlərdəndir və əksəriyyət etibarilə kökündə ayrılması mümkün olmayan təqlidi sözlər durur.

Köç, saç, düz, qoxu və s. bir sıra fellər isimlərlə omonim-dir. Bunlar həm isim kimi hal, mənsubiyyət, xəbərlik şəkilçiləri, həm də fel kimi məsdər, təsirlik, növ, inkarlıq, zaman, şəxs şə-kilçiləri qəbul edərək dəyişir.

DÜZƏLTMƏ FELLƏR

Sözdüzəldici şəkilçilərin müxtəlif nitq hissələrinə, xüsusilə adlara artırılması ilə düzəltmə fellər əmələ gəlir. Hal və hərəkət məzmunlu yeni sözlərin yaranması üçün sözdüzəldici şəkilçilər-dən istifadə edilir.

Düzəltmə fellər əsasən adlardan - isim, sifət, say və təqlidi sözlərdən, bəzən də əvəzlilik və zərflərdən əmələ gəlir. Təqlidi sözlər düzəltmə fel üçün daha çox material verir. Fellərdən fel düzəldən bir sıra şəkilçilər də var.

A d l a r d a n fel düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır:

-la, -lə şəkilçisi. Bu şəkilçi məhsuldar şəkilçidir. İsim, si-fət, say, əvəzlilik, zərf, nida və təqlidi sözlərdən fel düzəldir. Ar-tırıldığı sözün mənasından asılı olaraq düzəltdiyi sözlərin bir qis-mi təsirli, bir qismi təsirsiz fel olur. Məsələn, *naxoş, arıq* tipli sözlər *-la, -lə* şəkilçisini qəbul etdikdə obyekt tələb olunmur və tə-sirsiz fel yaranır: *naxoşlamaq, arıqlamaq. Ov, ləkə, güllə* tipli sözlərə artırıldıqda, obyekt tələb olunur və təsirli fel yaranır: *ov-lamaq, ləkələmək, güllələmək*.

İsimlərdən: *sazlamaq, düzləmək, yarpaqlamaq, tumurcuqlamaq, işləmək, belləmək, daşlamaq, şüşələmək, çəpərləmək, gölləmək* və s.

Bu şəkilçi bədən üzvlərinin, demək olar ki, hamısının adından fel düzəldə bilir: *başlamaq, saçlamaq, boyunlamaq, boğazlamaq, burunlamaq, üzləmək, gözləmək, dillə(n)mək, dişləmək, ağızlamaq, qulaqlamaq, döşləmək, qollamaq. dirsəkləmək, əlləmək, barmaqlamaq, dırnaqlamaq, yanlamaq, qarınlamaq, içləmək, paçalamaq, dizləmək, ayaqlamaq...*

Sifətlərdən: *pisləmək, murdarlamaq, qaralamaq, təzələmək, ağlamaq, qırmızılamaq, zəifləmək, hamarlamaq, durulamaq* və s.

Saylardan: *üçləmək, beşləmək, cütləmək.*

Əvəzlərdən: *özləmək.*

Zərflərdən: *irəliləmək, geriləmək.*

Təqlidi sözlərdən: *partlamaq, üfləmək, ulamaq.*

Nidalardan: *pəhpəhləmək, afərinləmək.*

Vokativlərdən: *mələmək, düdüləmək, dəhləmək.*

-lan, -lən şəkilçisi. Bu şəkilçi isim və sifətlərdən əşyanın müəyyən vəziyyət kəsb etdiyini bildirən fellər düzəldir. Məs.:

İsimlərdən: *alovlanmaq, dillənmək, ağıllanmaq, təəccüblənmək, təəssüflənmək, maariflənmək, sürətlənmək, güclənmək, güzgülənmək, qəzəblənmək, heyrtlənmək, nurlanmaq* və s.

Sifətlərdən: *xəstələnmək, avaralanmaq, genişlənmək, kifirlənmək* və s.

Bu şəkilçi **-la, -lə** şəkilçisinə qayıdış növün **-(ı)n** şəkilçisinin daşlaşması ilə yaranmışdır. Ona görə də bu şəkilçi ilə düzələn fellər təsirsiz olur.

Qeyd. Bəzən **-la, -lə** şəkilçisindən sonra qayıdış növün **-n** şəkilçisi işlənir və nəticədə bu iki şəkilçi ilə **-lan, -lən** şəkilçisi oxşar forma alır. **-la, -lə + n** şəkilçisi ilə **-lan, -lən** şəkilçisini fərqləndirmək üçün inkarlıq və məsdər şəkilçilərindən istifadə etmək olar. İnkarlıq və məsdər şəkilçiləri **-n** ünsüründən əvvəl işləmə bildikdə sözdə iki şəkilçi (la+n), işləmə bilmədikdə bir şəkilçi (**-lan, -lən**) olur. Məs.: **alovlandı, dilləndi** sözlərini *Alovlamaq, alovlamamaq, dilləmək, dilləməmək* şəklində işlətmək olmaz, bu sözlərdə **-lan, -lən** fel düzəldən şəkilçidir. **Başlandı, işləndi** sözlərini *başlamaq, işləmək, başlamamaq, işləmə-*

mək şəkillərində işlətmək olur. Sözdə **-la,-lə** fel düzəldən, **-n** isə növ şəkilçisidir.

-laş,-ləş şəkilçisi. Bu şəkilçi isim, sifət, say və zərflərdən fel düzəldir.

İsimlərdən: *dərdləşmək, sözləşmək, insanlaşmaq, avtomatlaşmaq, sənayeləşmək, kristallaşmaq, vidalaşmaq, sözləşmək, məktublaşmaq, fikirləşmək, köməkləşmək* və s.

Sifətlərdən: *yaxşılaşmaq, fəallaşmaq, durğunlaşmaq, arxayınlaşmaq, qalınlaşmaq, bədbinləşmək, qartlaşmaq, dostlaşmaq, qızğınlaşmaq, iriləşmək* və s.

Saylardan: *birləşmək, çoxlaşmaq.*

Zərflərdən: *tezləşmək.*

Bu şəkilçi də **-la,-lə** şəkilçisinə **-(ı)ş** növ şəkilçisinin daşlaşması ilə yaranmışdır. **-ış** şəkilçisinin qarşılıq növ mənasının hələ tam sabitləşmədiyi qədim dövrlərdə bu şəkilçi qayıdış növ mənasına xidmət etmişdir. Odur ki bu şəkilçi ilə düzələn fellərin bir qisminə qayıdış növ mənası, bir qisminə işin qarşılıqlı icrası mənası olur.

Qayıdış növ mənalı fellər: *kristallaşmaq, arxayınlaşmaq, fəallaşmaq, qartlaşmaq, fikirləşmək;*

Qarşılıq növ mənalı fellər: *vidalaşmaq, sözləşmək, məktublaşmaq, birləşmək* və s.

-laş,-ləş şəkilçisi ilə düzələn fellər təsirsiz olur.

Q e y d. **-la,-lə** şəkilçili düzəltmə fellərə qarşılıq növün şəkilçisini artırıqda **-laş,-ləş** şəkilçili düzəltmə fellərlə oxşar forma alınır. Fel düzəldən **-la,-lə** və növ şəkilçisi kimi işlənən **-ş** şəkilçisini **-laş,-ləş** şəkilçisindən fərqləndirmək üçün yuxarıdakı qayda ilə inkarlıq və məs-dər şəkilçilərindən istifadə etmək olar:

Avtomatlaşmaq – *avtomatlamaq, avtomatlamamaq* demək olmaz. **Qarşılaşmaq** sözünü *qarşılamaq, qarşılamamaq* şəklində də işlətmək olar. Birinci sözdə bir, ikinci sözdə iki şəkilçi var.

-al,-əl,-l şəkilçisi. Bu şəkilçi əksərən sifətlərdən, bəzən də isim və saylardan əşyanın müəyyən əlamət, keyfiyyət, kəmiyyət kəsb etmiş olduğunu göstərən fellər düzəldir. Məhsuldar şəkilçidir.

Sifətlərdən (söz kökü saitlə bitdikdə şəkilçinin saiti düşür): *gicəlmək, qısalmaq, dikəlmək, dirilmək, düzəlmək, genəlmək, incəlmək, boşalmaq, sağalmaq, qocalmaq, ucalmaq, kökəlmək, yekəlmək, köhnəlmək, daralmaq, saralmaq, qaralmaq* və s.

Saylardan: *azalmaq, çoxalmaq* və s.

İsmlərdən: *yönəlmək*.

Q e y d. 1. *Saralmaq, qaralmaq* sözləri dissimilyasiya nəticəsində *saralmaq, qaralmaq* şəklinə düşmüşdür. Sözlərin əsl *sararmaq, qararmaq* şəklində - *-ar* şəkilçili olmuşdur.

2. *Kiçilmək* tipli sözlərdə -*l* şəkilçisi ayrılır.

-al, -əl şəkilçisi mənşə etibarilə qayıdış növün -*ıl* şəkilçisi ilə bir kökdən olduğu üçün onun vasitəsilə düzələn sözlərin hamısında qayıdış növ mənası olur.

-ar, -ər şəkilçisi. İsim və sifətlərdən fel düzəldən bu şəkilçi söz kökünün mənasına müvafiq müəyyən hərəkətin və əlamətin yarandığını bildirir; məs.:

İsmlərdən: *otarmaq, suvarmaq, közərmək* və s.

Sifətlərdən: *ağarmaq, bozarmaq, yaşarmaq* və s.

Q e y d. Suvarmaq sözü qədim *suv (sub)* kökünə -*ar* şəkilçisinin artırılması ilə düzəlmişdir.

-a, -ə şəkilçisi. Bu şəkilçi ilə düzələn fellər obyektə dəyişiklik yaradan hərəkəti bildirir.

İsmlərdən: *ələmək, qanamaq, sanamaq, gözəmək, diləmək, yaşamaq, dişəmək, bən(i)zəmək, oy(u)namaq* və s.

Sifətlərdən: *boşamaq*.

-ı, -i, -u, -ü şəkilçisi. Məhsuldar olan bu şəkilçi sifətlərdən və ismlərdən artırıldığı sözün mənasına müvafiq əlamətə, keyfiyyətə, əşyaya malik olan fellər düzəldir.

Sifətlərdən: *acımaq, turşumaq, bərkimək, təngimək, genimək, nəmimək, bayatımaq, ləngimək, yavaşumaq* və s.

İsmlərdən: *dadımaq, yerimək, iyimək* və s.

-ılda, -ıldə, -ulda, -üldə şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsilə təqlidi sözlərdən saysız fel düzəlir: *pıçıldamaq, şaqqıldamaq, cingildəmək, xoruldamaq, donquldanmaq, zingildəmək, taqqıldamaq, nə-*

rildəmək, qaqqıldamaq, dıngıldamaq, guruldamaq, vıyıldamaq, şırıldamaq və s.

Nidalardan: *ufuldamaq, vayıldamaq* və s.

-sa, -sə; -si; -sin, -sin şəkilçiləri: *susamaq, qəribəsəmək, tamahsımaq, diksinmək, tamsınmaq*.

-imsə, -ümsə şəkilçisi. Qeyri-məhsuldar olub, əvəzlik və feldən fel düzəldir: *mənimsəmək, gülümsəmək*.

-ıq, -ik, -ux, -ük şəkilçisi. Az da olsa, isim, sifət, say, zərf və fellərdən fel düzəldir:

İsimlərdən *yoluxmaq*

Sifətlərdən: *darıxmaq, şir(i)nikmək*

Saylardan: *birikmək*

Zərflərdən: *gecikmək*

Fellərdən: *sınıxmaq, keyikmək*

-an, -ən şəkilçisi. İsimlərdən və təqlidi sözlərdən fel düzəldir: *dadanmaq, gücənmək, hıqqanmaq, hoppanmaq*.

-xa, -xala, -ğa, -ğala şəkilçisi: *çalxamaq – çalxalamaq, ovxamaq – ovxalamaq, çulğamaq – çulğalamaq, yayxamaq – yayxalamaq*.

Q e y d. **-xa** və **-la** eyni mənənin ifadəçiləri olan şəkilçilərdir. **-xa** şəkilçisi arxaikləşməkdə olduğundan onun işləndiyi sözlərə **-la** şəkilçisi də artırılır: *çalxamaq – çalxalamaq, ovxamaq – ovxalamaq, yayxamaq – yayxalamaq* və s.

-aş şəkilçisi: *yan köməkçi* adından *yanaşmaq*.

-ırğa şəkilçisi: *yad* ismindən *yadırğamaq*.

-na, -nə şəkilçisi: vokativlərdən: *kışnəmək, qıs* felindən *qısnamaq*.

F e l l ər d ən fel düzəldən şəkilçilər.

Aşağıdakı şəkilçilər təsirsiz fellərdən təsirli fel düzəldir:

-t şəkilçisi: *oxşamaq – oxşatmaq, əsnəmək – əsnətmək, qocalmaq – qocaltmaq, ucalmaq – ucaltmaq* və s.

-it, -it, -ut, -üt şəkilçisi: *axmaq – axıtmaq, qorxmaq – qorxutmaq, hürkmək – hürkütmək* və s.

-ır, -ir, -ur, -ür şəkilçisi: *bitmək – bitirmək, qaçmaq – qaçırmaq* və s.

-ar,-ər şəkilçisi: *qopmaq – qoparmaq, çıxmaq – çıxarmaq* və s.

-dır,-dir,-dur,-dür şəkilçisi: *gülmək – güldürmək, ölmək – öldürmək* və s.

-dar,-dər şəkilçisi: *qonmaq – qondarmaq, dönmək – döndərmək* və s.

-uz şəkilçisi: *udmaq* təsirli felindən *uduzmaq* təsirli felini düzəldir.

Aşağıdakı şəkilçilər təsirli fellərdən təsirsiz fel düzəldir:

-il,-il,-ul,-ül şəkilçisi. Bu şəkilçi məchul və qayıdış növ fellər düzəldir; məs.: *sərmək – sərilmək, açmaq – açılmaq* və s.

-in,-in,-un,-ün şəkilçisi: *döymək – döyünmək, çırpmaq – çırpınmaq* və s.

-ış,-ış,-uş,-üş; -aş,-əş şəkilçiləri. Əksərən təsirli, bəzən də təsirsiz fellərdən təsirsiz fellər düzəldir: *salamlaşmaq, qarşılaşmaq, vuruşmaq* və s.

-xul şəkilçisi: *burmaq* təsirli felindən *burxulmaq* təsirsiz felini düzəldir.

Məlumat üçün. Son dövrlərdə təsirlik və növ şəkilçiləri feldən fel düzəldən şəkilçilər kimi verilir. Təsirlik və növ şəkilçiləri bir sistem halında feldən fel düzəldən şəkilçilər kimi verilsə, o zaman məntiq tələb edir ki, təsirlik və növ anlayışları, təsirlik və növ mənaları fel düzəldicilik sisteminə daxil edilməli, düzəltmə fellərin məna xüsusiyyəti kimi öyrənilməlidir. O zaman adlardan fel düzəldən şəkilçilərdə də bu cür mənalar axtarmaq məntiqi olardı və əslində, mümkündür də. Lakin biz ənənəvi olaraq təsirlik və növ kateqoriyalarını felin müstəqil kateqoriyaları kimi saxlamağı lazım bildik. Odur ki təsirlik və növ şəkilçilərini nisbi feldüzəldicilik əlamətləri kimi yığcam şəkildə xatırladıb, haqqında kateqoriya əlamətləri kimi geniş danışmağı lazım bildik.

MÜRƏKKƏB FELLƏR

Mürəkkəb fel məsələsi dilçiliyimizdə mübahisəlidir. Bir sıra tədqiqatçıların fikrinə görə, Azərbaycan dilində ümumiyyətlə mürəkkəb fel yoxdur.(9, 108) Lakin faktlar göstərir ki, başqa nitq hissələri ilə yanaşı, dilimizdə fellər də quruluşca mürəkkəb ola bilər. Doğrudur, bəzən mürəkkəb fel hesab etdiyimiz vahidlərin

tərəflərindən biri qeyri-müstəqil, semantik cəhətdən zəif, tərz və modallıq bildirən sözlərdən ibarət olur, lakin forma və məzmun vəhdəti onları mürəkkəb fel kimi izah etməyə imkan verir.

Mürəkkəb fellər müxtəlif sözlərin məna və qrammatik cəhətdən birləşərək bir məna ifadə etməsi nəticəsində düzəlir.

Mürəkkəb fellər fellərin fellərlə və müxtəlif nitq hissələrinin fellərlə birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

Fellərin fellərlə birləşməsi yolu ilə aşağıdakı hallarda mürəkkəb fellər düzəlir:

1. Yaxın mənalı, sinonim və ya antonim fellərin birləşməsi yolu ilə. Belə mürəkkəb fellərin birinci tərəfi feli bağlama şəklində olur və söz defislə yazılır.

Bunların özlərini də iki qrupa ayırmaq olar:

a) mürəkkəb fel tammənalı fellərin birləşməsi şəklində formalaşır; məs.: *çalışıb-vuruşmaq, əsib-coşmaq, qışqırıb-bağırmaq, yanıb-yaxılmaq, qızarıb-bozarmaq, saralıb-solmaq, qatıb-qarışdırmaq, aşıb-daşmaq, qaynayıb-qarışmaq* və s.

b) əsas leksik məna birinci tərəfdə olur, ikinci tərəf yarım-müstəqil olub birinci tərəfi tərz etibarilə tamamlayır; məs.: Birdən şirin bir musiqi *axıb gəldi*. (İ.Ə.) Onlar gördükləri bu mənzərədən *donub qaldılar*.

2. *Bilmək* feli **-a, -ə** şəkilçili bir fellə birləşərək bacarıq tərzini əmələ gətirir və belə fellər mürəkkəb hesab olunur; məs.: *yaza bilmək, oxuya bilmək, yata bilmək, gülə bilmək, işləyə bilmək, qaça bilmək, baxa bilmək* və s.

3. *Olmaq* feli **-mış, -an, -acaq, -malı, -ası** şəkilçili feli sifətlərlə analitik üsulla birləşərək mürəkkəb fel düzəldir; məs.: *yazmış olsam, yazan olsam, yazacaq olsam, yazmalı olsam, yazası olsam; gəlməli oldum, gələsi oldum, gələn oldum, gələcək oldum, gəlmiş oldum* və s.

Məs.: Mən ona bir də məktub *yazmalı (yazası) oldum*.

Adların (isim, sifət, say və əvəzliliklərin) və məsdərlərin, zərflərin fellərlə birləşməsi yolu ilə düzələn mürəkkəb fellərin aşağıdakı növləri var:

1.Ol, et, elə felləri yarım-müstəqil, köməkçi fel kimi işlənərək, adlarla birlikdə mürəkkəb fel düzəldir.

Ol felinin iştirakı ilə: *sirdaş olmaq, qohum olmaq, parça-parça olmaq, sahib olmaq, amansız olmaq, alt-üst olmaq* və s.

Et, elə fellərinin iştirakı ilə: sakit eləmək, zəng eləmək, hey-rət eləmək, abır eləmək, qırıq-qırıq eləmək, təəccüb eləmək, alt-üst eləmək, yaxşılıq eləmək, başçılıq etmək, söhbət etmək, gü-man etmək və s.

2. Fellər qədim tarixi olan bir nitq hissəsi kimi həqiqi mə-nada işləndikləri kimi, əksəriyyət etibarilə məcaziləşərək başqa bir sözlə (adlarla) birləşir və frazeoloji vahidlər əmələ gətirir. Belə fellər də mürəkkəb sayıla bilər; məs. *Maşın getdi. Əsgər bir an fikrə getdi. Maşın gəldi. Rəna gözə gəldi* – cümlələrinə *get-di, gəldi* felləri sadə, *fikrə getdi, gözə gəldi* mürəkkəbdir.

Belə fellərin adlardan ibarət olan tərəfi ismin müxtəlif hal-larında olur.

a) əksərən mənsubiyyət şəkilçili ad bildirən tərəf adlıq halda olur: *yazığı gəlmək, rəhmi gəlmək, heyfi gəlmək, ürəyi get-mək, zəhləsi getmək* və s.

b) ad bildirən tərəf yönük halda olur: *razılığa gəlmək, dəhşətə gəlmək, fikrə getmək, başa salmaq, dilə tutmaq* və s.

c) ad bildirən tərəf qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olur: *bel bağlamaq, dil tökmək, baş açmaq, əl çəkmək, haray sal-maq* və s.

Q e y d. Təbii ki, bu cür fellərin ad bildirən tərəfinə müəyyənlik bildirən təsirlik halın şəkilçisini artırıqda fel məcaziliyini itirir: *beli bağlamaq, başı açmaq* və s.

ç) ad bildirən tərəf yerlik halda olur: *nəzərdə tutmaq, fik-rində tutmaq* və s.

d) ad bildirən tərəf çıxışlıq halda olur: *əldən düşmək, ta-qətdən salmaq, yaddan çıxmaq, özündən getmək* və s.

Bu cür fellərin tərəfləri arasına müxtəlif sözlər daxil ola bi-lik; məs.: İşsiz oturanda *yadıma* həmişə kənd *düşür*. (M.H.) Hət-ta tərəflərin yeri dəyişə bilər: *Düşdü* bütün qəzetlər *qiymətdən*, ay can, ay can! (S.)

Mürəkkəb fellər cümlənin sadə üzvü olur.

Q e y d. Bəzən mürəkkəb fellər sırasında *yazır idi, gəlməli idi, gələsi imiş* kimi 2-ci tərəfi *idi, imiş* zaman ədatlarından ibarət olan fel-lər də verilir. (2, 156) *İdi, imiş* köməkçi sözlərinin – zaman ədatlarının

kökü *i* tarixən fel olsa da, artıq o sözlərdə fellik qalmamışdır. Zaman ədatları (bunları köməkçi fel də adlandırmaq olmaz) adlarla da işlənir: *Müəllim idi, yaxşı idi, o idi, Rəna imiş, gözəl imiş, o imiş* və s. Bu cür isimlər mürəkkəb hesab olunmur. Mürəkkəb söz iki müstəqil sözün birləşməsindən əmələ gəlir, *idi, imiş* isə heç bir müstəqil mənaya malik deyil. Odur ki *idi, imiş* ilə işlənən sözləri mürəkkəb söz saymaq olmaz.

Mürəkkəb fellərin, xüsusən adların köməyi ilə düzəlmələrin birinci tərəfində leksik, ikinci tərəfində qrammatik mənə – fellik güclü olur. Təsirlik, növ, inkarlıq, zaman, şəkil, şəxs əlamətləri ikinci tərəfdə özünü göstərir.

TƏSİRLİ VƏ TƏSİRSİZ FELLƏR

Azərbaycan dili fellərinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların təsirli və ya təsirsiz olmasıdır. Bəzən subyekt öz işini müəyyən obyekt üzərində icra edir, obyektə təsir edir; bəzən də subyektin işi, fəaliyyəti üçün təsir obyektinə ehtiyac olmur. Bu iki cəhət öz ifadəsini qrammatik yol ilə fellərdə tapır və nəticədə təsir kateqoriyasının yaranmasına səbəb olur. Beləliklə, fellər üzərində iş icra olunan, bilavasitə hərəkətin təsirinə məruz qalan obyekt, yəni vasitəsiz tamamlıq tələb edib-etməməsinə görə iki növə ayrılır: *təsirli fellər, təsirsiz fellər*.

T ə s i r l i fellər üzərində iş icra olunan, hərəkətin təsirinə məruz qalan əşya, obyekt tələb edir.

Üzərində iş icra olunan, hərəkətin təsirinə məruz qalan obyekt təsirlik halda olan sözlərlə, birləşmələrlə ifadə olunur. Ona görə də vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində işlənən sözlər və birləşmələr hərəkətlə birbaşa, heç bir başqa vasitə olmadan əlaqələnir. Bu cür obyekt hərəkət üçün müstəqim obyekt sayılır. Məsələn:

*Biz köhnə, yararsız **binaları** sökdük, yerində yeni yaraşığı **evlər** tikdik. Qurumuş **ağacları** kəsdik, yeni gözəl **meyvə ağacları** əkdik. **Torpağı** şumladıq, **su arxlarını** təmizlədik. Keçilməz **yolları** abadlaşdırdıq.*

Bu misallarda *binaları* sözü *sökdük* felinin, *evlər* sözü *tikdik* felinin, *ağacları* sözü *kəsdik* felinin, *torpağı* sözü *şumladıq* felinin, *yolları* sözü *abadlaşdırdıq* felinin, *meyvə ağacları* birləş-

məsi *əkdik* felinin, *su arxlarını* birləşməsi *təmizlədik* felinin obyektini bildirir. Obyekt bildirən bu sözlər və birləşmələr təsirlik haldadır – bir qismi (*binaları, ağacları, torpağı, su arxlarını, yolları*) müəyyənlik bildirən təsirlik halda, bir qismi (*evlər, mey-və ağacları*) qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik haldadır. Müstəqim obyekt bildirən bu cür sözlər *kimi? nəyi? və nə?* suallarına cavab verir. Məs.: ***Sözünün qiymətini bilməyən adam başının qiymətini bilmir.*** (M.İ.) *Deyilənə görə, tut ağacını burda Mirzə Muxtarın atası əkmışdi. İkimərtəbəli binanı da o tikdirmişdi.* (İ.M.) *Səkinə gəlini mütəkkə qoyulmuş divanda oturtdu.* (M.İ.)

Bu misallarda təsirli fellərin (*oturtdu, bilməyən, bilmir, əkmışdi, tikdirmişdi*) obyektini bildirən ***gəlini*** sözlü *kimi?*, ***sözünün qiymətini, başının qiymətini, tut ağacını, binanı*** söz və birləşmələri *nəyi?* sualına cavab verir.

Məmi keçən gün yuxusunda görmüşdü ki, yekə bir maşın sürür. (İ.M.) ***Ot otlayır, sümük yeyir*** orda insan övladları. (S.V.) *Bir qız qarlı qış günündə Dibçəkdə bir gül bitirdi.* (B.V.) ***Qəsri-Şirin, Əsəri-Key satıram, Ay alan, Məmləkəti-Rey satıram.*** (S.) – misallarında qeyri-müəyyənlik bildirən (şəkilçisiz) təsirlik halda olan *maşın, ot, sümük, gül, Qəsri-Şirin, Əsəri-Key, Məmləkəti-Rey* sözləri və birləşmələri *sürür, otlayır, yeyir, bitirdi, satıram* təsirli felləri ilə bağlı olub, *nə?* sualına cavab verir.

Deməli, müstəqim obyekt bildirən sözlər həm müəyyənlik, həm də qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olur.

Təsirlik halın *nə?* sualı ilə adlıq halın *nə?* sualını eyniləşdirmək olmaz. Adlıq halın *nə?* sualını və onun aid olduğu sözü təsirlik hal üzrə dəyişsək, cümlənin mənası dəyişər, təsirlik halın *nə?* sualına və aid olduğu sözə təsirlik hal şəkilçisi artırısaq, cümlənin mənası konkretləşər; məs.: ***Ocaq adam yandırır – Ocağı adam yandırır; Ocaq adam yandırır – Ocaq adamı yandırır.***

Təsirli fellərlə ifadə olunan işin icrası nəticəsində obyektə müəyyən dəyişikliklər olur:

1.Obyekt əvvəldən olmur, təsirli fellə ifadə olunan işin icrası nəticəsində yaranır; məs.: *Mən bir hekayə yazdım. Ustalar sahildə yeni bir ev tikdilər.*

2.Obyekt əvvəlcədən mövcud olur, lakin təsirli fellə ifadə olunan işin icrası nəticəsində yox olur, məhv olur; məs.: *Biz köhnə evi sökdük. Qız stəkanı sındırdı. Ana işığı söndürdü.*

3. Təsirli fellə ifadə olunan işin icrası nəticəsində obyekt qismən dəyişikliyə uğrayır; məs.: *Qız evi təzəcə silib-süpürmüşdü. Boya yanaqlarını qızartmışdı. His alnını qaraltmışdı.*

4. Təsirli fellə ifadə olunan işin icrası nəticəsində obyekt öz məkanını dəyişir; məs.: *Qonağı otağa gətirdilər. Atı tövləyə apardılar. Zəlzələdən sonra kəndi başqa ərəziyə köçürdülər.*

5. Obyekt hərəkətin təsirinə məruz qalır, lakin onda elə bir dəyişiklik olmur; məs.: *Mən dənizi seyr edirəm, arabir qəzet oxuyuram, sizi dinləyirəm və s.*

Tə s i r s i z fellər isə işin icrası üçün müstəqim obyekt tələb etmir, *kimi? nəyi? nə?* suallarına cavab verən və təsirlik halda olan sözlərlə əlaqələnmə bilmir. Təsirsiz fellər ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olan və qeyri-müstəqim obyekt bildirən sözlərlə, qoşmalı birləşmələrlə əlaqələnmir. Üzərində iş icra olunan obyekt olmadığı üçün belə fellərdə hərəkətin təsirindən danışmaq da olmaz. *Ayılmaq, baxmaq, yatmaq, gülmək, ölmək, yanmaq* felləri belə fellərdəndir. Məs.:

Qarğalar genə gəlmişdi, - dedi, - gecə kəndin canına daraşmışdılar. Adamdan-zaddan da qorxmurlar (İ.M.) *Bəbir dalı-dalı, yavaş-yavaş Şikəstdən aralandı.* (İ.M.) – cümlələrində **gəlmişdi, daraşmışdılar, qorxmurlar, aralandı** felləri təsirsiz fellərdir. Bu fellər təsirlik halda olan sözlərlə əlaqələnmə bilmir, əlaqələndikləri sözlər və birləşmələr yönlük (*kəndin canına*) və çıxışlıq (*Şikəstdən, adamdan-zaddan*) hallarındadır.

Eyni cümlədə həm təsirli, həm də təsirsiz fel işləmə bilər:

İndi sənindir bu dükan sərbəsər,

Gəl, get, otur, dur, ye, iç, ol bəxtəvər (S.) –

msralarından ikincisində *ye, iç* felləri təsirli, *gəl, get, otur, dur, bəxtəvər ol* felləri təsirsizdir. *Xörəyi ye, suyu iç* – demək mümkün olduğu halda, o biri fellərə bu cür obyekt bildirən söz əlavə edə bilmirik.

Təsirli fellər həm müstəqim (təsirlik halda), həm də qeyri-müstəqim (başqa hallarda olan) sözlərlə əlaqələnmə bilər; məs.:

Budur, Talistanın sıx ormanları

Mənə xatırladır o zamanları (S.V.) –

misralarında *xatırladır* feli həm müstəqim obyekt bildirən *o zamanları* sözləri ilə, həm də qeyri-müstəqim obyekt bildirən *mənə* sözü ilə əlaqələnməmişdir.

Təsirsiz fellər isə obyekt tələb etmədiyi üçün yalnız qeyri-müstəqim (üzərində iş icra olunmayan, hərəkətlə birbaşa əlaqələnmə bilməyən, hərəkətin təsirinə məruz qalmayan) obyekt bildirən sözlə əlaqələnilir; məs.: *Tufan getdikcə **şiddətlənir**, külək nəşə və qürurla **uğuldayır**, kimsəsiz qayalar arasında **hökm sürürdü**.* (İ.Ə.) *Oğlan qanrılıb geri **baxdı**. Qatı zülmətdə heç nə **görünmürdü**.* (İ.Ə.) *Qarabağ atları **çatlayıb ölər**,amma **yorulub** yolda **qalmazlar*** (İ.Ə.) – cümlələrində *şiddətlənir, uğuldayır, hökm sürürdü, baxdı, görünmürdü, ölər,yorulub, qalmaz* müstəqim obyekt tələb etməmişdir.

Cümlədə felin obyektini bildirən sözün işlənməməsi onun təsirsiz olması demək deyildir. Obyekt bildirən söz işlənə də bilər, işlənməyə də. İşlənmədikdə təsəvvür olunur. Məs.:

Qız üst-üstə qalanmış kələmdolmasına baxaraq gülümsədi:

*-Mən bu qədər **yeyə bilmərəm**. Bir az **götürün**.*

Gülnisə:

*-Niyə **yemirsən**. Cavan adamsan, - deyib, əri ilə oğluna bir qabda **çəkdi*** (İ.Ə.) – cümlələrində *yeyə bilmərəm, götürün, yemirsən, çəkdi* felləri təsirlidir. Bu sözlərin obyektı, haqqında danışılan *kələmdolması* və ya ümumi şəkildə *yemək* sözüdür.

Dilimizdə elə fellər də var ki, onlar cümlədəki vəziyyətdən, əlaqələndiyi sözlərdən asılı olaraq həm təsirli, həm də təsirsiz fel kimi işlənə bilər. Məsələn, ***ağlamaq*** feli *Uşaq ağlayır* – cümləsində təsirsiz, ***Ölünü** ortalığa qoyub **ağlayırdılar*** – cümləsində təsirlidir; ***gəzmək*** feli istirahət etmək mənasında təsirsiz, bir şeyi axtarmaq (*Uşaqları **gəzirəm***) mənasında təsirlidir; ***oynamaq*** feli: *Mən oynaya bilmirəm* – cümləsində təsirsiz, *Mən bu havanı **oynaya bilmirəm*** və ya *Elə bir oyun **oynayaram** ki...* – cümləsində təsirlidir.

Eyni bir felin heç bir şəkilçi (təsirlilik və təsirsizlik şəkilçisi) qəbul etmədən təsirli və ya təsirsiz olması fellərin məcazilik imkanları, çoxmənalılığı ilə, dildəki inkişafı, dəyişmələrlə, təfəkkürün inkişafı ilə bağlıdır. Odur ki bu və ya digər fel haqqında yoxlamadan «bu fel həmişə təsirli olur, bu fel ancaq təsirsiz olur» hökmünü çıxarmaq düz olmaz. Bunun üçün felin bütün məna imkanları nəzərə alınmalıdır.

Beləliklə, sadə fellərin bir qismi təsirli, bir qismi təsirsiz, bir qismi isə həm təsirli, həm də təsirsiz olur.

Təsirsiz felləri təsirli felə çevirmək üçün bir sıra şəkilçilər var. Bunlar aşağıdakılardır:

1. **-t** şəkilçisi. Bu şəkilçi aşağıdakı hallarda təsirli fel düzəldir:

a) saitlə bitən təsirsiz fellərə artırıldıqda; məs.:

qurumaq – qurutmaq

çürümək – çürütmək

oxşamaq – oxşatmaq

əsnəmək – əsnətmək

b) **-al, -əl, -l** şəkilçili düzəltmə təsirsiz fellərə artırıldıqda; məs.:

azalmaq – azaltmaq

çoxalmaq – çoxaltmaq

düzəlmək – düzəltmək

qocalmaq – qocaltmaq

ucalmaq – ucaltmaq

Bu şəkilçi təsirli fellərə də artırılır; məsələn: *gözləmək – gözlətmək, izləmək – izlətmək, oxumaq – oxutmaq* və s. Bu iki halı fərqləndirmək lazımdır. Belə ki **-t** şəkilçisi təsirsiz fellərə artırıldıqda onları təsirli felə çevirir, təsirli felə artırıldıqda icbar növ fel yaranmış olur. **Çoxalmaq** feli obyekt tələb etmir, təsirsiz feldir. Həmin felə **-t** şəkilçisi artırıdıda (*çoxaltmaq*) fel obyekt tələb edir və təsirli olur: *İşçilərin sayını çoxaltdım. Oxumaq* feli təsirlidir, obyekt tələb edən feldir: *kitabı oxumaq*. Bu felə **-t** şəkilçisini artırısaq, icbar növ mənası yaranmış olacaqdır: *uşağı oxutdum*.

2. **-it, -it, -ut, -üt** şəkilçisi. Bu şəkilçi samitlə bitən bir qrup təsirsiz feldən təsirli fel düzəldir; məs.: *qorxmaq – qorxutmaq, hürkmək – hürkətmək, axmaq – axıtmaq* və s.

3. **-ır, -ir, -ur, -ür** şəkilçisi. Bu şəkilçi samitlə (daha çox **ç, t, ş** samitləri ilə) bitən bəzi təsirsiz fellərdən təsirli fel düzəldir; məs.: *qaçmaq – qaçırmmaq, köçmək – köçürmək, uçmaq – uçurmaq, bitmək – bitirmək, itmək – itirmək, artmaq – artırmaq, yatmaq – yatırmaq, bişmək – bişirmək* və s.

Bu şəkilçi felin indiki zaman şəkilçisi ilə (**-ır, -ir, -ur, -ür**) omonimdir. Cümlədə bunları bir neçə şəkildə fərqləndirmək olar.

a) zaman şəkilçisindən sonra növ və inkarlıq şəkilçisi işlənmə bilməz; məsələn: *yazır* sözünə **-ıl** (növ), **-ma** (inkarlıq) və

məsdər şəkilçilərini artırmaq olmaz. Təsirlik şəkilçisindən sonra hər bir felə növ, inkarlıq və məsdər şəkilçiləri artırmaq olar: *köç (mək) – köç-ür-(mək) – köç-ür-ül(mək) – köç-ür-ül-mə(mək); biş(mək) – biş-ir (mək) – biş-ir-il(mək) – biş-ir-il-mə(mək)*.

b) indiki zaman şəkilçisindən sonra **-t** şəkilçisini işlətmək olmaz (yoxlayın). Təsirli fel düzəldən **-ir** şəkilçisindən sonra **-t** şəkilçisini artırmaqla təsirli feli icbar növ felə çevirmək olar; məs.: *itmək – itir-mək – itirtmək, artmaq – artırmaq – artırtmaq, yatmaq – yatırmaq – yatırtmaq, bişmək – bişirmək – bişırtmək, qamaq – qaçırmaq – qaçırtmaq* və s.

c) sözdə əvvəlcə təsirlik, sonra zaman şəkilçisi işlənər; məs.: *qaçırıram, köçürürəm, artırırım, bitirirəm* fellərindəki birinci **-ir** təsirlik, ikincisi zaman şəkilçisidir.

ç) zaman şəkilçili felin (əgər təsirli fel deyilsə) yalnız subyekti olur; məsələn: *Səlim yatır. Rəna köçür. Xörək bişir* – cümlələrində **-ir** indiki zamanın şəkilçisidir və cümlələrin *Səlim, Rəna, xörək* sözlərindən ibarət subyekti vardır; **-ir** şəkilçili təsirli felin həm subyekti, həm də müstəqim (təsirlik halda) obyektı olur; məs.: *Quş uçar – Bu quşu uçar* – cümlələrindən birincisində **quş** sözü subyekt, **uçar** sözü indiki zamanda olan təsirsiz feldir, xəbər şəklindədir. İkinci cümlədə subyekt nəzərdə tutulan *sən* sözüdür, *quşu* sözü vasitəsiz tamamlıq, *uçar* sözü əmr şəklində olan təsirli məlum növ feldir.

4.-ar, -ər şəkilçisi. Bu şəkilçi samitlə bitən bəzi təkhecalı təsirsiz fellərdən təsirli fel düzəldir; məs.: *qop(maq) – qopar (maq), çıx(maq) – çıxar(maq)*.

Bu şəkilçi qeyri-qəti cələcəyin **-ar, -ər** şəkilçisi ilə omonimdir. Bunları **-ir, -ir, -ur, -ür** təsirlik şəkilçisindən danışarkən göstərdiyimiz qayda ilə fərqləndirmək – inkarlıq və məsdər şəkilçiləri ilə yoxlamaq olar.

Həm **-ir, -ir, -ur, -ür**, həm də **-ar, -ər** təsirlik şəkilçisindən sonra icbar mənə yaranması üçün **-t** və **-dir, -dir, -dur, -dür** şəkilçiləri birlikdə də işlənə bilər; məs.:

qop(maq) – qopar (maq) – qopartdır(maq)
biş(mək) – bişir(mək) – bişırtır(mək)

Q e y d. Təsirli fel düzəldən **-ir** şəkilçisindən sonra **-t** şəkilçisini artırıqda fel icbar növə çevrilir. Lakin icbar mənə ifadə etməyə də

bilər. Bu hal şəkilçidən düzgün istifadə edilib-edilməməsindən asılıdır. Məsələn, *Mən yazının üzünü köçürtdüm* – cümləsi mətndən asılı olaraq iki cür anlaşıla bilər: *mən özüm köçürtdüm*; *başqasına köçürtdüm*. Birinci halda fel yalnız təsirli olur, ikinci halda həm təsirli olur, həm də icbar mənə ifadə edir. Bu cəhət dil daşıyıcılarının yanlış ifadəsindən irəli gəlir: düzgün danışiq üçün (iş subyekti özü icra etdikdə) **-ır** şəkilçisindən sonra **-t** artıqdır: *Mən yazının üzünü köçürtdüm* – deyilməlidir. Lakin əksərən *Mən yazının üzünü köçürtdüm* - deyilir və bu cür yanlışlıq tədricən qələti-məşhura çevrilməkdədir. **Qopartmaq, çıxartmaq, qaçırtmaq** kimi bəzi fellər **-t** şəkilçisini qəbul etmiş olsa da, icbar növ mənası ifadə edə bilmədikdə icbar mənə üçün **-dır** şəkilçisini də artırmaq olur: **qopartdırmaq, çıxartdırmaq, qaçırtdırmaq** və s.

5.-dir,-dir,-dur,-dür şəkilçisi. Bu şəkilçi samitlə (daha çox **n, l, s** samitləri ilə) bitən təsirsiz fellərdən təsirli fel düzəldir; məsələn:

din(mək) – dindir(mək)

yan(maq) – yandır(maq)

gül(mək) – güldür(mək)

öl(mək) – öldür(mək)

sol(maq) – soldur(maq)

küs(mək) – küsdür(mək)

Bu şəkilçi qayıdış və qarşılıq növ fellərdən də təsirli fel düzəldir; məsələn:

yuyun(maq) – yuyundur(maq)

geyin(mək) – geyindir(mək)

soyun(maq) – soyundur(maq)

görüş(mək) – görüşdür(mək)

yazış(maq) – yazışdır(maq)

öpüş(mək) – öpüşdür(mək)

vuruş(maq) – vuruşdur(maq)

-dır,-dir,-dur,-dür şəkilçisi omonim və çoxfunksiyalı şəkilçidir. Aşağıdakı morfoloji vəzifələri vardır:

- adlara artırılaraq xəbərlilik şəkilçisi vəzifəsində işlənir; məs.: *Keçmiş sədr iş biləndir, adama qiymət qoyandır, yaxşı adamdır.* (İ.Ə.)

- felin zaman və şəkil əlamətlərindən sonra şəxs şəkilçisi vəzifəsində işlənir; məs.: *Digər bir məsələ də bizi düşündürməlidir: cinayətkar cəzasız qalmamalıdır.* (T.K.)

- təsirsiz feldən təsirli fel düzəldən şəkilçi kimi işlənir; məs.: *O dediyim hisslər məni yaşadandır, yaxşılaşdırandır.* (T.K.) *Bəs rəssam nə üçündür, təsəvvür etməli, gözlərində canlandırılmalıdır.* (T.K.)

- təsirli feli icbar növ felə çevirir: *ucalt(maq)* - *ucaltdır-maq*, *düzəlt(mək)* – *düzəlt-dir(mək)* və s.

Qeyd. Bəzən iki sait arasında «d» səsinə keçən **-t** təsirlik şəkilçisindən sonra indiki zaman şəkilçisi işləndikdə **-dır** şəkilçisinə oxşar forma yaranır. Bunu **(-d(t)-ır** şəkilçi birliyini) **-dır** şəkilçisi ilə qarışdırmamalı. Məs.: *On beş ildir ki, qızımı tək böyüdü-rəm (böyü(mək) – böyü-t(mək) – böyü-d(t)ürəm).* (T.K.)

6.-dar,-dər şəkilçisi. Bu şəkilçi bir neçə təsirsiz feldən təsirli fel düzəldir; məs.: *qon(maq)* – *qondar(maq)*, *qondur(maq)*; *dön(mək)* – *döndər(mək)*.

7.-ız,-iz,-uz,-üz şəkilçisi. Bu şəkilçi də qeyri-məhsuldar olub, bir neçə təsirsiz feli təsirli felə çevirir; məs.: *qalx(maq)* – *qalxız(maq)*, *qorx(maq)* – *qorxuz(maq)*

8.Bəzi sözlərdə **-ız** şəkilçisi tək işlənə bilmir, **-dır** şəkilçisi ilə birlikdə, **-ızdır,-izdir** şəklində çıxış edir: *çim(mək)* – *çimiz-dir(mək)*, *dam(maq)* – *damızdır(maq)*, *əm(mək)* – *əmizdir(mək)*. Müstəqil işlənən **-ız** şəkilçisindən sonra **-dır** gəldikdə icbar mənə yaranır: *qorxuzdurmaq, qalxızdırmaq və s.*

NÖV KATEQORİYASI

Təbii ki, iş, hal, hərəkət obyekt ilə və həmin işi, hərəkəti icra edən subyekt ilə bağlı olur. İşin icraçısı - subyekt bəzən fəal, bəzən qeyri-fəal olur; bəzən işi müəyyən bir obyekt üzərində, bəzən də öz üzərində icra edir; bəzən iş bir neçə subyekt tərəfindən icra olunur. Bu cür hallarda subyektlər işi ya qarşılıqlı şəkil-də icra edirlər, yaxud da iş bilavasitə subyektin özü tərəfindən deyil, onun xahişi, məsləhəti, tapşırığı ilə başqası tərəfindən yerinə yetirilir. Bütün bunlar xüsusi şəkilçilər vasitəsilə fellərdə öz ifadəsini tapır, bir sistem təşkil edir və birlikdə felin növ kateqoriyasının yaranmasına səbəb olur.

Qeyd etdiyimiz kimi, növ müxtəlifliyi fellərdə morfoloji yolla, xüsusi şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Lakin bəzən müxtəlif növlərin şəkilçiləri (məsələn, məchul növ ilə qayıdış növün) formaca fərqlənmədiyi kimi, bəzən də bir neçə şəkilçi eyni bir növ mənasının yaranmasına səbəb olur. Bu hal göstərir ki, fel növlərindən danışarkən təkcə şəkilçiyə əsaslanmaq olmaz. Felin hansı növdə olduğunu dəqiq müəyyənləşdirmək üçün mənasına da diqqət yetirmək lazımdır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində növ mənası yaradan və növləri bir-birindən fərqləndirən şəkilçilər bunlardır: **-il, -il, -ul, -ül; -in, -in, -un, -ün; -ış, -ış, -uş, -üş, -aş, -əş; -dır, -dir, -dur, -dür, -t.**

Dildə əsas qayda ondan ibarətdir ki, bu şəkilçilər təsirli fellərə artırılır. **-il, -il, -ul, -ül; -in, -in, -un, -ün; -ış, -ış, -uş, -üş, -aş, -əş** şəkilçiləri artırıldığı təsirli felləri təsirsiz felə çevirir; **-dır, -dir, -dur, -dür, -t** şəkilçiləri isə təsirli fellərə artırılır və həmin fellər təsirli olaraq da qalır.

-il, -il, -ul, -ül; -in, -in, -un, -ün şəkilçiləri qayıdış və məchul növ mənalı, **-ış, -ış, -uş, -üş** qarşılıq növ, **-dır, -dir, -dur, -dür, -t** icbar növ mənası yaradır.

Məlumat üçün. Bizim dilçiliyimizdə növ kateqoriyası ilə bağlı mühüm bir məsələ həll olunmamış qalır. Təsirlik və növ şəkilçiləri adlandırdığımız şəkilçilər, bir tərəfdən, feldən fel düzəldən şəkilçilər kimi, digər tərəfdən, felin təsir və növ kateqoriyalarına məxsus morfoloji əlamət kimi öyrənilir. Bir tərəfdən, **qaçmaq, qaçıрмаq, qaçırtmaq, qoparmaq, qopartmaq, qopartdırmaq, çıxarmaq, çıxartdırmaq, yandırmaq, yandırmaq, yandırtdırmaq, öldürmək, öldürtdürmək, öldürtdürülmək** tipli sözlərdəki **-ır, -ar, -dır, -t, -il** şəkilçiləri felin təsirlik və növ kateqoriya əlamətləri hesab edilir, həmin kateqoriyalar bu şəkilçilər əsasında öyrənilir, digər tərəfdən, bu şəkilçilər feldən fel düzəldən şəkilçi kimi verilir və yuxarıdakı tiptən olan bütün sözlər söz əsası kimi orfoqrafiya lüğətinə daxil edilir.

Necə olur ki, eyni şəkilçilər həm leksik şəkilçi, həm də qrammatik şəkilçi kimi işləyə bilər?

Həmin şəkilçilərin sözdüzəldicilik imkanlarına malik olduğunu göstərən əlamətlər çoxdur. Kateqoriya şəkilçiləri - hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, şəxs, zaman, inkarlıq əlamətləri bir kateqoriyadan olan bütün sözlərə artırıla bilər. Məsələn, hal şəkilçisini qəbul etməyən isim, zaman şəkilçisini qəbul etməyən fel olmaz. Lakin növ şəkilçiləri ad-

landırdığımız bu şəkilçiləri hər felə artırmaq olmaz; *bildi, bilindi, bildirdi* deyilir, *bilişdi* deyilmir; *yazdı, yazıldı, yazdırdı* deyilir, *yazındı* deyilmir; *vurdu, vuruşdu* deyilir, *vurundu* deyilmir və s. Bu hal göstərir ki, bu şəkilçilər xarakter etibarilə sözdüzəldici şəkilçilərə yaxındır.

Dilin tarixinə nəzər saldıqda aydın olur ki, növlərin tarixi çox qədimdir. Qayıdış və icbar növ mənaları, bəlkə də, bəşərin dil açdığı ilkin mərhələnin məhsuludur. Lakin həmin mərhələdə fellərdə bu mənalar qayıdış və icbar növ mənası kimi deyil, daha çox ümumi hərəkət – yaxınlaşdırmaq və ya uzaqlaşdırmaq mənaları ifadə etmişdir. Məsələn, sonu «l» samiti ilə bitən: *almaq, bilmək, gəlmək, qalmaq, olmaq, ölmək, qılmaq, bölmək, dalmaq, dəlmək, yolmaq, gülmək, solmaq...* fellərinin hamısında işin, hərəkətin subyektin özünə tərəf və ya öz üzərində icrası mənası vardır. Bundan fərqli olaraq, sonu «t» samiti ilə bitən: *get, öt, at, bat, bit, yat, sat, it, tut, üt, et* fellərində özündən aralamaq, dəyişmək, uzaqlaşdırmaq mənaları vardır. İnsanın qədim və təbii ibtidai məqsədi növ yaratmaq olmadığından sonu «l» samiti ilə bitən sözlərin bir qismi təsirsiz (*gəlmək, qalmaq, olmaq, ölmək, dalmaq, dolmaq, gülmək, solmaq*), bir qismi təsirlidir (*almaq, bilmək, qılmaq, bölmək, dəlmək, yolmaq*). Bu xüsusiyyət sonu «t», «ş», «ç» samitləri ilə bitən sözlərdə də vardır.

Bu hal göstərir ki, *-l* və *-t* ən qədim şəkilçilərdəndir. Lakin bu şəkilçilər indiki şəkildə birdən-birə differensiallaşmamışdır, *-t* şəkilçisi uzun inkişaf yolu keçərək təsirlik və icbar şəkilçisi kimi formalaşmış, *-l* şəkilçisi isə qayıdış növ mənasını genişləndirməklə yanaşı, subyektin qeyri-fəal olduğunu göstərən bir növün – məchul növün şəkilçisi kimi də təşəkkül tapmışdır. *Aşmaq, düşmək, bişmək, daşmaq, deşmək, qoşmaq, eşmək* və *açmaq, biçmək, qaçmaq, içmək, köçmək, saçmaq, uçmaq* kimi sonu «ş» və «ç» samitləri ilə bitən sözlərdə özünə doğru hərəkət, indi dediyimiz kimi, «qayıdış növ» mənası vardır. Aydın hiss olunur ki, «ç» samiti «ş» samitinin refleksii kimi yaranmışdır. «Ş» samiti isə türk dillərində *l~ş* dialekt fərqi ilə eyni funksiyanı yerinə yetirmişdir. Ona görə də hətta müasir dildə də *-tş* şəkilçisi *büzüşmək, yığışmaq* tipli bir sıra fellərdə qayıdış növ mənası ifadə edir. Yaxud fel düzəldən *-laş, -ləş* şəkilçisinin son *ş* səsinin həmin şəkilçinin daşlaşmış forması olduğu şübhəsizdir. Deməli, bu şəkilçinin yaratdığı müştərək (birgəlik) və qarşılıq növ mənaları nisbətən sonralar formalaşmışdır.

Misallardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, *-l, -t, -ş* şəkilçiləri uzun inkişaf yolu keçmişdir. Bu şəkilçilər dildə qrammatik növ kateqoriyasının yaranmasına səbəb olduğu kimi, uzun inkişaf yolu keçməklə, lüğət tərkibində fellərin həm formaca, həm də mənaca genişlənməsinə, inkişafına, zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Bu şəkilçilərin tarixən söz köklərinə və ya müxtəlif şəkilçilərdən sonra gələrək sözə daşlaşması, sözün həcmiini genişləndirməsi də onların sözdüzəldicilik imkanlarından xəbər verir; məsələn: *seyrəlmək, kiçilmək, yüksəlmək, islanmaq, öyrənmək* sözlərində qayıdış növ mənası aşkar olsa da, həmin sözlərdən **-l** şəkilçisini ayırmaq olmur; *yarışmaq, barışmaq, toqquşmaq, güləşmək* sözlərində qarşılıq növ mənası olsa da, şəkilçi söz kökündən ayrılır.

Və, nəhayət, növ şəkilçiləri, hətta təsirlik şəkilçiləri iştirak edən sözlər bizim lüğətlərdə düzəltmə söz kimi verilir. «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti»ndə verilən və yalnız «a» hərfi ilə başlayan bir sıra fellərə diqqət yetirmək kifayətdir: *acmaq, acıxmaq, acıtdırmaq, acışmaq, açdırılmaq, açdırtmaq, açdırmaq, açdırtmaq; açmaq, açılmaq, açılışmaq; addamaq, addatmaq; addımlamaq, addımlatmaq; adlandırmaq, adlandırılmaq, adlanmaq; ağaclamaq, ağaclaşmaq, ağacatlanmaq; ağardılmaq, ağarışmaq, ağartmaq, ağartdırmaq; ağırlaşmaq, ağırлатmaq; ağlamaq, ağlatmaq, ağlaşmaq, ağlaşdırmaq; ağnamaq, ağnaşmaq, ağnatmaq; ağırmaq, ağırmaq; ağulamaq, ağulanmaq; ahəngdarlaşmaq, ahəngdarlaşdırmaq, ahəngdarlaşdırılmaq; axmaq, axışmaq, axıtmaq, axıtdırmaq; axtalamaq, axtalanmaq, axtalaşmaq, axtaltırmaq, axtalatmaq; axtarmaq, axtarışmaq, axtarılmaq, axtartdırmaq; aktivləşmək, aktivləşdirmək, aktivləşdirilmək; alacalanmaq, alacalandırmaq; alaqlamaq, alaqlanmaq; alçaqlaşmaq, alçaqlanmaq, alçaqlaşdırılmaq, alçaqlatmaq, alçalmaq, alçaldılmaq, alçaldırmaq; aldatmaq, aldanmaq, aldanılmaq, aldadılmaq; almaq, aldırmaq, aldırmaq, aldırılmaq; alışmaq, alışdırmaq, alışdırılmaq; alovlanmaq, alovlandırmaq, alovlandırılmaq* və s.

Sadə fellər kimi, düzəltmə fellər də növ müxtəlifliyi yarada bilər. Bu cəhətdən **-la, -lə** şəkilçisi fəl yaradan həqiqi şəkilçi hesab oluna bilər. Adlardan düzəltmə fellər həm təsirli, həm də təsirsiz olur; məs.: *hamarlamak, gözləmək, zəifləmək, irəliləmək, geriləmək*. **-la, -lə** şəkilçisindən düzələn **-lan, -lən; -laş, -ləş** şəkilçilərinin son **-n** və **-ş** samitləri qayıdış növ şəkilçisinin qalıdır; məs.: *arlanmaq, dillənmək, allanmaq, xumarlanmaq; yaxşılaşmaq, gözəlləşmək, arxayınlaşmaq, bədbinləşmək* kimi fellər də bunu təsdiq edir. Məchul və qarşılıq növlər də bunlardan ayrılmışdır. **al, -əl** və **-ar, -ər** şəkilçiləri əksəriyyət etibarilə qayıdış növ mənası yaradır: *incəlmək, boşalmaq, sağalmaq, qocalmaq; ağarmaq, bozarmaq, yaşarmaq* və s.

-ar, -ər şəkilçisinin səs fərqləşməsi yolu ilə **-al, -əl** şəkilçisindən düzəldiyini güman etmək olar. **-al, -əl** şəkilçisi isə qayıdış növün **-il** şəkilçisi ilə bir kökdəndir, düzəltmə sözlər (*qocalmaq, ucalmaq, çoxalmaq*) qayıdış növ mənası ifadə edir. **-i, -i, -u, -ü** şəkilçisi əksərən təsirsiz

(*turşumaq, bərkimək, təngimək, genimək, nəmimək, bayatımaq*), **-a, -ə** şəkilçisi isə həm təsirli, həm də təsirsiz fel (*qanamaq, sanamaq, gözəmək, diləmək, yaşamaq*) düzəldir. **-ilda, -ildə, -ulda, -üldə** şəkilçisi, göründüyü kimi, qayıdış növ şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşmışdır: *guruldamaq, nərildəmək, xoruldamaq, sızıldamaq* kimi sözlərdə qayıdış növ mənası aşkardır. Qalan qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən **-ıq, -ik, -ux, -ük; -an, -ən** təsirsiz, **-xa, -xala, -ğa, -ğala** şəkilçisi təsirli fel düzəldir.

Deməli, əslində, düzəltmə fellərdə də növ anlayışı ifadə olunur.

Bütün bunlarla yanaşı, dilçiliyimizdə növ anlayışı fəldən fel düzəldən şəkilçilərlə bağlı izah olunur. Əgər geniş mənada götürsək, hər bir felin nəzərdə tutulan məna növlərindən hansına xidmət etdiyini müəyyənləşdirmək olar və bunun tədqiqi mümkündür, lakin tədris üçün çətindir. Odur ki biz də əvvəl qeyd etdiyimiz şəkilçilərin yaratdığı məna növlərindən danışacağıq.

Felin məna növlərini subyektin vəziyyətinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. *Subyekti məlum və fəal olan fellər;*

2. *Subyekti qeyri-fəal olan fellər.*

Birinci qrupa növ şəkilçisi olmayan felləri, qayıdış, qarşılıq və icbar növ anlayışları bildirən felləri daxil etmək olar. Bu cür fellərin subyekti fəal olur. Bunların özlərini də subyektin vəziyyətinə görə bir neçə qrupa ayırmaq olar:

1) işin, hərəkətin çıxış, başlanğıc nöqtəsini bildirənlər; *Mən Sərvəri gördüm.*

2) işin iş görənin öz üzərində icra olunduğunu bildirənlər; *Mən Sərvərə göründüm.*

3) işin qarşılıqlı icrasını bildirənlər. *Mən Sərvərlə görüşdüm.*

4) işin məcburi icrasını bildirənlər. *Mən bu işi Sərvərə gördürdüm.*

İkinci qrupa subyekti qeyri-fəal olan və ümumən subyekti olmayan fellər daxildir. Məs.: *Sərvər məktub yazdı – Məktub yazıldı – Məktub Sərvər tərəfindən yazıldı* – subyekt qeyri-fəaldır. *Sərvər kitablara baxdı – Kitablara baxıldı* – subyekt yoxdur.

Misallardan göründüyü üzrə, *Məktub yazıldı* cümləsi ilə *Kitablara baxıldı* cümləsi subyektin varlığı baxımından fərqlidir. Birinci cümlənin subyekti (*Sərvər tərəfindən*) qeyri-fəal olsa da, təsəvvür olunur, ikinci cümlədə subyekt təsəvvürü yoxdur.

Subyektin fəal və ya qeyri-fəal mövqeyi obyekt ilə bağlıdır. Cümlədə obyekt bildirən söz olduqda o, subyekti əvəz edə bilər, olmadıqda və təsirsiz felin mövcud subyekti də öz fəallığını itirdikdə şəxssiz cümlə yaranır. ***Yanmaq*** təsirsiz felinin müstəqim obyektə yoxdur. Odur ki yalnız başlanğıc növ (məlum növ) fel forması vardır: ***Mən yandım.*** Dəyişikliyə uğramadan (təsirli felə çevrilmədən) bu fel başqa növ mənalərini ifadə edə bilmir. Amma təsirli felə çevirdikdən sonra bəzi növlər üzrə dəyişə bilər: *O, işığı yandırdı. O yandırıldı. O yandırdırdıldı.*

Subyekti məlum və fəal olan, ümumən olmayan və ya qeyri-fəal olan felləri aşağıdakı məna növləri üzrə qruplaşdırmaq olar:

Məlum növ fellər;
Məchul növ fellər;
Qayıdış növ fellər;
Qarşılıq növ fellər;
İcbar növ fellər;
Şəxssiz növ fellər.

Q e y d. Ənənəvi olaraq dilçiliyimizdə felin ***məlum növ, məchul növ, qayıdış növ, qarşılıq növ, icbar növ, şəxssiz növ*** kimi növləri göstərilir. Bu növ adları rus dilindən kalka edilmişdir. «Məlum növ fel», «məchul növ fel» terminləri fikri düzgün ifadə etmir. Bunları «aktiv növ», «passiv növ» fellər kimi izah etmək daha düzgün olardır. Lakin biz mahiyyəti aydınlaşdırmaqla, terminləri saxlamağı lazım bildik.

MƏLUM NÖV FELLƏR

Subyekti məlum və fəal olan fellərə məlum növ fellər deyilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, növ adları işi icra edənin, subyektin vəziyyəti ilə müəyyən edilmişdir. «Məlum növ» o deməkdir ki, işi icra edən şəxs özünü cümlədə aktiv şəkildə göstərə bilər, bir subyekt kimi, bir mübtədə kimi həlledici mövqeyi var. Bu xüsusiyyət, yəni subyektin aşkarlığı və aktivliyi qayıdış, qarşılıq, icbar növ fellərdə də özünü göstərir. Lakin məlum növ fellərin sub-

yekti ilə həmin növlərin subyekti arasında ciddi fərqlər var. Məlum növdə subyekt işi təkbaşına və fel təsirli olduqda başqa bir obyekt üzərində icra edir. Qayıdış növdə işi subyektin başqa bir obyekt üzərində icrası mümkün deyil, subyekt işi öz üzərində icra edir. Qarşılıq növdə bir deyil, bir neçə subyekt işi qarşılıqlı icra edir. İcbar növdə isə subyekt işi başqa bir subyektə icra etdirir və nəticədə məlum növ fellərin subyekti bütün başqa növlərdən olan fellərin subyektindən fərqlənir. Digər mühüm fərqi isə ondan ibarətdir ki, məlum növ fellərin morfoloji əlaməti yoxdur. Deməli, növ şəkilçisi olmayan bütün sadə fellər məlum növdə olur (subyektin cəm olması növ dəyişikliyinə səbəb olmur; *O, odunu doğradı* - cümləsi ilə *Onlar odunu doğradılar* – cümləsində felin növ fərqi yoxdur). Məs.:

Bu səslər altında Zeynəb tribunadan düşüb yerində oturdu. Şirzad ona baxdı. Bu saat Şirzadın fikri iti işləyirdi. Sanki bir fırtına içinə düşmüşdü. Zeynəbin çıxışı şübhələrini dağıtmışdı. (M.İ.)

Bu misallarda hər bir felin öz subyekti var:

Zeynəb oturdu.

Şirzad baxdı.

Şirzadın fikri işləyirdi.

Şirzad (fırtına içinə) düşmüşdü.

Zeynəbin çıxışı (şübhələrini) dağıtmışdı.

Bu cümlələrdə subyektlə felin əlaqəsinə heç bir başqa növ münasibəti qarışmamışdır. Fel təsirsizdirsə, onun yalnız subyekti var: *Zeynəb oturdu. Şirzad baxdı. Şirzadın fikri işləyirdi. Şirzad (fırtına içinə) düşmüşdü.* Fel təsirlidirsə, onun subyektlə yanaşı, müstəqim (təsirlik halda olan) obyekt də var: *Zeynəbin çıxışı (şübhələrini) dağıtmışdı.*

Q e y d. Felin mənə növləri müasir dildə növ şəkilçilərinə əsasən müəyyənləşdirilir. Əgər tarixi aspektdə nəzər salsaq, hər bir sadə və düzəltmə feldə növ əlaməti görmək olar. Bir sıra sözlərdə isə növ əlaməti felə daşlaşmış şəkildə olur; məs.:

Əsgər artıq yola düşdü, dağ tərپəndi yerindən,

Günəş yaydı şöləsini Vətənin göylərindən (S.V.) –

misrələrindəki *yola düşdü, yaydı* fellərini subyekti məlum və fəal olduğu üçün məlum növ fellər hesab edirik. Subyektləri *əsgər, günəş*

sözləridir. Lakin həmin cümlədəki *tərpəndi* felində aşkar şəkildə qayıdış növ mənası vardır. Əslində, sözün sonundakı «n» qayıdış növün sözə daşlaşmış şəkilçisidir. Sözü *tərpət(mək)* şəklinə saldıqda həmin səsin düşməsi də bunu təsdiq edir.

Məlum növdə olan fellərin subyektı cümlədə bilavasitə ifadə olunmaya da bilər. Bu hal hər üç şəxsin təkinə və cəminə aiddir. Məsələn:

*Öz əlimlə inci kimi sapa düzəydim,
Aylarını, illərini əbədiyyətin. (S.V.) –
Qardaşları ilə çölə getmək istəmirdi. Amma apardılar –*

cümlələrində *mən, o, qardaşları* sözlərini asanlıqla təsəvvür və bərpa etmək olar. *Mən* sözü cümlənin özündən təsəvvür olunur. Üçüncü şəxsdə isə subyekt mətnə əsasən müəyyənləşir: *Yaqub çiyini divara söykəyib oturmuşdu. Qəmli-qəmli baxırdı* – cümlələrindən ikincisində *baxırdı* felinin subyektı *Yaqub* sözüdür.

Yuxarıdakı misallardan göründüyü kimi, məlum növ fellərin bir qismi təsirli, bir qismi təsirsiz olur. Məs.:

Mən sualları ətraflı izah etdim. Müəllim cavabıma etiraz eləmədi.(Ə.V.)

Birinci misaldakı *izah etdim* feli məlum növ feldir və təsirlidir. Felin nəzərdə tutulan subyektindən (*mən* sözü) əlavə, *sualları* sözündən ibarət obyekt də vardır.

İkinci misaldakı *etiraz etmədi* feli də məlum növ feldir. Lakin təsirsiz fel olduğu üçün yalnız subyektı (*müəllim* sözü) vardır.

Ümumiləşmiş şəkildə qeyd edə bilərik ki, fel məlum növdə olduqda subyektı ya mütləq cümlədə olur, ya da təsəvvür edilir, obyekt isə felin təsirli və ya təsirsiz olmasından asılı olaraq ola da bilər, olmaya da bilər.

Məlum növdə olan təsirli fellər felin digər növləri üçün çıxış nöqtəsi hesab olunur. Az hallarda məlum növ təsirsiz fellərdən də yeni növlər (qarşılıq növdə birləşik mənası, şəxssiz növ fellər) düzələ bilər.

Subyekti qeyri-fəal olan fellərə m ə c h u l n ö v fellər deyilir.

Məchul növ fellərdə subyektin məchul olması, «məlum olmaması» anlayışı formal xarakter daşıyır. Subyekt əksərən mətnə əsasən məlum olur. Əsas məsələ subyektin bir aktiv subyekt kimi, bir mübtəda kimi cümlədə işləmə bilməməsi, qeyri-fəallıqıdır. Məsələn: **Sərvər tərəfindən binanın yeni layihəsi tərtib edildi** – cümləsində **tərtib edildi** feli məchul növdədir, lakin işin icraçısı məlumdur: iş Sərvər tərəfindən icra edilmişdir. Fel ona görə məchul növdədir ki, işin icraçısı, subyekti (misalda *Sərvər* sözü) cümlədə fəal bir subyekt kimi, mübtəda kimi özünü göstərə bilmir, vasitəli tamamlıq şəklində çıxış edir.

Məchul növ fellər yalnız təsirli fellərdən əmələ gəlir, təsirli fellərin üzərinə **-ıl,-il,-ul,-ül; -ın,-in,-un,-ün; -nil,-nil, -yıl** şəkilçilərini artırmaqla düzəlir. Məs.:

Məryəm gördü ki, qarşıdakı divarda İsanın kiçik şəkli **asılb.** (Elçin) Ziyad xan **öldürülmüşdü**, amma indi bunun heç bir mənası yox idi. (Elçin) Direktorluq tərəfindən ona sinif komitəsi işini aparmaq **həvalə edilmişdi**. (A.Ə.) Arxalı birisinə də kiminsə vasitəsilə əla qiymət **yazılır**. (A.Ə.) Sinfə lövhə **alnacaq** – pul, skamyalar **təmir ediləcək** – pul... (A.Ə.) Geriyə yol yox idi, adım **atılmışdı**.(Elçin)

Misallardakı məchul növ fellərin hamısı təsirli fellərdən ibarətdir: **asmaq, öldürmək, həvalə etmək, təyin etmək, yazmaq, almaq, təmir etmək, atmaq**.

Məlum növdən danışarkən, dediyimiz kimi, fel təsirli olduqda onun həm subyekti, həm də müstəqim obyektı olur. Məsələn, *Əsmər kitabı oxudu. Səlim məktub yazdı. Nadir odunu doğradı. Qədir yeri şumladı* – misallarında **oxudu, yazdı, doğradı, şumladı** felləri məlum növdə olan təsirli fellərdir. Həmin cümlələrdə **Əsmər, Səlim, Nadir, Qədir** subyekti, iş görəni bildirir, **kitabı, məktub, odunu, yeri** sözləri isə təsirlik halda olub, üzərində iş icra olunan obyektı bildirir. Biz həmin fellərə məchul növün müvafiq şəkilçilərini artırısaq, cümlələrin subyekti öz fəallığını itirəcək, tamamlıq vəzifəsində olan obyekt bildirən sözlər fəallaşaraq onların yerini tutacaq və mübtədaya çevriləcəkdir:

Məlum növ

Əsmər kitabı oxudu
Səlim məktub yazdı
Nadir odunu doğradı
Qədir yeri şumladı

Məchul növ

Kitab oxundu
Məktub yazıldı
Odun doğrandı
Yer şumlandı

Biz *kim tərəfindən?* sualı ilə əsl subyekti cümləyə gətirə bilərik, lakin fel yenə də məchul növdə olacaqdır:

Kitab Əsmər tərəfindən oxundu.
Məktub Səlim tərəfindən yazıldı.
Odun Nadir tərəfindən doğrandı.
Yer Qədir tərəfindən şumlandı..

Məchul növün şəkilçiləri fellərə aşağıdakı qayda ilə artırılır:

a) fel «**İ**» samiti ilə bitdikdə **-m, -in, -un, -ün** şəkilçisindən istifadə edilir:

almaq – alındı
salmaq – salındı
bilmək – bilindi
silmək – silindi,
yolmaq - yolundu
bölmək – bölündü

b) fel saitlə qurtardıqda şəkilçinin saiti düşür, əsas element kimi **-n** şəkilçisi qalır:

başlamaq – başlandı
işləmək – işləndi
gözləmək – gözləndi
üzləmək – üzləndi
dizləmək – dizləndi
qorumaq – qorundu
sürümək – süründü
bürümək - büründü

Bu formada olan məchul növ fellər qayıdış növə çox yaxındır. Məsələn, **silindi** felinin ifadə etdiyi işi subyektin özünün də icra etdiyini (*Ayaq izləri tədricən silindi*), başqasının da etdi-

yini (*Stolun üstü təmiz nəm əski ilə **silindi***) düşünmək olar. Odur ki dil imkan verir ki, **-n** şəkilçisindən sonra məchul növün **-il** şəkilçisi də əlavə olunsun. Bu zaman artıq sözün iki cür başa düşülmək ehtimalı qalır:

başlamaq – başlandı – başlanıldı

işləmək – işləndi – işlənildi

gözləmək – gözləndi – gözlənildi

üzləmək – üzləndi – üzlənildi

c) qalan hallarda təsirli fellərə **-il, -il, -ul, -ül** şəkilçisi artırılır:

yazmaq – yazıldı

qoymaq – qoyuldu

döymək – döyüldü

göstərmək – göstərildi

öyrənmək – öyrənildi

axtarmaq – axtarıldı

soruşmaq – soruşuldu

Verdiyimiz misallar göstərir ki, məchul növ fellər üçüncü şəxsdə olur. Felin nəzərdə tutulan subyektindən əlavə, **qul, ağa, dustaq, zindan** sözlərindən ibarət obyekt də vardır.

Qeyd etdiyimiz kimi, məchul növ fellər yalnız təsirli fellərdən əmələ gəlir. Təsirsiz felləri məchul növ üzrə dəyişmək üçün əvvəlcə təsirli felə çevirmək lazımdır; məs.:

yanmaq – yandırmaq -- yandırıldı

gülmək – güldürmək - güldürüldü

ölmək – öldürmək - öldürüldü

yatmaq – yatırmaq - yatırıldı

köçmək – köçürmək - köçürüldü

bişmək – bişirmək - bişirildi

Məchul növün şəkilçiləri digər növ şəkilçilərindən – qayıdış və qarşılıq növlərdən sonra da işlənə bilir. Bunun üçün onlar əvvəlcə təsirli felə çevrilməli olur. İcbar növ fellər təsirli olduğundan məchul növ üzrə daha asan dəyişir. Məs.:

dəlmək – diddirmək – diddirilmək

yığmaq – yığışmaq – yığışdırmaq – yığışdırılmaq

gözləmək – gözlətmək – gözlətdirmək – gözlətdirilmək

hazırlamaq – hazırlaşmaq – hazırlaşdırılmaq;

qarşılamaq – qarşılaşmaq – qarşılaşdırılmaq.

Maraqlıdır ki, məchul növün şəkilçisindən sonra heç bir təsirlik və növ şəkilçisi işlənə bilmir və məchul növün şəkilçisi bir növ qapalı sıra yaratmış olur. Məs.:

Muxtar Bədhəybət **kəsilmış** əlini qurudub özündə saxlamışdı. (Elçin) Elə bil, bunların hamısı Məryəmin əlləri ilə **düzülmüşdü**. (Elçin) Vaxt gələcək, Süleyman paşa kiçik döyüşdə xəyanət nəticəsində ölüməül **yaralanacaq**. (Elçin) Rəqqasə tovuz ləklərindən **düzəldilmiş** iri yelpiklərlə Süleyman paşanın ətrafını yelləyən qızların yanında oturmuşdu. (Elçin) Sonra Davudun burununa **çalınmış** ot iyi gəldi. (İ.M.) Beş-altı yaşlı bir uşağın **böyüdülmüş** şəkli vardı burda. (İ.M.) Şahın boz ürgəsi qoruqda **hörük-lənmişdi**. (İ.Ə.)

Məchul növ fellərlə qayıdış növ fellər çox yaxındır. Hiss olunur ki, məchul növ tədricən qayıdış növ fellərdən təcrid olunmuşdur. *Qarabağ cinsinin kökü kəsilir* (İ.M.) - cümləsini iki mənada – həm Qarabağ cinsindən olan qoyunların tədricən öz-özünə azalması, həm də insanlar tərəfindən qayğısızlığa görə məhv olması kimi anlamaq olar.

QAYIDIŞ NÖV FELLƏR

İşin subyektin öz üzərində icra olunduğunu bildirən fellərə qayıdış növ fellər deyilir.

Əgər məchul növ fellərdə subyekt qeyri-fəal olursa, obyekt bildirən söz fəallaşaraq subyekti də əvəz edirsə, məchul növün əksinə olaraq, qayıdış növ fellərin subyekti fəal olur və obyekt də əvəz edir. Ona görə də qayıdış növdə əlavə obyektə ehtiyac olmur və iş subyektin öz üzərində icra olunur. Odur ki qayıdış növ fellərin subyektindən kənar obyekt bildirən söz axtarmaq lazım gəlmir. Məs.: *Rüstəm kişi Yarməmmədi icraiyyə komitəsinə yolladı* (M.İ.) – cümləsində *Rüstəm kişi* subyekt, *Yarməmmədi* obyekt, *yolladı* – məlum növdə olan təsirli feldir. Biz bu feli məchul növ üzrə dəyişsək, subyekt (*Rüstəm kişi*) fəallığını itirəcək, obyekt bildirən söz (*Yarməmmədi*) fəallaşaraq onun yerini tutacaqdır: ***Yarməmməd icraiyyə komitəsinə yollanıldı.***

Əgər həmin feli qayıdış növ üzrə dəyişsək, əksinə vəziyyət yaranacaq: subyekt (***Rüstəm kişi***) daha da fəallaşacaq, obyekt

bildirən sözə (*Yarməmmədi* sözü) ehtiyac qalmayacaqdır: *Rüstəm kişi icraiyyə komitəsinə yollandı.*

Məchul növ fellər kimi, qayıdış növ fellər də *-ın, -in, -un, -ün; -ıl, -il, -ul, -ül; -n* şəkilçiləri vasitəsilə təsirli fellərdən düzəlik. Bunları, təbii ki, mətnə əsasən fərqləndirmək olur. Məs.:

Sofi bu dəm geriyyə *çəkilsəydi*, yaşamamalı idi. (Elçin) Tahir Mirzə də neçə vaxt idi ki, *gizlənirdi, gözə görünmürdü*. (Elçin) Həmin bozumtul-qırmızı dünyanın qırmızısı yavaş-yavaş azalırdı və günəş hələ qızartısı *çəkilməmiş* qara buludların arxasında batırdı. (Elçin) Camaatın da nəzəri yavaş-yavaş Mahmuda *dikilirdi*. (Elçin) Bu zaman dünyanın *görünməmiş* bir hadisəsi baş verdi. (Elçin) Qul Məhəmməd hündür bir qayanın üstünə *atılıb*, sinəsinə, boynuna *səpələnmiş* qan ləkələrini silə-silə qışqırdı. (Elçin) Kərim gördü ki, yavaş-yavaş qızın *eyni açılır*. (İ.M.) Gırəcəyin qapısı şaqqıldayıb açılanda qız sim kimi *gərildi*. (İ.M.) Boğazına yumruq kimi *tuxanmış* qəhər onu danışmağa qoymadı. (İ.M.) Yaylığın ucları titrəyirdi, *yellənirdi*. (İ.M.) Onun ardınca daim bir dəstə uşaq *hərlənirdi*. (İ.Ə.)

Qeyd etdiyimiz kimi, qayıdış növlə məchul növü mətnə, subyektin vəziyyətinə əsasən fərqləndirmək olur. Misallarda sofinin geri çəkilməsi, Tahir Mirzənin gizlənməsi, gözə görünməməsi, dünyanın qırmızısının azalması, günəş qızartısının çəkilməməsi və s. də göstərir ki, hərəkət təbii şəkildə, subyektin öz vəziyyəti ilə bağlı baş vermişdir və subyektlər çox fəal olmaqlar hadisəni öz üzərlərinə götürmüşlər.

Dilimizdə az da olsa, elə fellər var ki, onlar *-ın* şəkilçisini qəbul edərək yalnız qayıdış növ mənası ifadə edir. *Çırpınmaq, döyünmək, yuyunmaq, qızınmaq* felləri belə fellərdəndir. Bunların məchul forması *çırpılmaq, döyülmək, yuyulmaq* şəklində olur (*qızınmaq* felinin kökü təsirsiz olduğundan məchul forması yoxdur):

Məchul növ

Qapı çırpıldı

Qapı döyüldü

Qablar yuyuldu

Qayıdış növ

Ürəyim çırpındı

Ürəyim döyündü

Səlmi yuyundu

Bir sıra fellər eyni şəkilçi ilə həm məchul, həm də qayıdış növ mənası ifadə edir. Bunları, qeyd etdiyimiz kimi, yalnız cüm-

lənin mənasına görə, subyektin vəziyyətinə görə fərqləndirmək mümkündür. Məs.:

Məchul növ

Qapı açıldı

Atın yalı darandı

Otaq bəzəndi

İp çəkildi

Meyvə üzüldü

Paltar sərildi

Qablar silindi

Qayıdış növ

Gül açıldı

Əsmər darandı

Səlimə bəzəndi

Duman çəkildi

Xəstə üzüldü

Uşaq yerə sərildi

Ləkələr (öz-özünə) silindi

Ürəyim sıxıldı. Dağlar göründü. Kişinin rəngi bir qədər açıldı. Uşaq qaşındı. Bədəni gərildi. Xəstə keçindi – cümlələrinə də subyekt ilə felin münasibətindən aydın olur ki, iş bilavasitə hərəkətdə olan şəxsin, əşyanın öz üzərində icra olunur və başqa bir subyektin müdaxiləsi mümkün deyil, başqa bir obyektə ehtiyac olmayıb.

Təsirli fel saitlə bitdikdə bəzən qayıdış növ şəkilçisinin saiti düşür; məs.: *Əsmər dara-n-dı* və *bəzə-n-di*. Bəzən, əksinə, *y* bitişdiricisindən istifadə edilir: *Rəna yu(y)un-du*).

Bəzən eyni fel həm **-in**, həm də **-il** şəkilçisi ilə qayıdış növ mənası ifadə edir; məs.: **çəkmək** feli kimi:

Əhməd kənara çəkildi.

Əhməd bu işə girişməkdən çəkindi.

Bu hal felin çoxmənalılığı ilə bağlıdır.

Bu cür misallarda **-il** şəkilçili söz məchul növ ilə müştərək ola bilər, **-in** şəkilçili söz yalnız qayıdış növə aid olur.

Dildə yalnız məchul növ şəklində işlənən fellər də var; məs.: *Meyvə dərildi.*

Məchul növ ilə qayıdış növ felləri fərqləndirmək üçün aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır.(1, 140)

1.Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, məchul növ fellərin işləndiyi cümlələrdə obyekt bildirən söz subyekti əvəz edir, qayıdış növ fellərdə isə subyekt bildirən söz fəal olur və obyektə ehtiyac qalmır. Məsələn, *Əsmər dəsmalını yudu* – cümləsinin feli (*yudu*) məlum növdədir və təsirlidir. Cümləni: *Dəsmal yuyuldu* şəklinə salsaq, fel (*yuyuldu*) məchul növ üzrə dəyişmiş olur, subyekt fə-

allığını itirir, obyekt bildirən söz onun yerini tutur. Əgər həmin cümləni: *Əsmər yuyundu* şəklinə salsaq, cümlənin feli (*yuyundu*) qayıdış növdə olduğundan subyekt fəallaşır, obyekt bildirən söz öz əhəmiyyətini itirmiş olur.

2. Fel məchul növdə olduqda subyekti *tərəfindən* sözünün köməyi ilə bərpa etmək olar: *Dəsmal Əsmər tərəfindən yuyuldu*. Fel qayıdış növdə olduqda qayıdış növün şəkilçisini atıb, *əl-üzünü, özünü* tipli sözlərdən istifadə etmək olar: *Əsmər yuyundu - Əsmər əl-üzünü yudu. Əsmər ətirləndi – Əsmər özünü ətirlədi*.

3. Məchul növ fellər əksəriyyət etibarilə 3-cü şəxsdə olur: *Qapı açıldı. Bağlar suvarıldı. Yollar düzəldildi* və s. Qayıdış növ fellər isə hər üç şəxsdə işlənə bilər:

*Mən yuyundum
Sən yuyundun
O yuyundu*

*Biz yuyunduq
Siz yuyundunuz
Onlar yuyundular*

Q e y d. *Döyülmək, vurulmaq, danlanmaq, söyülmək* kimi məchul növdə olan bir qrup fel hər üç şəxs üzrə dəyişə bilər (3, 254):

*Mən döyüldüm
Sən döyüldün
O döyüldü*

*Biz döyüldük
Siz döyüldünüz
Onlar döyüldülər*

Yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkilçilər qayıdış növ fellərin əsas şəkilçiləridir. Bunlardan əlavə, qayıdış növ mənası aşağıdakı şəkilçilərlə də yarana bilər:

1.-ix,-ik,-ux,-ük şəkilçisi ilə; məs.: *görmək – görükmək, döymək – döyükmək, durmaq – duruxmaq, duymaq – duyuxmaq* və s.

Bu cür sözlərin bir qisminə şəkilçi artıq sözə birləşmiş haldadır və kökdən ayrılır: *darıxmaq, qarıxmaq, üzükmək* və s.

2. Adlardan fel düzəldən *-lan,-lən* şəkilçisinin son samiti tarixən qayıdış növün *-n* şəkilçisinin *-la,-lə* şəkilçisinə daşlaşmış forması olduğundan *-lan,-lən* şəkilçili bir sıra fellər də qayıdış növ mənası ifadə edir; məs.: *alovlanmaq, arlanmaq, ağullanmaq, qəzəblənmək, dillənmək, fərəhlənmək* və s. Bunları *-la,-lə + -n* şəkilçili fellərdən fərqləndirmək lazımdır; məs.: *qarşılanmaq,*

paralanmaq, durulanmaq fellərində iki şəkilçi var: *qarşı-la-n-maq, para-la-n-maq, duru-la-n-maq*. *-la, -lə*-dən sonra məsdər və ya inkar şəkilçisinin işləmə bilməsi iki şəkilçinin olduğunu göstərir: *qarşıla-maq – qarşıla-mamaq, durula-maq – durula-mamaq*.

3. *-laş, -ləş* şəkilçisinin son samiti *ş* tarixən növ şəkilçisinin *-la, -lə* şəkilçisinə daşlaşmış forması olduğundan *-laş, -ləş* şəkilçili bir sıra fellər müasir dilimizdə qayıdış növ mənası ifadə edir; məs.: *gözləşmək, yaxşılaşmaq, qıvrıqlaşmaq, arxayınlaşmaq, fəallaşmaq, bədbinləşmək, qalınlaşmaq* və s.

Bu cür sözlərin bəziləri həm qayıdış, həm də qarşıldıq növ mənası ifadə edə bilər. Məsələn, *daşlaşmaq* felində *-laş* birləşmiş halda qayıdış növ, *-la+ş* şəklində bir-birini daşlamaq mənasında işləmə bilər.

Görünür, *-laş* şəkilçili, qayıdış növ mənalı sözlər çox qədimdir, qarşılıq növ mənasının təşəkkülündən əvvəldir, çünki indi *-la+ş* şəkilçili sözlər əsasən qarşılıq növ mənasına xidmət edir; məs.: *döşlə-ş(mək), gözlə-ş(mək), qarşıla-ş(maq)* və s. Belə sözlər içərisində qayıdış növ mənası ifadə edənlər azdır; məs.: Xalq buradan aya uçmağa *hazırlaşır*. (İ.Ə.)

4. Qayıdış növ mənası *-ış, -iş, -uş, -üş* şəkilçili bir sıra fellərə də aiddir; məs.: *büzmək – büzüşmək, yığmaq – yığışmaq, qızmaq – qızışmaq, sovmək – sovuşmaq, sürmək – sürüşmək* və s.

Məs.: Genə ağlım başıma *yığışmadı*. (İ.M.)

5. *-an, -ən* şəkilçili düzəltmə fellərdə də qayıdış növ mənası vardır: *hıqqanmaq, hoppanmaq, gücənmək, dadanmaq* və s.

6. Tarixən söz kökünə daşlaşmış *-l* şəkilçili bir sıra fellərdə də qayıdış növ mənası aydın müşahidə olunur: *seyrəlmək, kiçilmək, yüksəlmək, islanmaq* və s.

Bu sözlərin son səslərinə diqqət yetirsək, onların *-l, -n* şəkilçilərinin (*-ın* və *-ıl* şəkilçilərinin) sözə daşlaşmış forması olduğunu görə bilərik. Bu cür sözlərdən sifət düzələrkən son samitin hərəkətdə olması da bunu təsdiq edir: *seyrəl – seyrək, kiçil – kiçik, yüksəl – yüksək* və s.

Bəzi sözlərdə təsirlik şəkilçisi də (*-t* şəkilçisi) sözlərin son samitinin hərəkətinə səbəb olur: *islan – islat, öyrən – öyrət* və s.

Məchul növ fellər kimi, qayıdış növ fellər də təsirli feldən düzəlir, təsirsiz felə çevrilir.

Mühüm bir cəhət də budur ki, məchul növ fellərdən fərqli olaraq, təsirsiz feli təsirli felə çevirib, sonra qayıdış növ üzrə dəyişmək olmur. Təsirsiz fel təsirli felə çevrildikdən sonra məchul şəkilçisi fəal işlənir və qayıdış növə imkan vermir. Odur ki qayıdış növ yalnız vasitəsiz tamamlığı olan kök etibarilə təsirli fellərdən düzəlir. Qayıdış növdə obyekt öz əhəmiyyətini itirdiyi üçün felin obyekt bildirən sözü olmur, yəni təsirli fel təsirsiz felə çevrilmiş olur.

Q e y d. *Soyunmaq, geyinmək* felləri (*Paltarını soyundu. Paltarını geyindi*) istisnadır. Əslində, birinci sözdə növ şəkilçisi tarixən yersiz işlənib. Birinci fel (*paltarını*) *geydi* şəklində işlənməlidir. İkinci fel isə artıq *soyunmaq* şəklində sabitləşmişdir və **-un** şəkilçisi kökdən ayrılır: *soymaq* ayrı məna verir, *soyunmaq* ayrı.

QARŞILIQ NÖV FELLƏR

İşin müxtəlif subyektlər tərəfindən qarşılıqlı (və ya müştərək) icra olunduğunu bildirən fellərə qarşılıqlı növ fellər deyilir.

Felin qarşılıqlı növü iş və hərəkətin bir neçə subyekt arasında qarşılıqlı şəkildə icra olunduğunu bildirir. Məsələn, *Cavanşir qoca atasının bu sözlərindən daha da ruhlandı: - Uğurumuz xoş olarsa, yenə burada görüşərik, ata,- dedi.*(M.H) Misaldakı **görüşərik** sözündən aydın olur ki, iş ən azı iki şəxs – ata ilə oğul arasında qarşılıqlı şəkildə icra olunacaqdır.

Qarşılıqlı növ fellər başlıca olaraq təsirli fellərdən düzəlir. Morfoloji əlaməti **-ış,-iş,-uş,-üş;-aş,-əş;-ş** şəkilçisidir. Məs.: *yazmaq – yazışmaq, görmək – görüşmək, sevmək – sevişmək, döymək – döyüşmək, didmək – didişmək, qarşılamaq – qarşılaşmaq* və s.

Təsirli fellər qarşılıqlı növün şəkilçisini qəbul etdikdən sonra təsirsiz felə çevrilir.

Bilirik ki, fel təsirli olduqda onun həm subyekt, həm də obyekt olur: ***Dostlar keçmiş yoldaşlarını gördülər.*** Qarşılıqlı növün şəkilçisini artırıqda kənar obyektə ehtiyac qalmır, subyektlər bir-biri üçün obyekt vəzifəsini görür: ***Dostlar görüşdülər.***

Bu xüsusiyyət bütün qarşılıqlı növ fellərə aiddir; məs.:

Səbri təhsildən qayıtdığı gündən iki il keçirdi, amma yoldaşları Ədhəmlə birinci dəfə **görüşürdü**. (M.H.) Sən belorus torpağına uzatdıqca qardaş əli Səhər ilə **salamlaşır** qardaşlığın pak əməli. (S.V.) Analar süddən kəsib öz əziz körpəsini, **Döyüşür** ucaldaraq cəbhələrdə səsinə. (S.R.) Hərəkətsiz qalıb məstan pişiklə xeyli müddət **gözləşdi**. (M.H.) Cəfər kürəkəni ilə **əl tutuşaraq**: -Bir az tez gəlmiş olsaydın, səni quzuqulağı dövgəsinə qonaq edərdim, - dedi. (İ.Ə.) Elə hey **vuruşdun**, barışdın yenə, Heç vaxt bilinmədi dostun, düşmənin. (B.V.) Zabitlərin kefi pozuqdu da, ələ keçən qəniməti həvəslə **bölüşdürürdülər**. (M.C.) Bu quyu başındaca onlar **sevişmişdilər**, Bir-birinin əlindən su alıb içmişdilər. (Ə.C.) Dostlar, yenə **görüşərik, qucaqlaşarıq**. (Ə.C.) Onlar Mikola ilə **qarşılaşanda** qərribə bir ifadə ilə «Salam!» deyirdilər. (İ.Ə.)

Qarşılıq növ mənası aşağıdakı hallarda da ifadə olunur:

1. Sonu **-ış** və **-aş** şəkilçisi ilə qurtaran, lakin kök və şəkilçiyə ayrılı bilməyən sözlərlə; məs.: **yarışmaq, barışmaq, gülüşmək** və s.

2. **-ş** şəkilçisinin (**-ış** növ şəkilçisinin) **-la, -lə** şəkilçisinə daşlaşması ilə düzələn **-laş, -ləş** şəkilçili bir sıra fellərlə; məs.: **kö-məkləşmək, şərtləşmək, dostlaşmaq, sözləşmək, məsləhətləşmək, dilləşmək, ağızlaşmaq** və s.

Belə sözlərin bir qisminə növ şəkilçisinin ayrılı bildiyi də müşahidə olunur: **gözləmək – gözləşmək, ayaqlamaq – ayaqlaşmaq** və s.

Bəlkə də bunlar **-la+ş** şəkilçiləri ilə deyil, birbaşa **-laş** şəkilçisi ilə düzəlmişdir.

Az bir qrup fel var ki, işin qarşılıqlı deyil, müştərək şəkildə icra olunduğunu bildirir. Bunlar təsirsiz fellərdən düzəlir və **birgəlik bildirən fellər** adlandırılır; məs.:

Quzular mələşir

Quşlar uçuşur

Bekarlar əsnəşir

Hamı gülüşdü

İnsanlar qaynaşır

Uşaqlar qışqırışır

Uşaqlar qaçışdılar

Qarğalar qarıldıaşır

Birgəlik bildirən fellər təsirsiz olaraq qalır.

Fellər **-lar, -lər** şəkilçisini qəbul etdikdə də işin bir neçə şəxs tərəfindən birlikdə icra olunduğu ifadə olunur: *getdilər, vur-*

dular, oxudular, anladılar və s. Lakin bu cür fellər qarşılıq növ mənası ifadə edə bilmir və qarşılıq növdə olmurlar.

Qarşılıq növ fellərlə bunların aşağıdakı fərqləri var:

1. Qarşılıq növ fellərin əsas səciyyəvi cəhəti işin müxtəlif subyektlər arasında qarşılıqlı şəkildə icrasıdır. Məs.: *vuruşduq, görüşdük, yazışdıq, qucaqlaşdıq, salamlaşdıq* və s. *-lar, -lər* şəkilçili fellərdə isə iş müxtəlif şəxslər tərəfindən birlikdə, paralel icra olunur: *yazdılar, oxudular, aldılar* və s.

2. *-lar, -lər* şəkilçili fellər yalnız 3-cü şəxsdə olur: *gəldilər, bildilər, işlədilər, gördülər* və s. Qarşılıq növ fellər isə hər üç şəxsdə olur:

*Mən görüşdüm
Sən görüşdün
O görüşdü*

*Biz görüşdük
Siz görüşdünüz
Onlar görüşdülər*

3. *-lar, -lər* şəkilçili fellər həm təsirli, həm də təsirsiz fellərdən ibarət olur. Qarşılıq növ mənası isə bir sıra istisnalarla yalnız təsirli fellərdən düzəlir: *görmək – görüşmək, vurmaq – vurmaq, döymək – döyüşmək* və s.

Nəhayət, qarşılıq növün: *-ış, -iş, -uş, -üş; -aş, -əş; -ş* şəkilçilərdən ibarət xüsusi morfoloji əlaməti var. Bu şəkilçilər işin iki və ya daha çox şəxs tərəfindən qarşılıqlı şəkildə icra olunduğunu bildirir.

Qarşılıq növ fellərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, bu cür fellərin işləndiyi cümlələrdə subyektlər adətən bərabərhüquqlu olur. Məsələn, *Vaqif ilə Mir Əli Məhəmməd ağa burada görüşmüşdür* – cümləsində subyektlər eyni hüquqludur. Əgər bu cümləni *Vaqif Mir Əli Məhəmməd ağa ilə burada görüşmüşdür* – şəklinə salsaq, birinci subyekt (*Vaqif*) fəal olaraq qalır, ikincisi passivləşir.

Qarşılıq növ fellər bir neçə mənanı özündə birləşdirə bilir. Məsələn, *yazışdılar* feli felin mənası ilə bağlı işi, işin icrasında bir neçə subyektin iştirakını, subyektlərin işi eyni zamanda və eyni dərəcədə qarşılıqlı şəkildə icra etdiklərini bildirir. Qarşılıq növ fel olan cümlələrdə «*bir-biri ilə*» sözləri işlənə bilər.

Qarşılıq növün *-ış* şəkilçisi feldən isim düzəldən *-ış* şəkilçisi ilə omonimdir. Bunları qarışdırmaq olmaz. Məsələn:

Öz atanla, ananla *qucaqlaşıb öpüşdün*.(S.R.)

Bu iniltili *çağırışa* cavab verən olmadı. (M.H.) -
cümlələrindən birincisində işlənmiş *qucaqlaşmaq, öpüşmək* sözləri qarşılıq növ feldir, ikinci misaldakı *çağırışa* sözü düzəltmə isimdir.

Qarşılıq növün *-ış* şəkilçisi əsasən təsirli fellərə artırılır; məs.: *görüşmək, sevişmək, deyishmək* və s. İsimdüzəldən *-ış* şəkilçisi üçün felin təsirli və ya təsirsiz olmasının əhəmiyyəti yoxdur; məs.: *güluş, yeriş, yatış, səsləniş, oxunuş, görüş, baxış* və s.

Növ şəkilçili söz təsdiq və inkar olur, məsdər şəkilçisi qəbul edərək dəyişir: *görüşmək – görüşməmək – görüşdürməmək, deyishmək – deyishməmək, sevişmək – sevişməmək*. İsimdüzəldən *-ış* şəkilçisindən sonra inkarlıq və məsdər şəkilçisi işlənməz. Sözlün *-ış* şəkilçisi ilə tamamlanan forması oxşar olur. Bunlar cümlə daxilində fərqlənir; məs.: *Mən müəllimlə görüşürəm. Mən görüşü pis keçirmədim*. Göründüyü kimi, qarşılıq növ şəkilçili fel zamanı, şəxsə görə də dəyişir, isimdüzəldən *-ış* şəkilçili sözlər isə mənsubiyyət, kəmiyyət, hal şəkilçiləri qəbul edir.

İCBAR NÖV FELLƏR

Subyektin tapşırığı, əmri, xahişi, göstərişi ilə işin, hərəkətin başqasına icra etdirildiyini bildirən fellərə i c b a r növ fellər deyilir.

Qarşılıq növ fellərdə olduğu kimi, icbar növ fellərdə də işin iki və daha çox icraçısı olur. Lakin qarşılıq növ fellərin subyektləri işi bərabər hüquq əsasında, qarşılıqlı şəkildə icra etdikləri halda, icbar növ fellərin subyekti bir-birindən asılı olur, subyektlərdən birinin – cümlədə zahir olanın tapşırığı, göstərişi ilə işi o biriləri icra edir (*icbar* – ərəb sözü olub, bir işi zorla gördürmə, bir işə vadar etmə mənasındadır, *cəbr, məcbur* sözləri ilə bir kökdəndir). Lakin icbar növ fellərdə həmişə məcburiyyət olmur, xahiş, məsləhət mənalı da mühüm rol oynayır.

Oğlunun toyuna hazırlıq görə Səlimnaz arvad təzə yorğan salmaq üçün yun didirdi (M.H.) – cümləsində *Səlimnaz arvad* subyekt, *yun* sözü obyekt bildirən söz, *didirdi* isə məlum növ təsirli feldir. Cümlədən aydın olur ki, işi icra edən (yun didən) Sə-

limnaz arvad özüdür. Əgər biz bu cümlədəki təsirli feli (*didirdi*) **-dir** şəkilçisi ilə **diddirirdi** şəklinə salsaq, görəcəyik ki, artıq işi icra edən Səlimnaz arvad özü deyil, iş onun xahişi, məsləhəti ilə başqaları tərəfindən icra edilir. Həm də aydın olur ki, işin icraçısı (və ya icraçıları) bir subyekt kimi özünü cümlədə göstərə bilmir. Səlimnaz arvad əsas subyekt olaraq qalır. Məlum növ fel **-dir** şəkilçisi ilə dəyişərək icbar növə çevrilmiş olur.

İcbar növ fellər təsirli fellərə **-dır, -dir, -dur, -dür** və **-t** şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir. Bunlar aşağıdakı qayda ilə fellərə artırılır.

a) fel qapalı hecalı olduqda **-dır** şəkilçisi işlənir:

bölmək – böldürmək

qazmaq – qazdırmaq

yazmaq – yazdırmaq

almaq – aldırmaq

danışmaq – danışdırmaq

əymək – əydirmək

gəzmək – gəzdirmək

düzmək – düzdürmək

b) fel açıq hecalı olduqda **-t** şəkilçisi işlənir:

saxlamaq – saxlatmaq

dinləmək – dinlətmək

gözləmək – gözlətmək

oxumaq – oxutmaq

yoxlamaq – yoxlatmaq

Göründüyü kimi, icbar növün şəkilçiləri təsirli fel düzəldən **-dır, -dir, -dur, -dür** və **-t** şəkilçisi ilə eynidir. Bunları fərqləndirmək üçün söz köklərinə diqqət yetirmək lazımdır. Bu şəkilçilər təsirsiz fellərdən təsirli fel düzəldir. Yalnız təsirli fellərə artırıldıqda onları icbar növ felə çevirir. Məs.:

Elə məharətlə **yeyib-yedirtmişdi** ki, heç bir yoxlama əleyhinə bir şey tapa bilməmişdi. (M.İ.) Ana onu tək buraxmaq istəmədi, yola düşməmiş, Səkinəni **çağırtdırdı**. (M.İ.) Tovlayıb **azdır-dın** sən o baxtsiz. (S.V.) Bu hadisədən xəbər tutan Əzizbəyov çoxdan tanıdığı keşikçini göndərüb Bayramı yanına **çağırtdırdı**. (M.H.) Üç günlük qırğından sonra şah şəhərdən çıxıb yaşıl bir təpə üstündə çadırlar **qurdurdu**. (İ.Ə.) Mən bütün gücümü sərf edib səni, sənin sahibkar dostlarını **yedirdən, geydirən** sadə adamlara

kömək edəcəyəm.(M.H.) Əhəd təzə məhlə yeri götürə bilərdi, daş ev **tikdirə bilərdi**.(İ.M.) Ölməsə, Əmir Teymur bu türbəyə biyət eləyəcək, onu **dağıtdırmayacaqdı**.(F.K.) Bu səs hamının ürəyini açır, hamıya dərini-sərini **unutdururdu**. (Elçin) Mən qonşulardan əlavə stullar **gətirtmişdim**.(İ.Ə.)

Bu misallardakı **yeyib-yedirtmişdi, çağırtdırdı, qurdurdu, yedirdən, geydirən, tikdirə bilərdi, dağıtdırmayacaqdı, unutdururdu, gətirtmişdim** fellərinin hamısının əsası (*yemək, çağırmaq, qurmaq, geymək, tikmək, dağıtmaq, unutmək, gətirmək*) təsirli feldir, ona görə də həmin fellər **-dır** və **-t** şəkilçilərinin (bəzən hər ikisinin – *çağırtdırmaq*) köməyi ilə icbar növə çevrilmişdir.

Bəzən təsirli felə **-dır** və ya **-t** şəkilçisini artırıqda icbar növ üçün səciyyəvi olan ikinci subyekt hiss olunmur. Məsələn, **qazmaq** felini **qazdırmaq** şəklinə saldıqda ikinci subyekt – icbar mənə aydın hiss olunur, lakin **bilmək** felini **bildirmək** şəklinə saldıqda (*Mən əhvalatı olduğu kimi bildirdim*) icbar mənə hiss olunmur. Bu cür hallarda dil imkan verir ki, icbarın ikinci şəkilçisindən istifadə edilsin: *Mən əhvalatı olduğu kimi bildirdim (bildirt-dirdim)*. Bu cür hallarda təsirli felə **-dır** şəkilçisindən sonra **-t** şəkilçisini artırmaq mümkün olduğu kimi, **-t** şəkilçisindən sonra da **-dır** şəkilçisini artırmaq olar: **oxutmaq – oxutdurmaq**.

Təsisiz felləri icbar növə çevirmək üçün onları əvvəlcə təsirli felə çevirmək, sonra icbar növ üzrə dəyişmək mümkündür:

Təsirli fel

yanmaq – yandırmaq
ölmək – öldürmək
solmaq – soldurmaq
qocalmaq – qocaltmaq
ucalmaq – ucaltmaq
düzəlmək – düzəltmək
çoxalmaq – çoxaltmaq
gülmək – güldürmək

İcbar növ

yandırmaq – yandırtmaq
öldürmək – öldürtmək
soldurmaq – soldurtmaq
qocaltmaq – qocaltdırmaq
ucaltmaq – ucaltdırmaq
düzəlmək – düzəltməmək
çoxaltmaq – çoxaltdırmaq
güldürmək – güldürtmək

Bəzən icbar növ fellərə əlavə olaraq yenə icbar növün şəkilçisini artırmaq olur və bu zaman subyektlər silsiləsi yaranır:

güldürmək – güldürtmək – güldürtdürmək
yandırmaq – yandırtmaq – yandırtdırmaq

İcbar növ fellər yalnız təsirli felin tələb etdiyi obyekt bildirən sözlə kifayətlənmir, işin kimin vasitəsilə icra olunduğunu bildirən qeyri-müstəqim obyekt də tələb edir. Məsələn, *Mən yeni bir kitab **aldım*** – cümləsi yalnız *nə?* sualını tələb edirsə, *Mən yeni bir kitab **aldırdım*** – cümləsi həm də *kimə? kimin vasitəsilə?* suallarını tələb edir: *Mən dostumun vasitəsilə kitab **aldırdım***.

İcbar növ fellər təsirli fellərdən düzəlir və yeganə bir mənə növüdür ki, təsirli olaraq da qalır. Məs.:

Düşmənlərinə, əsirlərinə ***verdirdiyi*** işgəncələr zamanı min bir nalə eşitmiş Zəfər Kələntərin də ürəyi bərk döyündü. (Elçin) Hatəm Məlik Tahir Mirzənin dilini dibindən ***çıxartdırdı***, on barmağının onunu da dibindən ***kəsdirdi***. (Elçin) Süleyman belə hesab edirdi ki, özünükülər oğul tərbiyə edib ***böyütməlidir***. (Elçin) Qocanın saçları və bıığı qar kimi ağ idi, üzünü təmiz ***qırxdırmışdı*** (İ.Ə.) – cümlələrində icbar növdə olan ***verdirdiyi, çıxartdırdı, kəsdirdi, qırxdırmışdı*** felləri təsirli fellərdir.

ŞƏXSİZ NÖV FELLƏR

Subyekti olmayan və təsəvvür edilməyən fellərə şəxs - s i z növ fellər deyilir.

Xəbəri şəxssiz fellərdən ibarət olan cümlələrdə danışan şəxsi işin icraçısı maraqlandırmır. İşin icraçısı ümumi və qeyri-müəyyən olur. *Onun sözlərinə **əhəmiyyət verilmədi*** – cümləsinə də ***əhəmiyyət verilmədi*** feli şəxssiz növdədir və subyekt təsəvvürü yoxdur.

Dilimizdə az da olsa, bir qrup fel var ki, təsirsiz fel olduğu halda, ***-il, -il, -ul, -ül, -in, -in, -un, -ün*** şəkilçilərini qəbul edir və şəxssiz növ fellər düzəldir.

Bilirik ki, məlum növ təsirli fellərin həm subyekti, həm də vasitəsiz tamamlığı – müstəqim obyekt bildirən sözü olur. Məsələn, *Qoşun çayı keçdi* – cümləsində ***qoşun*** – subyekt, ***çayı*** – obyekt bildirən söz, ***keçdi*** – təsirli məlum növ feldir. Əgər bu felə ***-il*** şəkilçisini artırısaq, subyekt (***qoşun***) fəallığını itirəcək, obyekt bildirən söz (***çayı*** sözü) onun yerinə keçəcək, yenə də cütlərkibli – şəxslili (mübtədalı) cümlə alınacaqdır: ***Çay keçildi***. Buradakı fel məchul növdədir.

Təsirsiz fellərin isə müstəqim obyektı olmur. Yalnız subyekti olur. Odur ki belə fellərə **-il** şəkilçisini artırırdıqda onun yeganə subyekti də öz fəallığını itirir, yerinə keçə biləcək obyekt bildirən söz olmadığından şəxssiz, yəni mübtədasız cümlə yaranır; məsələn:

Əhməd kəndə *getdi* – Kəndə **gedildi**. Qız məktublara *baxdı* – Məktublara **baxıldı**. Ənvər kağızlara *diqqət yetirdi* – Kağızlara **diqqət yetirildi**. Aslan yeni bir arxiv sənədinə *təsadüf etdi* – Yeni bir arxiv sənədinə **təsadüf edildi**. Nigar bu müqəddəs kitablara *iman gətirdi* – Bu müqəddəs kitablara **iman gətirildi**. Fazil yenə əlyazmalara *nəzər saldı* – Yenə əlyazmalara **nəzər salındı**. Səlim sənədlərdən lazımınca *istifadə etmədi* – Sənədlərdən lazımınca **istifadə edilmədi**.

Əhəmiyyət verilmədi, diqqət yetirildi, təsadüf edildi, iman gətirildi, nəzər salındı, istifadə edildi, hücum edildi, rast gəlin-di, yürüş edildi, fikir edildi, təəssüf edildi, qulaq asıldı, qulaq verildi, fikir verildi tipli fellərdən aydın olur ki, şəxssiz fellər əksəriyyət etibarilə daxili obyektli fellərdən ibarətdir. *Vermək, yetirmək, etmək, gətirmək, salmaq, asmaq* fellərinin ilkin inkişaf mərhələsində, fellər hələ yarımmüstəqil şəklə düşmədiyi dövrdə onlara aid olan *əhəmiyyət, diqqət, təsadüf, yürüş, fikir, təəssüf, qulaq* tipli sözlər xalis müstəqil obyekt bildirən söz kimi işlənmiş, tədricən hər iki tərəf müstəqilliyini itirərək birləşmiş, təsirsiz, daxili obyektli fellər yaranmışdır.

Getmək, baxmaq kimi bir sıra sadə fellər isə tarixən mənə dəyişikliyinə uğramışdır. *Get(mək)* felinin son samiti *t* təsirlik şəkilçisinin sözə daşlaşmış formasıdır. Deməli, *getmək* feli tarixən təsirli olmuşdur, sonralar təsirsiz felə çevrilmişdir. *Baxmaq* feli isə, çox qəribədir ki, hər cəhətdən *görmək* felinə müvafiqdir, yalnız təsirlik halda obyekt tələb edə bilməməsinə görə fərqlənir. Bunlar göstərir ki, şəxssiz növ fellər tarixi inkişaf prosesində məchul növ fellərdən təcrid olunmuşdur.

Dilimizdə bu cür fellər nisbətən azdır. Felin bu növü, əsasən, «hərəkət (*hücum edilmək, yürüş edilmək, yanaşılmaq, gə-dilmək* və s.), təfəkkür (*fikir edilmək, təəssüf edilmək, inanılmaq, daşınılmaq* və s.), eşitmə prosesi ilə bağlı olan (*qulaq asılmaq, qulaq verilmək, fikir verilmək* və s.) felləri»ni əhatə edir. (3, 261)

Şəxssiz fellər təsirsiz fellərdən düzəltdiyi kimi, təsirsiz olaraq da qalır.

Şəxssiz fellər sintaksisdə şəxssiz – mübtədasız təktərkibli cümlələrin yaranmasına səbəb olur.

Q e y d. Elmi ədəbiyyatda şəxssiz fellərin məsdər formasında işlənmədiyini və yalnız **-il,-il,-ul,-ül** şəkilçisi vasitəsilə düzəltdiyi barədə fikir vardır.(3, 260-261) Fikir doğru deyil, çünki elə həmin vəsaitdən gətirdiyimiz sitatda şəxssiz fellər məsdər formasında verilmişdir. Şəkilçiyə gəldikdə, doğrudur, **-ın** şəkilçisi nisbətən az işlənir, lakin bu şəkilçi ilə düzələn şəxssiz növ fellər vardır. Elə həmin kitabda deyilir: *Qrammatik zamanın ümumi türk dillərində ifadə üsul və vasitələri, keçmiş, indiki, gələcək zamanların daxili bölgülərinin sayı və s. haqqında dilçilikdə hələ vahid fikrə gəlinməmişdir.* İ.Əfəndiyevdə: **Oğlan ürək-rək ətrafına baxındı.** **-ın** şəkilçisi əsasən qayıdış növə, **-ıl** məchul növə xidmət edir və bu hal bir daha təsdiq edir ki, şəxssiz fellər daha çox məchul növ fellər əsasında təşəkkül tapmışdır.

TƏSDİQ VƏ İNKAR FELLƏR

İş və hərəkətin icra olunduğunu və ya icra olunacağını bildirən fellərə t ə s d i q, icra olunmadığını və ya icra olunmayacağını bildirən fellərə i n k a r fellər deyilir.

Fellər işin icra edildiyini bildirdiyi kimi, icra edilmədiyini də bildirir. Ona görə də iki növə ayrılır: *təsdiq fellər, inkar fellər.*

Təsdiq fellərin morfoloji əlaməti yoxdur. İnkar fellər təsdiq fellərin üzərinə **-ma,-mə** şəkilçisini (indiki və qeyri-qəti gələcək zamanlarda **-m** şəkilçisini) artırmaqla düzəlir. Məs.:

Ələm qoruqdakı ərik ağacına nəzər saldı. *Budaqların çoxu puçurlanmışdı, tumurcuqların burnu ağarırdı.* *Ağac öz əbədi, əməli işini görürdü – mayalanırdı, sulanırdı, dirçəlirdi* (İ.M.) – cümləsində ***nəzər saldı, puçurlanmışdı, ağarırdı, işini görürdü, mayalanırdı, sulanırdı, dirçəlirdi*** felləri təsdiq felləridir.

Rüstəm kişi kəndə qayıdanda bıçaq vursan qanı çıxmazdı. *Məktəbə müəllim gətirə bilməmişdi.* (M.İ.) *Bu dəfə Bəbir hirs-lənmədi, çığır-bağır salmadı.* (İ.M.) *Qönçə əvvəlcə bu gurultudan bir şey anlamadı, yerindəcə donub qaldı.* (İ.M.) *Anasının do-daqlarının tərpəndiyini görürdü, amma dediklərini eşitmirdi*

(İ.M.) - cümlələrinin bir qisminə (*gətirə bilməmişdi, hirslənmədi, çıxır-bağır salmadı*) iş üçün nəzərdə tutulan vaxtın ötdüyü və işin icra olunmadığı, bir qisminə (*eşitmirdi*) nəzərdə tutulan işin icra olunmamaqda davam etdiyi, bir qisminə isə (*çıxmazdı*) gələcəkdə də icra olunmayacağı ifadə olunmuşdur.

Felin təsdiq forması hələ işin icra olunduğu demək deyildir. Çünki iş həmişə keçmiş zamanla bağlı olmur. İşin icrası indiki zamanla bağlıdırsa, deməli, hələ iş icra olunub qurtarmayıb, gələcək zamanla bağlıdırsa, hələ icrasına başlanmayıb. Lakin hər iki halda təsdiq fellərdə işin icra olunacağı barədə müsbət fikir ifadə olunur. Yalnız fel keçmiş zamanda olduqda (*nəzər saldı, puçurlamışdı*) işin icra edilmiş olduğunu söyləmək mümkündür.

Hər bir feldə forma və şəkil əlamətlərindən, yəni feli sifət, feli bağlama, məsdər şəkilçilərindən, felin əmr, xəbər, vacib, arzu və şərt şəkillərindən əvvəl üç pozisiya boş olur. Bunlar felin təsirlik, növ və inkarlıq şəkilçilərinin yeridir. Bunlar ya şəkilçi ilə ifadə olunur, ya da pozisiyaları boş saxlanmış olur. Şəkilçi ilə ifadə olunduqda üçü də işləmə bildiyi kimi, ikisi və ya biri də işləmə bilər. Hər üçü şəkilçisiz də ifadə oluna bilər. Fel təsirli və ya təsirsiz olur. Təsirli olduqda təsirlik şəkilçisinə ehtiyac olmur. Məlum növdə ola bilər, məlum növün şəkilçisi yoxdur. Təsdiq fel ola bilər, təsdiq felin şəkilçisi olmur. Nitq prosesində bunların işlənməsi danışanın fikri ifadə vasitələrindən asılıdır. Məsələn:

yuyuram – təsirlidir, məlum növdədir, təsdiq feldir; hər üç pozisiya boşdur;

köç-ür-ür-əm – təsirlidir (1-ci **-ür** şəkilçisi), məlum növdədir, təsdiq feldir; iki pozisiya (növ və inkarlıq) boşdur;

biş-ir-t-di-m – təsirlidir (**-ir** şəkilçisi), icbar növdədir (**-t** şəkilçisi), təsdiq feldir (inkarlıq pozisiyası boşdur);

biş-ir-t-mə-di-m – təsirlidir (**-ir** şəkilçisi), icbar növdədir (**-t** şəkilçisi), inkar feldir (**-mə** şəkilçisi); hər üç pozisiya doludur.

Bu sıra sadə fellərdə sabitdir. Lakin təsirli feldən məchul, qayıdış, qarşılıq və şəxssiz növ fellər yarandıqda fel təsirsiz felə çevrilir. Təsirlik şəkilçiləri ilə həmin feli yenidən təsirli felə çevirmək olar. Bu zaman təsirlik şəkilçisi növ şəkilçisindən sonra işlənməli olur. Məs.: **yu-(y)un-dur-ur-am** – feli qayıdış növdədir; qayıdış növün **-un** şəkilçisindən sonra onu təsirli felə çevirən **-dur** şəkilçisi işlənmişdir. Bu halda sözə yenidən başqa bir növün

şəkilçisi artırıla bilər: *yu-yun-dur-ul-du, yu-yun-dur-t-dur-ul-du*. Lakin bütün bu hallarda inkarlıq pozisiyası dəyişmir, inkar şəkilçisi təsirlik və növ şəkilçilərindən sonra işlənir: *yu-yun-dur-ul-ma-dı, köç-ür-t-dür-m-ür-əm*.

İnkar şəkilçisi *-ma, -mə* feldə inkarlıqdan əlavə heç bir məna yarada bilmir. *Yaz, gəl, bax* felləri əmr şəklində olduğu kimi, *yazma, gəlmə, baxma* felləri də əmr şəklindədir və yalnız birinin təsdiq, digərinin inkar məna ifadə etməsi ilə fərqlənirlər.

İnkar şəkilçisi *-ma, -mə* vurğusuz şəkilçidir, vurğu qəbul etmir və vurğu həmişə bu şəkilçidən əvvəlki hecanın üzərinə düşür; məs.: *yazaca`qlar – yaz`mayacaqlar, gələcək`lər – gəl`mə-yəcəklər, almalı`yam – al`mamalıyam, gələcə`yəm – gəl`məyə-cəyəm* və s. Məs.: *Bir dəfə də olsun hökmdar onun məsləhətin-dən çıx`mamış, yaxud onu cəzalandır`mamışdı*. (F.K.)

İnkarlıq şəkilçisi feldən isim düzəldən *-ma, -mə* şəkilçisindən formaca fərqlənmir. İsim düzəldən *-ma, -mə* vurğulu şəkilçidir. Bunlar vurğuya görə fərqlənərək omoqraf əmələ gətirir:

<i>yaz`ma – yazma`</i>	<i>hör`mə – hörmə`</i>
<i>böl`mə – bölmə`</i>	<i>vur`ma – vurma`</i>
<i>tik`mə – tikmə`</i>	<i>anla`ma – anlama`</i>
<i>qaz`ma – qazma`</i>	<i>yay`ma – yayma`</i>

İnkarlıq şəkilçisi formadüzəldici, isimdüzəldən isə, adından göründüyü kimi, sözdüzəldicidir.

Azərbaycan dilində sözün, ifadənin, cümlənin inkar məna ifadə etməsi üçün *-ma, -mə* şəkilçisi ilə yanaşı, *nə – nə (nə – nə də, nə – nə də ki)* və *deyil* sözlərindən də istifadə olunur. *Nə* bağlayıcıdır. Lakin inkarlıq funksiyasını da yerinə yetirir, həm adlarla, həm də fellərlə işlənir; məs:

Nə yatır, nə dincəlir. Nə dinir, nə danışır.

Nə ətdir, nə balıq. Nə daşdır, nə divar.

Nə bağlayıcısı ilə *-ma, -mə* şəkilçisi inkar məna yaratmaq üçün feli xəbərlə cümlələrdə növbələşir, yəni bunlardan biri işləndikdə o biri işlənməz. Məsələn:

Hər nə çəksən çək, bəradər, çəkmə düz mizanını,

Çəkmə sən millət qəmin, çəkmə, çək öz qəlyanını. (S.)

*Nə massaj ilə, nə məsnuyi-tənəffüslə bunun
Və nə dağ ilə olur dərdinə dərman, ölübə! (S.)*

Lakin bədii dildə, canlı danışiq dilində bir çox hallarda bu prinsipə əməl olunmur, eyni zamanda həm *nə* bağlayıcısı, həm də inkarlıq şəkilçisi işlədilir; məs.:

*Nə qanun, nə din,
Nə də hakimlərin qərarı bizi,
Bizim bu ölməyən məsləkimizi
Yolundan **sapdıra bilməyəcəkdir.** (S.V.)*

Adlar qrupuna daxil olan nitq hissələrinin, söz birləşmələrinin, feli sifət və məsdərlərin inkarı həm *nə* bağlayıcısı, həm də *deyil* sözü ilə düzəlik; məs.:

Müəllim idi – Müəllim deyildi.

Yaxşı idi – Yaxşı deyildi.

Birinci idi – Birinci deyildi.

O idi – O deyildi.

Tez idi – Tez deyildi.

Oxuyan idi – Oxuyan deyildi.

Məqsədi oxumaq idi – Məqsədi oxumaq deyildi.

Səlim Sübhan böyük **aktyor deyildi**, bunu özü də etiraf edirdi. (İ.M.)

Bu çay içməli çay deyil – cümləsində *deyil* sözü isimlə, çay sözü ilə bağlıdır və bu hal təbiidir. *Bu çay içməli deyil* – cümləsində isə *icməli* sözü ilə bağlıdır. Belə çıxır ki, felin vacib şəklinin inkarı da *deyil* sözü ilə yarana bilər. Əslində isə bu cümlədə *icməli* sözü vacib şəkildə deyil, substantivləşmiş feli sifətdir və ona görə də onun *deyil* ədatı ilə işlənməsi təbiidir.

Q e y d. Dilimizin morfoloji quruluşunun tədqiqinə həsr olunmuş kitablarda felin lazım şəklinin inkarının *-ma,-mə* şəkilçisi ilə yox, *deyil* sözü ilə düzəldiyi qeyd olunur: *alasıyam – alası deyiləm, gələsiyəm – gələsi deyiləm, biləsiyəm – biləsi deyiləm* və s. Bu hal göstərir ki, «lazım şəkli» deyilən şəkil, əslində, fel şəkli deyil, feli sifətdir və feli sifətdən təcrid olunaraq fel şəkli kimi inkişaf etməkdədir.

Felin bacarıq tərzinin komponentləri təsdiq və ya inkarlığa münasibətinə görə müxtəlif olur (bacarıq tərzinə bax); məs.: *yaza bilərəm, yazmaya bilərəm, yaza bilmərəm, yazmaya bilmərəm.*

TƏRZ KATEQORİYASI

Fel tərzləri geniş mənada fellə ifadə olunan işin icra vəziyyətinin xarakterini, işin icra kəmiyyətini bildirir. (5, 286) Tərz anlayışı altında işin, hərəkətin icra olunub qurtarması (*yazdım, oxudum, yazmışam, oxumuşam*), işin davamlılığı (*oxuyuram, yazıram, yazmaqdayam*), işin icrasına başlanmadığı (*yazaram, oxuyaram*), işin icrasının birdəfəliliyi (*səpdim, diddim*), təkrarən icrası (*səpələdim, didələdim*), işin hala çevrildiyi (*dondu – donub qaldı*) və s. mənalar ifadə olunur.

Ümumiləşmiş şəkildə desək, *tərz kateqoriyası hərəkətin kəmiyyət şəklinin dəyişməsinə göstərən bir kateqoriyadır*. Hərəkətin icra olunub (və ya olunmayıb) qurtarması, bitib-bitməməsi, başlanıb-başlanmaması tərz kateqoriyasının əsasını təşkil edir. Tərz mənası cümlənin sonunda – şəxslə fəldə ortaqlı şəkilçi və köməkçi sözlərlə ifadə olunur. Məsələn:

Dedim, susma, gözəlim Ay, deyiləm ki, mən özgəsi,
Mənə tanış *yanarmışdır* şadlıq neyi, hicran səsi. (S.V.)

Mən buzovu *qucaqlardım, qaçmasın*,
Deyərdi, bax, badya *dolsun, daşmasın*. (Ş.)

O elə hər şeydən ötrü *deyinib-dururdu*.

Bu misallardan birincisində, *dedim, yanarmışdır* – sözlərinə felin tərz kateqoriyasına məxsus mühüm bir mənə – işin icra olunub bitməsi mənası vardır; ikinci misaldakı *qucaqlardım, deyərdi* - fellərində işin icrasının davamlılığı, təkrarı, *susma, qaçmasın, dolsun, daşmasın, bax* fellərində işin icrasına başlanmadığı ifadə olunmuşdur. Son misaldakı *deyinib-dururdu* tərz birləşməsinin birinci tərəfi əsas işi, ikinci tərəfi həmin işin hala çevrildiyini bildirir.

Fellərdə tərz mənası iki üsulla əmələ gəlir:

1. *Morfoloji üsulla*;

2. *Sintaktik üsulla*.

Morfoloji üsulla tərz mənasının yaranması üçün həm *tərz şəkilçiləri* adlandırılıla bilən xüsusi şəkilçilərdən, həm də ortaqlı şəkilçilərdən – zaman şəkilçilərindən istifadə olunur.

Ortaqlı şəkilçilərlə fel tərzlərinin ifadəsi. Zaman və tərz kateqoriyaları mahiyyət etibarilə yaxın olduğundan Azərbaycan

dilində zaman şəkilçiləri fellərdə tərz mənasının yaranmasına da xidmət edir.

Zaman şəkilçiləri işin icra olunub qurtarmasına, bitib-bitməsinə görə üç qrupa ayrılır:

İşin icra olunub bitdiyini göstərən zamanlar;

İşin bitmədiyini – davam etməkdə olduğunu göstərən zamanlar;

İşin icrasına başlanmadığını göstərən zamanlar.

1. İşin icra olunub qurtardığını, tamamlandığını, bitdiyini göstərən zamanlar aşağıdakılardır:

a) şühudi keçmiş: *yazdım, yazdın, yazdı; yazdıq, yazdınız, yazdılar;*

b) nəqli keçmiş: *yazmışam, yazmışsan, yazmışdır; yazmışıq, yazmışsınız, yazmışlar; yazıbsan, yazıbdır, yazıbsınız, yazıblar;*

c) nəqli keçmişin mürəkkəbi:

h e k a y ə s i: yazmışdım, yazmışdın, yazmışdı; yazmışdıq, yazmışdınız, yazmışdılar;

r ə v a y ə t i: yazmışmışam, yazmışmışsan, yazmışmış; yazmışmışıq, yazmışmışsınız, yazmışmışlar;

İşin icra olunub bitdiyini göstərən tərz *bitmiş tərz* adlanır.

2. İşin icrasına başlandığını, lakin onun bitmədiyini, davam etməkdə olduğunu göstərən zamanlar aşağıdakılardır:

a) indiki zaman: *yazıram, yazırsan, yazır; yazırıq, yazırsınız, yazırlar;*

b) indiki zamanın mürəkkəbi;

h e k a y ə s i: yazırdım, yazırdın, yazırdı; yazırdıq, yazırdınız, yazırdılar;

r ə v a y ə t i: yazırmışam, yazırmışsan, yazırmış; yazırmışıq, yazırmışsınız, yazırmışlar.

c) qeyri-qəti gələcək zamanın mürəkkəbi:

h e k a y ə s i: yazardım, yazardın, yazardı; yazardıq, yazardınız, yazardılar;

r ə v a y ə t i: yazarmışam, yazarmışsan, yazarmış; yazarmışıq, yazarmışsınız, yazarmışlar.

İndiki və qeyri-qəti gələcək zamanların hekayəsində işin icra vəziyyəti adətən işin keçmişdəki icra vəziyyəti barədə məlumat verən bir sözlə - zaman zərfi və ya feli bağlama ilə müəyyənləşir. Məsələn: *Mən tələbə olanda sən tez-tez mənə məktub ya-*

*zırdın. Sən Bakıda olanda mən səni görməyə **gələrdim** və s.* Bu cür hallarda işin davamlı şəkildə, təkrarən icrası mənası da ifadə olunur.

İndiki və qeyri-qəti gələcək zamanların rəvayətində bu mənadən (işin davamlı, təkrarlı icrası mənasından) əlavə, danışanın unutqanlılığı, işin icrası barədə başqasından məlumat alması kimi çalarlar da ifadə olunur. Məsələn: *Sən institutda oxuyanda mən tez-tez sənənin yanına **gələrmişəm**. Camaatın bayrama hazırlaşdığı vaxt mən kəndə **gedirmişəm**. Bayram günü sən evdə **yatırmışsan**.*

İşin icrasına başlandığını, lakin bitmədiyini, davam etməkdə olduğunu göstərən tərz *bitməmiş tərz* adlanır.

3. Felin zaman və şəkillərinin bir qismi işin icrasına başlanmadığını, işin həmin iş haqqında məlumat verilən vaxtdan sonra icrasının nəzərdə tutulduğunu göstərir.

Bu qrupa aşağıdakılar daxildir:

a) qəti gələcək zaman: *yazacağam, yazacaqsan, yazacaqdır; yazacağıq, yazacaqsınız, yazacaqlar;*

b) qeyri-qəti gələcək zaman: *yazaram, yazarsan, yazar; yazarıq, yazarsınız, yazarlar;*

c) əmr şəkli: *yazım, yaz, yazsın; yazaq, yazın, yazsınlar;*

ç) vacib şəkli: *yazmalıyam, yazmalısan, yazmalıdır; yazmalıyıq, yazmalısınız, yazmalıdırlar;*

d) lazım şəkli: *yazasıyam, yazasısan, yazasıdır; yazasıyıq, yazasısınız, yazasıdırlar;*

e) arzu şəkli: *(gərək) yazam, yazasan, yaza; yazaq, yazasınız, yazalar;*

ə) şərt şəkli: *(əgər) yazsam, yazsan, yazsa; yazsaq, yazsanız, yazsalar.*

Bunlar *işin icrasına başlanmadığını* bildirən tərz mənası əmələ gətirir. Bunları da bitməmiş tərzə daxil etmək olar.

Tərz şəkilçiləri ilə fel tərzlərinin ifadəsi. Bir sıra şəkilçilər var ki, onlar fellərdə hərəkətin kəmiyyət şəklinin dəyişməsinə səbəb olur. Bu şəkilçilər, zaman şəkilçilərindən fərqli olaraq, hərəkətin sürəkliliyini, təkrar-təkrar, davamlı şəkildə icrasını bildirir. Zaman şəkilçilərinin ifadə etdiyi davamlılıqla bunların ifadə etdiyi davamlılıq fərqlənir. Zaman şəkilçiləri işin zaman eti-

barilə davam etdiyini bildirir, bu şəkilçilər isə eyni bir işin təkrar-təkrar icrasını göstərir.

Zaman şəkilçiləri hər cür felə artırıldığı halda, bu şəkilçilər az bir qrup sözlə, bəzən bir-iki fellə işlənir. Bunlar mahiyyət etibarilə sözdüzəldici şəkilçilərdir.

Tərz şəkilçiləri aşağıdakılardır:

-ala, -ələ şəkilçisi: *səpmək – səpələmək, didmək – didələmək, qovmaq – qovalamaq, çözmək – çözələmək, oymaq – oyalamaq, sürtmək – sürtləmək, ovmaq – ovalamaq;*

-in, -in, -un, -ün şəkilçisi; bu şəkilçi qayıdış növ mənası yaratmaqla yanaşı, bəzi sözlərdə tərz mənası da yaradır: *qaşımaq – qaşınmaq, döymək – döyünmək, çırpmaq – çırpınmaq, demək – deyinmək;*

-ix, -ik, -ux, -ük şəkilçisi: *döymək – döyükmək, keyimək – keyikmək, solmaq – soluxmaq, bezmək – bezikmək;*

-la, -lə şəkilçisi: *arıtmaq – arıtlamaq, tapdamaq – tapdalamaq, sürütmək – sürütləmək, ovxamaq – ovxalamaq, çalxamaq – çalxalamaq, oynaq – oynaqalamaq, sıxcamaq – sıxcalamaq, dürtmə – dürtmələmək;*

-na, -nə şəkilçisi: *qısmaq – qısnamaq, kişnəmək, göynəmək, çeynəmək;*

-ış, -iş şəkilçisi: *çapmaq – çapışmaq, dartmaq – dartışmaq, tutmaq – tutuşmaq, qızmaq – qızışmaq, əzmək – əzişmək;*

-şa, -şə şəkilçisi: *dinmək – dinşəmək, göyşəmək, töyşəmək* (son ikisi kökdən ayrılır);

-i, -ü şəkilçisi: *qazmaq – qazımaq, sürmək – sürümək;*

-əclə şəkilçisi: *döymək – döyəcləmək.*

Belə şəkilçilər azdır və bu şəkilçiləri qəbul edən sözlərdə də işin icra olunub qurtarması, bitib-bitməməsi zaman şəkilçilərinin iştirakı ilə müəyyənləşir; məs.: *qovaladı, döyündü, döyükdü* – bitmiş tərz; *qovalayır, döyünür, döyükdür* – bitməmiş tərz.

Sintaktik üsulla fel tərzlərinin ifadəsi. Sintaktik üsulla-tərz mənasının yaranması üçün analitik fellərdən istifadə edilir. **-ib, -ib, -ub, -üb, -araq, -ərək, -a-a, -ə-ə** şəkilçili feli bağlama şəxslili fellə birləşərək analitik forma əmələ gətirir. Birinci tərəfi feli bağlama, ikinci tərəfi şəxslili feldən ibarət olan belə birləşmələr

xarakter etibarilə müxtəlif olur. (3, 285-293) Belə birləşmələri üç qrupa ayırmaq olar:

1. *Sintaktik birləşmələr*;

2. *Lüğəvi birləşmələr*;

3. *Tərz birləşmələri*.

1. «Feli bağlama + şəxslı fel» quruluşlu birləşmələrin bir qismində hər iki tərəf müstəqil sözdən ibarət olur, tərəflər ayrı-ayrı cümlə üzvü vəzifəsində işlənir. Məsələn: *Atlı çaparaq yaxınlaşırdı* – cümləsində *çaparaq* – sözü tərz zərfliliyi, *yaxınlaşırdı* – xəbərdir. Belə birləşmələrin tərəfləri arasına müxtəlif sözlər də daxil etmək mümkündür: *Atlı çaparaq sürətlə kəndə yaxınlaşırdı*. Odur ki belə birləşmələr tərz birləşməsi hesab olunmur. Bu cür birləşmələrdə tərz mənası şəxslı feldəki zaman şəkilçisi ilə yaranır; məs.: *çaparaq yaxınlaşdı* – bitmiş tərz, *çaparaq yaxınlaşırdı* – bitməmiş tərz. Bu cür birləşmələr adi sintaktik birləşmələr – feli birləşmələrdir.

2. Bəzən feli bağlama ilə şəxslı fel birləşərək mürəkkəb fellər – lüğəvi vahidlər əmələ gətirir; məsələn: *qışqırıb-bağırır, yanıb-yaxılır, qızarıb-bozarır, əsib-coşur, ölçüb-biçir, qaynayıb-qarışır* və s. Mürəkkəb fellərin tərəfləri sərbəst deyil; tərəflər arasına söz daxil olmur, tərəflər birlikdə bir məna, bir məfhum ifadə edir, birlikdə bir üzv olur. Bu cür dil vahidlərində də tərz mənası zaman şəkilçilərinin köməyi ilə yaranır; məsələn: *yanıb-yaxıldı, əsib-coşdu* – bitmiş tərz, *yanıb-yaxılırdı, əsib-coşurdu* – bitməmiş, davamlı tərz.

3. «Feli bağlama + şəxslı fel» tipli birləşmələrin bir qismi tərz birləşmələri yaradır. Bunlar lüğəvi birləşmələrə çox yaxındır:

Bayaqdan gözlənilən adam gəlib çıxdı. Əsgər yerindəcə donub qaldı. O, elə bil, öz yerində quruyub qalmışdı – cümlələrinə *gəlib çıxdı, donub qaldı, quruyub qalmışdı* – sözləri tərz birləşmələridir. Bunların sintaktik və lüğəvi birləşmələrdən fərqi odur ki, əsas məna belə sözlərin birinci tərəfində olur, ikinci tərəf (şəxslı fel) isə köməkçi söz xarakteri daşıyır, yeni bir məna ifadə etmir, tərz mənası yaradır, sadəcə olaraq işin hala çevrildiyini bildirir: *gəlmək* – elə çatmaqdır, *donmaq, qurumaq* qalmaqdır və s. Tərz birləşmələri mürəkkəb fel sayılır.

Tərz birləşmələrinin aşağıdakı mənalı vardır:

1.İşin tam icra olunduğunu bildirir: Məktub təzəcə **gəlib çatmışdı**.

2.İşin davam etməkdə olduğunu bildirir: Gözlərini bir nöqtəyə **dikib dururdu**. Həyət dibi yamyaşıl sarmaşığı kolu **uzanıb gedirdi**.(İ.M.)

3.İşin hala çevrildiyini bildirir: O, yerindəcə **quruyub qalmışdı**. Mən onun bu sözlərindən **donub qaldım**. O bu sözdən sonra **duruxub qaldı**. O **baxa-baxa qaldı**. Möcüzə baş vermiş kimi oğlan bir an **quruyub qaldı**.(İ.Ə.)

Beləliklə, fellərdə morfoloji və sintaktik yolla aşağıdakı tərz mənaları ifadə olunur:

Fellər işin, hərəkətin icra olunub bitdiyini bildirir: *yazdı, gəldi, oxuyub qurtardı;*

İşin, hərəkətin davam etməkdə olduğunu bildirir: *yazırdı, gəlirdi,yanıb-yaxılırdı;*

İşin icrasına başlanmadığını bildirir: *yazar, yazacaq, gəlməlidir;*

İşin, hərəkətin təkrar-təkrar icrasını bildirir: *döyəcəldi, səpələdi, qaraladı;* Sahibə danışdıqca kövrəlirdi, dəsmalının uclarını, qıraqlarını *didişdirirdi*.(T.K.)

İşin hala çevrildiyini bildirir: *yerində donub qaldı, quruyub qaldı* və s.: Niyə **donub qalmısan?** Tərpənsənə! (İ.Ə.)

FELLƏRİN DƏYİŞMƏ – TƏSRİF SİSTEMİ FELİN ŞƏKİLLƏRİ

Subyektin işə, hərəkətə münasibəti müxtəlif olur. Bəzən subyekt işin icrası haqqında (icra olunub-olunmaması barədə) sadəcə məlumat verir. Məs.: *Yaz gəlir. Ağaclar yaşıllaşır. Quşlar doğma yuvalarına qayıdır...*

Bəzən subyekt işin icrasını təkid edir, tələb edir:

Oxuyun, bir qızıl kitabam mən,

İnqilab oğlu inqilabam mən.(S.R.)

Bir çəngə üzərlik ***yandır***, ay nənə,

Bu kənd axşamına göz dəyər birdən.(V.B.)

Bəzən də fellərdə işin icrasının vacib və gərəkli olduğu, arzu olunduğu, işin, hərəkətin müəyyən şərtədən asılı olduğu öz ifadəsini tapır. Məs.:

Oxumalısan.

Gərək oxuyasan.

Oxuyasın.

Əgər oxusan... və s.

Subyektin işə, hərəkətə bu cür münasibəti cümlədə modallığın, yəni danışanın söylədiyi fikrə, obyektiv gerçəkliyə münasibətinin ifadəsinə səbəb olur. Həm də bu cür münasibət morfoloji yolla – feldə xüsusi şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur. Bu işə öz növbəsində fellərin müxtəlif şəkilçilər qəbul edərək dəyişməsinə, müxtəlif formalara, şəkillərə düşməsinə, şəkilləşməsinə səbəb olur.

Subyekt ilə iş, hal, hərəkət arasındakı əlaqə və münasibətin qrammatik yolla fellərdə ifadəsi dildə bir sistem təşkil edir və şəkil kateqoriyasının yaranmasına səbəb olur.

Subyektin gerçəkliyə münasibətini bildirmək üçün fellərin düşdüyü şəkillərə felin şəkilçiləri deyilir.

Fellərin şəkillər üzrə dəyişməsi onların zaman, şəkil və şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişməsi deməkdir.

Fellərin zaman, şəkil, şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişməsinə **f e l i t ə s r i f** deyilir. Fellərin zaman, şəkil və şəxs şəkilçiləri qəbul edərək dəyişməsi nəticəsində fel şəkilləri yaranır.

Fel şəkillərinin morfoloji əlamətlərinin bir qismi fellərin kökünə və ya əsasına artırılır. Məsələn, ***zaman şəkilçiləri, -malı,***

-məli, -ası, -əsi, -a, -a, -ə, -ə, -sa, -sə şəkilçiləri və felin əmr şəklinə məxsus şəxs şəkilçiləri fellərin kökünə, əsasına artırılır; məs.:

yaz-ım,

yaz-ır-am,

yaz-malı-(y)am,

gərək yaz-a-m,

yaz-ası-(y)am,

əgər yaz-sa-m və s.

Bunlar *fel şəkillərinin sadəsidir*. Sadə fel şəkilləri aşağıdakılardır:

1. *Əmr şəkli*

2. *Xəbər şəkli*

3. *Vacib şəkli*

4. *Arzu şəkli*

5. *Lazım şəkli*

6. *Şərt şəkli*

Qeyd. Əslində, bizim dilçilikdə fel şəkillərinin sayı süni şəkildə artırılmışdır. Felin vacib, arzu, lazım şəkilləri mahiyyət etibarilə bir şəkildə birləşdirilə bilər. Çünki vacib olan iş eyni zamanda lazım olandır və arzu olunandır. *İstirahətə gedəcəksənmi?* – sualına «Getməliyəm», «Gedəsiyəm», «Gərək gedəm» cavabları çox cüzi çalarla fərqlənir. Şəkilləri *əmr, xəbər, vacib və şərt şəkilləri* üzrə qruplaşdırmaq kifayət edərdi. Lakin biz də tədris ənənəsini pozmadıq.

Felin sadə şəkillərinin üzərinə ***idi, imiş, isə*** zaman və şərt ədatlarını və ya onların şəkilçiləşmiş formasını (***-dı, -di, -du, -dü; -miş, -miş, -muş, -müş; -sa, -sə***) əlavə etdikdə feli təsərif mürəkkəbləşmiş olur və *fel şəkillərinin mürəkkəbi* yaranır. Məsələn:

köçürəm, yazıram, baxıram,

köçməliyəm, yazmalıyam, baxmalıyam,

gərək köçəm, gərək yazam, gərək baxam

köçəsiyəm, yazasıyam, baxasıyam

köçsəm, yazsam, baxsam –

felləri xəbər, vacib, arzu və şərt şəkillərinin sadəsi hesab olunur. Əgər bu sözlərin üzərinə ***idi, imiş, isə*** və ya onların ixtisar şəklini əlavə etsək, fel şəkillərinin mürəkkəbi yaranmış olacaq:

alırdım, yazırmışam, baxıramsa,

almalıydım, yazmalıymışam, baxmalıyamsa,

gərək ala idim, gərək yazsa imişəm və s.

Fel şəkillərinin mürəkkəbinə aşağıdakılar daxildir:
Fel şəkillərinin hekayəsi;
Fel şəkillərinin rəvayəti;
Fel şəkillərinin şerti.

ƏMR ŞƏKLİ

Felin ə m r şəkli əmr, xahiş, təkid, tələb, məsləhət, nəsihət bildirir.

Əmr şəklində olan fellər danışanın iş, hal, hərəkətin icra edilməsi (və ya edilməməsi) haqqında təkid, tələb, məsləhət, nəsihət və çağırışını ifadə edir. Məsələn:

Uşağın üstünə tez-tez qışqırır ana:

-Qaçma! Gülmə! Yüyürmə!

Bir ***farağat dursana!..***

Uşaq çöldə, bayırda ***gülməsin, yüyürməsin,***

Yıxılmağın, durmağın ləzzətini ***bilməsin,***

Bəs ***neyləsin,*** ay ana!

Uşağı ***dinc qoysana!*** (B.V.)

Bu misralarda işlənmiş ***qaçma, gülmə, yüyürmə, farağat dursana*** felləri həqiqi mənada əmr, təkid, tələb bildirir, ***gülməsin, yüyürməsin, bilməsin, neyləsin, dinc qoysana*** fellərində isə məsləhət, nəsihət mənası vardır və bunlar hər şeydən əvvəl, danışanların intonasiyası ilə təzahür tapır.

Əmr şəklində olan fellər öz intonasiyası ilə başqa şəkillərdən fərqlənir. Lakin əmr şəklində olan sözlərin də hamısı həmişə yüksək intonasiya ilə tələffüz edilmir və onların da tələffüz fərqləri vardır. Yuxarıdakı misalda ananın intonasiyası öz kəskinliyi ilə şairin məsləhət xarakterli intonasiyasından fərqlənir.

Əmr şəklində olan fellər öz intonasiyasına görə çox zaman nidalarla müqayisə edilir.

Felin əmr şəklinin ikinci şəxs təki felin bütün kateqoriyaları, yəni dəyişmə, təsrif formaları üçün çıxış, başlanğıc formasına uyğun gəlir və bu cəhətdən 2-ci şəxsin təkində olan fellər ismin adlıq halına bənzəyir.

Əmr şəklinin xüsusi morfoloji əlaməti yoxdur. Fel kökü və ya əsasına yalnız şəxs şəkilçilərini artırmaqla düzəlir. Ona görə də felin əmr şəklini belə modelləşdirmək olar:

Felin əmr şəkli = fel kökü və ya əsası + şəxs şəkilçiləri.

Əmr şəklinə məxsus şəxs şəkilçiləri aşağıdakılardır:

<i>I ş. tək: -ım, -im, -um, -üm</i>	<i>cəm: aq, -ək</i>
<i>II ş. tək: -</i>	<i>cəm: -ın, -in, -un, -ün</i>
<i>III ş. tək: -sın, -sin, -sun, -sün</i>	<i>cəm: -sınlar, -sinlər, -sunlar, -sünlər</i>
<i>alım, gəlim</i>	<i>alaq, gələk</i>
<i>al, gəl</i>	<i>alın, gəlin</i>
<i>alsın, gəlsin</i>	<i>alsınlar, gəlsinlər</i>

Fel açıq hecalı olduqda birinci şəxsin təkində və cəmində şəxs şəkilçisindən əvvəl «y» bitişdiricisi işlənir: *oxuyum, başlayım; oxuyaq, başlayaq.*

Q e y d. Canlı danışiq dilində və bəzi bədii əsərlərdə 2-ci şəxsin təkində ***-günan, -ginən, -gunan, -günən, -sana, -sənə*** şəkilçilərindən istifadə edilir: *algınan, gəlginən, durginən, görginən; alsana, gəlsənə.* Yorulmusan, bir *dincini alsana!* (Ə.M.)

Yazıq Qurbanini dərddli *yazgilən,*

Hər cür cəfasına, cəbrə *dözgilən,*

Öz əlinlə məzarını *qazgilən,*

Qoy məzara, özün dəfn elə, gəlin! (Qurbanı)

2-ci şəxsin cəmini düzəltmək üçün bədii dildə bəzən ***-ınız, iniz, -unuz, -ünüz*** şəkilçisi müşahidə olunur: *alınız, gəliniz, durunuz, görünüz.* Hətta bəzən ***-sanız, -səniz*** şəkilçisinə də təsadüf edilir: *Vursanız,* bunları yıxılalar! (M.F.A.)

Bu şəkilçilər artıq ədəbi norma xüsusiyyətini itirməkdədir. Yalnız ***-sana, -sənə*** şəkilçisi mövqeyini canlı dildə daha çox mühafizə etməkdədir.

Əmr şəklinin şəxs şəkilçiləri başqa şəkillərin şəxs şəkilçilərindən bir qədər fərqlənir. Başqa şəkillərin ikinci şəxs təkinin şəxs şəkilçisi olduğu halda, əmr şəklinin 2-ci şəxs təkinin şəkilçisi yoxdur. Bunun əksinə olaraq, başqa şəkillərin çox zaman üçün-

cü şəxs təkinin şəkilçisi olmadığı halda, əmr şəklinin özünə məxsus şəkilçisi var.

Heç şübhəsiz, əmr şəklinə məxsus modeldə təsirlik, növ və inkarlıq şəkilçilərinin yeri daim boş və hazırdir. Bunlar əmr məzmununa mane ola bilmir. Məs.:

Gülmək feli: *gülüm – güldürüm – güldür-t-dür-üm – güldür-t-dür-mə-(y)im*; **yaxşılaşmaq** feli: *yaxşılaşsın – yaxşılaş-dır-ıl-sın – yaxşılaş-dır-ıl-ma-sın*.

Göründüyü kimi, əmr şəkində təsirlik, növ, inkarlıq və şəxs şəkilçiləri iştirak edir (əvvəlki üçü olmaya da bilər). Zaman anlayışı felin bu şəkində şəklin məzmunu ilə bilinir. Belə ki əmrin icrası yalnız əmrdən sonra yerinə yetirilə bilər (təkcə əmr deyil, xahiş, məsləhət, nəsihət və s. olduqda da). Ona görə də əmr şəklinin ifadə etdiyi iş həmin iş haqqında söhbətdən sonrakı dövrə – gələcək zamana aid olur.

Haqqında danışdığımız şəklin adı «əmr şəkli» olsa da, tərifdən göründüyü kimi, bu şəkil yalnız təkid, tələb, əmr məzmununa malik olmayıb, nəsihət, məsləhət, çağırış, arzu, istək, qəzəb, yalvarış, təskinlik və s. kimi mənalara da ifadə edir. Ona görə də «əmr şəkli» termini şərti bir termin hesab olunur.

Məlumdur ki, şəxs özü özünə əmr edə bilməz. Ona görə də 1-ci şəxsin təki daha çox arzu, istək bildirir; məs.: **Gedim** su gətirim, gülləri **sulayım**.(C.C.) **Gedim** bir də xəstələrə baş çəkim.

Birinci şəxsin cəmində xahiş, istək, çağırış mənalara güclü olur:

Gedək, dostlar, **gedək** hey axın-axın,

Düşməni Təbrizə **qoymayaq yaxın**.(S.R.)

Həqiqi mənada təkid, tələb 2-ci şəxsin təkində və cəmində özünü göstərir; məs.: Sement **verin!** Beton **tökün!** **Qaçırmayın** Kürü **gözdən!** (S.V.) **İ ş ç i l ə r. Açı!** Çəkici **verin!** **Sındırın!** Dəmiri **gətir!** **Vur** təpiyi! Cəhənnəmə ki... **Açı, çıx** bayıra! (C.C.) **Baş aparma, dur!** (S.V.)

İkinci şəxsə çağırış, məsləhət, kinayə, rişxənd mənalara da mühümdür:

Açı dilini, **yum** gözünü, zahida,

Vird elə, heç **anlama** mənasını! (S.)

Bizə **mane olma**, qoy **işimizi görək**. Ayrı vaxt lap ağac **götür**, bizi **döy**. **Çıxart** bunu **yadından!** «Türmə» sözünü bir də **ağ-**

zına alma! (İ.M.) Sallana-sallana gələn Salatın, Gəl belə **sallanma**, göz dəyər sana.(Qurbani)

Üçüncü şəxsdə məsləhət, nəsihət, arzu, istək mənaları daha çox nəzərə çarpır; məs.: **Dağılsın** buludlar, **açılsın** hava. (S.R.)

Gəlsin bahar fəslə, **açılsın** yazlar,
Göllərə **tökülsün** ağ quba qazlar.
Bəyzadə oğlanlar, xənzadə qızlar,
Yar ilə danışan dillər **sevinsin!** (Qurbani)
Anasan, səndə də bir insaf **olsun!** (İ.Ə.)

Əmr şəklində olan fellər cümlə daxilində bir sıra ədatlarla birgə işlənir və həmin ədatlar əmr, təkid, tələb, arzu, istək mənalarını gücləndirir. Məs.:

Ha ədatı: Başqalarını *öyrət*, amma özün də öyrənməyi **unutma, ha!** (İ.Ə.)

Bir ədatı: Ay camaat, **bir sakit olun, bir yol verin!** (M.İ.)

Gör, görüm, görək ədatları: Ay qız, bir **dilboğaza sal görüm!** (M.İ.)

Qoy ədatı: **Qoy** qızların üzü gün kimi **gülsün!** (S.V.)

Qoy açılsın min bir çiçək,

Qızıl güldən ətir **çəkək.**(S.V.)

Di ədatı: **Di ver cavabını**, nə durmusan, **din!** (S.V.)

Gəl ədatı: **Gəl çıxıq** seyrinə uca dağların! (H.A.) **Gəl yazaq** şərt üçün öz tərcümeyi-halımızı! (S.)

Bunlardan əlavə, **bax, bari, təki, bircə** ədatları da əmr məzmununu gücləndirməyə təsir edir.

Əmr şəklində olan fellərdə iş həmişə müasir səviyyədə özünü göstərir, birbaşa keçmişə aparıla bilmir, odur ki başqa şəkillərdən fərqlənərək felin bu şəkli **idi, imiş** zaman ədatları ilə əlaqələnmir. Lakin başqa fellərin köməyi ilə gələcəyə aid olan əmr, təkid, istək məzmunu bütövlükdə keçmişə aparıla bilər:

Mən buzovu qucaqlardım qaçmasın,

Deyərdi: -Bax, badya dolsun, daşmasın.(Ş) –

misralarından ikincisində əmr şəklində olan **bax, dolsun, daşmasın** sözləri **deyərdi** felinin köməyi ilə hekayə məzmunu qazanmışdır. Həmin feli (**deyərdi**) **deyərmiş** şəklinə salmaqla rəvayət məzmununu da yaratmaq mümkündür.

XƏBƏR ŞƏKLI

Felin x ə b ə r şəkli işin, hərəkətin hansı zamanda hansı şəxs tərəfindən icra olunduğunu bildirir.

Felin bu şəkli fel kökü və ya əsasına zaman və şəxs şəkilçilərinin artırılması ilə formalaşır. Odur ki felin bu şəklini belə düsturlaşdırmaq olar:

Xəbər şəkli = fel kökü və ya əsası + zaman şəkilçisi + şəxs şəkilçisi.

Bu, sadə xəbər şəklidir. Məs.:

Gəzmişəm yurdumu mən qarış-qarış,

Qayalar ***görmüşəm*** başı bulutda. (S.V.)

Sən də mənimlə ***gedərsən***, orada Qaraca qız ilə ***oynarsan***. (S.S.A.)

Bu misallarda ***gəzmişəm, görmüşəm, gedərsən, oynarsan*** felləri xəbər şəklindədir, çünki bu sözlər fel kökündən, zaman və şəxs şəkilçilərindən ibarətdir: ***gəz-miş-əm, gör-müş-əm, get(d)-ər-sən, oyn-a-r-san***.

Məlumdur ki, felin bütün şəkilləri şəxs şəkilçilərinin iştirakı ilə düzəlir. Xəbər şəkli ilə əmr şəklinin fərqi orasındadır ki, əmr şəklində şəxs şəkilçiləri birbaşa fel kökü və ya əsasına artırıldığı halda, xəbər şəklində zaman şəkilçilərindən sonra işlənir. Digər tərəfdən, əmr və xəbər şəkillərində işlədilən şəxs şəkilçilərində də müəyyən fərqlər var. Eyni zamanda, xəbər şəkli başqa şəkillərdən də fərqlənir. Başqa şəkillərin özünə məxsus xüsusi morfoloji əlaməti vardır, xəbər şəkli isə belə xüsusi əlamətlə deyil, zaman şəkilçilərinin iştirakı ilə düzəlir. Təbii ki, xəbər şəklində işlənən zaman şəkilçiləri də başqa şəkillərlə işlənir.

Ümumiyyətlə, obyektiv aləmdə zaman anlayışı şəxs anlayışından qədim olduğundan xəbər şəklində fellərə əvvəlcə zaman, sonra şəxs şəkilçiləri artırılır. Zaman şəkilçiləri Azərbaycan dilində bir sistem təşkil edir, keçmiş, indiki və gələcək zamanları əhatə etməklə, fellərin bütün zamanlar və şəxslər üzrə təsriflənməsinə səbəb olur.

Felin xəbər şəklində zaman şəkilçilərinə müvafiq olaraq şəxs şəkilçilərinin işlənməsində fərqlər vardır. Bu fərq daha çox şühudi keçmiş şəkilçisinin saitle, qalan zaman şəkilçilərinin samitlə bitməsindən irəli gəlir. Şühudi keçmiş zamanın şəkilçisi

açıq hecalı olduğundan şəxs şəkilçisinin saiti düşür. Odur ki fərq şühudi keçmişdə işlənən şəxs şəkilçiləri ilə qalan zamanlarda işlənən şəxs şəkilçiləri arasındadır.

Şühudi keçmişdə işlənən şəxs şəkilçiləri aşağıdakılardır:

<i>I ş. tək:</i>	-m	<i>cəm:</i>	-q,-k
<i>II ş. tək:</i>	-n	<i>cəm:</i>	-nız,-niz,-nuz,-nüz
<i>III ş. tək:</i>	-	<i>cəm:</i>	-lar,-lər

Məsələn:

<i>Mən yaz-dı-m</i>	<i>Biz yaz-dı-q</i>
<i>Sən yaz-dı-n</i>	<i>Siz yaz-dı-nız</i>
<i>O yaz-dı</i>	<i>Onlar yaz-dı-lar</i>

Nəqli keçmişin, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanların şəkilçiləri əsasən eynidir və aşağıdakılardan ibarətdir:

<i>I ş. tək:</i>	-am,-əm	<i>cəm:</i>	-ıq,-ik,-uq,-ük
<i>II ş. tək:</i>	-san,-sən	<i>cəm:</i>	-sınız,-siniz,-sunuz,-sünüz
<i>III ş. tək:</i>	-dır,-dir,-dur,-dür	<i>cəm:</i>	-lar,-lər

Məsələn:

<i>Mən yaz-mış-am</i>	<i>Biz yaz-mış-ıq</i>
<i>Sən yaz-mı(ş)-san</i>	<i>Siz yaz-mı(ş)-sınız</i>
<i>O yaz-mış-dır</i>	<i>Onlar yaz-mış-lar</i>

Beləliklə, xəbər şəklinin mahiyyəti fellərin zamanlar və şəxslər üzrə təsriflənməsi ilə müəyyənləşir. Odur ki xəbər şəkli daxilində əvvəlcə fel zamanlarını nəzərdən keçirək.

FELİN ZAMANLARI

İş, hal, hərəkət müəyyən məkan daxilində icra olunduğu kimi, həm də zamanla əlaqədar olur, müəyyən zaman daxilində baş verir. Zaman anlayışı *obyektiv və qrammatik* olmaqla fərqlənir. Dialektik materializm öyrədir ki, zaman bizdən asılı olmaya-

raq obyektiv aləmin özündə mövcuddur. Filosofların qeyd etdiyi kimi, «Hərəkət edən materiya ancaq məkan və zaman daxilində hərəkət edir».

Zaman **birölçülüdür**, yəni o, keçmiş, indiki və gələcək zamanları əhatə edir. Zaman **dönməzdir**, yəni o, daim irəliyə gedir və heç vaxt geri qayıtmır. Zaman **sonsuzdur**, yəni onun nə əvvəli, nə də sonu vardır.

Bunlar obyektiv zamanın xüsusiyyətləridir.

Qrammatik zaman bizdən asılı olmayaraq obyektiv aləmin özündə mövcud olan zamanın insan təfəkküründə təzahürünün dildəki ifadəsidir. Başqa sözlə, qrammatik zaman obyektiv zamanın dildə qrammatik yolla təzahürüdür.

Qrammatik zamanla obyektiv zaman arasında fərqlər var. Obyektiv zaman bütün xalqlarda eynidir, yəni bütün xalqlarda keçmiş, indiki və gələcək zaman eyni cür dərk olunur. Qrammatik zaman isə müxtəlif xalqların dillərində müxtəlif şəkildə ifadə olunur.

Obyektiv zaman (**Zo**) keçmiş (**K**), indiki (**İ**) və gələcək (**G**) zamanlardan ibarət olduğu üçün bu şəkildə düsturlaşdırılır:

$$Z_o = K + \dot{I} + G$$

Qrammatik zaman isə bizim dilimizdə şühudi (**Kş**), nəqli (**Kn1**) + (**Kn2**), İndiki zaman (**İ**), qəti gələcək (**Gq**) və qeyri-qəti gələcək (**Gqq**.) şəkillərində ifadə olunur. Yəni:

$$Z_{qr.} = K_{ş} + K_{n1} + K_{n2} + \dot{I} + G_q + G_{qq}. \text{ (bax: 4)}$$

Zaman anlayışı fellərdə mühüm yer tutur, kateqoriyanın əlamətləri vasitəsilə işin, hərəkətin keçmiş, indiki və gələcək zamanlarda icra vəziyyəti (icra olunub-olunmadığı, icra olunub-olunmayacağı) bildirilir.

Keçmiş və gələcək zamanların əsas ölçüsü indiki zamanıdır. Keçmiş və gələcək zaman anlayışları indiki zamanla müəyyən edilir.

Zaman kateqoriyası iki işin icrası arasındakı müddəti bildirir. *Yəni icra olunmuş, icra olunmaqda olan və icra olunacaq işlə həmin işin icrası haqqında xəbər verilən zaman arasındakı vaxtı əhatə edir.* *Mən oxumuşam* – cümləsində **oxumuşam** feli iki işi bildirir: 1) oxumaq işinin icra olunduğunu; 2) həmin iş haqqında indi məlumat verildiyini. Keçmiş zaman həmin iki iş arasındakı müddəti əhatə edir. *Mən oxuyacağam* – cümləsində isə

indi xəbər verilən vaxtla gələcəkdə icra ediləcək iş arasındakı zaman əhatə edilir. *Mən oxuyuram* – dedikdə isə bir işin icra olunmaqda olduğu və eyni zamanda həmin iş haqqında məlumat verildiyi ifadə olunur.

Fellərin zamanlar üzrə dəyişməsi xüsusi şəkilçilərin iştirakı ilə baş verir. Həmin şəkilçilərə zaman kateqoriyası şəkilçiləri və ya sadəcə ***zaman şəkilçiləri*** deyilir.

Fellin üç zamanı vardır:

keçmiş zaman;

indiki zaman;

gələcək zaman.

KEÇMİŞ ZAMAN

Fellin keçmiş zamanı iş, hal, hərəkətin həmin iş, hal, hərəkət haqqında məlumat verilən vaxtdan əvvəl icra olunub bitdiyini bildirir. Keçmiş zaman əsasında müəyyənləşdirmək olur ki, haqqında məlumat verilən iş, hərəkət, hadisə məlumat verilən vaxta qədərki müddətdə ya icra olunub, ya da icra olunmayıb.

Keçmiş zaman iki cür olur:

1. *Şühudi keçmiş.*

2. *Nəqli keçmiş.*

Ş ü h u d i k e ç m i ş z a m a n işin keçmişdə icra olunub-olunmaması haqqında şahidliklə xəbər verilən zaman formasıdır (şühudi – ərəb sözü olub, gözlə görmə, müşahidə mənasında şühud, şahid sözlərindəndir). Başqa sözlə, danışan şəxs xəbər verdiyi hadisəni gözü ilə görmüş olduqda və ya onun icrasının obyektivliyi heç bir şübhə doğurmadıqda şühudi keçmiş zaman formasından istifadə edir.

Şühudi keçmiş fellərə ***-dı, -di, -du, dü*** şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir. Məsələn:

Güldün, gülüşünü gözümə ***təpdim,***

Dedim cahanımız bir can-ciyərdi.

Sevgi toxumunu sinəmə ***səpdin,***

Vüsal ***cücərmədi,*** həsrət ***göyərdi.*** (Ə.Q.)

Oyun bir neçə dəqiqə ***sürdü.*** Amma heç kəs ***gözünü*** atdan ***çəkmədi.*** (M.H.)

Misallarda *güldün, təpdim, dedim, səpdin, cücərmədi, gö-yərdi, sürdü, gözünü çəkmədi* felləri şühudi keçmişdədir.

Şühudi keçmişin şəkilçisi felin kökünə və ya əsasına artırılır; məs.: *yaz-dı-m, oxu-du-m, öyrən-di-m, topla-dı-m, yaxşılaş-dı-m* və s. Felin kökü, əsası ilə zaman şəkilçiləri arasında daim təsirlik, növ və inkarlıq şəkilçisi üçün boş yer olur və həmin şəkilçilər danışanın fikrinin ifadəsindən asılı olaraq işlənə də bilir, işlənməyə də bilir. Məs.:

Qaç-dı-m - qaç-ır-dı-m - qaç-ır-t-dır-dı-m - qaç-ır-t-dır-ma-dı-m; yan-dı-m- yan-dır-dı-m- yan-dır-t-dı-m- yan-dır-t-dır-ma-dı-m.

Şühudi keçmiş zamanın şəkilçisindən sonra işlənən şəxs şəkilçiləri aşağıdakılardır:

I ş.tək: . - m

cəm: . -q, -k

II ş.tək: -n

cəm: -nız, -niz, -nuz, -nüz

III ş.tək: -

cəm: -lar, -lər

yaz-dı-m, gəl-di-m

yaz-dı-q, gəl-di-k

yaz-dı-n, gəl-di-n

yaz-dı-nız, gəl-di-niz

yaz-dı, gəl-di

yaz-dı-lar, gəl-di-lər

Şühudi keçmişin inkarı *-ma, -mə* şəkilçisi ilə düzəlir. İnkar şəkilçisi təsirlik və növ şəkilçilərindən sonra işlənir. Təsirlik və növ şəkilçiləri olmadıqda sözün kökünə və ya əsasına artırılır; məs.:

Uymadı bir anlıq kefi dünyada,

Otuz il nəşəni *vermədi bada*.(N.)

Həyatda sən də baxtın *olmadı*,

Bir tikan itirib, bir iynə *tapdın*.

Ürəyim sancanda vaxtın *olmadı*,

Başım ağrıda bəhanə *tapdın*.(Ə.Q.)

Şühudi keçmiş zamanın aşağıdakı məna xüsusiyyətləri var:

1.Şühudi keçmiş işin, hərəkətin həmin iş haqqında məlumat verilən zaman qəti bitdiyini bildirir; məs.:

Bir vaxt Napolyona sən *zərbə çaldın*,

Onun bayrağını sən yerə *saldın*.(S.V.)

Kəsilmiş ağac iri qol-budaqları ilə ətrafdakı ağacları basıb-sıyıraq şartıltı ilə yerə **gəldi**, topa-topa qar yerə **ələndi**, ətraf dümağ **ağardı**. (E.M.) Birdən-birə Ziyad xanın ürəyində bir ümid **yarandı** və bunun səbəbini özü də **bilmədi**. Bu ulduzlarını **yaratdı** o ümidi, aymı **yaratdı**, bu açıq havanın saflığı, təmizliyimi **yaratdı**. (Elçin)

2.Şühudi keçmiş zaman əksərən işin icrasında danışanın bilavasitə şahidliyini bildirir; məs.:

Azacıq keçmədən **tərpəndi** xəstə,
Yenə də dünyaya **baxdı** gözləri. (S.V.)
Ay gözəllik çadırını **çəkib durdu** buludlarda,
Yenə bizim Ay başına dolanırkən buludlar da
Gözlərimə göz tikərək **gəlib baxdı** pəncərəmdən. (S.V.)

3.Şühudi keçmiş zaman işin, hərəkətin icrasının birdəfəliyini bildirir; məs.:

Bu anda ikinci atəş **gurladı**. Heyvan tir-tap yerə **yıxıldı**. (E.M.) Mən Ayın **sözünü kəsdim** biranlıq, **Dedim**, çirkinlərdən danışma artıq.(S.V.)

4.Böyük ümumiləşdirmələr prosesində danışan şəxs də bilavasitə şahid-icraçılardan biri kimi çıxış edir; məs.:

Qartal olub **qanad açdım**,
Zamanları **keçib aşdım**,
İnsanlardan **uzaqlaşdım**.
Səda **gəldi** yerlə göydən:
Şair, nə tez **qocaldın** sən?! (S.V.)
Qeyrət edib **çalışdın, düşdün qabağa**, millət!
İndi bir az da dincəl, baş qoy yatağa, millət! (S.)

Şühudi keçmiş üçün işin bilavasitə şahidliklə icrası mənası onun ən ibtidai, ilkin təsəvvür yaradan ifadə tərzidir. Şühudi keçmişlə bir saniyə əvvəlki hadisələri qeyd etməklə yanaşı, min illər əvvəl baş vermiş hadisələri də qeyd etmək olar.

Şühudi keçmişin üslubi işlənmə imkanları da var. Fel zamanının keçmişə aid olduğunu bildirən bu şəkilçi gələcək zamanı da ifadə edə bilər; məs.: **Ana, getdim, salamat qal,-deyib öpdü qarını** (S.V.) - misrasında əsgər hələ yerindən tərpənməmiş, **getdim** deyir. Bu hal işin qəti şəkildə icra olunacağını bildirir.

Dilimizdə şühudi keçmişin şəkilçisi daha çox işlədilir. Bu şəkilçidən sonra 3-cü şəxsin təkində **-dir** şəxs şəkilçisi işlənməz.

Şühudi keçmişin mənasında qətilik, şahidlik olduğu üçün bu zamanda sonra hekayə və rəvayət əlamətləri də işlənir.

Nəqli keçmiş zaman iş haqqında bilavasitə müşahidəçilik, şahidlik olmadan xəbər verilən zaman formasıdır.

Felin bu zaman forması ilə işin icra vəziyyəti haqqında nəql yolu ilə məlumat verilir (***nəqli*** – sözü ərəb mənşəli olub, keçirən, ötürən, paylayan mənasında ***naql*** sözü ilə bir kökdəndir). Əksərən işin icra vəziyyəti haqqında xəbər verənin özünün də müşahidəçiliyi, iştirakı olmur. Çox zaman iş ikinci, üçüncü şəxslər tərəfindən icra edilmiş olur, lakin birinci şəxs məlumat verməli olur. Hətta ola bilər ki, işin icrasını nə danışan, nə də dinləyən müşahidə etmişdir. Danışan şəxs başqasından eşitdiyi, oxuduğu barədə məlumat verir.

Bəzən də ola bilər ki, bilavasitə danışan şəxsin özü işin icraçısıdır. Bu cür hallarda danışan şəxs işin icra vəziyyəti haqqında iki şəkildə – həm şühudi, həm də nəqli keçmişlə məlumat verə bilər: ***Mən yazdım. Mən yazmışam. Mən həmin kitabı oxudum. Mən həmin kitabı oxumuşam.***

Göründüyü kimi, hər iki halda işin icraçısı danışan şəxs özü olur.

İşin icrasının iki müxtəlif zaman forması ilə ifadəsinin nə əhəmiyyəti var?

Burada da müəyyən çalar var. Şühudi keçmişlə ifadə olunan formadan məlum olur ki, işin danışan şəxs tərəfindən icra olunduğunu dinləyən şəxs də müşahidə etmişdir. İkinci hal göstərir ki, dinləyənin müşahidəçiliyi olmadan iş icra olunmuşdur.

Burada ikinci bir çalar da vardır: ***yazdım*** və ***yazmışam*** sözlərində işin yaxın vaxtda və uzaq vaxtda icrası mənası da var. Odur ki bəzən şühudi keçmiş əvəzinə, «yaxın keçmiş», nəqli keçmiş əvəzinə «uzaq keçmiş» terminləri də işlədilmişdir. Lakin bir saniyə əvvəl icra olunmuş işi nəqli keçmişlə ifadə etmək mümkün olduğu kimi, min il əvvəlki işi də şühudi keçmişlə ifadə etmək olur.

Nəqli keçmiş zaman fel kökü və ya əsası üzərinə ***-muş, -miş, -muş, -müş*** şəkilçisinin artırılması ilə düzəlik; məs.:

Gördüyüm yuxunu özüm ***yozmuşam***,

Eşqim bir qucaqdır, qədim bir qucaq.

Arxanca gələndə nəğmə *yazmışam*,
 Arxanca baxanda *susmuşam* ancaq.(Ə.Q.)
 Ona don *biçmişəm*, dən *üyütmüşəm*,
 Yolumdan dönmərəm aləm yığılsa.
 Sənin həsrətini mən *böyütmüşəm*,
 Sənə qaytarmaram dünya dağılsa.(Ə.Q.)

Nəqli keçmiş zamandan sonra işlənən şəxs şəkilçiləri aşağıdakılardır:

I ş. tək: -am, -əm	cəm: -ıq, -ik, -uq, -ük
II ş. tək: -san, -sən	cəm: -sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz
III ş. tək: -dır, -dir, -dur, -dür	cəm: -lar, -lər
<i>yaz-mış-am, gəl-miş-əm</i>	<i>yaz-mış-ıq, gəl-miş-ik</i>
<i>yaz-mı(ş)-san, gəl-mi(ş)-sən</i>	<i>yaz-mı(ş)-sınız, gəl-mi(ş)-siniz</i>
<i>yaz-mış-dır, gəl-miş-dir</i>	<i>yaz-mış-lar, gəl-miş-lər</i>

Q e y d. İkinci şəxsin təkində və cəmində **-mış** şəkilçisinin son samiti canlı danışiq dilində çox zaman buraxılır. Bu hal artıq ədəbi norma hesab olunur, yəni hər iki halın işlənməsi orfoqrafik cəhətdən düzgün hesab olunur.

Ş samitinin düşdüüyü hallara misal:

Sən özün özündən *qisas almısan*,
 Yaşından neçə il *dalda qalmısan*.
 Hələ dörd divara *mehir salmısan*,
 Sevməyi nə təhər öyrədim sənə? (Ə.Q.)

Bəs pəncərələri niyə açıq *qoymamısınız?* – deyə oradakı qadınlardan soruşdum.(İ.Ə.)

Nəqli keçmiş zaman şəkilçisindən əvvəl - fel kökü və ya əsası ilə şəkilçinin arasında daim təsirlik, növ, inkarlıq şəkilçiləri üçün lazım olan pozisiya boş olur və lazım gəldikdə həmin şəkilçilər işlədilir:

Gül-müş-dür - gül-dür-müş-dür – gül-dür-t-müş-dür – gül-dür-t-dür-ül-müş-dür – gül-dür-t-dür-ül-mə-miş-dir.

-mış şəkilçisi nəqli keçmişin əsas normativ şəkilçisidir. Dilimizdə nəqli keçmişin ifadəsi üçün bu şəkilçi ilə yanaşı, **-ib, -ib, -ub, -üb** şəkilçisindən də istifadə olunur. Bu şəkilçi canlı danışiq

dili üçün daha səciyyəvidir, sadə danışq dilində daha çox işlənir. Məs.:

Neçə il **yüzbaşılıq edib**, axırda bir nəfər onun üstünə **şər atıb** ki, guya Qasım yüzbaşı rüsvətxordur. O səbəbə möhürünü və zəncirini **alıblar**.(Ə.H.)

Bu eşqin tumundan kol da **bitməyib**,

Yetimin əlləri yara **yetməyib**.

Gedən **qayıtmayıb**, gələn **getməyib**,

Belə qayıtmağın nəyimə gərək.(Ə.Q.)

Şeyx Heydər qocaya tərəf döndü: -Mən atamı görməmişəm, o da mənə **görməyib**.(F.K.)

-ib şəkilçisi müasir dilimizdə xəbər şəklinin sadəsində 1-ci şəxsin təkində və cəmində işlənə bilmir, yalnız ikinci və üçüncü şəxslər üzrə təsriflənir:

Sən alıbsan

O (Sərvər) alıb

Siz alıbsınız

Onlar (Sərvərgil) alıblar

Lakin tarixi abidələrimizin dilində 1-ci şəxsdə də işlənilir:

Mən **yox olubam**, sən indi var ol,

Özgə xələfə ümidvar ol.(F.)

Xəbər şəklinin rəvayətində müasir dilimizdə **-ib** şəkilçisi 1-ci şəxsdə də işlənə bilir:

Mən yazıbmışam

Sən yazıbmışsan

O (Ənvər) yazıbmış

Biz yazıbmışıq

Siz yazıbmışsınız

Onlar (Ənvərgil) yazıbmışlar

Q e y d. **-ib** şəkilçisi omonimdir – həm zaman şəkilçisi, həm də feli bağlama şəkilçisi kimi işlənir. Zaman şəkilçisi kimi işləndikdə şəxs şəkilçisi qəbul edə bilir, feli bağlama şəkilçisi kimi işləndikdə şəxs şəkilçisi qəbul etməz: *alıbsan, alıbsınız, alıbdır, alıblar*. Məs.: Evə **gəlib** qapıdan asılmış qıfılı görəndə əvvəl özündən sual edirdi ki, bu qapını kim **bağlayıb**? (Ə.H.)

Bu misaldakı **gəlib** sözü feli bağlamadır, şəxs şəkilçisi qəbul edə bilmir. Cümlənin sonundakı **bağlayıb** sözündə **-ib** zaman şəkilçisidir. Sözü cümlədə **bağlayıbdır** şəklində də işlətmək olar.

İNDİKİ ZAMAN

Felin indiki zamanı işin, hal və hərəkətin icrasına başlandığını, lakin məlumat verilən zaman onun bitmədiyini, davam etməkdə olduğunu bildirir.

Deməli, indiki zaman felləri ilə müəyyən bir işin icrasına başlanmış olduğu bildirilir. Eyni zamanda həmin iş başa çatmamış onun haqqında məlumat verilir. Məsələn:

Günəş **batır**...

O taydakı meşəliklər **qaralır**,

Başı çənli sıra dağlar qərib bir **görmək alır**.(Ə.C.)

Alaylar cərgələnmişdir, **uçur** təyyarələr, tanklar,

Əsir çovğun, **qopur** tufan, yerin qəlbində yanğın var.(S.V.)

Misallarda **batır, qaralır, görmək alır, uçur, qopur** sözləri işin icrasının danışılan vaxtda davam etməkdə olduğunu bildirir.

Felin indiki zamanı fel kökü və ya əsasına *-ır, -ir, -ur, -ür* şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Söz saitle bitdikdə zaman şəkilçisindən əvvəl «y» bitişdiricisi işlənir; məs.: **alıram, gəlirəm, soruşuram, görürəm; başlayıram, işləyirəm, oxuyuram, üşüyürəm.**

Felin indiki zamanında işlənən şəxs şəkilçiləri aşağıdakılardır:

I ş. tək: *-am, -əm*

cəm: -ıq, -ik, -uq, -ük

II ş. tək: *-san, -sən*

cəm: -sınız, -siniz, -sunuz, -sünüz

III ş. tək: *-*

cəm: -lar, -lər

Məsələn:

al-ır-am, gəl-ir-əm

al-ır-ıq, gəl-ir-ik

al-ır-san, gəl-ir-sən

al-ır-sınız, gəl-ir-siniz

al-ır, gəl-ir

al-ır-lar, gəl-ir-lər

İndiki zaman şəkilçisindən əvvəl təsirlik, növ və inkarlıq şəkilçiləri işlənə bilər:

qopmaq - qop-ar- maq - qop-ar-ır-am - qop-ar-m-ır-am

yanmaq - yan-dır- maq - yan-dır-ır-am - yan-dır-m-ır-am

vurmaq - vur-uş-maq - vur-uş-ur-am - vur-uş-m-ur-am

görmək - gör-üş-mək - gör-üş-ür-əm - gör-üş-m-ür-əm

İndiki zamanın şəkilçisi *saitlə* başladığı, inkar şəkilçisi *saitlə* qurtardığı üçün indiki zamanın inkarında inkar şəkilçisinin *saiti* düşür: *al-ır – al -m -ır; qop-ur – qop-m-ur; yaz-ır – yaz-m-ır; gəl-ir – gəl-m-ir*. Məs.:

Qətl elədiz Ətabəki, mən ki bu əmri *danmıram*,
Var yenə min Ətabəkiz, yoxsa əməlli *qanmıram?*
Köhnə qapı bu tezliyə təzələyə, *inanmıram*. (S.)

Mən səninçün, vətənimçün bu yerdə
Döyüşürəm, gecə-gündüz *yatmıram*.
Oğlun salıb yağları min dərdə,
Snayperəm, bir boş güllə *atmıram*. (S.R.)

Məni elə dərdə, oda salmısan,
Sənin cazibəndən *çıxa bilmirəm*.
Ağlını başımdan elə almısan,
Ağlını başıma *yığa bilmirəm*. (Ə.Q.)

Q e y d. Bəzən şəirdə *-ma,-mə* şəkilçisi bütöv saxlanılır. Bu cür hallarda zaman şəkilçisindən əvvəl «y» bitişdiricisi işlənməli olur. Məs.:

Bizə ehtiram *olmayır, olmayır*,
Qarın *dolmayır, dolmayır, dolmayır*. (S.)
Təbrizdə heykəlin yoxdur bəs nədən?
Sənsiz Təbrizin də üzü *gülməyir*.
Sən elə böyüksən, elə böyüksən,
Zaman heykəlini *tökə bilməyir*. (S.T.)

İndiki zaman şəkilçisinin aşağıdakı mənə xüsusiyyətləri var:

1. İşin, hərəkətin icrasının danışığ vaxtı ilə uyğun olduğunu göstərir. Yəni iş, hal, hərəkət yalnız danışığ müddətinə aid olur, danışığ müddətində davam edir; məs.:

Sənin dediklərimdən *ağlım bir şey kəsmir*, oğul. (İ.Ş.)

Bu zaman salonu *bürüyür* heyrət,

Qəribə insanlar *gəlir* səhnəyə. (S.V.)

Rüstəm kişiylə elə gəldi ki, ağır təzyiq altında *sıxılır, əzilir, büzüşür, balacalanır*, Şirzad isə *böyüyür, boy atır, ucalır*. (M.İ.)

Uzun Həsən gecənin bu vaxtı elə bildi, günəş **doğur**, onun düş-düyü zirzəmilər **ışıqlanır**, qapılar, pəncərələr taybatay **açılır**. (F.K.)

Bu misallardan göründüyü kimi, danışan şəxsin dediyi *ağ-lım bir şey kəsmir*, yaxud salondakıları heyranın bürüməsi, qonaqların səhnəyə gəlməsi davamedici proses olmayıb, danışq vaxtı ərzində baş verir.

2.İş, hal, hərəkət danışq vaxtı ilə uyğun gəlməklə bərabər, keçmişə və gələcəyə də aid olur, haqqında danışılan obyektin ümumi uzunömürlülüynü ifadə edir; məs.:

Bu torpağın altında müqəddəs adamlar **yatır**, sənin bu torpağı tapdamağa ixtiyarın yoxdur, əmi. (İ.H.) Qonaqlı ilə rayon mərkəzi arasındakı kiçik meşəliyin ətəyində böyük yol iki yerə **ayrılır**. (İ.H.)

«Torpaq altında müqəddəs adamlar yatır» - bütün keçmiş, indini və gələcəyi əhatə edir. Meşəliyin ətəyində böyük yolun iki yerə ayrılması da uzun tarixi olan davamedici prosesi əks etdirir. Aşağıdakı cümlələrdə də vəziyyət bu cürdür:

Dəlilər də bizim kimi isti-soyuğu **bilirlər**, **qorxurlar**, **sevinirlər**, acanda yemək **istəyirlər**, vaxtlı-vaxtında **yatırlar**... Bəs nə üçün sirr-xudadır ki, hərdən cızıqdan, çərçivədən **çıxırlar**, bizim kimi **olmurlar?** (İ.M.)

GƏLƏCƏK ZAMAN

Felin g ə l ə c ə k zamanı haqqında danışılan işin məlumat verilən zaman hələ icrasına başlanmadığını bildirir.

Gələcək zaman formaları ilə hələ işin, hal və hərəkətin icrasına başlanmamış, onun haqqında məlumat verilir. İş gələcəkdə icra oluna da bilər, olunmaya da bilər.Məs.:

Bir gün saçlarında qar **olacağam**,

Dünya tək başına **dar olacağam**.

Gözünün kökündə **saralacağam**,

İçimdə bir nəğmə **öləcəm**.(Ə.Q.)

İki dünya bir ola, biri də heç, o bu evdə **gəlin olmayacaq!** **Olmayacaq!** (İ.Ə.) Gülnisə **yatmayacaq**. Nə qədər ki sən o işıqdan əl çəkmirsən, Gülnisənin əynindən paltar **çıxmayacaq**. (İ.Ə.)

Tufan olub *qoparam*,
Ağ atımı *çaparam*,
Qəlbinə yol *taparam*,
Əsir-yesir *olarsan*.(Ə.Q.)

Əgər Şahların bir parçası olan ana bütün ömrü boyu mənə *nifrət edərsə*, mən necə *xoşbəxt ola bilərəm?* (İ.Ə.)

Gələcək zaman dilimizdə qrammatik yol ilə iki cür ifadə olunur. İş və hərəkətin qəti şəkildə icra olunacağı bildirildiyi kimi, işin icrasının sadəcə olaraq nəzərdə tutulduğu da ifadə olunur. Buna görə də gələcək zaman iki növə ayrılır:

1. *Qəti gələcək zaman*; 2. *Qeyri-qəti gələcək zaman*.

Qəti gələcək zaman işin gələcəkdə qəti şəkildə icra olunacağını (və ya olunmayacağını) bildirir. Fel kökü və ya əsasına *-acaq, -əcək* şəkilçisinin və şəxs şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir (söz saitle qurtardıqda zaman şəkilçisindən əvvəl «y» bitişdiricisi işlənir); məs.:

Nəticələrin, kötücələrin hələ yollardadır, baba, onlar da *gələcəklər*, bu yurdda alaçıq *quracaqlar*, ocaq *yandıracaqlar*. (İ.M.) Ay ana, vaxt *keçəcək*, ay keçib illər *ötəcək*, qərinə *dəyişəcək*, biz hamımız *gedəcəyik*, allah eləməsin sahibimizin başından bir tük əskik olsun.(F.K.) Buyur, şeyx, cəddini köməyimizə çağır, görək *necə olacaq*.(F.K.) Arazın o tayına keçsək, Ərdəbil də *bizim olacaq*.(F.K.) O bilirdi ki, Əbu Səidlə döyüşsüz *qurtara bilməyəcəklər*. (F.K.) Gecəylə hücumla keçib düşməyə ağır zərbə vurub *qayıdacaqsan*.(F.K.)

Haradan biləydim sevgi *bitəcək*,
Vüsalım əlçatmaz yurda *yetəcək*.
Saçlarım bir qəmli nəğmə *ötəcək*,
İçimdə bir nəğmə *öləcək* mənim.(Ə.Q.)

Qəti gələcək zamanda işlənən şəxs şəkilçiləri aşağıdakılardır:

I ş. tək: *-am, -əm*

cəm: -ıq, -ik

II ş. tək: *-san, -sən*

cəm: -sınız, -siniz

III ş. tək: *(-dır, -dir)*

cəm: -lar, -lər

<i>al-acağ-am, gəl-əcəy-əm</i>	<i>al-acağ-ıq, gəl-əcəy-ik</i>
<i>al-acaq-san, gəl-əcək-sən</i>	<i>al-acaq-sınız, gəl-əcək-siniz</i>
<i>al-acaq-(dir), gəl-əcək-(dir)</i>	<i>al-acaq-lar, gəl-əcək-lər</i>

Q e y d. 1. I şəxsin təkində və cəmində **-acaq, -əcək** şəkilçisinin *q* (əslində *x*) səsi *ğ*-yə keçir: ***başlayacağam, işləyəcəyəm***.

2.3-cü şəxsin təkində **-dır, -dir** şəkilçisi işlənə də bilər, işlənməyənə də bilər.

İş və hərəkətin icrasına heç bir şübhə olmadıqda və ya insan öz arzusunu bu şəkildə qərarlaşdırmış olduqda qəti gələcək formasından istifadə edilir; məs.:

Öz bəxtinə bütün insan

Bircə ulduz ***seçəcəkdir***.

Xoş günlərin dünyasından

Bütün aləm ***keçəcəkdir***. (S.V.)

Bu gün, sabah ***al geyəcək*** təbiətin ilk baharı,

Yenə qönçə ***tutacaqdır*** könüllərin arzuları. (S.V.)

Dolan bulud ***boşalacaq!*** – Bu hökmüdür təbiətin. (S.V.)

Gün ***keçəcək***, yağış ***yağacaq***, külək ***əsəcək*** və bu ocağın yeri də buradan ***silinib gedəcək*** və heç kim ***bilməyəcək*** ki, hətə burda bir ocaq yanıb və istisi ilə kimlərisə qızdırıb. (Elçin) Baba Keşişə elə gəlirdi ki, indicə sarayın darvazası ***çırpılıb açılacaq*** və o dinsiz Ziyad xan oğlu dəli kimi bu yerlərdən ***qaçıb gedəcək***; onu Müqəddəs Evin təmizliyi ***qovacaq***, Məsihanın əməli Məryəmi Baba Keşişə ***qaytaracaq*** və öz mömin bəndəsini ***xilas edəcək***. (Elçin)

Qəti gələcək zaman şəkilçisindən əvvəl təsirlik, növ və inkarlıq pozisiyaları boş olur və lazım gəldikdə həmin şəkilçilər işlədilir; məs.: ***Yanmaq – yan-dır-maq – yan-dır-acaq – yan-dır-ma-yacaq; gülmək – gül-dür-mək – gül-dür-əcək – gül-dür-mə-yəcək; qaçmaq – qaç-ır-maq- qaç-ır-il-maq – qaç-ır-il-acaq – qaç-ır-il-ma-yacaq*** və s.

Qəti gələcəyin inkarı ***-ma, -mə*** şəkilçisi ilə düzəlir:

Onlar bir də bu yurda ***ayaq basa bilməyəcəklər***.

Mahmuda elə gəlirdi ki, bir də heç zaman ***gülməyəcək***, bir də heç zaman ***sevinməyəcək***. (Elçin) Sofiyə heç kim ***kömək etməyəcək***. (Elçin)

Qəti gələcək zamanın maraqlı üslubi imkanları var. Bədii əsərlərin dilində onun mühüm bir üslubi imkanından son dövrlərdə geniş istifadə edilir. Çox zaman tarixi şəxsiyyətlərin (bəzən də fərdi məşhur obrazların) tarixi taleyi, baş vermiş və artıq çoxdan reallaşmış hadisələr haqqında keçmiş zaman əvəzinə, gələcək zaman formasında məlumat verilir. Elçin Süleyman paşanın tarixi taleyini (XVI əsr) «Mahmud və Məryəm» romanında belə təsvir edir:

...Vaxt **gələcək** və bu toy məclisindən on doqquz il sonra, bütün ömrünü kiçik döyüşlərdə keçirən Süleyman paşa son kiçik döyüşdə xəyanət nəticəsində ölümcül **yaralanacaq**, ən yaxın adamları belə, bu uzun-uzadı xırda müharibələrdən, onları tamam təngə gətirmiş sərsəri fikirlərdən, bu sərsəri fikirlər nəminə münaqişələrdən, çəkişmələrdən bezib, təngə gəlib, at belində vaxtsız qocalmış Süleymanı döyüş meydanında tək qoyub **gedəcək** və o zaman arxası üstə qanlı torpağın üstünə sərilmiş Süleyman hüşunu itirməzdən əvvəl, aləmi bürümüş mavi boşluqda çoxdan unutduğu o iri gözləri və o iri gözlərin həmin ifadəsini **görəcək**. Süleyman bu gözlərin sahibini **xatırlaya bilməyəcək**, amma o iri göy gözlər həmin mavi boşluq içində bir paklıqdan, təmizlikdən ona **baxacaq**. Birdən-birə şıdırğı yağmağa başlayan yağış Süleymanın üzündən-gözündən **süzülüb axacaq**, qızdırmadan od kimi alışıb-yanan bədəninə bir sərinlik **gətirəcək** və o sərinlik içində, o mavi boşluq içində paklıqdan, təmizlikdən baxan iri göy gözlərin təbəssümü Süleymanın hədəf getmiş ömründən **danışacaq**, nahaq axıdılmış qanlardan **xəbər verəcək** və Süleyman **gülümsəyəcək**: gecdi daha, hər şey bitib. Sonra o gülüş Süleymanın sifətində **donacaq** və şıdırğı yağış Süleymanın açıq gözlərinə tökülüb sifətində donmuş gülüşün üstü ilə **axacaq**... (Elçin)

Qeyri-qəti gələcək zaman işin gələcəkdə icra olunacağı (və ya olunmayacağı) barədə qəti deyil, tərəddüdlə məlumat verən, işin icrasının nəzərdə tutulduğunu bildirən zaman formasıdır.

Qeyri-qəti gələcək zaman da işin, hərəkətin söz söylənən vaxtdan, həmin iş haqqında məlumat verilən zamandan sonra icra olunacağını bildirir. Gələcək zamanın bu forması fel kökünə və ya əsasına **-ar,-ər** şəkilçisini və şəxs şəkilçilərini artırmaqla dü-

zəlidir (saitlə bitən fellərdə zaman şəkilçisindən əvvəl «y» bitişdiricisi işlənir): *alaram, gələrəm, bilərəm, başlayaram, anlayaram, gözləyərim* və s. Misallar:

Yağış yox, qar olub yerə *yağarsan*,

Mənim kipriyimə çən *düşə bilər*.

Birdən gülüşünü *yadırğayarsan*,

Birdən saçlarına dən *düşə bilər*.(Ə.Q.)

Sultan razılıq versə, bu qışı Qarabağda *qalar*, yazda Diyarbəkəre *qayıdırıq*.(F.K.) Qoşunu Darül-İrşaddan gələn əhsanla *saxlayırıq*. Gələn müridləri silahlandırır qoşunun sayını *artırıraq*. (F.K.) Oğul, belə ata üçün *ağlamazlar*. *Gülərlər*. O, əsl kişi, əsl qəhrəman idi.(F.K.)

Qeyri-qəti gələcək zamanda işlənən şəxs şəkilçiləri aşağıdakılardır:

I ş. tək: -am, -əm

cəm: -ıq, -ik

II ş. tək: -san, -sən

cəm: -sınız, -siniz

III ş. tək: -

cəm: -lar, -lər

al-ar-am, gəl-ər-əm

al-ar-ıq, gəl-ər-ik

al-ar-san, gəl-ər-sən

al-ar-sınız, gəl-ər-siniz

al-ar, gəl-ər

al-ar-lar, gəl-ər-lər

Q e y d. Canlı danışiq dilində bəzən saitlə bitən fellərdə *-ar, -ər* şəkilçisindən əvvəl *y* bitişdiricisi artırmaq əvəzinə, *-ar, -ər* şəkilçisinin saiti düşür: *başlayaram – başlaram, saxlayaram – saxlaram* və s.

Qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisindən də əvvəl təsirlik, növ, inkarlıq şəkilçiləri işlənə bilər; məs.: *qaçmaq – qaç-ır-maq – qaç-ır-ar-am- qaç-ır-m-ar-am; yanmaq – yan-dır-maq – yan-dır-ar-am – yan-dır-m-ar-am: ölmək – öl-dür-mək – öl-dür-ər-lər – öl-dür-m-əz-lər; qopmaq – qop-ar-maq – qop-ar-ar-lar – qop-ar-m-əz-lar* və s.

Qeyri-qəti gələcəyin də inkarı, misallardan görüldüyü kimi, *-ma, -mə* şəkilçisi ilə düzəlir. İnkər şəkilçisi açıq hecalı, qeyri-qəti gələcəyin şəkilçisi örtüsüz olduğu üçün, indiki zamanda olduğu kimi, inkar şəkilçisinin saiti düşür və eyni zamanda ikinci və üçüncü şəxslərin tək və cəmində *-ar, -ər* şəkilçisinin *r* samiti *z*-yə keçir:

<i>al-m-ar-am, gəl-m-ər-əm</i>	<i>al-m-ar-ıq, gəl-m-ər-ik</i>
<i>al-m-az-san, gəl-m-əz-sən</i>	<i>al-m-az-sınız, gəl-m-əz-siniz</i>
<i>al-m-az, gəl-m-əz</i>	<i>al-m-az-lar, gəl-m-əz-lər</i>

Məs.:

İynənin gözündən keçsək də ellik,
Bəzən darvazadan **keçə bilmərik**. (Ş.)

Gül görməsəm, **gülməyəm**,

Almanı da **bölməyəm**.

Əcəlimlə **ölməyəm**,

Sən müqəssir olarsan. (Ə.Q.)

Fələk də gəlsə, onu sözündən **döndərə bilməz**. (İ.Ə.) Atın ki ayağı sındı, qurtardı, o **sağalmaz**. (F.K.) Kənd əvvəl-əvvəl belə güman edirdi ki, vəziyyət belə **davam edə bilməz**. (E.M.) Amma yox, bu, onun oğlu Uzun Həsənlə təkbətək döyüşsə, çox dözə **bilməz**. (F.K.)

Qeyri-qəti gələcək zaman işin söz söylənən vaxtdan sonra icra olunacağını bildirir. Məsələn, *Bu saat **gedərsən** evə, bütün əhvalatı **danışarsan**. Mən bir gün yenə **qayıdaram**, o zaman daha ətraflı **danışarıq*** – cümlələrində **gedərsən, danışarsan, qayıdaram, danışarıq** felləri işin məlumat verilən vaxtdan sonra – qeyri-müəyyən vaxtda icra olunacağını bildirir və güman, tərəddüd çalarını da saxlayır.

Lakin qeyri-qəti gələcək zaman üçün bütün zamanlar üzrə-fəaliyyətdə olan iş və hərəkəti bildirmək daha səciyyəvidir. Bu cəhət atalar sözlərində, məsəllərdə, aforizmlərdə özünü daha çox göstərir. Məs.: *Nə əkərsən, onu biçərsən. İşləməyən dişləməz. İşləməyənin tənbəl deyərlər. Malını yeməyinin malını yeyərlər. Günü-günə satmazlar* və s.

Gələcək zamanın bu forması bəzən adət, xasiyyət, vərdiş bildirir; məs.: *Su axar. Göz baxar. Quş uçar* və s.

Əbədi həqiqət xarakteri daşıyan iş və hərəkəti bildirir:

Dünyada nə qədər iş var, sənət var,

Birindən **yapışar** ağılı olanlar. (Ş.)

Bütün zamanlara aid olan işi bildirdiyi, tərəddüdlü olduğu, qətilik çalarına malik olmadığı üçün qeyri-qəti gələcək zaman keçmiş qrammatika kitablarında «müzare zaman» adlandırılırdı. Bu cəhəti nəzərə alaraq, şair maraqlı poetik fikir söyləməyə nail olmuşdur:

Dolmuşam dalğalı ümmanlarında,
 Qalmışam «Gəlmə!», «Gəl!» gümanlarında,
 Azmışam felinin zamanlarında,
 Qurtara bilmirəm müzare gözdən! (S.Əsəd)

XƏBƏR ŞƏKLİNİN MÜRƏKKƏBİ

Qeyd etdiyimiz kimi, felin şəxslı formaları sadə və mürəkkəb olur. Bu xüsusiyyət felin əmr şəklindən başqa, bütün şəkillərinə aiddir. Əmr şəklının məzmununda bir qətilik olduğu üçün hekayə və rəvayət əlamətlərini qəbul etmir.

Fel zamanlarının sadəsi fel kökü və ya əsasına zaman və şəxs şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir. Mürəkkəbi isə *idi*, *imiş* zaman ədatlarının iştirakı ilə formalaşır. *İdi* zaman ədatı xəbər şəklının hekayəsini, *imiş* – rəvayətini düzəldir.

İdi, *imiş*, *isə*, *ikən* köməkçi sözləri tarixən *imək* felinə şühudi və nəqli keçmişin, şərt şəklının əlamətinin (*-sa*, *-sə*) və *-kən* şəkilçisinin artırılması ilə düzəlmişdir. *İdi*, *imiş* öz funksiyası etibarilə yaxın olub *isə* və *ikən* köməkçi sözlərindən fərqlənir və dildə zaman anlayışına xidmət edir.

Q e y d. *İdi*, *imiş* köməkçi sözləri leksik mənadan tam məhrumdur. Yalnız qrammatik mənaları vardır. Dilçilik ədəbiyyatında *isə* köməkçi sözlünə «şərt ədatı» deyildiyi hallar var (9,140) Xarakterlərini nəzərə alaraq biz *idi*, *imiş* köməkçi sözlərini «zaman ədatları» adlandırmağı müvafiq bildik.

İdi, *imiş* zaman ədatları və onların şəkilçiləşmiş forması (*-dı*, *-di*, *-du*, *-düy*, *-miş*, *-miş*, *-muş*, *-müş*) şühudi keçmişdən başqa, bütün zamanlarla işlənir və hər üç zamanı keçmiş zaman müstəvisinə keçirir, (7, 265) xəbər şəklində həm bitişik, həm də fellərdən ayrı yazılır. Məs.:

<i>yazmış idim, yazmış imişəm</i>	<i>yazmışdım, yazmışmışam</i>
<i>yazır idim, yazır imişəm</i>	<i>yazırdım, yazırmışam</i>
<i>yazacaq idim, yazacaq imişəm</i>	<i>yazacaqdım, azacaqmışam</i>
<i>yazar idim, yazar imişəm</i>	<i>yazardım, yazarmışam</i>

İdi, imiş köməkçi sözlərinin zamanlardan sonra sözə bitişik yazılması daha müvafiqdir. Bunun üçün əvvəlcə söz kökü və ya əsası, təsirlik, növ, inkarlıq və zaman şəkilçiləri, sonra **idi** və **imiş** zaman ədatlarının ixtisar şəkli və şəxs şəkilçisi işlənməli olur.

Qeyd. Nəqli keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarda bəzən şəxs şəkilçisi ilə **imiş** zaman ədatının ixtisar şəkli yerini dəyişə bilər:

yazmışmışam – yazmışammış

yazırmışam – yazırammış

yazacaqmışam – yazacağammış

yazarmışam – yazarammış

Bu şəkildə rəvayət məzmunu bir qədər də güclənmiş olur.

NƏQLİ KEÇMİŞİN MÜRƏKKƏBİ

Felin nəqli keçmiş zamanının mürəkkəbi **-miş, -miş, -muş, -müş** zaman şəkilçisindən sonra **idi, imiş** zaman ədatlarının və ya onların ixtisar şəklinin artırılması ilə düzəlir; məs.:

<i>yazmışdım</i>	<i>yazmış idim</i>	<i>yazmışmışam</i>	<i>yazmış imişəm</i>
<i>yazmışdın</i>	<i>yazmış idin</i>	<i>yazmışmışsan</i>	<i>yazmış imişsən</i>
<i>yazmışdı</i>	<i>yazmış idi</i>	<i>yazmışmış</i>	<i>yazmış imiş</i>
<i>yazmışdıq</i>	<i>yazmış idik</i>	<i>yazmışmışıq</i>	<i>yazmış imişik</i>
<i>yazmışdınız</i>	<i>yazmış idiniz</i>	<i>yazmışmışsınız</i>	<i>yazmış imişsiniz</i>
<i>yazmışdılar</i>	<i>yazmış idilər</i>	<i>yazmışmışlar</i>	<i>yazmış imişlər</i>

Nəqli keçmişin **-miş** şəkilçili formasının hekayə və rəvayəti mənaca fərqlənir: hekayəsində işin keçmişdə icrasının danışan şəxsin şahidliyi ilə baş verdiyi, rəvayətində isə danışan şəxsin başqasından eşitdiyi və ya tədricən xatırladığı mənası vardır, yəni şühudi və nəqli keçmişdəki hekayə və rəvayət məzmunu burada bir qədər də qabarıqdır. Məs.:

Uzun Həsən anasının «Şeyx Heydərle gedəcəyəm» deməyinin mənasını tez **almışdı**. O, **xəbər tutmuşdu** ki, Sultan Əbu Səid babası Teymur kimi, Ərdəbildəki Şeyx Səfiyyəddin pirində **ziyarət etmiş**, orada böyük nəzir-niyaz **vermişdi**. (F.K.) Cüneyd Uzun Həsənin bacısı Xədicə Bəyimlə **evlənmiş**, onlardan Heydər

dünyaya gəlmişdi.(F.K.) Oğlan bizim gözlədiyimiz vaxtdan tez *gəlmişmiş.*

Şühudi və nəqli keçmişin özündə hekayə və rəvayət mənası var. Nəqli keçmiş isə, adından göründüyü kimi, keçmiş zamanıdır. Bəs onda *idi, imiş* yenidən keçmişə aparmaqla hekayə, rəvayət məzmunu yaratmaqla nə ilə fərqlənir?

Yuxarıdakı misalların ikisində *idi, imiş* ədatlarını ataq: O, *xəbər tutmuşdur* ki, Sultan Əbu Səid babası Teymur kimi, Ərdəbildəki Şeyx Səfiyyəddin pirində *ziyarət etmiş (dir)*, orada böyük nəzir-niyaz *vermişdir.*(F.K.) Oğlan bizim gözlədiyimiz vaxtdan tez *gəlmişdir.* Geriyə yol yox idi, addım *atılmışdır.* (Elçin)

Misallarda bu cür dəyişiklik etdikdə dərhal hiss olunur ki, sadə və mürəkkəb zamanlarda zaman fərqi var: sadə xəbər şəkli yaxın keçmiş, mürəkkəbi uzaq keçmiş mənası yaradır. Digər tərəfdən, mürəkkəb xəbər şəklində hekayə və rəvayət məzmunu daha qabarıqdır və güclənmiş olur. Dil bu formanı daha çox bu cəhətlərə əsasən yaratmışdır.

Nəqli keçmişin ikinci forması, yəni *-ib* şəkilçisi fel zamanlarının sadə formasında 1-ci şəxsin təkində və cəmində işlənəndiyi kimi, bu şəkilçinin hekayəsi də olmur. Lakin *-ib* şəkilçisinin 1-ci şəxsdə rəvayəti olur:

Mən yazıbmışam

Sən yazıbmışsan

O yazıbmış

Biz yazıbmışıq

Siz yazıbmışsınız

Onlar yazıbmışlar

Bu forma güclü rəvayət məzmununa malikdir. Məs.:

A... Miko lap *gerçəkləyibmiş...* (İ.Ə.) Teymur bunlardan Anqaraya düz otuz səkkizini *gətiribmiş.*(F.K.) Uşaqları onun yolunu çox *gözləyibmiş.*

İNDİKİ ZAMANIN MÜRƏKKƏBİ

İndiki zamanın mürəkkəbi də *idi, imiş* zaman ədatlarının iştirakı ilə düzəlir. Adətən, həm bitişik, həm də ayrı işlənən formasında *idi, imiş* və onların ixtisar şəkli şəxs şəkilçilərindən əvvəl vəlşir. Məs.:

<i>yazırdım</i>	<i>gəlir idim</i>	<i>yazırmışam</i>	<i>gəlir imişəm</i>
<i>yazırdın</i>	<i>gəlir idin</i>	<i>yazırmışsan</i>	<i>gəlir imişsən</i>
<i>yazırdı</i>	<i>gəlir idi</i>	<i>yazırmış</i>	<i>gəlir imiş</i>
<i>yazırdıq</i>	<i>gəlir idik</i>	<i>yazırmışdıq</i>	<i>gəlir imişik</i>
<i>yazırdınız</i>	<i>gəlir idiniz</i>	<i>yazırmışsınız</i>	<i>gəlir imişsiniz</i>
<i>yazırdılar</i>	<i>gəlir idilər</i>	<i>yazırmışlar</i>	<i>gəlir imişlər</i>

Hekayə formasında gözlə görmə, şahidlik, rəvayətdə rəvayət, başqasından eşitdiyini söyləmə məzmunu vardır. Məsələn:

Mahmud uğunub gedən bu adamlara baxa-baxa, ağlaya-ağlaya *danışır*dı. (Elçin) Adamlar qəddar idi, acgöz idi, qan *tökürdü*, *anlamırdı*. (Elçin) Yox, Mahmud *səhv edirmiş*, Mahmudun bütün varlığı insanlara *can atırmış*. (Elçin) Hisslər *aldadırmış*, hissələr gəldi-gedərmiş. (Elçin) Süleyman yenə baxdı və gülümsədi: məcnunluq ancaq şairlərin əsərlərində *olurmuş*. (Elçin) Bayaq Güləbətin bizi yoncalı bulağın yanında *görürmüş*. Özü də durbinlə *baxırmış*. (İ.Ə.) Onlar uzaqlarda – Gülnisənin görmədiyi, bilmədiyi yerlərdə də beləcə *yatırmışlar*. (İ.Ə.) Nəbi, yatmamısan? *Sayıqlayırmış*. (S.R.) O burada Babək adı ilə *yaşayırmış*.

Bəzən *imiş* zaman ədatının ixtisar şəkli şəxs şəkilçisindən sonra işlənir. Bu hal sadə məişət dilində daha çox müşahidə olunur; məs.: Deyirlər qoca generallar, marşallar ondakı ciddiyyətə, qətiyyətə *heyran olurlarmış*. (İ.Ə.) Miko, sən traktor sürməyi də *bilirsənmiş*, - deyər o mənə baxıb gülümsədi. (İ.Ə.)

Keçmiş zamanın rəvayəti ilə indiki zamanın rəvayətində mühüm fərq var: keçmiş zamanın (nəqli keçmişin) rəvayəti keçmişdə müşahidə edilərkən artıq işin başa çatmış olduğunu bildirir, indiki zamanın rəvayəti isə keçmişdə müşahidə olunan işin davam etməkdə olduğunu göstərir. Bu son xüsusiyyət indiki zamanın hekayəsinə də aiddir.

QƏTİ GƏLƏCƏYİN MÜRƏKKƏBİ

Hər iki halda (hekayə və rəvayətdə) işin gələcəkdə qəti şəkildə icra olunub-olunmayacağı haqqında keçmişə əsasən məlumat verilir. Məs.:

<i>yazacaqdım</i>	<i>gələcək idim</i>	<i>yazacaqmışam</i>	<i>gələcək imişəm</i>
<i>yazacaqdın</i>	<i>gələcək idin</i>	<i>yazacaqmışsan</i>	<i>gələcək imişsən</i>
<i>yazacaqdi</i>	<i>gələcək idi</i>	<i>yazacaqmış</i>	<i>gələcək imiş</i>
<i>yazacaqdıq</i>	<i>gələcək idik</i>	<i>yazacaqmışıq</i>	<i>gələcək imişik</i>
<i>yazacaqdınız</i>	<i>gələcək idiniz</i>	<i>yazacaqmışsınız</i>	<i>gələcək imişsiniz</i>
<i>yazacaqdılar</i>	<i>gələcək idilər</i>	<i>yazacaqmışlar</i>	<i>gələcək imişlər</i>

Hekayə formasında danışanın müşahidəçiliyi, bilavasitə iş-dən xəbərdar olduğu, rəvayət formasında başqasından eşitdiyi, rəvayət məzmunu vardır. Hər iki halda işin nəticəsi bilinmir və çox zaman iş icra edilməmiş qalır. Məs.:

Teleqramı görəndə *maraqlanacaqdı, tanıyacaqdı* səni. *Bi-ləcəkdi* ki, mənim doğma qardaşımsan. Mənim də başım *uca olacaqdı*. (İ.M.) Tale qızılın hamısını Mahmudun başına səpsəydi də, onun məhkumluğu *azalmayacaqdı*. (Elçin) Az qalmışdı və bütün bu müsibət *qurtaracaqdı*. (Elçin) Bunu bizimçün kim *edəcəkmis?* (C.C.) Məhzun könlüm, ey vah, ey vah, *şad olacaqmış!* (C.C.)

QEYRİ-QƏTİ GƏLƏCƏYİN MÜRƏKKƏBİ

Hekayə və rəvayət fərqi qeyri-qəti gələcəyin hekayə və rəvayətində də var. Hekayə formasında danışanın, məlumat verənin işin icrasına şəxsi qəti inamı, rəvayətində isə başqasının mülahizəsinə əsasən fikir söyləmə və ya xatırlama mənası üstünlük təşkil edir. Məs.:

<i>yazardım</i>	<i>gələr idim</i>	<i>yazarmışam</i>	<i>gələr imişəm</i>
<i>yazardın</i>	<i>gələr idin</i>	<i>yazarmışsan</i>	<i>gələr imişsən</i>
<i>yazardı</i>	<i>gələr idi</i>	<i>yazarmış</i>	<i>gələr imiş</i>
<i>yazardıq</i>	<i>gələr idik</i>	<i>yazarmışıq</i>	<i>gələr imişik</i>
<i>yazardınız</i>	<i>gələr idiniz</i>	<i>yazarmışsınız</i>	<i>gələr imişsiniz</i>
<i>yazardılar</i>	<i>gələr idilər</i>	<i>yazarmışlar</i>	<i>gələr imişlər</i>

İdi, imiş ədatları şühudi və nəqli keçmişin şəkilçilərinin *imək* kökünə artırılması ilə düzəldiyindən hansı sözə bağlanırsı, onu keçmiş zamana aid edir: *yazmış idi, yazmış imiş; müəllim idi, müəllim imiş; yaxşı idi, yaxşı imiş; o idi, o imiş; tez idi, tez imiş* və s. Xəbər şəklinin hekayəsi *idi* zaman ədatı ilə qətilik, şahidlik

çalarını da saxlayır. *İmiş* köməkçi sözü isə nəqli keçmişin *-miş* şəkilçisi ilə düzəldiyindən rəvayət məzmunu yaradır və şahidlik çalarının olmaması ilə fərqlənir. Məsələn, *yazmışdım, yazmışmısam* sözlərinin hər ikisində işin icra olunub bitdiyi ifadə olunur və birinci sözdə şahidlik, ikincidə rəvayət mənası vardır. Bu hal *yazırdı, yazırmış, oxuyurdu, oxuyurmuş, gəlirdi, gəlirmiş...* sözlərinə də aiddir. Danışan şəxs *yazırdı* dedikdə əsasən şəxsi müşahidəçi olduğunu, *yazırmış* dedikdə isə hadisəni başqasından eşitdiyini bildirir. Digər tərəfdən, indiki zamanın hekayə və rəvayətində işin müşahidə və rəvayət olunan zaman davam etməkdə olduğu da bildirilir: *gəlirdi, oxuyurdu, gəlirmiş, oxuyurmuş*. Bu cəhətdən qəti və qeyri-qəti gələcək zamanların hekayə və rəvayəti fərqlənir. Qəti gələcəyin hekayə və rəvayətində (*yazacaqdı, yazacaqmış*) işin qəti şəkildə icra olunacağı qarşıya qoyulmuş olsa da, istər hekayə, istərsə də rəvayət formasında danışan şəxs işin nəticəsindən xəbərdar deyildir: ola bilər ki, iş icra olunmuş, ola bilər ki, icra olunmamışdır. Çox vaxt da iş icra olunmamış qalır. Qeyri-qəti gələcək zamanın hekayə və rəvayətində isə bunun əksinə olaraq, işin sadəcə icrası yox, davamlı şəkildə, dəfələrlə, təkrarən icrası mənası vardır:

Yumurtanı göyçək, güllü *boyardıq*,
 Sınanların çoxquşdurub *soyardıq*,
 Oynamaqdan məgər birçə *doyardıq!? (Ş.)*
Toxuyardı özünə yaşıl otlardan köynək,
 O, ruzi *qazanardı* hər gün kərpic kəsərək.(N.)
 Ölülər məskəni – məzarlıqda da
 Zaman qədəm-qədəm *addımlayarmış!* (B.V.)

Allah... Allah! Şeytan əməli nə *yaman olarmış!* (İ.Ə.) Telefon nömrəsi də, Vəzifə dəyişəndə, Sən demə, *dəyişərmış!* (B.V.) Eşqə düşən gözləri şölə çəkib *yanarmış.*(M.R.)

Sadə qeyri-qəti gələcək zamanın 1-ci şəxs tək və cəminin inkarında *-ar,-ər* şəkilçisi sabit qaldığı, ikinci və üçüncü şəxslərdə *r>z* keçidi baş verdiyi halda, hekayə və rəvayətində birinci şəxsin tək və cəminin inkarında da *r>z* keçidi baş verir. Bunu aşağıdakı nümunələrdən də görmək olar:

*Mən bilməzdim
Sən bilməzdin
O bilməzdi
Biz bilməzdik
Siz bilməzdiniz
Onlar bilməzdilər*

*Mən bilməzmişəm
Sən bilməzmişsən
O bilməzmiş
Biz bilməzmişik
Siz bilməzmişsiniz
Onlar bilməzmişlər*

Beləliklə, aydın olur ki, xəbər şəklinin mürəkkəbində bir morfem də sadəsindən artıq işlənir. Yəni fel kökü və ya əsasına təsirlik, növ, inkarlıq şəkilçilərindən sonra zaman, şəxs şəkilçiləri ilə yanaşı, **İdi, imiş** və ya onların ixtisar şəkli də artırılır.

İdi, imiş zaman ədatları felə bitişik yazıldıqda onların ilk saiti düşür və ədatlar şəkilçiləşərək formaca şühudi və nəqli keçmişin şəkilçiləri ilə omonimləşir.

İdi, imiş ədatlarının ixtisar şəklini şühudi və nəqli keçmişin şəkilçilərindən aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar:

1.Şühudi və nəqli keçmişin şəkilçiləri felin kökünə və ya əsasına artırılır. Bunlardan əvvəl yalnız təsirlik, növ, inkarlıq şəkilçiləri işlənə bilər; məs.:

*güldüm – güldürdüm
sərdim – sərildim
baxdım - baxmadım*

*gülmüşəm - güldürmüşəm
sərmişəm - sərilmişəm
baxmışam - baxmamışam*

İdi, imiş ədatlarının ixtisar şəkli fel kökünə, əsasına artırıla bilməz. Bunlar zaman şəkilçisindən sonra işlənə bilər:

*Gül-ür-dü-m. yaz-ır-dı-m
Sər-il-ir-di-m, yaz-ıl-ır-dı-m
Bax-m-ır-dı-m, yaz-m-ır-dı-m*

*Gül-ür-müş-əm, yaz-ır-mış-am
Gül-dür-ül-ür-müş-əm, yaz-dır-ıl-ır-mış-am
Bax-m-ır-mış-am, yaz-m-ır-mış-am*

2.Zaman şəkilçiləri feldən ayrı yazıla bilməz. **İdi, imiş** ədatları xəbər şəklində həm feldən ayrı yazılır, həm də şəkilçiləşərək felə bitişik yazılır.

3. Bir feldə birdən artıq zaman şəkilçisi işlənə bilər. Odur ki feldə zaman şəkilçisinə oxşar bir neçə şəkilçi olduqda hər birinin öz vəzifəsi olur. Əgər belə üç şəkilçi varsa, birincisi təsirlik, ikincisi zaman, üçüncüsü *idi* və ya *imiş*-in şəkilçiləşmiş formasıdır; məs.: *qop-ar-ar-dı-m, çıx-ar-ar-mış-am* - sözlərində birinci *-ar* təsirlik, ikincisi zaman, *-dı,-miş* isə hekayə və rəvayət şəkilçisidir. Zaman şəkilçisinə oxşar iki şəkilçi olarsa və onların arasına məsdər və ya inkar şəkilçisi artırmaq mümkündürsə, birincisi təsirlik, ikincisi zaman şəkilçisidir: *qop-ar-ır-am – qop-ar-m-ır-am*; iki şəkilçinin arasına məsdər və ya inkarlıq şəkilçisi artırmaq olmur, birincisi zaman, ikincisi hekayə və ya rəvayət şəkilçisidir; məs.: Nə *bilirdim* nə zəhrimardı kitab (S.) – cümləsindəki *bilirdim* felinin yalnız kökündən sonra məsdər və inkarlıq işləyə bilər, odur ki *-ir* zaman şəkilçisi, *di* – hekayə ədatıdır.

VACİB ŞƏKLİ

Felin v a c i b şəkli işin icrasının vacib olduğunu bildirir.

Vacib şəkli modallığın mühüm ifadə vasitələrindən olub, fel kökü və ya əsasına *-malı,-məli* şəkilçisinin və şəxs şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir; odur ki vacib şəklini belə ümumiləşdirmək olar:

Vacib şəkli = fel kökü və ya əsası + -malı,-məli + şəxs şəkilçisi. Məs.:

Ürək *təmiş olmalıdır* bulaqların suyu kimi,

Bəzisinin vicdanına qaralmışdır quyu kimi. (S.V.)

Süleyman belə hesab edirdi ki, özününkülər oğul tərbiyə edib *böyütməlidir*, döşlərinin südü ilə balalarına qədim və şərəfli tarixlərinə hörmət, məhəbbət *aşılmalıdır*. (Elçin) Mən doğulub böyüdüyüm üçün *yaşamalıyam*. Həyatda mənə xoş gələn nə varsa, *götürməliyəm* və ya *götürməyə çalışmalıyam*. Mən *unutmamalıyam* ki, biz müvəqqəti olaraq düşünən, hiss edən bir ovuc torpaqdan başqa bir şey deyilik. (İ.Ə.) Zərif çiçəklər qayaları dəşib günəş işığına çıxma bildiyi halda, mən niyə *qorxmalıyam*? Niyə *çəkinməliyəm*? (İ.Ə.) Atalarımızdan belə görmüşük, övladlarımız da bizdən belə *görməlidir*. (F.K.)

Felin vacib şəklində işlənən şəxs şəkilçiləri bunlardır:

I ş. tək: -am, -əm

cəm: -ıq, -ik

II ş. tək: -san, -sən

cəm: -sınız, -sınız

III ş. tək: -dır, -dir

cəm: -dırlar, -dirlər

Birinci şəxsin tək və cəmində şəxs şəkilçisindən əvvəl «y» bitişdiricisi işlənir. Məs.:

Mən yazmalıyam

Mən gəlməliyəm

Sən yazmalısən

Sən gəlməlisən

O yazmalıdır

O gəlməlidir

Biz yazmalıyıq

Biz gəlməliyik

Siz yazmalısınız

Siz gəlməlisiniz

Onlar yazmalıdırlar

Onlar gəlmədirlər

Vacib şəklinin inkarı **-ma, -mə** şəkilçisi ilə düzəlir; məs.:

Əhəd həyət-bacaya fikir verən deyildi, bəhanəsi də bu idi ki, guya onun mövqeyində olan adam kənar işlərə **baş qoşmamalıdır**. (İ.M.) Birinci niyyəti bu idi ki, Şeyx Əli məni qarşılamağa **çıxmamalıdır**. (F.K.)

Vacib şəkilçisindən əvvəl, söz kökü və ya əsasına təsirlik, növ, inkarlıq şəkilçiləri artırıla bilər:

Gülməliyik – güldürməliyik – güldürülməliyik – güldürülməməliyik; qopmalıdır – qoparmalıdır – qoparılmalıdır – qoparılmamalıdır; görməlisiniz – görüşməlisiniz – görüşdürməlisiniz – görüşdürülməməlisiniz.

Bunlar vacib şəklinin sadəsidir. Vacib şəklinin sadəsi gələcək zaman məzmununa malik olur; məs.:

Bu qız mənim tacımın ən qiymətli daşına **dönməlidir**. (F.K.) Sən çox vacib **iş görməlisən**. (F.K.) Onun öz başı bədənindən **ayrılmalıdır**. (F.K.) Müridləri çayın kənarı ilə yuxarı **aparmalıyıq**. (F.K.) Əmirə burada dağ keçisinin südündən aşı bişirib **verməlidirlər**. (F.K.) Şeyx Əliyə bir cam şərbətin içində zəhər **verilməlidir**. (F.K.) Vələd başını aşağı salıb balalarını **saxlamalıdır**. (İ.M.) O necə qarşılayıbsa, biz də elə **etməliyik**. (F.K.) Deməyiblər ki, Xorasanın, Məvəənnəhrin, İranın yarısının hökmdarının qarşısında torpağı **öpməlisiniz?** (F.K.)

-malı, -məli bəzən ümumi zaman çalarına malik olur: Birlik eyni zamanda ürəklərdə **olmalıdır**. (İ.Ə.) Mənim də anam **bilmə-**

lidi ki, onun oğlu heç kəsin kölgəsində yatmaz! (İ.Ə.) Sən camaatın sözünü *eşitməlisən*. (İ.Ə.) Bir gün yaranan bir gün *ölməlidir*. (F.K.) Sən onun arzusu ilə *hesablaşmalısən*. (İ.Ə.)

Vacib şəklinin mürəkkəbi idi, imiş zaman ədatlarının və onların şəkildən olmuş formasının sadə *vacib* şəklinə artırılması ilə düzəlir. *Vacib* şəklinin və eyni zamanda lazım, arzu, şərt şəkillərinin mürəkkəbində qayda üzrə *idi, imiş* zaman ədatları feldən ayrı yazılmalıdır. *Vacib* şəklində:

Mən gəlməli idim
Sən gəlməli idin
O gəlməli idi

Biz gəlməli idik
Siz gəlməli idiniz
Onlar gəlməli idilər

Mən gəlməli imişəm
Sən gəlməli imişsən
O gəlməli imiş

Biz gəlməli imişik
Siz gəlməli imişsiniz
Onlar gəlməli imişlər

Lakin bədii dildə, mətbuat dilində bu qaydaya əməl olunmur. Dilin yığcamlığa daimi meylini nəzərə alıqda bu cəhət təbii görünür. Beləliklə, *vacib* şəklinin hekayə və rəvayətində *idi, imiş* həm ayrı, həm də şəkildən olmuş feldə bitişik yazılır. Bitişik yazılarkən *idi* və *imiş* zaman ədatlarının şəkildən olmuş formasından əvvəl bütün şəxslərdə «y» samitindən istifadə olunur.

Vacib şəklinin hekayəsində şəxs şəkildən olmuş şəhudi keçmişdə, rəvayətində isə nəqli keçmişdə olduğu kimidir:

Mən yazmalıydım
Sən yazmalıydın
O yazmalıydı
Biz yazmalıydıq
Siz yazmalıydınız
Onlar yazmalıydılar

Mən yazmalıymışam
Sən yazmalıymışsan
O yazmalıymış
Biz yazmalıymışıq
Siz yazmalıymışsınız
Onlar yazmalıymışlar

Vacib şəklində də *idi, imiş* hekayə və rəvayət çaları ilə fərqlənir. Bundan əlavə, hər iki halda işin nəticəsindən xəbərsizlik anlayışı ifadə olunur. İşin nəticəsi haqqında məlumat sonrakı bir sözlə və ya mətnə əsasən müəyyənləşə bilər. Məsələn, *Mən*

o vaxt bu məktubu *yazmalıymışam*, ona görə də vaxtında *yazmışdım*. Mən o vaxt bu məktubu *yazmalı idim*, buna *məcbur idim*.

İdi, imiş zaman ədatları işin icrasının vacib olduğunu keçmiş zamana köçürür, keçmişlə bağlayır. İşin icrasının vacib olduğunu bildirdiyi kimi, vacib olmadığını da bildirir; məs.:

Mən gülməməli idim

Sən gülməməli idin

O gülməməli idi

Biz gülməməli idik

Siz gülməməli idiniz

Onlar gülməməli idilər

Bəzən icra edilmiş işə haqq qazandırmaq üçün vacib şəklinin hekayəsindən istifadə edilir; məs.: Mən bunu gec-tez *deməli idim*, Gülnisə xalanın mənə qarşı apardığı gizli mübarizə *aşkara çıxmalı idi*. (İ.Ə.)

Q e y d. Vacib şəklinin təsrif forması *-malı* şəkilçili substantiv feli sifətin təsrif forması ilə omonimdir. İnkər formaları fərqlənir. Belə ki felin inkarı *-ma-mə* şəkilçisi ilə düzəldikdə vacib şəkli, *deyil* ədatı ilə düzəldikdə substantiv feli sifət hesab olunur. Məs.:

Mən gülməməliyəm, danışmamalıyam – vacib şəkli;

Mən gülməli, danışmalı deyiləm – feli sifət forması.

Təsdiq formaları bu cəhətdən fərqlənmir. *Mən gülməliyəm* – dedikdə həm mən mütləq gülməliyəm mənası (vacib şəkli), həm də mən gülməli adamam mənası (feli sifət) ifadə olunur. Bunları suallarına görə fərqləndirmək olar: vacib şəkli *nə etməlidir?*, feli sifət *necədir?* sualına cavab verər.

ARZU ŞƏKLİ

Felin a r z u şəkli iş və hərəkətin icrasının gərəkli olduğunu, arzu olunduğunu bildirir. Fellərə *-a,-ə* şəkilçisini və şəxs şəkilçilərini artırmaqla düzəlir. Məs.:

Düşmən acdır, deyirlər, onu *gərək doyduraq*,

Qarnına qurşun *tökək*, ağzına da mis *vuraq*. (R.R.)

Daş tövlə tikməklə məsələ qurtarmır. *Gərək* qoyuna *can yandırasan*, gecə-gündüz uşaq təkin *qulluğunda durasan*, dilini-sirrinə *biləsən* onun. (İ.M.) Hələ bu ölkənin günəşi batmayıb ki, burnu selikli oğlunun başına tac *qoyasan*. (F.K.) Cavan oğlansan, sədrin yerini sənə tapşırıd ki, ağıllı *dolanasan*. Camaatı *yola ve-*

rəsən. (İ.Ə.) **Gərək** elə Sevdimalının arıxanasını **dağıdasınız?** (İ.Ə.) Ancaq yaxşı olar ki, sən **özünü düzəldəsən, hövsələli olasan.** (İ.Ə.) Mən istəyirdim ki, babam Teymurla baban Şeyx Əlinin arasındakı o möcüzəli əhvalatı **danışasan.** (F.K.) Başına o cür oyun açıblar, sənin ürəyin gəlmir onların **cəzasını verəsən?** (F.K.)

Arzu şəklində işlənən şəxs şəkilçiləri bunlardır:

<i>I ş. tək: -m</i>	<i>cəm: -q, -k</i>
<i>II ş. tək: -san, -sən</i>	<i>cəm: -sınız, -siniz</i>
<i>III ş. tək: -</i>	<i>cəm: -lar, -lər</i>

Arzu şəklinin sadəsi **gərək**, bəzən də **nola, kaş, barı** və s. ədatlarla birgə işlənir; məs.:

<i>Mən gərək al-a-m</i>	<i>Mən gərək ged-ə-m</i>
<i>Sən gərək al-a-san</i>	<i>Sən gərək ged-ə-sən</i>
<i>O gərək al-a</i>	<i>O gərək ged-ə</i>
<i>Biz gərək al-a-q</i>	<i>Biz gərək ged-ə-k</i>
<i>Siz gərək al-a-sınız</i>	<i>Siz gərək ged-ə-siniz</i>
<i>Onlar gərək al-a-lar</i>	<i>Onlar gərək ged-ə-lər</i>

Felin bu şəklində də qayda üzrə fel kökü və əsası ilə arzu şəkilçisi arasında təsirlik, növ, inkarlıq şəkilçiləri işlənə bilər:

<i>Mən gərək yan-dır-am</i>	<i>Mən gərək gör-üş-ə-m</i>
<i>Sən gərək yan-dır-a-san</i>	<i>Sən gərək gör-üş-ə-sən</i>
<i>O gərək yan-dır-a</i>	<i>O gərək gör-üş-ə</i>
<i>Biz gərək yan-dır-a-q</i>	<i>Biz gərək gör-üş-ə-k</i>
<i>Siz gərək yan-dır-a-sınız</i>	<i>Siz gərək gör-üş-ə-siniz</i>
<i>Onlar gərək yan-dır-a-lar</i>	<i>Onlar gərək gör-üş-ə-lər</i>

Arzu şəklinin inkarı **-ma, -mə** şəkilçisi ilə düzəlik, işin arzu olunmaz olduğunu bildirir:

<i>Mən gərək getməyəm</i>	<i>Biz gərək getməyək</i>
<i>Sən gərək getməyəsən</i>	<i>Siz gərək getməyəsiniz</i>
<i>O gərək getməyə</i>	<i>Onlar gərək getməyələr</i>

Arzu şəklinin sadəsi işin icrasının gələcək zamana aid olduğunu bildirir. Məs.:

Şah, indi ki sən bizim işlərimizlə belə maraqlanırsan, gərək tez-tez **gələsən**.(İ.Ə) İstəyirəm ki, mən eşitdiklərimi sən də **biləsən**.(İ.Ə.) Sən gərək **qocalmayasan**. Dünənin uşağı deyilsənmi? (İ.Ə.)

Bəzən arzu şəklində olan fel bütün zamanlara aid işi bildirir; məs.:

Belə də iş olar: cavanlığında gündə yüz yol ölümün gözüne **baxasan**, onunla gizlənpaç **oynayasan**, sonra da əlli beş yaşında, dünyanın qulağıdinc vaxtında qəflətən **öləsən?** Ədalətsizliyə bir bax! Kimə **giley eləyəsən**, kimdən kimə **şikayətlənəsən?** (İ.M.) Sən gərək səmimi **olasan**, yalandan, boğazdan yuxarı **hörmət göstərməyəsən**. Sözü açıq və aydın **deyəsən**. (M.İ.) Sən **gərək** işində lap **düz olasan**, hamıya **nümunə olasan**.

Arzu şəklinin mürəkkəbi **idi**, **imiş** zaman ədatlarının iştirakı ilə düzəlir. **İdi** – arzu şəklinin hekayəsini, **imiş** – rəvayətini bildirir. Məs.:

Bir **gəzəydim** dağ-dərələr uzununu,

Oxuyaydım: «Çoban qaytar quzunu». (Ş.)

«Gəl mənə bir koma **tikək**, qardaş!» - kaş Əhəd belə **deyəydi**. Vələd də qollarını çırmalayıb daş **daşıyaydı**, qum **ələyəydi**, yer **qazaydı**, dili ağzından çıxanacan **işləyəydi**. (İ.M.) Sənə demişdim axı... Gərək kişiyyə teleqram **vuraydın**, gərək **təbrik eləyəydin** onu.(İ.M.) Mən gərək o vaxt heç kimlə **görüşməyəymişəm**.

Arzu şəklinin də inkarı **-ma, -mə** şəkilçisi ilə düzəlir:

Gərək günəş dağları aşıb **sönməyəydi**,

Gərək mənim dönmüş taleyim **dönməyəydi**. (C.C.)

Sədr gərək əvvəldən işini o yerə **çatdırmayıydı**.(İ.Ə.)

Bu enişli-yoxuşlu dolaylar heç **qurtarmayıydı**.(İ.Ə.)

İdi, **imiş** köməkçi sözləri arzu şəklində fellərdən həm ayrı, həm də fellərə bitişik yazılır. Hər iki halda şəxs şəkilçiləri zaman ədatlarından və onların ixtisar şəklindən sonra işlənir.

Bitişik yazıldıqda **idi**, **imiş** şəkilçiləşir və onlardan əvvəl «y» bitişdiricisi işlənir:

<i>H e k a y ə s i:</i>	<i>R ə v a y ə t i:</i>
<i>Mən gərək gedəydim</i>	<i>Mən gərək gedəymişəm</i>
<i>Sən gərək gedəydin</i>	<i>Sən gərək gedəymişsən</i>
<i>O gərək gedəydi</i>	<i>O gərək gedəymiş</i>
<i>Biz gərək gedəydik</i>	<i>Biz gərək gedəymişik</i>
<i>Siz gərək gedəydiniz</i>	<i>Siz gərək gedəymişsiniz</i>
<i>Onlar gərək gedəydilər</i>	<i>Onlar gərək gedəymişlər</i>

Arzu şəklinin hekayə və rəvayətinin təsdiqi ilə inkarı əks mənalar ifadə edir. Təsdiqdə işin icra olunmadığını və buna görə də danışanın təəssüfünü bildirir:

O gərək oxuyaydı. Biz gərək işləyəydik.

O gərək oxuyaymış. Biz gərək işləyəymişik.

İnkarı isə işin icra olunduğunu və icra olunduğu üçün danışan şəxsin təəssüfünü bildirir:

Mən gərək yatmayaydım. Sən gərək gözləməyəydin.

Mən gərək getməyəymişəm. Sən gərək bilməyəymişsən.

İdi, imiş ədatları işin arzu olunduğunu bütövlükdə keçmiş zamana köçürür. Məs.: O barədə burada danışmaq fikriniz var idi, əvvəldən mənə **deyəydiniz**. Mən də **ölçüb-biçəydim**, bir **qərara gələydim**. (M.İ.) Vələd hardan **biləydi** ki, Şəfiyevin könlünü xoş etmək üçün Əhəd özünü əldən-dildən salır. (İ.M.)

Arzu şəklinin üslubi işlənmə halları məlumdur. Tarixi inkişaf prosesində daha çox şert şəkli məqamında işlənmişdir. Məs.: İndi onu kəndə göndərməyib, lap Mazandarana **göndərəsən**, gənə ondan adam olmaz. (Ə.H.)

Bu cəhət canlı danışiq dilində indi də müşahidə olunur.

LAZIM ŞƏKLİ

Felin lazı m şəkli işin icrasının lazım olduğunu bildirir. Morfoloji əlaməti **-ası, -əsi** şəkilçisidir. Fel kökü və ya əsasına **-ası, -əsi** şəkilçisini və şəxs şəkilçilərini artırmaqla düzəlir. Məs.:

Bu zavallılar da **öləsidirlər**. (C.C.)

Bitişir, sağalır sinəmin dağı,

Bu axşam durnalar lələk **salası**. (Ə.Q.)

İndi əgər o və onun dostu bunu başa düşmürlərsə, nə edə bilərsən? Özünü **öldürəsi** ki **deyilsən**.(İ.Ə.)

Lazım şəklinə işlənən şəxs şəkilçiləri aşağıdakılardır:

<i>I ş. tək: -am, -əm</i>	<i>cəm: -ıq, -ik</i>
<i>II ş. tək: -san, -sən</i>	<i>cəm: -sınız, -siniz</i>
<i>III ş. tək: -dır, -dir</i>	<i>cəm: -dırlar, -dirlər</i>

Birinci şəxsin təkində və cəmində şəxs şəkilçisindən əvvəl «y» bitişdiricisi işlənir. Məs.:

<i>Mən yazasıyam</i>	<i>Mən gələsiyəm</i>
<i>Sən yazasısən</i>	<i>Sən gələsisən</i>
<i>O yazasıdır</i>	<i>O gələsidir</i>
<i>Biz yazasıyıq</i>	<i>Biz gələsiyik</i>
<i>Siz yazasısınız</i>	<i>Siz gələsiniz</i>
<i>Onlar yazadırlar</i>	<i>Onlar gələsədirlər</i>

Lazım şəklinə fel kökü (və ya əsası) ilə **-ası, -əsi** şəkilçisi arasında daim təsirlik, növ və inkar şəkilçiləri üçün boş pozisiya olur və həmin şəkilçilər lazım olduqda işlənə bilər; məs.:

<i>Mən qop-ar-ası-(y)am</i>	<i>Mən ucal-t-dır-ası-(y)am</i>
<i>Sən qop-ar-ası-san</i>	<i>Sən ucal-t-dır-ası-san</i>
<i>O qop-ar-ası-dır</i>	<i>O ucal-t-dır-ası-dır</i>
<i>Biz qop-ar-ası-yıq</i>	<i>Biz ucal-t-dır-ası-(y)ıq</i>
<i>Siz qop-ar-ası-sınız</i>	<i>Siz ucal-t-dır-ası-sınız</i>
<i>Onlar qop-ar-ası-dırlar</i>	<i>Onlar ucal-t-dır-ası-dırlar</i>

Lazım şəklinin inkarı az işlənir. **-ma, -mə** şəkilçili inkar daha az işlənir, lakin ümumən dil bu formaya imkan verir; məs.:

<i>Mən get-mə-(y)əsi-(y)əm</i>
<i>Sən get-mə-(y)əsi-sən</i>
<i>O get-mə-(y)əsi-dir</i>
<i>Biz get-mə-(y)əsi-(y)ik</i>
<i>Siz get-mə-(y)əsi-siniz</i>
<i>Onlar get-mə-(y)əsi-dirlər</i>

Qeyd. Belə bir fikir var ki, lazım şəklinin inkarı *-ma, -mə* şəkilçisi ilə düzəlmir, yəni fellər lazım şəkildə inkar şəkilçisini qəbul etmir və bu şəklın inkarı «deyil» ədatı ilə düzəlir. Bu fikir doğru deyil, əgər doğru olsa, bu o deməkdir ki, dildə felin lazım şəkli yoxdur, yalnız *-ası, -əsi* şəkilçili feli sifət var. Çünki feli sifət isimləşərək «deyil» ədatı ilə işləyə bilər: *Mən göndəriləsi adam deyiləm – Mən göndəriləsi deyiləm*. Eyni ilə vacib şəkildə olduğu kimi: *Bu yer qazılmalı yer deyil – Bu yer qazılmalı deyil*. Bu şəkil arzu şəklinə də yaxındır. Arzu şəkilçisi ilə 3-cü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisinin birləşməsindən düzəlmişdir (*a-sı* şəkildə).

Ümumən *-ası, -əsi* şəkilçisi ədəbi dilimizdə az işlənir, inkar forması isə (*-ma, -mə* şəkilçisi ilə) bundan da az işlənir. Lazım şəkli dildə fəal bir fel şəkli kimi işlənmir, yalnız bəzi dialekt və şivələrimizdə (Şəki dialektində) fəal işlənməkdədir.

Lazım şəklinin sadəsi işin icrasının gələcək zamana aid olduğunu bildirir; məs.:

– Kimə danışsam, deyəcəklər bəs tanrı səni imtahana çəkir, sınavır, görsün sən onun yolundan dönməyəcəksən?

–Dönüb *neyləyəsியəm*, dönməyib *neyləyəsியəm*? (F.K.)

Lakin o biri şəkillər kimi, lazım şəkli də bəzən keçmişə, indiyə və gələcəyə aid olan işi bildirir, yəni modalıqla yanaşı, ümumi zaman məzmununa da malik olur; məs.:

– Şirvanşah Fərrux Yasar durur?

– Ona *nə olasıdır* ki? (F.K.)

Lazım şəklinin mürəkkəbi *idi, imiş* zaman ədatları və onların şəkilçiləşmiş forması ilə yaranır. *İdi* köməkçi sözü və onun şəkilçiləşmiş forması (*-dı, -di, -du, -dü*) lazım şəklinin hekayəsini, *imiş* köməkçi sözü və onun şəkilçiləşmiş forması (*-muş, -miş, -muş, -müş*) lazım şəklinin rəvayətini yaradır.

İdi, imiş köməkçi sözləri adətən fəldən ayrı yazılır:

alası idim

alası imişəm

alası idin

alası imişsən

alası idi

alası imiş

alası idik

alası imişik

alası idiniz

alası imişsiniz

alası idilər

alası imişlər

Felə bitişik yazılıqda həm hekayə, həm də rəvayət formasında **idi** və **imiş**-in ixtisar şəkildən əvvəl hər üç şəxsdə «y» bitişdiricisi işlənir.

Mən alasıydım

Sən alasıydın

O alasıydı

Biz alasıydıq

Siz alasıydınız

Onlar alasıydılar

Mən alasıymışam

Sən alasıymışsan

O alasıymış

Biz alasıymışdıq

Siz alasıymışsınız

Onlar alasıymışlar

Lazım şəklinin sadəsində işin icrası gələcək zamana aid olduğundan onun nəticəsi maraqlı deyil. Lakin **idi**, **imiş** ədatları hadisələri keçmiş zamana aparmış olduğundan nəticə oxucu üçün maraqlıdır. Hekayə və rəvayət formalarında işin nəticəsi müxtəlif ola bilər: iş icra olunmuş da ola bilər, icra olunmamış da olur. Bu cəhət mətnlə, lazım şəkildə olan felin digər cümlələrə də mənaca əlaqələndiyi sözlərlə bağlı aydınlaşır. Məs.: *Mən o zaman sizdən məktub alası idim, lakin almadım. Mən o zaman sizdən məktub alası idim, aldım* da. Mən idarəyə **gedəsi idim**, lakin daha getmək istəmədim.(İ.Ə.)

Bəzən qəti gələcəyə aid olan hadisə lazım şəklinin hekayəsi ilə verilə bilər. Məs.: Yaş odun qışacan gün altında qalıb **quruyası idi** (Elçin) – cümləsində **quruyası idi** sözünü asanlıqla **quruyacaq** (və ya **quruyacaqdı**) sözü ilə əvəz etmək olar.

ŞƏRT ŞƏKİLİ

Felin şərt şəkli işin icrasının müəyyən şərtlə bağlı olduğunu bildirir. Fel kökü və ya əsasına **-sa,-sə** şəkilçisinin və şəxs şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir. Məs.:

Əssə külək, qopsa da tufan yenə,

Əyməyə əsla gücü çatmaz mənə.(S.)

Kərim dayı sözə **başlasa** da, fikrini tamamlaya bilmədi - cümlələrindən birincisində **-sa,-sə** şəkilçisi felin kökünə (**əs-sə, qop-sa**), ikincisində əsasına (**başla-sa**) artırılmışdır.

Şərt şəklini belə ümumiləşdirmək olar:

Şərt şəkli = fel kökü və ya əsası + -sa, -sə + şəxs şəkilçisi.
 Şərt şəklində işlənən şəxs şəkilçiləri bunlardır:

<i>I ş. tək: -m</i>	<i>cəm: -q, -k</i>
<i>II ş. tək: -n</i>	<i>cəm: nız, -niz</i>
<i>III ş. tək -</i>	<i>cəm: -lar, -lər</i>
Məs.:	
<i>mən al-sa-m</i>	<i>mən gəl-sə-m</i>
<i>sən al-sa-n</i>	<i>sən gəl-sə-n</i>
<i>o al-sa</i>	<i>o gəl-sə</i>
<i>biz al-sa-q</i>	<i>biz gəl-sə-k</i>
<i>siz al-sa-nız</i>	<i>siz gəl-sə-niz</i>
<i>onlar al-sa-lar</i>	<i>onlar gəl-sə-lər</i>

Felin şərt şəklində fel kökü və ya əsası ilə şərt şəkilçisi arasında üç pozisiyada təsirlilik, növ, inkarlıq şəkilçiləri işlədilir.
 Məs.:

<i>mən yan-dır-sa-m</i>	<i>mən vur-uş-sa-m</i>
<i>sən yan-dır-sa-n</i>	<i>sən vur-uş-sa-n</i>
<i>o yan-dır-sa</i>	<i>o vur-uş-sa</i>
<i>biz yan-dır-sa-q</i>	<i>biz vur-uş-sa-q</i>
<i>siz yan-dır-sa-nız</i>	<i>siz vur-uş-sa-nız</i>
<i>onlar yan-dır-sa-lar</i>	<i>onlar vur-uş-sa-lar</i>

Şərt şəklinin inkarı **-ma, -mə** şəkilçisi ilə düzəlik:

<i>mən get-mə-sə-m</i>	<i>biz get-mə-sə-k</i>
<i>sən get-mə-sə-n</i>	<i>siz get-mə-sə-niz</i>
<i>o get-mə-sə</i>	<i>onlar get-mə-sə-lər</i>

Əmr, xəbər, vacib, arzu və lazım şəkillərində olan sözlər hər bir sadə və mürəkkəb cümlənin müstəqil xəbəri ola bilər. Şərt şəklində olan fellərin mühüm bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu şəkildə olan fellər müstəqil işləyə bilmir. Şərt şəklində olan feldən sonra başqa bir fel, başqa bir iş bildirən söz gəlməlidir ki, şərt şəklində olan fel onunla əlaqələnsin və onun ifadə etdiyi işin şərtini bildirsin. Ona görə də şərt şəklində olan fel adətən budak cümlənin xəbəri kimi işlənir. Məs.:

Baba Keşiş qorxurdu, qorxurdu ki, qışqırtısına *ara versə*, ağzından başqa sözlər *çıxar*.(Elçin) İndi *tərpənsək*, yolda mal-heyvanımız *qırılar*.(F.K.) İnci üzə *çıxarmı*, *çalxalanmasa* ümman. (B.V.) Məmiş dayına *əl qaldırsan*, lap atasının goruna da *söysən*, sənnən *düşmənlə olmayacaq*. (İ.H.) Bir *qıy vursam*, bu gen dünya düşmənlərə *dar kəsilər*. (S.V.) Hər şeyi *qəlbimə salmasam*, ana, Şerim könüllərə *yol tapa bilməz*.(B.V.) Düşmənin gülləsi *dəysə* sinəmdən, Mehriban əlinlə yaramı *bağla*.(S.V.) *Yorulsa* da, *qabarsa* da əl, Bir daş üstə bir daş *qoya* gərək hər insan. (S.V.) Çaylar *axıb getsə*, sellər *keçsə* də, Varlıq *dəyişsə* də öz surətini, Unuda bilməyir məhəbbətini.(M.R.) O böyük günləri *görməsəm* də mən, *Deməyin* yazıqmış bizim babalar. (S.V.) Vələd dəlisovluğun daşını çoxdan atıb, *sataşsalar* da, *döysələr* də, qanrılıb cavab verməyəcək. (İ.M.)

Şərt şəklində olan fellər ismi xəbərlə də əlaqələnilir, ismi xəbərlə cümlələrə də aid olur; məs.:

Solğun *görünsə* də gözlərimizə, Hər batan günəşin öz aləmi *var*.(S.V.) Bəbirin başına ləçək *bağlamasam*, *atamın qızı deyiləm*.(M.C.) Bu saat onu yaralı quş kimi *tapmasam*, *parçalamasam*, *atamın oğlu deyiləm*. (M.C.) Rüstəm dayı *əl qatmasa*, Şirzadın işi *düzələn deyil*. (M.İ.)

Bunlar şərt şəklinin sadəsidir. Şərt şəklinin sadəsi işin müəyyən şərtlə icrasını gələcək zamanla bağlayır.

Şərt şəklinin mürəkkəbi sadə şərt şəklinin üzərinə *idi*, *imiş* köməkçi sözlərini və ya onların şəkilçiləşmiş formasını artırmaqla düzəlir. *İdi* – şərt şəklinin hekayəsini, *imiş* – rəvayətini düzəldir.

İdi, *imiş* zaman ədatları şərt şəklində adətən ayrı yazılır. Ayrı yazıldıqda da, bitişik yazıldıqda da şəxs şəkilçisi *idi* və *imiş* ədatlarından sonra işlənir:

alsa idim
alsa idin
alsa idi
alsa idik
alsa idiniz
alsa idilər

alsa imişəm
alsa imişsən
alsa imiş
alsa imişik
alsa imişsiniz
alsa imişlər

Bitişik yazılarkən hər üç şəxsin hekayə və rəvayətində **idi** və **imiş** ədatlarının ixtisar şəkildən əvvəl «y» bitişdiricisi işlə-nir.

Mən başlasaydım

Sən başlasaydın

O başlasaydı

Biz başlasaydıq

Siz başlasaydınız

Onlar başlasaydılar

Mən başlasaymışam

Sən başlasaymışsan

O başlasaymış

Biz başlasaymışıq

Siz başlasaymışsınız

Onlar başlasaymışlar

Hekayədə şəxs şəkilçisi sühudi keçmişdə, rəvayətdə nəqli keçmişdə olduğu kimidir.

Şərt şəklinin hekayə və rəvayətində hekayə və rəvayət məzmunu qalmaqla yanaşı, adətən, işin icra olunmaması və işin icra olunmamasından doğan təəssüf hiss olunur. Məs.: Yəqin Tanrıqulu evdə yox idi, evdə **olsaydı**, Bəbir belə qışqırmazdı. (İ.M.)

İş icra olunmuş da ola bilər. Bu, mürəkkəb şərt şəklinin inkarında özünü daha çox göstərir. İşin nəticəsi mətnə əsasən müəyyənləşə bilər. Məsələn: Mən həmin gün işə **başlasaydım** (**başlasaymışam**), **yaxşı olardı** (**yaxşı olarmış**) və ya **pis olardı** (**pis olarmış**). Hər halda, işin icrasına əksərən başlanmadığı, işin icra olunmadığı bilinir, işin icrasının bəzən arzu olunduğu ifadə olunur. **Müəllim gəlsəydi**, **dərsimiz boş keçməzdi** – cümləsini iki cür izah etmək olar: müəllim gəlmədi, dərsimiz boş keçdi; kəş müəllim gələydi, dərsimiz boş keçməyəydi.

Şərt şəklinin mürəkkəbi hadisələrin şərtlə bağlı olduğunu keçmiş zamana köçürmüş olur.

FEL ŞƏKİLLƏRİNİN ŞƏRTİ

Felin sadə və mürəkkəb şərt şəkli ilə yanaşı, **ümumi şərt şəkli** də var. Ümumi şərt şəkli fellərə **isə** şərt ədatını və onun şəkilçiləşmiş **-sa, -sə** formasını artırmaqla düzəlir. Məsələn:

Kimin bu mənzilə ayağı **dəysə**,

Yeri var şahlara **naz eyləyirsə** (Ş.) –

misralarından birincisində **dəysə** sözü felin şərt şəklindədir, - **sa,-sə** şəkilçisi felin kökünə artırılmışdır: **dəy-sə**. İkinci misrada **naz eyləyirsə** sözündə **isə** şərt ədatının şəkilçiləşmiş forması zaman şəkilçisindən sonra işlənmişdir. Sözdə zaman şəkilçisi var: **naz eylə-(y)ir-sə – naz eylə-(y)ir isə**. Bu hal aşağıdakı misallarda **təbə olarsa, əl çəkərsə, demirsə, deyirsənsə, görüblərsə** sözlərinə də aiddir:

Hiss edirdim ki, əgər Şah anasının iradəsinə **təbə olarsa**, məndən **əl çəkərsə**, ölərəm.(İ.Ə.) Əgər hamı düz **demirsə**, bircə sən düz **deyirsənsə**, bunu da başa salmağın təhəri var.(İ.Ə.) Qartallı Dərənin camaatı həmişə köçəri olub, harada yaxşı ot **görüblərsə**, heyvanı ora sürüblər.(İ.Ə.)

Deməli, qeyd edilən sözlərdə **isə (-sa,-sə)** fel kökünə yox, felin xəbər şəklinin üzərinə əlavə olunmuşdur. Odur ki bunlara **ümumi şərt şəkli** və ya **fel şəkillərinin şərti** demək olar.

Fel şəkillərinin şərtini bildirən **isə (-sa,-sə)** xəbər, vacib, lazım şəkillərinə artırılır. Əmr şəklində bir qətilik, arzu şəklində şərt çaları olduğu üçün **isə (-sa,-sə)** əmr, arzu və şərt şəkillərinə artırılmaz. Ümumi şərt əlaməti həm xəbər, vacib, lazım şəkillərinin sadəsi, həm də mürəkkəbi ilə işlənər.

Sadə şəkillərlə.

Artırıldığı bütün fel şəkillərində **isə (-sa,-sə)** əksərən sözə bitişik və şəkilçiləşmiş halda yazılır və şəxs şəkilçilərindən sonra işlənir:

Şühudi keçmişin şərti Nəqli keçmiş 1-in şərti:

yazdımsa	yazmışamsa
yazdınsa	yazmı(ş)sansa
yazdısa	Yazmış(dır)sa
yazdıqsa	yazmışıqsa
yazdınızsa	yazmı(ş)sınızsa
yazdıalarsa	yazmışılarsa

Nəqli keçmiş 2-nin şərti:

yazıbsansa	yazıbsınızsa
yazıbsa	yazıblarsa

İndiki zamanın şərti Qəti gələcəyin şərti Q/qəti gələcəyin ş.

<i>yazıramsa</i>	<i>yazacağamsa</i>	<i>yazaramsa</i>
<i>yazırsansa</i>	<i>yazacaqsansa</i>	<i>yazarsansa</i>
<i>yazırsa</i>	<i>yazacaq (dır) sa</i>	<i>yazarsa</i>
<i>yazırıqsa</i>	<i>yazacağıqsa</i>	<i>yazarıqsa</i>
<i>yazırsınızsa</i>	<i>yazacaqsınızsa</i>	<i>yazarsınızsa</i>
<i>yazırlarsa</i>	<i>yazacaqlarsa</i>	<i>yazarlarsa</i>

Vacib şəklinin şərti:

yazmalıyamsa
yazmalısansa
yazmaladırsa
yazmalıyıqsa
yazmalısınızsa
yazmalıdırlarsa

Lazım şəklinin şərti:

yazasıyamsa
yazasısansa
yazasıdırsa
yazasıyıqsa
yazasısınızsa
yazasıdırlarsa

Bunlar sadə fel şəkillərinin və ya ümumən fel şəkillərinin şərtidir.

Q e y d. Bəzi hallarda, xüsusən 3-cü şəxsdə *isə* ayrı yazılmaq imkanına da malikdir. ***Yazmırlar isə, yazmayacaqlar isə, yazmışlar isə, yazdı isə, yazmalıyıq isə, yazmalıdırlar isə, yazmalısən isə*** sözlərindən göründüyü kimi, *isə* az hallarda ayrı da yazıla bilər.

Felin şərt şəklinin şəkilçisi (***-sa, -sə***) ilə ***isə*** şərt ədatının şəkilçiləşmiş forması (***-sa, -sə***) eyni şəkildədir. Bunları aşağıdakı şəkildə fərqləndirmək olar:

1. Şərt şəkilçisi felin kökünə və ya əsasına artırılır. Şərt şəkilçisindən əvvəl yalnız təsirlik, növ, inkarlıq şəkilçiləri işlənə bilər; məs.:

<i>köç-ür-sə-m</i>	<i>yaxşılaş-dır-sa-m</i>
<i>köç-ür-t-səm</i>	<i>yaxşılaş-dır-ıl-sam</i>
<i>köç-ür-t-dür-sə-m</i>	<i>yaxşılaş-dır-t-dır-ıl-sa-m</i>
<i>köç-ür-t-dür-mə-sə-m</i>	<i>yaxşılaş-dır-ıl-ma-sa-m</i>

İsə şərt ədatının şəkilçiləşmiş forması *isə* zaman şəkilçilərindən, ***-məli, -məli, -ası, -əsi*** şəkilçilərindən sonra işlənir. Məs.:

yaz-ır-am-sa, yaz-acağ-am-sa, yaz-malı-yam-sa, yaz-ası-yam-sa
və s.

2.Şərt şəkilçisi feldən ayrı işlənə və yazıla bilməz, lakin *isə* şərt ədatı fellə birgə işləndiyi kimi, ayrı da işlənə bilər; məs.: *gəlir isə, gəlmiş isə, gələcək isə, yazmalı isə, gəlməli isə* və s.

Felin mürəkkəb şəkillərinin də şərti vardır. Mürəkkəb şəkillərin şərtində *isə (-sa,-sə)* zaman, şəkil əlamətlərindən, *idi, imiş* zaman ədatlarından (və onların ixtisar şəkillərindən) və şəxs şəkilçilərindən sonra işlənir. Bu hal əmr şəkli, şühudi keçmiş, arzu və şərt şəkillərindən başqa, qalan zaman və şəkilləri əhatə edir. Məs.:

Xəbər şəklinin hekayə və rəvayətinin şərti (bir nümunə – indiki zamanın hekayə və rəvayəti):

<i>yazırdımsa</i>	<i>yazırmışamsa</i>
<i>yazırdınsa</i>	<i>yazırmışsansa</i>
<i>yazırdısa</i>	<i>yazırmışsa</i>
<i>yazırdıqsa</i>	<i>yazırmışıqsa</i>
<i>yazırdınızsa</i>	<i>yazırmışsınızsa</i>
<i>yazırdılarsa</i>	<i>yazırmışlarsa</i>

Vacib şəklinin hekayə və rəvayətinin şərti:

<i>yazmalıydımsa</i>	<i>yazmalıymışamsa</i>
<i>yazmalıydınsa</i>	<i>yazmalıymışsansa</i>
<i>yazmalıydısa</i>	<i>yazmalıymışsa</i>
<i>yazmalıydıqsa</i>	<i>yazmalıymışıqsa</i>
<i>yazmalıydınızsa</i>	<i>yazmalıymışsınızsa</i>
<i>yazmalıydılarsa</i>	<i>yazmalıymışlarsa</i>

Lazım şəklinin hekayə və rəvayətinin şərti:

<i>yazasıydımsa</i>	<i>yazasıymışamsa</i>
<i>yazasıydınsa</i>	<i>yazasıymışsansa</i>
<i>yazasıydısa</i>	<i>yazasıymışsa</i>
<i>yazasıydıqsa</i>	<i>yazasıymışıqsa</i>
<i>yazasıydınızsa</i>	<i>yazasıymışsınızsa</i>
<i>yazasıydılarsa</i>	<i>yazasıymışlarsa</i>

Q e y d. Əksər hallarda **isə** ayrı da yazıla bilər.

Bütün bu formalarda dil çox müxtəlif məna incəlikləri yaratmağa imkan verir. Ümumi şərt bildirən fel təsdiq feldirsə, ümumi nəticə müsbət ola bilər; məs.: Əgər Marqo bir gün görməyəndə soyuğa, qara baxmayaraq, onun yanına **gedirmişsə**, demək, oğlanı istəyirmiş. (İ.Ə.) Təsdiq fel inkar məna da ifadə edə bilər: Əgər mən ən qiymətli adama olan duyğularımı başqalarından **gizləyəcəyəmmişsə**, o zaman nə üçün, kim üçün yaşayıram? (İ.Ə.) Cümlədən «duyğularımı gizləmirəm, ona görə də yaşayıram» mənası alınır. Baş cümlədə işin icra olunmaması çaları daha çox müşahidə olunur: Məktub **yazmalıydımsa, yazmalıymışamsa, yazasımıışamsa**, bəs nə üçün yazmamışam?

Təsirlik, növ, inkarlıq pozisiyaları bütün bu hallarda özünü mühafizə edir. Məs.: **Yazmalıymışığısa – yazdırmalıymışığısa, yazdırtırmalıymışığısa – yazdırtırdırmalıymışığısa; köçürtdürməməliyikmişsə, oxutdurmamalıyıqmışsa** və s.

FELİN BACARIQ TƏRZİ

Felin b a c a r ı q tərzi işin icrasının bacarılıb-bacarılmadığını bildirir. Felin ümumi şərt şəklindən fərqli olaraq, bacarıq tərzi bütün fel şəkillərini əhatə edir və feldə modallığın mühüm bir vasitəsi kimi çıxış edir.

Bacarıq tərzi həmişə iki felin birləşməsi şəklində olur. Ona görə də quruluşca mürəkkəbdir. Birinci tərəf **-a, -ə** şəkilçili müxtəlif fellərdən, ikinci tərəf **bilmək** felindən ibarət olur. Məs.: **yaza bilmək, gedə bilmək, ala bilmək, oxuya bilmək, işləyə bilmək, dindirə bilmək** və s.

T o r ğ u t. Ağ, **öldürə bilərsiniz, boğdura bilərsiniz**, quyuya **atdırı bilərsiniz**, diri-diri yerə **basdırı bilərsiniz**. (C.C.)

Bacarıq tərzinin birinci tərəfində işlənən fel leksik məna-ya malik olub, əsas işi, hərəkəti bildirir, ikinci tərəfdəki fel isə həmin işin icrasının mümkün olub-olmadığını, bacarılıb-bacarılmadığını göstərir. Ona görə də bacarıq tərzi çox güclü modallığa malikdir və bu cəhətdən xüsusi seçilir. «Felin bacarıq tərzi» adlandırılması da bununla bağlıdır.

Bacarıq tərzində qrammatik təsirlik və növ əlamətləri əsas feldə olur: *yazdırə bilərəm, yazışa bilərəm, yazıla bilərəm, oxutdura bilərəm, köçürtdürə billərəm*. Zaman, şəkil, şəxs əlamətləri isə *bilmək* felində olur: *oxuya biləcəyəm, oxuya bilməliyəm, oxuya biləsiyəm* və s.

Bacarıq tərz, yəni «*fel+a + bilmək*» modeli bütün şəkilləri, bütün şəkillərin həm sadəsini, bəzi istisnalarla həm də mürəkkəbini əhatə edir. Ona görə özü də iki növə ayrılır:

- a) *bacarıq tərzinin sadəsi*;
- b) *bacarıq tərzinin mürəkkəbi*.

Bacarıq tərzinin sadəsi. Bacarıq tərzinin sadəsində təsirlik, növ, inkarlıq əlamətlərini birinci tərəf, şəkil və şəxs əlamətlərini ikinci tərəf – *bilmək* feli qəbul edir.

***Bacarıq tərzinin
əmr forması***

*Mən yaza bilim
Sən yaza bil
O yaza bilsin
Biz yaza bilək
Siz yaza bilin
Onlar yaza bilsinlər*

Nəqli keçmiş – 1:

*Mən yaza bilmişəm
Sən yaza bilmi (ş) sən
O yaza bilmişdir
Biz yaza bilmişik
Siz yaza bilmi (ş) siniz
Onlar yaza bilmişlər*

İndiki zaman

*Mən yaza bilirəm
Sən yaza bilirsən
O yaza bilir*

***Bacarıq tərzinin xəbər
formas (şühudi keçmiş):***

*Mən yaza bildim
Sən yaza bildin
O yaza bildi
Biz yaza bildik
Siz yaza bildiniz
Onlar yaza bildilər*

Nəqli keçmiş – 2:

*Sən yaza bilib sən
O yaza bilib (dir)
Siz yaza bilibsiniz
Onlar yaza biliblər*

Qəti gələcək

*Mən yaza biləcəyəm
Sən yaza biləcəksən
O yaza biləcək (dir)*

*Biz yaza bilirik
Siz yaza bilirsiniz
Onlar yaza bilirlər*

Qeyri-qəti gələcək

*Mən yaza bilərəm
Sən yaza bilərsən
O yaza bilər
Biz yaza bilərik
Siz yaza bilərsiniz
Onlar yaza bilərlər*

Arzu şəkli:

*Mən gərək yaza biləm
Sən gərək yaza biləsən
O gərək yaza bilə
Biz gərək yaza bilək
Siz gərək yaza biləsiniz
Onlar gərək yaza bilələr*

Şərt şəkli:

*Mən yaza bilsəm
Sən yaza bilsən
O yaza bilsə
Biz yaza bilsək
Siz yaza bilsəniz
Onlar yaza bilsələr*

*Biz yaza biləcəyik
Siz yaza biləcəksiniz
Onlar yaza biləcəklər*

Vacib şəkli:

*Mən yaza bilməliyəm
Sən yaza bilməlisən
O yaza bilməlidir
Biz yaza bilməliyik
Siz yaza bilməlisiniz
Onlar yaza bilməlidirlər*

Lazım şəkli:

*Mən yaza biləsiyəm
Sən yaza biləsisən
O yaza biləsidir
Biz yaza biləsiyik
Siz yaza biləsisiniz
Onlar yaza biləsidirlər*

Bacarıq tərzinin mürəkkəbi. Bacarıq tərzinin mürəkkəbi «*fel* + *-a, -ə* + *bilmək*» strukturunun ikinci komponentinə *felin* şəkil əlamətlərinin, *idi, imiş* zaman ədatlarının (və ya onların şəkilçiləşmiş formasının) artırılması ilə düzəlir.

Bacarıq tərz xəbər şəklinin hekayə və rəvayətindən bir nümunə: nəqli keçmiş 1 (əmr şəklinin və şühudi keçmişin hekayə və rəvayəti olmadığı üçün bacarıq tərzinə də olmaz):

*Mən yaza bilmişdim
Sən yaza bilmişdin
O yaza bilmişdi
Biz yaza bilmişdik
Siz yaza bilmişdiniz
Onlar yaza bilmişdilər*

*Mən yaza bilmişmişəm
Sən yaza bilmişmişsən
O yaza bilmişmiş
Biz yaza bilmişmişik
Siz yaza bilmişmişsiniz
Onlar yaza bilmişmişlər*

Felin indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanları da eyni şəkildə dəyişir. Hər iki halda **idi**, **imiş** feldən ayrı da yazıla bilər.

Bacarıq tərz ***vacib şəklinin*** hekayə və rəvayəti:

*Mən yaza bilməliydim
Sən yaza bilməliydin
O yaza bilməliydi
Biz yaza bilməliydik
Siz yaza bilməliydiniz
Onlar yaza bilməliydilər*

*Mən yaza bilməliymişəm
Sən yaza bilməliymişsən
O yaza bilməliymiş
Biz yaza bilməliymişik
Siz yaza bilməliymişsiniz
Onlar yaza bilməliymişlər*

Bacarıq tərz ***arzu şəklinin*** hekayə və rəvayəti:

*Mən görək yaza biləydim
Sən görək yaza biləydin
O görək yaza biləydi
Biz görək yaza biləydik
Siz görək yaza biləydiniz
Onlar görək yaza biləydilər*

*Mən görək yaza biləymişəm
Sən görək yaza biləymişsən
O görək yaza biləymiş
Biz görək yaza biləymişik
Siz görək yaza biləymişsiniz
Onlar görək yaza biləymişlər*

Bacarıq tərz ***lazım şəklinin*** hekayə və rəvayəti:

*Mən ala biləsiydim
Sən ala biləsiydin
O ala biləsiydi
Biz ala biləsiydik
Siz ala biləsiydiniz
Onlar ala biləsiydilər*

*Mən ala biləsiymişəm
Sən ala biləsiymişsən
O ala biləsiymiş
Biz ala biləsiymişik
Siz ala biləsiymişsiniz
Onlar ala biləsiymişlər*

Bacarıq tərz*i* şərt şəklinin hekayə və rəvayəti:

Mən yaza bilsəydim
Sən yaza bilsəydin
O yaza bilsəydi
Biz yaza bilsəydik
Siz yaza bilsəydiniz
Onlar yaza bilsəydilər

Mən yaza bilsəymişəm
Sən yaza bilsəymişsən
O yaza bilsəymiş
Biz yaza bilsəymişik
Siz yaza bilsəymişsiniz
Onlar yaza bilsəymişlər

BACARIQ TƏRZİNİN SADƏSİNİN ÜMUMİ ŞƏRTİ

Felin bacarıq tərzinin sadəsində ümumi şərt bildirən **isə** (**-sa, -sə**) şəxs şəkilçilərindən sonra işlənir. Bacarıq tərzinin əmr, arzu və şərt şəkillərinin ümumi şərti olmaz. Qalan şəkillərin bacarıq tərzinin ümumi şərti aşağıdakı kimidir:

Bacarıq tərz*i* xəbər şəklinin ümumi şərti:

yaza bildimsə
yaza bildinsə
yaza bildisə
yaza bildiksə
yaza bildinizsə
yaza bildilərsə

yaza bilmişəmsə
yaza bilmi(ş)sənsə
yaza bilmiş(dir)sə
yaza bilmişiksə
yaza bilmi(ş)sinizsə
yaza bilmişlərsə

Yaza bilibsənsə
Yaza bilibsə

Yaza bilibsinizsə
Yaza biliblərsə

Bacarıq tərzinin indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarının ümumi şərti də bu cür yaranır.

Bacarıq tərz*i* vacib şəklinin ümumi şərti:

yaza bilməliyəmsə
yaza bilməlisənsə
yaza bilməlidirsə
yaza bilməliyiksə
yaza bilməlisinizsə
yaza bilməlidirlərsə

Bacarıq tərz*i* lazım şəklinin ümumi şərti:

yaza biləsiyəmsə
yaza biləsisənsə
yaza biləsidirsə
yaza biləsiyiksə
yaza biləsisinizsə
yaza biləsidirlərsə

BACARIQ TƏRZİNİN MÜRƏKKƏBİNİN ÜMUMİ ŞƏRTİ

Əmr şəklinin, şühudi keçmişin hekayə və rəvayəti olmur. Qalan şəkillərin bacariq tərzinin hekayə və rəvayətinə *isə (-sa, -sə)* artırıla bilər. *İsə* ayrı yazıldıqda da, bitişik yazıldıqda da bütün şəkilçilərdən, hətta şəxs şəkilçilərindən də sonra işlənir.

Bacariq tərz xəbər şəklinin hekayə və rəvayətinin ümumi şərti (bir nümunə – *nəqli keçmişin hekayə və rəvayətinin ümumi şərti*):

H e k a y ə s i n d ə:

yaza bilmişdimsə
yaza bilmişdinsə
yaza bilmişdisə
yaza bilmişdiksə
yaza bilmişdinizsə
yaza bilmişdilərsə

R ə v a y ə t i n d ə:

yaza bilmişmişəmsə
yaza bilmişmi(ş)sənsə
yaza bilmişmişsə
yaza bilmişmişiksə
yaza bilmişmi(ş)sinizsə
yaza bilmişmişlərsə

Digər zamanlar da bu qayda ilə dəyişir.

Bacariq tərz vacib şəklinin hekayə və rəvayətinin ümumi şərti:

H e k a y ə s i:

yaza bilməliydimsə
yaza bilməliydinsə
yaza bilməliydisə
yaza bilməliydiksə
yaza bilməliydinizsə
yaza bilməliydilərsə

R ə v a y ə t i:

yaza bilməliymişəmsə
yaza bilməliymi(ş)sənsə
yaza bilməliymişsə
yaza bilməliymişiksə
yaza bilməliymi(ş)sinizsə
yaza bilməliymişlərsə

Bacariq tərz arzu şəklinin hekayə və rəvayətinin ümumi şərti:

H e k a y ə s i:

yaza biləydimsə
yaza biləydinsə
yaza biləydisə
yaza biləydiksə
yaza biləydinizsə
yaza biləydilərsə

R ə v a y ə t i:

yaza biləymişəmsə
yaza biləymişsənsə
yaza biləymişsə
yaza biləymişiksə
yaza biləymişsinizsə
yaza biləymişlərsə

Bacarıq tərzı lazım şəklinin hekayə və rəvayətinin ümumi şərti:

H e k a y ə s i:

yaza biləsiydimsə
yaza biləsiydinsə
yaza biləsiydisə
yaza biləsiydxsə
yaza biləsiydinizsə
yaza biləsiydilərsə

R ə v a y ə t i:

yaza biləsiymişəmsə
yaza biləsiymi (ş) sənə
yaza biləsiymişə
yaza biləsiymişiksə
yaza biləsiymi (ş) sinizsə
yaza biləsiymişlərsə

Mən yaza bilmişmişəm - Mən yaza bilməliymişəm - Mən gərək yaza biləymişəm - Mən yaza biləsiymişəm - Mən yaza bilsəymişəm - cümlələrinin hər birində mühüm bir modal çalar var və fel şəkillərinin bacarıq tərzində bu cür dəyişməsi ilə hər bir təsrif forması bir məna ifadə edir. Birinci cümlədə təəccüb, ikincidə vaciblik, üçüncüdə təəssüf, dördüncüdə bacarıq, sonuncuda şərt çaları aydın seçilməkdədir. Bütün bunları nəzərə aldıqda Azərbaycan dili morfoloji quruluşunun nə qədər zəngin olduğu xoş təəssürat doğurur. Dediymiz kimi, hələ bunlara təsirlik, növ, inkarlıq əlamətlərini də artırmaq mümkündür.

İnkarlıq əlaməti **-ma,-mə** təsirlik və növ şəkilçiləri ilə bərabər birinci tərəfdə olmalıdır. Lakin bacarıq tərzində hər iki tərəf inkarda ola bilir və inkarlığın ifadə vəziyyətinə görə bacarıq tərzində olan felləri dörd qrupa ayırmaq olur:

Hər iki tərəfdəki təsdiq fel olur: *yata bilərəm, yeyə bilərəm, oxuya bilərəm, gözləyə bilərəm* və s.

Birinci tərəfdəki fel inkar, ikinci tərəfdəki təsdiq olur: *oxumaya bilərəm, getməyə bilərəm, yazmaya bilərəm, görməyə bilərəm* və s.

Birinci tərəfdəki fel təsdiq, ikinci tərəfdəki inkar olur: *qaça bilmərəm, işləyə bilmərəm, qoruya bilmərəm, gözləyə bilmərəm* və s.

Hər iki tərəfdəki fel inkar olur və iki mənfi bir müsbət fikir ifadə edir: *yeməyə bilmərəm, işləməyə bilmərəm, oxumaya bilmərəm, yazmaya bilmərəm*.

İnkarlığın təbii forması üçüncü formadır.

ŞƏXS KATEQORİYASI

İş, hal, hərəkət müəyyən məkan və zaman daxilində icra olunduğu kimi, həm də müəyyən şəxs tərəfindən icra edilir. İş və hərəkətin icrası hər üç şəxsin təkini və cəmini əhatə edir, lakin sistem təşkil edərək şəxs kateqoriyasının yaranmasına səbəb olur. İşin hansı şəxsə aid olduğu morfoloji yolla, yəni xüsusi şəkilçilər vasitəsilə müəyyənləşir. Həmin şəkilçilərə **şəxs şəkilçiləri** və ya **şəxs sonluqları** deyilir.

Birinci şəxsin cəmini bildirən **-q, -k** və üçüncü şəxsin təkini bildirən **-dır, -dir, -dur, -dür** şəkilçiləri istisna olmaqla, qalan şəxs, mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçiləri bir mənşədən olub, tarixən şəxs əvəzliliklərindən yaranmışdır. Ona görə də cümlədə subyekt bildirən söz işlənmədikdə belə, şəxs şəkilçiləri vasitəsilə fəlin hansı şəxslə bağlı olduğunu, işin hansı şəxs tərəfindən icra edildiyini müəyyən etmək çətinlik törətmir.

Qeyd etdiyimiz kimi, şəxs şəkilçiləri ilə mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçiləri əksəriyyət etibarilə formaca fərqlənmir; məsələn:

Bağlayıb bəndləri, kəsib yolları?

Qıy vurub **keçdiniz** bu gün **hamınız**. (S.V.)

Yox, yox! Ulduzlar da Yerdən **uzaqdır**,

Adını göylərə **yazmayacaqdır** (S.V.) –

misallarından birincisində **hamınız** əvəzliyindəki **-niz** şəkilçisi ilə **keçdiniz** fəlindəki **-niz** şəkilçisi bir şəkilçinin variantları kimi görünür. Əslində isə **hamınız** sözündə bu şəkilçi mənsubiyyət şəkilçisi olub mənsubiyyət mənası ifadə edir: **sizin hamınız; keçdiniz** sözündə isə **keçmək** fəlinin ikinci şəxsə aid olduğunu, işin icrasının ikinci şəxs tərəfindən yerinə yetirildiyini bildirən şəxs şəkilçisidir. 2-ci misldə **-dır** şəkilçisi sifətdən ibarət olan **uzaq** sözündə xəbərlilik şəkilçisi, **yazmayacaqdır** fəlinə isə şəxs şəkilçisi hesab olunur.

Ayrı-ayrı zaman və şəkillərdən danışarkən onların hansı şəxs şəkilçiləri ilə işləndiyini də qeyd etmişik. Burada onları ümumiləşdirməklə şəxs şəkilçiləri ilə bağlı təəssüratı bütövləşdirmək, ümumiləşdirmək olar.

Ayrı-ayrı şəxslər üzrə şəxs şəkilçiləri aşağıdakılardan ibarətdir:

I şəxsin təkində: -am, -əm; -m; -ım, -im, -um, -üm;

Bunlar aşağıdakı hallarda işlənir:

Əmr şəklində: **-ım, -im, -um, -üm;** məs.: **al-ım, gəl-im, dur-um, gör-üm;**

Şühudi keçmişdə, arzu və şərt şəkillərində, **idi** zaman ədatından sonra **-m;** məs.:

aldı-m, gəldi-m, oxudu-m, gördü-m;

(gərək) ala-m, gələ-m, oxuya-m, görə-m;

alsa-m, gəlsə-m, oxusa-m, görsə-m;

alırdı-m, gəlirdi-m, oxuyurdu-m, görürdü-m.

Nəqli keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarda, vacib, lazım şəkillərində və **imiş** zaman ədatından sonra **-am, -əm;** məs.:

yazmış-am, gəlmiş-əm, oxumuş-am, görmüş-əm;

yazır-am, gəlir-əm, oxuyur-am, görür-əm;

yazacağ-am, gələcəy-əm, oxuyacağ-am, görəcəy-əm;

yazar-am, gələr-əm, oxuyar-am, görər-əm;

yazmalı-(y)am, gəlməli-(y)əm, oxumalı-(y)am, görməli-(y)əm;

yazası-(y)am, gələsi-(y)əm, oxuyası-(y)am, görəsi-(y)əm;

yazırmış-am, gəlirmiş-əm, oxuyurmuş-am, görürmüş-əm;

I şəxsin cəmində: -aq, -ək; -q, -k; -ıq, -ik, -uq, -ük;

Bunlar aşağıdakı hallarda işlənir:

Əmr şəklində: **-aq, -ək; yaz-aq, gəl-ək;**

Şühudi keçmişdə, arzu və şərt şəkillərində, **idi** zaman ədatından sonra **-q, -k** şəkilçisi:

yazdı-q, gəldi-k, oxudu-q, gördü-k;

(gərək) yaza-q, gələ-k, oxuya-q, görə-k;

yazsa-q, gəlsə-k, oxusa-q, görsə-k;

yazsa idi-k, gəlsə idi-k; yazsaydı-q, gəlsəydi-k;

Nəqli keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarda, vacib, lazım şəkillərində və **imiş** zaman ədatından sonra **-ıq, -ik, -uq, -ük** şəkilçisi işlənir:

almış-ıq, gəlmiş-ik, oxumuş-uq, görmüş-ük;

alır-ıq, gəlir-ik, oxuyur-uq, görü-ük;

alacağ-ıq, gələcəy-ik, oxuyacağ-ıq, görəcəy-ik;

alar-ıq, gələr-ik, oxuyar-ıq, görər-ik;

*almalı-(y)ıq, gəlməli-(y)ik, oxumalı-(y)ıq, görməli-(y)ik;
alası-(y)ıq, gələsi-(y)ik, oxuyası-(y)ıq, görəsi-(y)ik
alırmış-ıq, gəlirmiş-ik, oxuyurmuş-uq, görürmüş-ük.*

Birinci şəxsin təkində işlənən şəxs şəkilçiləri (**-am, -əm; -m; -ım, -im, -um, -üm**), əslində, eyni bir şəkilçidən ibarətdir. Bu şəkilçinin əsasında **mən** şəxs əvəzliyinin ilk elementi olan **-m** samiti durur. Şəxs şəkilçisinin artırıldığı söz, şəkilçi saitlə qurtardığında şəxs şəkilçisi öz saitini itirir. Əmr şəklində qapalı saitli (**-ım, -im, -um, -üm**), qalan zaman və şəkillərdə açıq saitli variant (**-am, -əm**) işlənir. Birinci şəxsin cəmi də belədir. Şəkilçinin əsasında **-q, -k** samitləri durur. Saitlə qurtaran sözə artırıldıqda şəkilçi öz saitini itirir, əmr şəklində **-aq, -ək**, qalan zaman və şəkillərdə qapalı saitli variant **-ıq, -ik, -uq, -ük** alınır. Fərq burasındadır ki, əmr şəkli birinci şəxsin təkində şəkilçi qapalı saitli, cəmində açıq saitlidir; qalan zaman və şəkillərdən sonra birinci şəxsin təkində açıq saitli (**-am, -əm**), birinci şəxsin cəmində qapalı saitli (**-ıq, -ik, -uq, -ük**) variant işlənir.

II şəxsin təkində: **-n; -san, -sən**;

Bunlar aşağıdakı hallarda işlənir:

Əmr şəkli 2-ci şəxs təkin şəxs şəkilçisi yoxdur: **al, gəl, oxu, gör**;

Şühudi keçmişdə, şərt şəklində, **idi** zaman ədatından sonra **-n** şəkilçisi:

aldı-n, gəldi-n, oxudu-n, gördü-n;

alsa-n, gəlsə-n, oxusa-n, görsə-n;

alırdı-n, gəlirdi-n, oxuyurdu-n, görürdü-n;

Qalan hallarda, yəni nəqli keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarda, vacib, arzu, lazım şəkillərində və **imiş** zaman ədatından sonra **-san, -sən** şəkilçisi işlədilir:

almış-san, gəlmiş-sən, oxumuş-san, görmüş-sən;

alıb-san, gəlib-sən, oxuyub-san, görüb-sən;

alır-san, gəlir-sən, oxuyur-san, görür-sən;

alacaq-san, gələcək-sən, oxuyacaq-san, görəcək-sən;

alar-san, gələr-sən, oxuyar-san, görər-sən;

almalı-san, gəlməli-sən, oxumalı-san, görməli-sən;

(gərək) ala-san, gələ-sən, oxuya-san, görə-sən;

*alası-san, gələsi-sən, oxuyası-san, görəsi-sən;
alarmış-san, gələmiş-sən, oxuyarmış-san, görəmiş-sən.*

Qeyd. Əmr şəklinin ikinci şəxs təkində bəzən bədii dildə, canlı danışq dilində *-sana, -sənə, -gilən/ginən* şəkilçilərindən istifadə edilir; məs.: *alsana, gəlsənə, algilən, gəlginən.*

II şəxsin cəmində: -ın, -in, -un, -ün; -nız, -niz, -nuz, -nüz; -sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz;

Bunlar aşağıdakı hallarda işlənir:

Əmr şəklinin 2-ci şəxs cəmində *-ın, -in, -un, -ün* şəkilçisi işlənir: *al-ın, gəl-in, oxu-(y)un, gör-ün.*

Şühdi keçmişdə, şərt şəklində, **idi** zaman ədatından sonra: *-nız, -niz, -nuz, -nüz;* məs.:

aldı-nız, gəldi-niz, oxudu-nuz, gördü-nüz;

alsa-nız, gəlsə-niz, oxusa-nız, görsə-niz;

alırdı-nız, gəlirdi-niz, oxuyurdu-nuz, görürdü-nüz.

Qalan hallarda, yəni nəqli keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarda, vacib, arzu, lazım şəkillərində, **imış** zaman ədatından sonra *-sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz* şəkilçisi işlədilir; məs.:

yazmı(ş)-sınız, gəlmi(ş)-sınız, oxumu(ş)-sunuz;

yazıb-sınız, gəlib-sınız, oxuyub-sunuz, görüb-sünüz;

yazır-sınız, gəlir-sınız, oxuyur-sunuz, görür-sünüz;

yazacaq-sınız, gələcək-sınız, oxuyacaq-sınız, görəcəkdir-sınız;

yazar-sınız, gələr-sınız, oxuyar-sınız, görər-sınız;

yazmalı-sınız, gəlməli-sınız, oxumalı-sınız, görməli-sınız;

(görək) yaza-sınız, gələ-sınız, oxuya-sınız, görə-sınız;

yazası-sınız, gələsi-sınız, oxuyası-sınız, görəsi-sınız;

yazırmış-sınız, gəlirmiş-sınız, oxuyurmuş-sunuz...

Qeyd. İkinci şəxsin tək (*-n; -san, -sən*) və cəmində (*-ın, -in, -un, -ün; -nız, -niz, -nuz, -nüz; -sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz*) işlədilən şəxs şəkilçiləri, əslində, bir kökdəndir. İkinci şəxsin təkini bildirən *-san, -sən*, təbii ki, *sən* şəxs əvəzliyinin şəkilçiləşmiş formasıdır. *-n* şəkilçisi isə *sən* sözünün son elementi və tarixən təklilik bildirən şəkilçidir və *mən* sözü də həmin şəkilçi ilə düzəlib. İkinci şəxsin cəmini bildirən *-ın* şəkilçisi qapalı saitli *sın (sən)* sözünün qalığıdır. *-nız* şəkil-

çisində **-n** hissəsi yenə də **sən** sözünün qalığı, **-z** isə tarixən qoşalıq və cəmlik bildirən şəkilçidir – **biz** sözü də həmin şəkilçi ilə düzəlib. **-sınız** şəkilçisində isə aydın şəkildə qapalı saitli **sin** (**sən**) sözü və qoşalıq, çoxluq bildirən **-z** şəkilçisi var.

III şəxsin təkində: -sın,-sin,-sun,-sün; -dır,-dir,-dur, -dür. Bunlar aşağıdakı hallarda işlənir:

Əmr şəkli 3-cü şəxsin təkində: **-sın,-sin,-sun,-sün;** məs.: *al-sın, gəl-sin, oxu-sun, gör-sün.*

Nəqli keçmişdə, qəti gələcəkdə, vacib, lazım şəkillərində: **-dır,-dir,-dur,-dür:**

yazmış-dır, gəlmiş-dir, oxumuş-dur, görmüş-dür;
yazıb-dır, gəlib-dir, oxuyub-dur, görüb-dür;
yazacaq-dır, gələcək-dir, oxuyacaq-dır, görəcək-dir;
yazmalı-dır, gəlməli-dir, oxumalı-dır, görməli-dir;
yazası-dır, gələsi-dir, oxuyası-dır, görəsi-dir;

Qalan hallarda, yəni şühudi keçmişdə, indiki, qeyri-qəti gələcəkdə, arzu və şərt şəkillərində, **idi, imiş** zaman ədatlarından sonra şəxs şəkilçisi işlədilmir:

yazdı, gəldi, oxudu, gördü;
yazır, gəlir, oxuyur, görür;
yazar, gələr, oxuyar, görər;
(gərək) yaza, gələ, oxuya, görə;
yazsa, gəlsə, oxusa, görsə;
yazsa idi, gəlsə idi, oxusa idi, görsə idi (və ya: yazsaydı, gəlsəydi, oxusaydı, görsəydi);
yazsa imiş, gəlsə imiş, oxusa imiş, görsə imiş (və ya: yazsaymış, gəlsəymiş, oxusaymış, görsəymiş).

Q e y d. Nəqli keçmiş 2-dən və qəti gələcək zamandan sonra **-dır** şəkilçisi işlənməyə də bilər; məs.: **alıb-dır – alıb, gəlib-dir – gəlib; yazacaq-dır – yazacaq, gələcək-dir – gələcək..**

III şəxsin cəmində: -lar,-lər; -sınlar, -sinlər, -sunlar, -sünlər; -dırlar,-dirlər;

Bu şəkilçilər aşağıdakı hallarda işlənir:

Əmr şəklinin 3-cü şəxs cəmində: **-sınlar,-sinlər,-sunlar, -sünlər;** məs.: *yaz-sınlar, gəl-sinlər, oxu-sunlar, gör-sünlər.*

Şühudi keçmişdə, nəqli keçmişdə, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarda, arzu və şərt şəkillərində, **idi** və **imiş** zaman ədatlarından sonra **-lar, -lər** şəkilçisi işlənir:

yazdı-lar, gəldi-lər, oxudu-lar, gördü-lər;
yazmış-lar, gəlmiş-lər, oxumuş-lar, görmüşlər;
yazıb-lar, gəlib-lər, oxuyub-lar, görüb-lər;
yazır-lar, gəlir-lər, oxuyur-lar, görür-lər;
yazacaq-lar, gələcək-lər, oxuyacaq-lar, görəcək-lər;
yazar-lar, gələr-lər, oxuyar-lar, görər-lər;
(gərək) yaza-lar, gələ-lər, oxuya-lar, görə-lər;
yazsa-lar, gəlsə-lər, oxusa-lar, görsə-lər;
yazmalı idi-lər, gəlməli idi-lər, oxumalı idi-lər;
yazmalı imiş-lər, gəlməli imiş-lər, oxumalı imiş-lər, görməli imiş-lər.

Vacib və lazım şəkillərində: **-dırlar, -dırlər.**

yazmalı-dırlar, gəlməli-dırlər, oxumalı-dırlar, görməli-dırlər; yazası-dırlar, gələsi-dırlər, oxuyası-dırlar, görəsi-dırlər.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin şəxs şəkilçiləri yüksək təşəkkül və inkişaf səviyyəsi, bütün şəxslərin tək və cəmini əhatə etməklə sistem təşkil etməsi baxımından dildə çox mühüm yer tutur və Azərbaycan dilinin türk dilləri ailəsində geniş və səlis inkişaf yolunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Şəxs kateqoriyası dildə fikir bitkinliyi və predikativlik yaratmaq, hər an subyekt ehtiyacı olmadan fikri yığcam, qısa və intensiv ifadə etmək baxımından çox mühüm rola malikdir və bütün təsrif sistemlərinin əsasında durur.

FELİN ŞƏXSİZ FORMALARI FELİ SİFƏT

F e l i s i f ə t əşyanın hərəkətlə bağlı əlamətini bildirir.

Feli sifət felin atributiv-adyektiv formasıdır. Yəni fellər «feli sifət şəkilçiləri» adlandırdığımız bir sıra şəkilçiləri qəbul edərək, fellik xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, sifətlərə yaxınlaşır, sifət xüsusiyyətləri də qazanır. Məs.:

Min intiqam duyğusuyla *alovlanmış* ürəklərdə

Dalğalanır nəslimizin *and içdiyi* qızıl bayraq (S.V.) – misralarındakı *alovlanmış*, *and içdiyi* fellərində həm iş, hərəkət, həm də əlamət bildirmə xüsusiyyəti vardır.

Feli sifət hər şeydən əvvəl feldir və sözlərin kökü hər bir şəraitdə fel olaraq qalır. Ona görə də feli sifətlər fel bəhsində öyrənilir.

Məlumat üçün. Feli sifətlər dərslik və monoqrafiyalarda «təsriflənməyən fellər» adlandırılır. İfadə düz deyil. Dildə təsriflənməyən – şəxsə, kəmiyyətə görə dəyişməyən fel olmaz. Feli sifətlərin özünə məxsus lüğət fondu da yoxdur. Odur ki bəzilərinin etmək istədiyi kimi, feli sifəti ayrıca nitq hissəsi hesab etmək də məntiqsizdir. Hər hansı bir fel feli sifət şəkilçisi qəbul edə bildiyi kimi, asanlıqla təsriflənə də bilər. Bu hal felin kökünə, əsasına aiddir. Feli sifət forması felin aldığı bir formadır. O formada ola-ola, söz təzədən ayrı forma ala bilməz. Zaman, şəkil, şəxs əlamətləri qəbul edərək dəyişmiş, təsriflənmiş felə həmin şəkilçiləri tərpətmədən feli sifət şəkilçisi artırmaq mümkün olmadığı kimi, feli sifət formasına da zaman, şəkil, şəxs şəkilçiləri artırmaq olmaz. Ona görə də feli sifətlərə, feli bağlamalara «təsriflənməyən fellər» yox, *felin şəxssiz forması* demək daha düzgündür.

«Feli sifət» termini tələffüz baxımından dilə yatımlı olsa da, məntiqi cəhətdən doğru deyil. Belə ki *feli sifət* terminindən belə çıxır ki, haqqında danışılan dil vahidi sifətdir, lakin onda fellik xüsusiyyəti də vardır. Əslində isə feli sifət deyilən dil vahidləri feldir, lakin atributivləşmiş, sifət xüsusiyyəti də qazanmışdır. Bu baxımdan termini «sifəti fel» adlandırmaq daha düz olardı. Lakin artıq *feli sifət* termini lazımlı olan anlayışı kifayət qədər ifadə edir və bir termin kimi də sabitləşmişdir.

Feli sifətlər bir növ felin hibrid formasıdır – fellik xüsusiyyətlərini saxlamaqla, sifət xüsusiyyəti də daşıyır.

Fel haqqında ümumi məlumatdan gördük ki, fellər şəxslı və şəxssız formalara malik olmaqla fərqlənir. Şəxslı forma o deməkdir ki, fel kökünə və ya əsasına zaman, şəkil, şəxs şəkilçiləri əlavə edilir və fel formaca dəyişir, şəkilləşir, təsrif olunur. Lakin felə məxsus bir sıra şəkilçilər də var ki (bura məsdər, feli sifət, feli bağlama şəkilçiləri daxildir), fel kökü və ya əsası həmin şəkilçiləri qəbul etdikdən sonra başqa nitq hissələrinə yaxınlaşır və, təbii ki, təsrif olunmaq imkanını itirir. Şəxslı və şəxssız fellər bu cür yaranır. Lakin felə məxsus elə kateqoriyalar, elə xüsusiyyətlər var ki, felin hansı dəyişikliyə uğramasından, hansı şəkilçiləri qəbul etməsindən asılı olmayaraq, həmin kateqoriya əlamətlərini mütləq mühafizə edir, saxlayır. Buraya təsirlik, növ, inkarlıq əlamətləri, fellərin güclü idarəedicilik, ətrafına söz toplaııcılıq xüsusiyyətləri daxildir.

Qeyd etdiyimiz bu xüsusiyyətlər yalnız feli sifətlərə deyil, feli bağlama və məsdərlərə də aiddir.

Q e y d. Əksərən dilçiliyimizdə feli sifət, feli bağlama və məsdərin fellik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq üçün «feli sifət də fel kimi, feli bağlama da fel kimi təsirli və təsirsiz, təsdiq və inkar olur...» kimi ifadələr işlədilir. Bu cür ifadə tərzı ona görə düz deyil ki, belə çıxır ki, feli sifət, feli bağlama və məsdər fel deyil, lakin felə məxsus bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Əslində isə, dediyimiz kimi, bunlar feldir və felin əsas xüsusiyyətlərini, bütövlükdə semantikasını tam saxlamaqla yalnız təsrif formalı fellərdən – yəni şəxslı formadan fərqlənir. Odur ki felin əsas xüsusiyyətlərindən – təsirlik, növ və inkarlıqdan danışarkən «feli sifət də fel kimi» yox, «feli sifət də şəxslı fellər kimi» demək məntiqidir. Çünki felin saf, qatışığı olmayan xalis forması təsrif formasıdır.

Fellər feli sifət şəkilçilərini qəbul etdikdən sonra təsrif olunmaq imkanını itirmiş olsa da (kök hər vaxt yenə təsrif oluna bilir, burada feli sifət forması nəzərdə tutulur), təsrif əlamətlərindən başqa, şəxslı fellərdə müşahidə olunan bütün əlamətləri saxlamış olur. Həmin əlamətlər aşağıdakılardır:

1. Şəxslı fellərdə olduğu kimi, feli sifətlər də iş və hərəkət bildirir. Lakin feli sifətdə iş, hərəkət məzmunu hökm şəklində deyil, atributiv şəkildə – əlamətlə qarışıq halda olur. Məsələn, *işləyən* feli sifətində iş, *qaçan* feli sifətində hərəkət, *yatan* feli sifətində hal-vəziyyət mənası vardır. Və ya:

Yeri *şumlayan* da biz, torpağı *əkən* də biz,
Məhsulun arxasından göz yaşı *tökən* də biz (R.R.) –
misralarında *şumlayan*, *əkən*, *tökən* feli sifətlərində *şumlamaq*,
əkmək, *tökmək* fellərinin ifadə etdiyi iş, hərəkət mənası olduğu
kimi qalmaqdadır.

2.Məlumdur ki, fellərə məxsus mühüm qrammatik xüsusiyyətlərdən biri onların təsirli və ya təsirsiz olmasıdır. Bu xüsusiyyət eyni dərəcədə həm şəxslə fellərə, həm də şəxssiz fellərə, o cümlədən feli sifətlərə aiddir. Məs.:

Lalə *bitirməyən*, bulaq *axmayan*,
Yaşıl qovaqları göyə *qalxmayan*
Bu qumsal yerlərdə bilirsən nə var? (M.R.)
Bəzən uşaq dünyasını nə *anlayan*, nə *bilən* var,
Ev o qədər səssizdir ki... Nə *danışan*, nə *gülən* var.

(S.V.)

Bu misallardakı *bitirməyən*, *anlayan*, *bilən*, *danışan* feli sifətləri təsirli, *axmayan*, *qalxmayan*, *gülən* feli sifətləri təsirsizdir.

Feli sifətin təsirli və ya təsirsiz olması felin lüğəvi mənası, təsirlik və növ şəkilçilərindən asılıdır.

3. Felin mühüm xüsusiyyətləri içərisində, sistem şəklində olmasa da, felin növ kateqoriyası əlamətlərini – növ şəkilçilərini qəbul edərək dəyişməsi, subyekt – obyekt münasibətlərində rəngarənglik yaratması da əsasdır. Bu xüsusiyyət də eyni dərəcədə həm şəxslə, təsirli formalı fellərə, həm də feli sifətlərə aiddir. Məs.:

Qaçan (*at*) – məlum n.;
görölmüş (*iş*) – məchul n.;
açılan (*gül*) – qayıdış n.;
görüşən (*adam*) – qarşılıq n.;
köçürtdürdüyüm (*yazı*) – icbar n.

Bir dəfə bağçada tək-tənha *dolaşdığı* vaxt daxilindəki bu dəhşət və yağı birdən-birə şüşənin içinə *doldurulmuş* cin kimi dışarı çıxdı (Elçin) – cümləsində *dolaşdığı* feli sifəti məlum, *doldurulmuş* feli sifəti məchul növdədir.

4.Fellərin mühüm qrammatik xüsusiyyətlərindən biri də təsdiq və inkar olmasıdır. Fellər təsdiq və inkar olur və bu xüsusiyyət

siyyət eyni dəcədə həm şəxslı fellərdə, həm də feli sifətlərdə özünü göstərir. Məs.:

Rüstəm kişi pəşmançılığını **bildirəcək** adam deyildi, bunu kişi üçün zəiflik sayırdı. (M.İ.) Kağız-kuğuz içində **başını itirmiş**, şəraitdən kifayət qədər **baş açmayan** birisi deyirdi, filan şeyi ək, vəssalam.(M.İ.) Yol boyu **tökülmüş buğlanan** peyin Rüstəm kişinin gözüne dəyəndə atı mahmızladı.(M.İ.) Onun şübhə dolu baxışlarını **görməyən** Maya kitabın harasında isə əl saxladı. (M.İ.)

Bu misallarda **bildirəcək, başını itirmiş, tökülmüş, buğlanan** feli sifətləri təsdiq, **baş açmayan, görməyən** feli sifətləri inkar fellərdir.

5.Başqa nitq hissələrinə nisbətən, fellər idarə və yanaşma yolu ilə öz ətrafına daha çox söz toplamaq imkanına malikdir. Bu cəhət həm şəxslı fellərə, həm də feli sifətlərə aiddir. Feli sifətlər öz ətrafına söz toplamaqla *feli sifət tərkibləri* əmələ gətirir. Məs.:

Bayaqdan qonşu otaqda oturub ərinin nə deyəcəyini intizarla gözləyən Mələk dərhal içəri keçdi (İ.Ş.) – cümləsində sözlərin və birləşmələrin əksəriyyəti **gözləyən** feli sifəti ətrafında toplanaraq feli sifət tərkibi əmələ gətirmişdir:

<i>bayaqdan</i>	→	<i>gözləyən</i>
<i>qonşu otaqda oturub</i>	→	<i>gözləyən</i>
<i>ərinin nə deyəcəyini</i>	→	<i>gözləyən</i>
<i>intizarla</i>	→	<i>gözləyən</i>

6. Zərflər adətən hal-hərəkət bildirən sözlərlə – fellərlə bağlı olur. Bu cəhət şəxslı fellərlə yanaşı, eyni dəcədə feli sifətlərə də aiddir; məs.:

Sərin-sərin əsən külək

Nəğmə tutur kamança tək.(S.V.)

Onlar *taybatay açılmış* qapıya tərəf baxırdılar. (İ.Ş.) - cümlələrində *sərin-sərin* zərfi *əsən*, *taybatay* zərfi *açılmış* feli sifətinə aiddir.

7.Fellər zaman şəkilçiləri qəbul edərək dəyişir, zaman bildirir. Bu xüsusiyyət şəxslı fellərə aiddir. Eyni zamanda feli sifət

şəkilçiləri də zaman bildirmə baxımından fərqlənir və bu cəhətdən üç qrupa ayrılır:

a) *keçmiş zaman feli sifətləri*;

b) *indiki zaman feli sifətləri*;

c) *gələcək zaman feli sifətləri*.

Məs.: *Aldığım* şeyləri *yığdığım* çamadanı Əzizəyə verdim. (Ə.V.) Əslində, *ararı qarışdıran* da, camaatı *yoldan çıxaran* da beş-üç nəfərdir. (M.İ.) Mən onun *xoşuna gələcək* sözlər danışmağa cəhd edirdim. (İ.Ə.)

Bu misallarda *aldığım*, *yığdığım* feli sifətləri hərəkətlə bağlı əlamətin keçmiş zamana, *ararı qarışdıran*, *yoldan çıxaran* feli sifətləri indiki zamana, *xoşuna gələcək* feli sifəti gələcək zamana aid olduğunu bildirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, fellər feli sifət şəkilçilərini qəbul etdikdən sonra onlarda *sifətlərə məxsus* xüsusiyyətlər yaranır, yəni fellər şəkilçilər vasitəsilə konversiyaya uğrayır, adyektivləşir. Sifətlər kimi, feli sifətlər də əlamət, keyfiyyət bildirir, lakin feli sifətlərin bildirdiyi əlamət, keyfiyyət hərəkət məzmunu ilə qarışır olur. Fellərdə sifətə məxsus aşağıdakı xüsusiyyətlər yaranır:

1.Sifətlər əşya bildirən sözlərə – isimlərə aid olduğu, isimlərdən əvvəl işləndiyi kimi, feli sifətlər də saf feli sifət məqamında isimlərdən əvvəl işlənir və isimlərə aid olur. Məs.:

Təzə *əkilən tənəklər* ikinci il məhsul verərmiş. (M.İ.) Rüstəm kişiylə elə gəlirdi ki, bu vaxta qədər *əşitmədiyi* bir *nağıla* qulaq asır.(M.İ.) Adi sözlər Mayanın dodaqlarından ruhu *oxşayan* və ürəyi *yumşaldan* bir *ahəng ilə* çıxırdı.(M.İ.)

Misallarda *əkilən* feli sifəti *tənək*, *əşitmədiyi* feli sifəti *nağıl*, *yumşaldan*, *oxşayan* feli sifətləri *ahəng* isminə aiddir. Hətta feli sifətlər isimləşmiş sözlərə də aid olur:

Başdan-başa *silahlanmış* bir *qəhrəman* tək

Yurduмуza ayaq basır 45-ci il (S.V.) – misralarında *silahlanmış* feli sifəti substantivləşmiş *qəhrəman* sifətinə aiddir.

2.Sifət kimi, feli sifətlər də *necə? nə cür? hansı?* suallarına cavab verir. Məs.: Elmin gücü yol açmışdır *kilidlənmiş* dənizlərə.(S.V.) Külək uğuldayaraq *yumrulənmiş* qar dənələrini oğlanın üzünə çırpırdı. (İ.Ə.) Tufanın uğultusu *tükürpərdən* bir vahimə saçır. (İ.Ə.)

Bu misallarda **tükürpərdən** feli sifəti *necə? nə cür?*, **kilidlənmiş, yumrulanmış** feli sifətləri bunlarla yanaşı, həm də **hansı?** sualına cavab verir.

3. Sifətin əsas sintaktik vəzifəsi təyin olduğu kimi, feli sifətin də əsas sintaktik vəzifəsi təyindir. Yəni feli sifətlər heç bir dəyişikliyə uğramadıqda (isimləşmədikdə) cümlədə təyin vəziyyətində işlənir. Məs.:

O, qurban getdi ki, şaxta vurmasın

Çiçəklənən əməl baharımızı. (M.R.)

Sonra **qar basmış çardaqların altında sükuta dalan** ot tayarlarına baxdılar (İ.Ə.) – cümlələrində **çiçəklənən** feli sifəti vasitəsiz tamamlığın, **sükuta dalan** feli sifəti vasitəli tamamlığın təyindir.

4. Feli sifətlər də sifət kimi substantivləşə bilər və bu zaman mübtəda, tamamlıq, xəbər vəzifələrində işlənir, hal şəkilçiləri qəbul edərək söz birləşmələrinin, qoşmalı birləşmələrin tərkəfləri vəzifəsində işlənir; məs.:

Bəli, yoldaşlar, **indi bizim ürəklərimizi birləşdirən** böyük bir məhəbbətdir. **Bizi qardaş edən** bu məhəbbətdir. (M.İ.)

Düsməndir **arada söz gəzdirənlər**,

Bəzən iblis kimi qəlbə girənlər. (S.V.)

Axı **təqsiri olmayanı** niyə tutsunlar? (M.H.)

Atın bağı çatlayana qədər bu cür gedəcəyinə şübhə yox idi. (İ.Ə.)

Bu misallardan əvvəlki ikisində feli sifət tərkib şəklində mübtəda (**indi bizim ürəklərimizi birləşdirən, bizi qardaş edən, arada söz gəzdirənlər, bəzən iblis kimi qəlbə girənlər**), üçüncüsündə tamamlıq (**təqsiri olmayanı**) vəzifəsindədir. Son misalda feli sifət isimləşərək yönük halda işlənmiş və qoşma qəbul etmişdir (**bağı çatlayana qədər**) – zaman zərfliyidir.

Bu cür oxşarlıqlar feli sifətləri sifətlərə çox yaxınlaşdırır. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz şəxslə fellərlə ümumi və ortaqlı xüsusiyyətlər, təbii ki, feli sifətlərlə sifətləri eyniləşdirməyə imkan vermir.

Feli sifət şəkilçiləri aşağıdakılardır.

1. Keçmiş zaman feli sifətləri.

a) -mış, -miş, -muş, -müş şəkilçisi. Bu şəkilçi fellərə artırılaraq əşyanın keçmişdə kəsb etmiş olduğu hərəkətlə bağlı əla-

məti bildirir; məs.: *çürümüş* meyvə, *kəsilmiş* ağac, *suvarılmış* sahə, *əkilməmiş* yer və s.

Bu şəkilçi omonim səciyyə daşıyan, çoxişlənən bir morfemdir və aşağıdakı vəzifələrdə çıxış edir:

1) qeyri-məhsuldar şəkildə olsa da, fellərdən isim düzəldən şəkilçi kimi işlənir; məs.: *bişmiş* (xörək mənasında), *yemiş* (meyvə, tərəvəz mənasında – *quru yemişlər*), *keçmiş* (dövr mənasında). *Sən dünən deyilsən, keçmiş deyilsən.* (S.V.) Bağdagül xalanın *bişmişini* yeyəndə elə bilirəm Bakıda İnturistdə oturmuşam. (Ə.V.)

2) məhsuldar şəkildə nəqli keçmiş zamanın şəkilçisi kimi işlənir; məs.: Əgər adamlar Sevdimalı kişinin ferma müdiri olmasına *razı olmuşlarsa*, deməli, ona *inanmışlar*. Onda nə isə yaxşı bir cəhət *görmüşlər*. (İ.Ə.) Yollar... Xeyli zamandır ki, bu yollar mənim *taleyim olmuşdur*. (İ.Ə.) Beş-altı nəfər kəndli guruhur yanan sobanın ətrafında halay vurub *oturmuşdular*. (İ.Ə.) Çöl havası Rüstəm kişinin yanaqlarını *allaşdırmışdı*. (M.İ.) Bu misallarda *razı olmuşlar, inanmışlar, görmüşlər, taleyim olmuşdur, oturmuşdular, allaşdırmışdı* sözlərində *-miş* nəqli keçmişin şəkilçisidir.

3) *-imış* zaman ədatının şəkilçiləşmiş forması kimi işlənir və bu zaman felin zaman və şəkil əlamətlərindən sonra özünü göstərir; məs.: Sən demə, quduz dəymişlər ləzzətli tikə *tapmışmışlar*. (İ.Ə.) Muğanda üzüm tənəklərini ancaq beş ildə bir dəfə *kəsərmişlər*. Təzə əkilən tənəklər ikinci il məhsul *verərmiş*. Tənəklər yaşa dolanda onların məhsulunu *yığıb qurtarmaq olmazmış*. (M.İ.)

Misallardakı *tapşırırmışmışlar* (ikinci *-miş*), *kəsərmişlər, verərmiş, yığıb qurtarmaq olmazmış* sözlərində zaman şəkilçilərindən sonra işlənmiş *-miş* şəkilçisi *imış* zaman ədatının ixtisar şəklidir. Həmin şəkilçi bu şəkildə hətta adlarla da işlənəməkdədir: Muğanda suvarma işləri Babil və Misir ölkəsindən *yaxşıymış*. Muğan yamyaşıl olarmış. Çox gözəl otlqları *varmış*. (M.İ.)

4) feli bağlama şəkilçisi kimi işlənəməkdədir; məs.

Torpağı yaddan *almamış*,

Qələbə himni *çalmamış*,

Yurduma *sahib olmamış*,

Ölümüm qonaq çağırır. (O.Z.)

Çay *içilib qurtarmamış*, Səkinə Rüstəm kişini o biri otağa çəkib məsləhətləşdi.(M.İ.)

Bu misallarda *almamış, çalmamış, sahib olmamış, içilib qurtarmamış* sözlərində *-miş* şəkilçisi bütün əvvəlki funksiyalarından fərqli bir vəzifədə – zaman bildirən feli bağlama şəkilçisi kimi işlənmişdir.

5) və, nəhayət, bizi burada daha çox maraqlandıran keçmiş zaman feli sifəti düzəldən şəkilçi kimi işlənməkdədir:

Üstünü toz -torpaq *almış*,

Bu *pas tutmuş* qılınca bax! (S.V.)

Müxtəlif rəngli paltar geyib, *yaylıq bağlamış* qızlar *təzəcə şumlanmış* sahənin qırağını belləməyə başladılar.(M.İ.) *Səbri tükənmiş* boz ürgə sıldırımlı yoxuşu enməyə başladı. (İ.Ə.) Kənd, şimaldan və şərqdən uca dağlarla *əhatə olunmuş* vadidə yerləşirdi. (İ.Ə.) Onun şaxtadan *yanıb-qaralmış* çöhrəsində bir qürur var idi. (İ.Ə.) Şofer Soltan qəddini düzəldib, yanında *oturmuş* Şahlara baxdı.(İ.Ə.) Uzunboğaz çəkmə *geymiş* oğlan cilovdan möhkəm yapışib, gözlərini yarı yummuşdu.(İ.Ə.) Şərəfəğlu Rüstəm kişiyyə və əllərini yekə enli şalın arxasında *carpazlamış* Səkinəyə yaxınlaşdı. (M.İ.) Hələ də hirsli *soyumamış* traktorçu əlini havada yellədi. (M.İ.) Külək *vurmuş* ağac kimi бүкүлүcөк bu qamətin.(S.V.)

Bu misallarda *bağlamış, şumlanmış, tükənmiş, əhatə olunmuş, yanıb-qaralmış, oturmuş, geymiş, vurmuş* sözləri özlərindən sonra işlənmiş *qızlar, sahə, ürgə, vadi, çöhrə, Şahlar, oğlan, Səkinə, traktorçu, ağac* isimləri ilə bağlı olub, əşyanın hərəkətlə bağlı əlamətini bildirir.

Q e y d. Burada feli sifət tərkiblərini deyil, feli sifət şəkilçili sözləri nəzərə çarpdırmağa çalışmışıq.

-miş feli sifət şəkilçisi qeyd edilən şəkilçilər içərisində nəqli keçmişin şəkilçisi ilə daha yaxındır. Onları fərqləndirmək üçün nəzərə almaq lazımdır ki, feli sifət isimdən (və isimləşmiş sözdən) əvvəl işlənər, *nəcə? nə cür? hansı?* suallarına cavab verir, substantivləşər və bu zaman mübtədə, tamamlıq vəzifələrində işlənər, zaman şəkilçisi isə cümlənin sonunda, feli xəbərdə özünü göstərir:

Fəli sifət
yazılmış məktub
oxunmuş kitab
açılmış qapı
əkilmiş sahə

Nəqli keçmiş
məktub yazılmışdır
kitab oxunmuşdur
qapı açılmışdır
sahə əkilmişdir

-**miş** şəkilçisi ilə düzələn fəli sifətlər asanlıqla substantivləşə bilər:

-Oxuyurmu qəzetə şəhrinizin əhli tamam?

-Bəzi sarsaq **oxumuşlar** oxuyur, mən oxumam. (S.)

Qırılmışlar bu gecə də gəliblər. Bunları azar qırsın, **salamat olmamışlar** haradan daraşdılar bu kəndin canına? (İ.M.) A **görməmiş** oğlu **görməmiş**, burada arvad qəhətliyi idi? (İ.M.)

b) Keçmiş zaman fəli sifətləri düzəldən şəkilçilərdən biri də «-**dıq + mənsubiyyət şəkilçisi**» tərkibindən ibarət olan çoxvariantlı bir şəkilçidir. -**dıq** şəkilçisi təklikdə işlənmir və heç bir mənə ifadə etmir. Yalnız mənsubiyyət şəkilçiləri ilə birlikdə çıxış edir. Bütün şəxslərin təkli və cəmi üzrə mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir və 24 müxtəlif variantda işləyir.

I şəxsin təkli ilə: -**dığım, -diyim, -duğum, -düyüm;**

I şəxsin cəmi ilə: -**dığımız, -diyimiz, -duğumuz, -düyümüz;**

II şəxsin təkli ilə: -**dığın, -diyin, -duğun, -düyün;**

II şəxsin cəmi ilə: -**dığınız, -diyiniz, -duğunuz, -düyünüz;**

III şəxsin təkli ilə: -**dığı, -diyi, -duğu, -düyü;**

III şəxsin cəmi ilə: -**dıqları, -dikləri, -duqları, -dükləri.**

Bu şəkilçi hərəkətlə bağlı əlamətin keçmiş zamana aid olduğunu, iş haqqında məlumat verilən zaman onun icra edilmiş (və ya edilməmiş) olduğunu bildirir, əlaməti danışq vaxtından əvvələ aid edir. Çoxvariantlı olmaqla yanaşı, həm də çoxişlənən şəkilçidir. Məs.:

Sən, ey **başladığım** bu uzun şeir, Yadda qalacaqmı barı bir sözün? (S.V.) Haramı – qışda qoyun **saxladığımız** yerə deyirdik. (İ.Ə.) **Tərəkəmə olduğumuzu** yaddan çıxarmışıq. (İ.M.)

Görmədiyin adamı xatırlamaq çətindir. (İ.M.) Sizin **yazdığınız** məktub mənə çox gec çatdı.

Lal Hüseyn yük maşınının gübrə daşıyan yerdə çevrilib böyrü üstə yolun altına **yuvarlandığını** xəbər verdi. (M.İ.) O, Qartallı Dərəyə gələndən bəri birinci dəfə olaraq özünün **sala-**

mat qaldığına, donub ölmədiyinə sevindi. (İ.Ə.) Lakin Əbil o qədər də ağılsız deyildi ki, adamın üzünə baxanda onun qəmli, ya *şad olduğunu, hirsələndiyini, ya sevindiğini* bilməsin. (İ.M.) Ağızlarının qayaya *dirəndiyini* görəndə çobanlar neçə il *gəzdir-dikləri* çomaqlarını hara gəlmiş, qolazladılar. (İ.M.)

Bu şəkilçini onun işlək formalarından biri – *-dığı, -diyi, -duğu, -düyü* forması ilə adlandırmaq olar.

-dığı şəkilçili feli sifətlərin əsas sintaktik vəzifəsi təyindir; məs.: Bunlar *onun uşaqlıqda eşitdiyi* nağıllara bənzəyirdi. (İ.Ə.) *Xankişinin qaldığı* pansionat Kislovodskinin lap qurtaracağına idi. (İ.M.)

-dığı şəkilçili feli sifətlər əksərən substantiv vəziyyətdə işlənir, adi halda və ya tərkib şəklində mübtəda və tamamlıq vəzifələrində işlənir; məs.:

İçdiyimiz göz yaşı, *yediyimiz* dərd, azar. (R.R.) *Neçə gün əvvəl qarmaqarışq yuxuda ala qarğa ilə döyüşdüyü* Ələmin yadına düşdü. (İ.M.) Əbil mat-mat gah Ələmə baxdı, gah İnnaba, *onların nəyə güldüklərini* anlaya bilmədi. (İ.M.) Qız *bu çarpayıda onu ölümdən xilas edən oğlanın yatmış olduğunu* xəyalından keçirdi. (İ.Ə.) *Mənim gözlərimə dəydiyin anı* Yadıma yazmışam ad günü kimi. (Ə.Q.)

Bu misallarda *icdiyimiz, yediyimiz, neçə gün əvvəl qarmaqarışq yuxuda ala qarğa ilə döyüşdüyü* sözləri və birləşmələri mübtəda, *onların nəyə güldüklərini, bu çarpayıda onu ölümdən xilas edən oğlanın yatmış olduğunu, mənim gözlərimə dəydiyin anı* birləşmələri tamamlıq vəzifəsində işlənmişdir.

-dığı şəkilçili feli sifətlər isimləşdiyi, hallana bildiyi üçün qoşmalar qəbul edərək tərz, zaman, səbəb zərfliliyi vəzifələrində də işlənir; məs.: *Nağıllarda deyildiyi kimi*, gəlmiş, gördü və onu qaldırdı yuxarı. (İ.M.) Əhəd o günü görürdü və *o günü açıq-aydın gördüyü üçün* də daxilində bir rahatlıq duyurdu. (İ.M.) *Ürəyi sıxıldığından* Pərşan tez-tez qasqabaqlı atasına baxırdı. (M.İ.)

-dığı şəkilçili feli sifətlər *an, vaxt, zaman* sözləri ilə yanaşma əlaqəsi əsasında birləşərək mürəkkəb zaman zərfliliyi vəzifəsində də çox işlənir; məs.: *Maral sahilə endiyi zaman* Kür suları da sapsarı olmuşdu. (M.H.) *Birinci dəfə rayona getdiyi vaxt* anasının ağladığını görüb qızın gözləri doldu. (İ.Ə.)

Bu cür tərkiblər başqa bir feli sifət mühitinə də düşə bilər: Lakin *hissiiyyatın coşduğu* və *hansı bir səbəbdənsə ruhun oynadığı zaman i ç i l ə n* andlara hər kəs sadıq qalır mı? (M.İ.)

2.İndiki zaman feli sifətləri -an,-ən şəkilçisi ilə düzəlik. Bu şəkilçinin *dadanmaq, gücənmək, hıqqanmaq, hoppanmaq* kimi bir neçə sözdə sözdüzəldici şəkilçi kimi işləndiyini nəzərə alaraq, yeganə orijinal, omonimi olmayan feli sifət şəkilçisidir. Əşyanın hərəkətlə bağlı əlamətinin danışılan vaxta, yəni indiki zamana aid olduğunu bildirir. Məs.:

Yiyəsinin onu nə üçün tutub saxladığını *anlaya bilməyən* boz ürgə ağzındakı yüyəni hirsələ gəmirərək saqqıldatdı. (İ.Ə.) O danışdıqca Əbu Səidin gözləri qıyılır, bir-birinə *yaxınlaşan* göz qapaqları arasında qonur göz bəbəkləri parıldaırdı. (F.K.) Ocağın *səngiyən* közünü *dağıdan* xidmətçi şor motalına oxşayan dərini çıxartdı.(F.K.) Uzun Həsən ona tərəf *gələn* aygırı əldən buraxmadı.(F.K.)

Lakin *-an,-ən* şəkilçisi ümumi zaman da bildirir, bəzən keçmiş və gələcəyə aid əlamətləri də əhatə edir; məs.:

Öz xalqına gələcəyi *bildirən*,

Bir kəlməylə yağları *öldürən*,

Könülləri *sevindirən, güldürən*

Baldan şirin dodaq, dil mənimkidir. (S.R.)

Örkən, çatı *toxuyan*,

Üstü görmə *qoxuyan*,

Tarlalarda ot *biçən*,

Gölmələrdən su *içən*

Qızlarımız da varmış.(S.V.)

-an,-ən şəkilçili feli sifətlər də tərkib əmələ gətirir. Cümlədə əsas sintaktik vəzifəsi təyindir, lakin asanlıqla substantivləşərək mübtəda, tamamlıq, xəbər vəzifələrində işlənir; məs.:

Təyin vəzifəsində: Rüstəm kişi *corab toxuyan, tikiş tikən, qab-qacaq silərək heç bir zaman işsiz oturmayan* orta boylu, mütənasib bədənli arvadı Səkinə ilə danışdı. (M.İ.)

Mübtəda vəzifəsində: *Dəllək Məminin dükanına gedən* təkcə Əbil deyildi.(İ.M.) Nəyə lazımdır o vəzifə ki, *ona çatan* insanlığını itirəcək? (M.İ.) *Oğul evləndirənlər* qız üçün Tanrıqulunun qapısını açmırdılar. (İ.M.) *Bizi qardaş edən* məhəbbətdir.(M.İ.)

Tamamlıq vəzifəsində: Bəzən xırda bir şey üçün qızıqıb özündən çıxır, *fikrinə qarşı fikir deyənlərə* zorla qulaq asırdı. (M.İ.) *Hər xırda şey üçün özündən yuxarıya ağız açanlardan* zəhləsi gedərdi. (M.İ.)

Xəbər vəzifəsində: Şahlar *iş biləndir, adama qiymət qo-yandır.* (İ.Ə.) Mən *iclas-zad çağıran deyiləm!* (M.İ.)

Zərflik vəzifəsində: Görünür, quşların başçısı bu idi, *ağzını açan kimi*, o biri qarğalar ona həy verdilər. (İ.M.) *Səpin başla-nana qədər* Rüstəm kişi tərəvəz və bağ-bostanın işinin canını almağa qərar vermişdi. (M.İ.) Əbil sakitləşmədi, *gözləri yaşara-nacan, boğulanacan* güldü. (İ.M.)

Substantivləşərək yiyəlik hal şəkilçisi ilə ismi birləşmənin asılı tərəfi kimi işlənir:

Ürəyi bir kəsə vurulmayanın

Sevgisi anadan olmayıb hələ. (Ə.Q.)

3. Gələcək zaman feli sifətləri aşağıdakı şəkilçilərlə düzə-lir:

a) -acaq, -əcək şəkilçisi. Feli sifət şəkilçisi kimi nisbətən az işlənən bu şəkilçi qəti gələcək zamanın şəkilçisi ilə bir kök-dəndir. Feli sifət şəkilçisi kimi işləndikdə də hərəkətlə bağlı əla-mətin gələcək zamana aid olduğunu bildirir, əşya bildirən bir sö-zü təyin edir; məs.:

Ona elə gəldi ki, müqavilədə ancaq asanlıqla *yerinə yeti-rilə biləcək* şeylər nəzərdə tutulmuşdur. (M.İ.) Özünün yerini və adını gözləyən Rüstəm kişi peşmançılığını *bildirəcək* adam de-yildi. (M.İ.) Məni *azad eləyəcək* bir məxluq var, elə bu yaxınlar-da gələcək. (F.K.)

Digər feli sifətlər kimi, *-acaq* şəkilçili feli sifətlər də tər-kib yaradır, substantivləşərək hal və mənsubiyyət şəkilçiləri qə-bul edir: Şirzad *məsələnin bununla qurtaracağını* düşünürdü. (M.İ.) Elə bil ki, onlar *bu nəhəng pələngin duyuyq düşüb tərpe-nəcəyindən* qorxurdular. (İ.Ə.)

b) -malı, -məli şəkilçisi. Digər feli sifətlər kimi, *-malı, -məli* şəkilçili feli sifətlər də əşya bildirən sözdən əvvəl işlənir, *necə? nə cür? hansı?* suallarına cavab verir. Əsas sintaktik vəzi-fəsi təyindir, lakin isimləşdikdə mübtəda, tamamlıq vəzifələrin-də çıxış edər. Məs.:

O bilirdi ki, dünyanın müxtəlif ölkələrində *gedilməli, gəzilməli, baxılmalı* yerlər çoxdur, amma o yerləri gəzmək üçün imkan da lazımdır.

Bu şəkilçi felin vacib şəklinin morfoloji əlaməti ilə bir kökdəndir.

-malı,-məli şəkilçili fellər tarixən feli sifət kimi yaranmış olsa da (6, 271), indi feli sifət kimi təyin vəzifəsində nisbətən az işlənir. Xəbər vəzifəsində daha çox işlənir; məs.:

Vələd başını aşağı salıb balalarını *saxlamalıdır*. (İ.M.) Yüksək məhsul üçün gərgin işləmək lazımdır, aqrotekniki qaydalara ciddi *əməl olunmalıdır*. (M.İ.) Yüksək məhsul üçün gərgin işləmək lazımdır, aqrotekniki qaydalara ciddi *əməl olunmalıdır*. (M.İ.) Mahmud bu yazıq Camaata *bildirməliydi, deməliydi* ki, mən də siznənəm. (Elçin) Mən səndən *ayrılmalyam*. (Elçin) Sofi özü özünə *kömək etməli idi*. (Elçin) İnsan nə üçün *bədbəxt olmalı idi*, bu boyda dünyada *ac olmalı idi*. (Elçin)

Bu misalların hamısının inkarını *deyil* ədatı ilə düzəltmək mümkündür: Sofi özü özünə *kömək etməli deyildi*. (Elçin) İnsan *bədbəxt olmalı deyildi*, bu boyda dünyada *ac olmalı deyildi*. (Elçin)

Bu hal göstərir ki, **-malı,-məli** şəkilçisi feli sifətdən şəkil əlamətinə doğru inkişaf prosesi keçirir.

Vacib şəklinin inkar formasının həm **-ma,-mə** şəkilçisi, həm də *deyil* ədatı ilə yarandığı qeyd edilir. (1. 205; 3, 353) Həqiqətdə də **-malı,-məli** şəkilçili sözlər xəbər vəzifəsində işlənərkən inkar forması həm **-ma,-mə** şəkilçisi, həm də *deyil* ədatı ilə düzəlir; məs.: Guya onun mövqeyində olan adam başqa işlərə *baş qoşmamalıdır*. (İ.M.) Mən səndən *ayrılmamalyam*. (Elçin) Birinci niyyəti bu idi ki, Şeyx Əli onu qarşılamağa *çıxmamalıdır*. (F.K.)

Bu misallarda fərqləndirilən sözlərdəki **-ma,-mə** şəkilçisini atıb, felin inkarını *deyil* sözü ilə də düzəltmək olar: Şeyx Əli onu qarşılamağa *çıxmalı deyil*.

Deyil ədatı adətən ismi xəbərlə işlənər. Əgər **-malı,-məli** şəkilçili fellə işlənirsə, deməli, həmin sözlər substantivləşmiş feli sifətlərdir. Bunu həmin sözlərdən sonra bir ismin artırıla bilmək imkanı da təsdiq edir: Şeyx Əli onu qarşılamağa *çıxmalı şəxs deyil*.

Bu cür hallarda mənə dəyişikliyi yaranır, işin vacibliyi zəifləyir, nəzərdə tutulan təyinlənən ismə münasibət güclənir. Bundan əlavə, bu cür sözlər *deyil* ədatı ilə nisbətən az hallarda işlənir. Bütün bunlar *-malı, -məli* şəkilçili felin xəbər vəzifəsində sürətlə vacib şəkli kimi formalaşmaqda olduğunu göstərir.

c) *-ası, -əsi* şəkilçisi. Bu şəkilçi həm feli sifət, həm də lazım şəklinin əlaməti kimi az işlənən şəkilçidir.

Lazım şəkli

Məktub yazılasıdır

İş görülməsidir

Söz deyiləsidir

Kitab oxunasıdır

Feli sifət

yazılası məktub

görüləsi iş

deyiləsi söz

oxunası kitab

Lazım şəklinin inkarının *deyil* ədatı ilə düzəlməsi (*oxuyası deyiləm, gələsi deyilik* və s.) göstərir ki, bu şəkilçi ümumən feli sifət şəkilçisidir, lakin tədricən şəkil əlamətinə çevrilməkdədir. Lakin bu cəhətdən inkişaf etibarilə vacib şəklindən də geri qalır.

***ç) -ar, -ər və -maz, -məz* şəkilçiləri.**

Bunlar qeyri-qəti gələcəyin şəkilçiləri ilə bir kökdəndir. Təsdiq forması az işlənir və feli sifət xüsusiyyətini itirmək, sifətə çevrilmək istiqamətində inkişaf edir; məs.: *gülər üz, ağlar uşaq, axar su* və s. Lakin zəif şəkildə olsa da, feli sifət xüsusiyyəti var: *axar su – axmaz su, gülər üz – gülməz üz*. Ovcunu açanda əllərində *gümüş tozuna oxşar* toz vardı.(F.K.)

Oxşar sözündə idarəetmə xüsusiyyəti də var: *gümüş tozuna oxşar*. Lakin hiss olunur ki, inkar forması daha artıq sifətə çevrilmə prosesi keçirir; məs.:

Nəcəfin gözəl xasiyyəti vardı, dünyada *çıxılmaz* və ümid-siz vəziyyət bilməzdi.(M.İ.) Bəli, həyatımızın gözəlliyi onun daim irəliləməsindədir, *dayanmaz* yüksəlişindədir.(M.İ.) *Təsəvvürə gəlməz* bir qüvvət və zirəkliklə qızı qaldırıb atın üstünə qoydu. (İ.Ə.) Bu həyəcan onu oturanlara *anlaşılmaz* görünən gərgin səslə danışmağa məcbur etdi. (M.İ.)

Bu misallarda *çıxılmaz* (vəziyyət), *dayanmaz* (yüksəliş), *təsəvvürə gəlməz* (yüksəliş) sözləri təyin vəzifəsindədir və artıq

sifətə çevrilmişdir. Son misalda *anlaşılmaz* sifəti adverbiallaşmışdır.

Məlumat üçün. Dilimizdə feli bağlamalara çox yaxın olan və demək olar ki, feli bağlamalarla sinonim kimi işlənən bir sıra qrammatik formalar vardır. Bunlar «feli sifət + qoşma» şəklində olan nitq vahidləridir. Həmin nitq vahidlərində keçmiş və indiki zaman feli sifətləri (*-dıq,-mış, an* şəkilçili) substantivləşərək adlıq, yönlük və çıxışlaq hallarında işlənir və qoşma qəbul edir.

Feli sifət adlıq halda, qoşma ilə birlikdə tərz və ya zaman bildirir; məs.:

Ağzını açan kimi o biri qarğalar ona hay verdilər. (İ.M.) *Ayğır nəfəs almağa başlayan kimi* ayağa durdu. (F.K.) Sağsağan ac quşdur, elə ac olduğu üçün də *adam səsi eşidən kimi* hoppanıb düşür. (İ.M.) *Əhədin könlünü almış kimi* astadan dilləndi.(İ.M.) *Ələm öz-özünə gileylənirmiş kimi* üzünü yana tutdu. (İ.M.) *Möcüzə baş vermiş kimi* oğlan bir an quruyub qaldı. (İ.Ə.) *Bütün bunları duyar kimi, fikirlərini eşidər kimi* Qaraş titrək səslə dilləndi.(M.İ.) Səhərisi Rüstəm kişi özünü *irini deşilmiş kimi* hiss edirdi.(M.İ.)

Feli sifət yönlük halda olub, *qədər, kimi* qoşmaları ilə əlaqələninir, daha çox zaman bildirir:

Arvadı gələndə qədər fürsətdən istifadə edib bir də düşündü. (M.İ.) *Özünü yığışdırana qədər* gec oldu, yəhər çevrildi. (F.K.) *Geyinib çıxana kimi* görmüşdü ki, onun Alapaçasını kimsə minib dərəyə endirir.(F.K.)

Feli sifət çıxışlıq halda olub, *sonra, bəri* və s. qoşmalarla əlaqələninərək zaman bildirir:

Qartallı Dərəyə gələndən bəri birinci dəfə olaraq özünün salamət qaldığına, ölmədiyinə sevindi.(İ.Ə.) Uzun Həsən *suyu da içəndən sonra* qalxıb alaçıqdan çıxdı.(F.K.) Maral *təhlükənin sovuşduğunu yəqinləşdirəndən sonra* zərif dodaqlarını suya salıb içməyə başladı.(F.K.) *Qapı açılıb-örtüləndən sonra*, elə bil, içəri qatı zülmət çökdü. (F.K.)

Faktlar göstərir ki, bunlar tədricən qoşmaları itirərək feli bağlamaya çevrilə bilər. Hazırkı halda bunlar substantivləşərək adlıq, yönlük və çıxışlıq hallarında olan feli sifətdən və qoşmadan ibarətdir və funksiya etibarilə zaman və tərz zərfliyi vəzifəsində işlənirlər.

FELİ BAĞLAMA

Bir işi, hərəkəti başqa bir işlə, hərəkətlə əlaqələndirən şəkilçilərə f e l i b a ğ l a m a şəkilçiləri, onların artırıldığı sözlərə f e l i b a ğ l a m a deyilir.

Dilimizdə bir sıra şəkilçilər var ki, fellərə artırılaraq həmin feli başqa bir fellə əlaqələndirir və bu yolla bir işi, hərəkəti başqa bir işlə bağlayır. Məs.:

Bu sözləri ***deyəndə*** Əbilin gözlərindən sevinc ***yağırdı***. (İ.M.) Arvad işığı ***keçirərək soyunub*** yerinə ***girdi***. (İ.Ə.) Bəndalı indi yatdıqları otaqda ***oturub*** yoldaşları ilə çörək ***yeyirdi***. (İ.Ə.) Səhər tezdən mal fermasına ***gedərkən*** Telli arvad pis xəbər ***söylədi***. (M.İ.) O çeşmənin, o kölgənin yanından ***kövrəlmədən ötüb-keçdiyim*** olmayıb.(Ə.Ə.) Bir də onu bilirəm ki, o dağlar dünya ***durduqca gülümsəyəcəkdir***.(Ə.Ə.)

Bu misallarda feli bağlama ilə onların əlaqələndiyi felləri qarşı-qarşıya aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

deyəndə – (sevinc) yağırdı (demək – yağmaq);

soyunub – (yerinə) girdi (soyunmaq – yerinə girmək);

ışığı keçirərək – (yerinə) girdi (keçirmək – girmək);

oturub – yeyirdi (oturmaq – yemək);

gedərkən – xəbər söylədi (getmək – söyləmək);

kövrəlmədən – ötüb-keçdiyim (kövrəlmək – ötüb-keçmək).

Feli bağlama cümlədə hər cür fellə – həm şəxsli, həm də şəxssiz fellə - feli sifət, məsdər, hətta başqa bir feli bağlama ilə əlaqələnir. Məs.:

Səhvlərin sənin gözünü elə bağlayacaq ki, ***aylanda*** hansı dərədə olduğunu da ***bilməyəcəksən***. (M.İ.) Trubkanı ***sümürüb***, stəkanda buğlanan çaya ***baxaraq fikrə getmək*** başqa bir aləm idi. (M.İ.) Bağdagül bacının iri bir inəyin yanında ***dayanaraq***, onun boynunu əli ilə ***oxşaya-oxşaya oxuduğunu*** gördülər. (İ.Ə.) Yoldaşları ***yüyürüb*** tufənglərini ***götürəndə*** Bəndalı ***qoymadı***. (İ.Ə.)

Birinci misalda ***aylanda*** feli bağlaması şəxsli felə (***bilməyəcəksən***) aiddir. İkinci misalda feli bağlamalar məsdərlə bağlıdır: ***sümürüb fikrə getmək***., ***baxaraq fikrə getmək***.

Üçüncü misalda feli bağlamalar feli sifətə aiddir: ***dayanaraq oxuduğunu***, ***oxşaya-oxşaya oxuduğunu***.

Son misalda isə feli bağlama feli bağlamaya aiddir: *yüüyürüb götürəndə*. Və hər ikisi birlikdə şəxslı felə aiddir: *yüüyürüb götürəndə qoymadı*.

Feli bağlama da felin hibrid formasıdır. Fellər feli bağlama şəkilçiləri qəbul edərək öz əsas xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, zərf xüsusiyyətləri də qazanır və adverbiallaşır. Felin zərflə konversiyası feli bağlama şəkilçiləri vasitəsilə yaranır.

Fellər feli bağlama şəkilçilərini qəbul etdikdən sonra həmin formada (feli bağlama formasında) təsərif olunmaq imkanlarını itirir. Lakin bir fel kimi, aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərini saxlamış olur:

1. Fel iş, hal, hərəkət bildirir. Bu xüsusiyyət şəxslı fellərlə yanaşı, feli bağlamada da olur və fel öz iş, hərəkət məzmununu adverbial şəkildə də saxlayır; məs.: Onlar ayaqlarının qarını *çırparaq* içəri girdilər. (İ.Ə.) Maya üşüməyə başladığını *hiss edərək* daha artıq Qaraşa *qısıldıqda* bədəni məstədicı bir hərəərlə qızındı (M.İ.) – cümlələrində *çırparaq*, *hiss edərək*, *qısıldıqda* feli bağlamalarında adverbial şəkildə olsa da, *çırpmaq*, *hiss etmək*, *qısılmaq* fellərinin ifadə etdiyi iş, hərəkət mənası qalmaqdadır.

2. Felin mühüm xüsusiyyətlərindən biri idarə və yanaşma yolu ilə öz ətrafına söz toplanmasıdır. Felin idarə etmə imkanları genişdir. Sözləri idarə etmək və ya özünə yanaşdırmaqla cümlənin genişlənməsinə, zənginləşməsinə səbəb olur. Bu cəhət dəyişən fellərlə yanaşı, feli bağlamaya da aiddir. Lakin fərqləri burasındadır ki, şəxslı fellərlə əlaqə nəticəsində predikativ birləşmələr, feli bağlama ilə əlaqə nəticəsində qeyri-predikativ birləşmələr – söz birləşmələri, yəni tərkiblər əmələ gəlir. Məs.:

Sara xatun sultanın taxtı yanında qoyulmuş kürsüdə oturmağa gedəndə Əbu Səid uşaq sifətli Şeyx Heydəərə baxdı. (F.K.) *Uzun Həsən başını əyib alaçıqdan girəndə* yan-yana iki gözəl dayanmışdı. (F.K.) *Payızda Muğana, Milə yağış yağanda* ot cücərir, göbələk də çıxırdı. (F.K.) *Qazlar uçub onların başı üstünə gələndə* arxasında lələk olan oxlar yaylardan ayrıldı. (F.K.) *Sara xatun danışıqın gedişini olduğu kimi danışdıqca* oğlu əsəbiləşirdi. (F.K.)

3. Fel təsirli və təsirsiz olur. Bu xüsusiyyət eyni dərəcədə həm şəxslı fellərlə, həm də feli bağlamaya aiddir. Məs.:

Novruzgülü, qarçıçəyi *çixanda*,
Ağ buludlar köynəklərin *sıxanda*
Bizdən də bir yad eyləyən sağ olsun. (Ş.)

Ümidinin alovunda kədərini *yandıraraq* ürəyini polad elə!
(R.R.) İki atlı dağlardan *enib* Ərdəbilə gedirdi. (F.K.) Səlcuq-
şahbəyim qızıllarını - qolbağ, zərnişan, bilərzik, sinəbənd, xal-
xallarını *cingildədə-cingildədə* ayağa durdu. (F.K.) Rüstəm kişi
trubkasını *tüstülədə-tüstülədə* var-gəl eləməyə başladı. (M.İ.) O
qayıdıb yerində oturdu, trubkasını *alışdırıb sümürərək* xoş xə-
yallara getdi. (M.İ.)

Bu misallarda *sıxanda*, *yandıraraq*, *cingildədə-cingildə-
də*, *tüstülədə-tüstülədə*, *alışdırıb*, *sümürərək* feli bağlamaları
təsirli, *çixanda*, *enib*, *qayıdıb* təsirsizdir.

4. Felin əsas xüsusiyyətlərindən biri də müxtəlif növ şəkil-
çiləri qəbul edərək dəyişməsi, subyekt – obyekt münasibətlərini
nizama salmasıdır. Bu xüsusiyyət də hər cür felə – həm şəxslı,
həm də şəxssiz fellərə aiddir. Məs.:

aldıqda – alındıqda – aldırıldıqda
yazdıraraq – yazışaraq – yazılaraq
görərək – görüşərək – görünərək

5. Fellər təsdiq və inkar olur. Bu xüsusiyyət şəxslı fellərlə
yanaşı, feli bağlamaya da aiddir. Məs.: Nəzərlərini onun üzün-
dən *çəkməyərək* cavab verdi. Mən *şad olanda*, *deyib-güləndə*,
zarafat eləyəndə görürəm bunların da kefi açılır. (İ.Ə.) Pərşan
yerində *otura bilməyərək* ayağa durdu və arxadan atasının boy-
nunu *qucaqlayaraq* qulaq asdı. (M.İ.) Doğrudan da, iki dəqiqə
keçməmiş, eyvanda ayaq səsi eşidildi. (M.İ.) Salman Səkinədən
cavab alaraq tələsmədən Qaraşa və Mayaya yaxınlaşdı. (M.İ.)

Misallarda *şad olanda*, *deyib-güləndə*, *zarafat eləyəndə*,
cavab alaraq feli bağlamaları təsdiq, *çəkməyərək*, *otura bilmə-
yərək*, *keçməmiş*, *tələsmədən* feli bağlamaları inkar şəkildə
olan feli bağlamalardır.

Hətta feli bağlama şəkilçilərinin bir qismi felin inkar şəkil-
çisinin iştirakı ilə yaranmışdır. Buraya *-madan*, *-mədən*, *ar-maz*,
-ər-məz, *ma-mış*, *-mə-miş* şəkilçiləri daxildir.

Qeyd etdiyimiz kimi, feli bağlamalar felin adverbial forma-
sıdır, ona görə də feli bağlamalarda *zərf xüsusiyyətləri* güclüdür.

Feli bağlamalarda zərflərə aid aşağıdakı xüsusiyyətlər olur:

1. Zərflər fellərdən əvvəl işlənib fələ aid olduğu, onu müxtəlif cəhətdən izah etdiyi kimi, feli bağlamalar da şəxslı fellərə, feli sifət, feli bağlama və ya məsdərə aid olur. Məs.:

Soltan *xəfifcə gülümsədi*. (İ.Ə.) Qız *birdən-birə ruhdan düşdü*. (İ.Ə.) Evə gələn kimi görəcəksən qapı-pəncərəni *taybatay açıb*. (İ.Ə.) Oğlan qaranlıqda *təəccüblə yanakı* ona *baxdı* (İ.Ə.) - misallarında *xəfifcə gülümsədi, birdən-birə ruhdan düşdü, taybatay açıb, təəccüblə baxdı, yanakı baxdı* birləşmələrindəki zərflər hərəkətin icra tərzini bildirir.

Şahlarla qız tövlələrə *baxıb çıxanda* Qartallı Dərənin evlərindən zəif işıqlar *gəlirdi*. (İ.Ə.) Qaranlıqda bir atlı onlara *salam verib keçdi*. (İ.Ə.) Taxt-taca *sahib olanda fikirləşmişdi* ki, xoşbəxtlik gəlib çıxdı. (F.K.) Dədə bəy atını *çapa-çapa gəldi*. (F.K.) Uzaqdan *maşın səsi gəldikdə* hamısı birdən *boylanıb baxdı* (M.İ.) – misallarında isə *tövlələrə baxıb çıxanda gəlirdi, onlara salam verib keçdi, taxt-taca sahib olanda fikirləşmişdi, atını çapa-çapa gəldi, uzaqdan maşın səsi gəldikdə baxdı, boylanıb baxdı* birləşmələrində feli bağlamalar şəxslı fellərlə əlaqələnməmiş, felləri zaman və tərz baxımından izah etmişdir..

2. Zərf cümlədə tərz və zaman bildirdiyi, *necə? nə zaman?*, bəzən də *nə səbəbə?* suallarına cavab verdiyi kimi, feli bağlamalar da zaman bildirir, hərəkətin tərzini, icra səbəbini aydınlaşdırır; məs.:

Şirzad nə isə demək istədikdə gözü Pərşanın gözünə sataşdı. (M.İ.) *Qapı bir daha döyüləndə* Sultanəli də qalxdı. (F.K.) Birinci dəfə *kiprik qırpmadan* qızın gözlərinin içinə baxdı (M.İ.) - cümlələrindən əvvəlki ikisində feli bağlama tərkibləri zaman, sonuncuda tərz bildirir.

3. Zərflər kimi, feli bağlama və feli bağlama tərkibləri də cümlədə zərflik vəzifəsində – zaman, tərz və səbəb zərflikləri vəzifəsində işlənir. Məs.: *Bu dəfə gözünü açanda* başının üstündə gözəl bir sima gördü. (F.K.) *Köhnə dəyirmanın yanına çatanda* gördü ki, cinə-şəyatınə oxşayan bir məxluq dayanıb. (F.K.) Dilavər oğlanların neçəsi *yaraqlanıb-yasaqlanıb* daha uzaq obalara at sürmüşdülər. (F.K.) Mustafa *çiyinlərini çəkib* çölə çıxdı. (F.K.) Səkinə *sazı döşünə basıb* mizrabı cəsarətlə

simlərə vurdu.(F.K.) Onlar *yalvara-yalvara, dua oxuya-oxuya* qalxdılar. (F.K.) Hərdən *ona acığı tutub* deyindi də - cümlələ-rindən əvvəlki ikisində feli bağlama tərkibləri zaman zərfliyi, sonrakılarda tərz zərfliyi, sonuncuda səbəb zərfliyi vəzifəsində işlənmişdir.

Hətta bir sıra feli bağlamalar zərfə doğru inkişaf edərək zərfə çevrilmişdir. Məsələn, *istər-istəməz* sözü artıq feli bağla-ma deyil, zərf hesab olunur. *Getdikcə, dedikcə, dönə-dönə* söz-ləri də belədir: Rüstəm kişi *getdikcə* içəridən daha çox yanırdı. (M.İ.) Çox toxtaq, *dedikcə* səbirli halda təklifini verib Əliqulu-nun üzünə baxdı.(Ə.V.) Xasayın xətrini çox istəyir və ona inanır-dı, amma yenə *dönə-dönə* soruşdu: -Əminsənmi? (H.M.)

Q e y d. Getdikcə, dedikcə, dönə-dönə sözləri həqiqi mənada feli bağlama kimi də işlənəməkdədir: Arabalar *getdikcə* yol qısaldırdı. Mən sənə bu sözləri *dedikcə* sən özünü eşitməzliyə vururdun. Mən küçəni *dönə-dönə* yanımdakı yoldaşdan soruşdum – cümlələrində *get-dikcə, dedikcə, dönə-dönə* sözləri feli bağlamadır.

-*araq, -ərək* şəkilçili *çaparaq, qaçaraq* sözləri vurğudan asılı olaraq feli bağlama və zərf kimi işləyə bilər. Vurğu bu şəkil-çinin birinci hecasına düşdükdə feli bağlama, ikinci hecasına düşdükdə söz zərf olur: Şirzad onlara çatmaq üçün *çaparaq`* yer-di (M.İ.) – cümləsində *çaparaq`* sözü *cəld* mənasındadır və zərfdir. Axşam bir *qaçaraq`* bizə dəyərsən.– cümləsində *qaçaraq`* sözü də zərfdir. Şirzadın atı olsa idi və ata işarə ilə: Şirzad *ça-pa`raq* onlara çatmaq istədi - deyilsə idi, söz feli bağlama olardı. Gənc çoban *qaça`raq* ağıllardan birinə getdi (M.İ.) – cümləsində də feli bağlamadır.

Dildə *baxmayaraq* sözü də artıq feli bağlama kimi çox na-dir hallarda işlənir. O *oturanların üzünə baxmayaraq* keçib getdi – cümləsində feli bağlamadır. O çəkdiyi bütün əziyyətlərə *bax-mayaraq*, indi özünü xoşbəxt hiss edirdi. (İ.Ə.) – cümləsində xüsusiləşdirən qoşmalaşmış sözdür.

Olduqca sözü feli bağlamadan çox, ədat kimi işlənəməkdə-dir: Salman xüsusi bir diqqətlə Mayanın açıq çəhrayı ipək pal-tarda *olduqca* yaraşılıq görünən gərdəninə baxdı (M.İ.) – cüm-ləsində sifətin çoxaltma dərəcəsinə xidmət edir. *Asılı olaraq*,

fərqli olaraq, yanaşı olaraq, əlaqədar olaraq tipli sözlər feli bağlama kimi əhəmiyyətini itirməkdə, qoşmalaşmaqdadır.

Əksər feli bağlamaların özünə məxsus subyekti olur: Bu heyvanın bu gündən sabaha çıxmağa ümidi var ki? *Mən naxoşlayanda o mənı aparır, o naxoşlayanda mən onu.* (F.K.) *Gün əyləndə, axşam namazının vaxtı çatanda Cibo Səfər dayandı.* (F.K.) *Madyan Alapaçaya yaxınlaşdıqda Dədə bəyin ürəyi partlamaq dərəcəsinə gəlirdi.* (F.K.)

Bu misallarda feli bağlamaların öz, şəxslı felin öz subyekti var:

<i>mən naxoşlayanda</i>	<i>o aparır</i>
<i>o naxoşlayanda</i>	<i>mən (aparıram)</i>
<i>gün əyləndə</i>	<i>Cibo Səfər dayandı</i>
<i>axşam namazının vaxtı çatanda</i>	<i>Dədə bəyin ürəyi partlamaq dərəcəsinə gəldi</i>

-ib və *-araq* şəkilçili feli bağlamaların yalnız şəxslı fellə birgə – müştərək subyekti olur. Məs.: *Tapdıq* atı dirəyə *bağlayıb* ağanın yanına *gəldi*. (İ.Ş.) *Qoca* başını divara *söykəyib* gözlərini *yumdu*. (F.K.)

Bu misallarda *Tapdıq* sözü həm *bağlayıb*, həm də *gəldi* sözü ilə, *qoca* sözü həm *söykəyib*, həm də *yumdu* sözü ilə bağlıdır.

Digər feli bağlamalar da 3-cü şəxsdə şəxslı fellə eyni subyektə aid ola bilər; məs.: *Ağam* bir yandan *bağlayanda* bir yandan *açar*. (F.K.) – cümləsində həm *bağlayanda*, həm də *açar* felləri *ağam* subyekti ilə bağlıdır, subyektləri müştərəkdir. Lakin başqa feli bağlamaların, məsələn, *-anda* şəkilçili fellərin əksərən müstəqil subyekti olur; məs.: *O hirslənəndə* alınıdakı *çapıq* qanla *dolub qızarırdı*. (F.K.) Bu imkan *-ib* və *-araq* şəkilçili feli bağlamalarda yoxdur.

Faktlardan aydın olur ki, feli bağlama bəzən başqa predikativ sözlərə – ismi xəbəyə də aid ola bilər. Bu cür hallarda predikativlik bildirən əsas elementin düşmüş olduğunu düşünmək mümkündür. Məs.: *Cibo Səfərin əli* Dədə bəyin iri əllərinin arasında *yoxa çıxanda o* artıq *atın tərəkindəydi* (F.K.) – cümləsində *yoxa çıxanda* feli bağlaması *atın tərəkindəydi* ismi xəbərinə aiddir. Burada *atın tərəkindəydi* birləşməsi *atın tərəkində oturmuşdu* mənasında başa düşülür.

Dilimizdə feli bağlama şəkilçiləri zəngin olub, hal-vəziyyət, tərz, zaman, bəzən də səbəb bildirir. Feli bağlamanın zamanı çox vaxt şəxslə felin zamanından asılı olmur, şəxslə fellə eyni zamanda olan işi bildirdiyi kimi, bəzən ondan əvvəl və ya ondan sonra baş verən işi də bildirir. Məsələn, Məhəmməd Hüseyin səhər tezdən cibindən bir abbası çıxarıb, bir rusca, bir azərbaycanca qəzet alardı (M.C.) - cümləsində feli bağlamanın (*çıxarıb*) ifadə etdiyi iş xəbərdəki işdən (*alardı*) əvvələ aiddir.

Zərflilər zaman bildirdikdə onların ifadə etdiyi iş zaman şəkilçili şəxslə felin ifadə etdiyi işlə tam üst-üstə düşmür, çox zaman onun bir kəsiyində, konkret bir müddətdə görülən işi bildirir, feldəki zamanı dəqiqləşdirir. Bu xüsusiyyət zaman bildirən feli bağlama və feli bağlama tərkiblərinə də aiddir. Həm də məlumdur ki, feli bağlamalar tərz və səbəb də bildirir, odur ki onlarda həmişə zaman axtarmaq da lazım gəlir.

Dilimizdə aşağıdakı feli bağlama şəkilçiləri işlənir:

-ib, -ib, -ub, -üb şəkilçisi.

Bu şəkilçi dilimizdə ən fəal feli bağlama şəkilçisidir. Əksərən aid olduğu şəxslə feldəki işdən əvvəl baş verən işi bildirir. Həm də canlı danışq dilində nəqli keçmiş zamanın şəkilçisi kimi işlənir (bu barədə zaman kateqoriyasına baxmalı).

Feli bağlama şəkilçisi kimi daha çox tərz, bəzən də zaman zərfliyinin ifadəsinə xidmət edir; məs.:

Gördüm Qasım əmi ***bir daş üstündə əyləşib*** deyir. (Ə.H.) Arıq traktorçu ***nə isə deyində-deyində düşüb*** maşının arxasına keçdi. (M.İ.) Maya ***tünd ətri otağı bürümüş ağ nərgiz dəstəsini alıb*** sevinclə təşəkkür etdi. (M.İ.) Buz layları ***onun ayaqları altında parçalanıb*** səslənirdi. (İ.Ə.) Bir dağ keçisi ***başını qaldırıb*** onu gördü və ***var gücü ilə tullanıb*** qaçdı. (F.K.) O ***mücrünü gətirib*** onun qabağında açdı. (F.K.) Qoca ***başını divara söykəyib*** göz-lərini yumdu. (F.K.) Ona elə gəldi ki, şirin duyğu və xəyalların təsirindən ***bihuş olub*** yıxılacaqdır. (M.İ.) Kişi ***qasqlarını çatıb*** ciddi ifadə ilə cavab verdi. (İ.Ə.)

Səbəb zərfliyi vəzifəsində işlənir; məs.: Əhməd bəy ***bundan da diltəng olub*** altı-yeddi sənə evindən çıxmadı. (Ə.H.)

Bəzən həmcins zərflik kimi çıxış edir: Hər səbh Gülsüm xala ***Şeyx Şəbandan tez oyanıb, yerindən qalxıb***, samovar hazır edərdi. (Ə.H.)

-ib şəkilçili feli bağlama başqa bir feli bağlama (və ya feli sifət, məsdər) tərkibinə düşərək müstəqilliyini itirə bilər; məs.: Oğlan *dala baxıb peyin zolağını gördükdə* qızardı. (M.İ.) Rüstəm kişi *peyinlənib şumlanan bostanlıqların arasına girəndə* nəfəsindən buğ çıxan at tövşüyüb yavaşdı. (M.İ.) *Onlar qayıdib idarəyə gələndə* beş-altı nəfər kəndli guruhur yanan sobanın ətrafında halay vurub oturmuşdu. (İ.Ə.) *Səlimə kətil götürüb kəndlilərin yanında oturmaq istəyəndə* hamı stullarını geri çəkərək sobanın yanında qıza yer verdi. (İ.Ə.)

-araq, -ərək şəkilçisi.

Bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamaların ifadə etdiyi iş, hal, hərəkət şəxslə feldəki iş və hərəkətdən əvvəl baş verir. **-araq** şəkilçili feli bağlamalar aid olduğu feldəki işin, hərəkətin nə tərzdə, hansı vəziyyətdə, necə icra olunduğunu bildirir və cümlədə əksərən tərz zərfləri vəzifəsində işlənir. Məs.:

Qətibə *nazlanaraq* sual verdi. (O.)

Dünyanın qeydini tamam ataraq

Qeydsiz bir həyat sürürdü ancaq. (N.)

Komissar yaxına gələrək bu an

Öpdü tərlərimin açıq alından. (S.V.)

Uzunboğaz çəkmə geymiş oğlan *ayaqlarını üzəngiyə dirəyərək* yəhərdə qıs-qıvraq oturmuşdu. (İ.Ə.) İnək *asta-asta gövşəyərək* sanki arvadın mahnısına qulaq asırdı. (İ.Ə.) *Çallaşmış başını qaldıraraq* daş kimi lal-dinməz oturmuşdu. (M.İ.)

Cümlənin səbəb zərfləri vəzifəsində işləyə bilər; məs.: Oğlunun *bu axşam evə gəlməyəcəyini düşünərək* kədərləndi.

-ib və **-araq** şəkilçili feli bağlamalar məna və vəzifəcə yaxın olan sinonim feli bağlama şəkilçiləridir. Bir-birini asanlıqla əvəz edə bilər. *Hamı dinməz-söyləməz dayanaraq başçılarının əmrini gözləyirdi* (M.H.) – cümləsindəki *dayanaraq* feli bağlamasını *dayanıb* şəklinə salsaq, məna fərqi yaranmaz.

Cümlədə həm **-ib**, həm də **-araq** şəkilçili feli bağlama olduqda adətən əvvəl **-araq**, sonra **-ib** işlənir; məs.: Döyüşçülər *silahlara əl ataraq səngərdən çıxıb* hücumə keçdilər.

-dıqda, -dikdə, -duqda, -dükdə şəkilçisi.

Bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamalar əsas feldəki işin başlanma anını göstərir. Cümlədə daha çox zaman zərfləri vəzifəsində işlənir. Məs.:

Gördükdə mən eyləyən vəfayı,
Bildikdə sən eyləyən cəfayı,
Aya, kimə bivəfa deyərlər,
Kimin işini xəta deyərlər? (F.)

Rayon mərkəzinə çatdıqda Adil düşüb öz idarəsinə getdi.
(İ.Ə.) Yalnız **üç il əvvəl atasının bəraət kağızını aldıqda** sevinib üzünü açıldı. (M.İ.) **Rüstəm kişi bu darvazadan içəri girdikdə** gözü önündə yeni böyük bir zavodun mənzərəsi açıldı. (M.İ.)

Məlumat üçün. **-dıqda** şəkilçisi etimoloji cəhətdən **-dıq** feli sifət şəkilçisi ilə yerlik hal şəkilçisindən ibarətdir. Başqa feli sifət şəkilçilərindən fərqli olaraq, **-dıq** şəkilçisi müstəqil işləyə bilmir. Ya mənsubiyyət şəkilçiləri ilə birlikdə feli sifət kimi çıxış edir (**-dığı, -diyi, -duğu, -düyü...** şəklində), yaxud da yerlik və çıxışlıq hal şəkilçiləri ilə (**-dıqda, -dıqdan** şəkillərində) işlənir. Yerlik hal statik haldır, hərəkət tələb etmir və qoşma qəbul etmir. Ona görə də **-dıq** və **-da** şəkilçiləri birləşərək feli bağlama şəkilçisi kimi formalaşmışdır: **aldıqda, gəldikdə, bildikdə, oxuduqda** və s. Bu şəkilçi (**-dıq** feli sifət şəkilçisi) substantiv planda **-dan** çıxışlıq hal şəkilçisini də qəbul edir və bu zaman **sonra** qoşmasını tələb edir. **-dıqdan sonra** strukturunun ifadə etdiyi iş icra olunub qurtardıqdan sonra şəxsi feldəki iş başlanır. Məs.:

Tez yatmağa adət etdiyinə görə **çay içildikdən sonra** Pərşan əsnəməyə başladı. (M.İ.) Qatarlaşan fərqlər **tozlu-torpaqlı yollarla bir neçə gün yol getdikdən sonra** taxıl zəmilərinin ətrafında dayandı. (İ.Ş.) **Təsərrüfatı planlaşdırmaqda kəndlərin özünə böyük ixtiyar verildikdən sonra** bağ-bostana diqqəti xeyli artırmışdılar. (M.İ.) **Müəllim məsələsində ümidi kəsildikdən sonra** Rüstəm kişi maşın-traktor stansiyasına yollandı. (M.İ.)

-dıqdan sonra strukturunu feli bağlama hesab etmək olmaz. Çünki qoşma feli bağlamaya qoşula bilməz, hallanan sözə, hal şəkilçili sözlərə qoşular. Digər tərəfdən, qoşmalar özləri qoşulduğu sözə birlikdə feli bağlamanın ifadə etdiyi mənaya bərabər mənə ifadə edir. Deməli, təhlil zamanı **-dıqdan** şəkilçi kompleksini feli sifət (müstəqil işləyə bilmədiyini qeyd etməklə) və hal şəkilçisinə ayırmaq lazımdır. **-dıqdan sonra** tərkibi substantivləşmiş feli sifət, hal şəkilçisi və qoşmadan ibarətdir.

-anda, -əndə şəkilçisi.

Bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamalardakı iş davam etdiyi zaman əsas feldəki – şəxsi feldəki iş başlanır və icra olunur. Bu

şəkilçi ilə yaranan feli bağlama və feli bağlama tərkibi cümlədə zaman zərfləri vəzifəsində işləyir. Məs.:

Həyatə çıxanda karvan adamları yükləri yerbəyer eləyirdilər. (F.K.) **Xidmətçilər Şeyx Heydərin dalınca gedəndə** Sara xatun üç çadırdan hansına gedəcəyini fikirləşdi. (F.K.) **Dədə bəy kor-peşman qayıdanda** obanın kişilərinin atlanıb gəldiyini gördü. (F.K.) **Köhnə dəyirmanın yanına çatanda** gördü ki, cinəşeytana oxşayan bir məxluq dayanıb. (F.K.) **Çırağı başının üstünə qaldıranda** qolu-qıçı bağlı bir adam gördü. (F.K.) **Səngərlər susanda, vuruş bitəndə**, Bir böyük şəhərdə, bir göy çəməndə Onu qarşılıqlıq tər gül içində. (M.R.) Sən **boy atıb qalxanda** zindanlara atıldın. (S.V.)

Məlumat üçün. **-anda** şəkilçisi etimoloji cəhətdən **-an** feli sifət şəkilçisi ilə yerlik hal şəkilçisindən ibarətdir.

Bu feli bağlama **-andan, -əndən** şəklində də işləyir. **-an** feli sifət şəkilçisi çıxışlıq hal şəkilçisi ilə birləşərək **-andan** şəklinə düşmüşdür. Bu morfem həm qoşmasız, həm də qoşmalarla işləyir. Hər iki halda əsas feldəki işin başlanma zamanını bildirir.

Q o ş m a s ı z: **Bu var-dövləti toplayandan** onun bir yetim quzusunu nə oğru aparmış, nə qurd-quş dağıtmışdı. (F.K.) **Taxta oturandan** hələ heç bir iş görməyən bu on yaşlı uşaq dəbdəbə və hərəmxana barəsində düşünürdü. (F.K.)

Q o ş m a l a r l a:

Top-tüfəng səsləri kəsəndən bəri

Gəzir qayalarda dağ keçiləri. (S.V.)

Gədik qurtarandan sonra yenə də vadi başladı. (İ.Ə.) Sultan Əbu Səid **dəri cildli kitabı dodaqlarına yaxınlaşdırandan sonra** onu Şeyx Heydəre verdi. (F.K.) Şeyx Heydər **Quranı öpüb gözünə qoyandan sonra** qızıl qabına saldı. (F.K.) **Aşbazlar gedəndən sonra** kipiqləri əyilib sifətinə kölgə salan rumlu qız şüşə qabdan kasaya şərbət süzdü. (F.K.) **Oturandan sonra** söhbəti özü açdı. (F.K.)

Qoşmalı formanı feli bağlama hesab etmək olmaz. **-dıqda** şəkilçisindən danışarkən qeyd etdiyimiz kimi, feli bağlamaya qoşma artırılmaz. **-andan** şəkilçi kompleksini **-an** feli sifət və **-dan** çıxışlıq hal şəkilçilərinə ayırmaq olar. Qoşmasız forma haqqında feli bağlama kimi düşünmək mümkündür. Dediymiz kimi, qoşma qoşulduğu sözlə birlikdə feli bağlamanın ifadə etdiyi mücərrəd zaman mənasına müvafiq məna ifadə edir. Deməli, dil mücərrədləşdirmə üçün müxtəlif vasi-tələrdən istifadə edir. Bir forma qoşmalı formadırsa, biri də feli bağla-

madır. *Bu var-dövləti toplayandan* onun bir yetim quzusunu nə oğru aparmış, nə qurd-quş dağıtmışdı - cümləsindəki *toplayandan* sözü həqiqi mənada «var-dövlət toplayan adamdan» mənası verməli idi, lakin mücərrədləşərək zaman mənası ifadə edir. Deməli, *-andan* şəkilçi birliyi qoşmanı itirərək feli bağlamaya çevrilmə prosesi keçirir.

-dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə şəkilçisi.

Bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamaların ifadə etdiyi iş və hərəkət şəxslə feldəki işin davam etmə müddətini göstərir. Cümlədə zaman zərfləri vəzifəsində işlənir; məs.:

Bu söz parladıqca bir şimşək kimi,

Açıldı rəngimiz bir çiçək kimi. (S.V.)

Dərələr *yuxarı qalxdıqca* bir yerdə düyünlənirdi. (F.K.) *Yüngül meh vurduqca* ağacın yarpaqlarının arxası gümüş kimi parıldaırdı. (F.K.) *Onlar yeridikcə* ayaqlarının altında kövrək qarın yumşaq xışiltısı eşidilirdi. (İ.Ə.) *Tülkü daha tez-tez ləhlədikcə, qəfəsin içində o baş-bu başa vurnuxduqca* birdən-birə Qəmərbanuya elə gəldi ki, bu dəm qotur tülkü qəfəsdən çıxıb onu parçalayacaq. (Elçin) Muğan isə bu qədər gözəldir, *baxdıqca* ürək açılır! (M.İ.) *Ağ sinən üstündə od qalandıqca, Eşqin, məhəbbətin tapdalandıqca*, «Möhnət çəməninə gül dərə-dərə», Ucaldı, şairim, ahın göylərə. (S.V.) *Baxdıqca hüsnünə* doymayıb gözüm. (S.R.)

-ınca, -incə, -unca, -üncə şəkilçisi.

-ınca şəkilçili feli bağlamalar əsas, yəni şəxslə feldəki işin davam etmə müddətini göstərir. Cümlədə zaman zərfləri vəzifəsində işlənir. Məs.:

Şirin çıxmayınca o daş qəfəsdən

Dava paltarını soyunmaram mən. (S.V.)

Yüz il ömrün qış keçincə, bir il olsun! (R.R.)

Bəzən şəxslə feldəki işin başlama zamanını bildirir; məs.:

Səməd *yaxında güllə səsi eşidincə* yerə yatdı.

Şair qəlbi *bu səhnədən ilhamını alınca*:

-Yaşa, -dedi, -ey qəhrəman, -yaşa, -dedi, ey Vətən! (S.V.)

Məlumat üçün. *-ınca* şəkilçisi də feli bağlama kimi formalaşma prosesi keçirir. Hiss olunur ki, *-ınca* şəkilçisinin birinci elementi *-in* feli sifət şəkilçisidir və ola bilər ki, *-an* feli sifət şəkilçisinin qədim

qapalı saitli variantıdır. Həm də **-anda** şəkilçili feli bağlamalarda olduğu kimi, substantiv vəziyyətdədir. Bu şəkilçi yiyəlik hal şəkilçisi ola bilməz. Ona görə ki **-mca** şəkilçili fel hallanır və hətta yönlük halda qoşma qəbul edir: Boz ürgə dəreyə enib gözdən **itincəyə qədər** Güləbətin onu və sahibini nəzərləri ilə müşaiyət etdi.(İ.Ə.)

Deməli **-mca** şəkilçi birliyi hallanma və qoşma qəbul etmə xüsusiyyətlərini itirərək feli bağlamaya çevrilmə prosesi keçirir.

-madan,-mədən şəkilçisi.

Əsas feldəki işin davam etmə müddətini göstərir. Daha çox tərz bildirir. Məs.:

Görmədən, duymadan o böyük günü,

Yüz il yaşasam da, ölməyəcəyəm. (S.V.)

Kələntər lələşə yaxınlaşmadan otağın ortasında dayandı. (M.İ.) Belə sinəyə baş qoyan **həyatın fırtınaları qarşısında qorxu bilmədən** azad yaşaya bilər. (M.İ.) Oğlan **gözlərini qırpmadan** baxırdı. (İ.Ə.) Qəlyanını ağır-ağır tüstülədən yaşlı bir kişi **kimsənin üzünə baxmadan** danışdı. (İ.Ə.)

-caq,-cək şəkilçisi.

-caq,-cək şəkilçili feli bağlamanın ifadə etdiyi işin icrası təzəcə başladığı vaxt şəxslə feldəki iş başlanır. **-caq** şəkilçili feli bağlama və feli bağlama tərkibləri zaman zərfliyi vəzifəsində işlənir; məs.:

Canım üzülür **əldəki qalxanına baxcaq,**

Qəlbim alışır **beldəki patranını görcək.** (S.)

-alı,-əli şəkilçisi.

Bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamalar şəxslə feldəki işin çıxış, başlanğıc nöqtəsini bildirir və cümlədə zaman zərfliyi vəzifəsində işlənir. Məs.:

Əlindən gedəli yarı, yoldaşı,

Yanır od içində bağrının başı. (M.R.)

Qəmərbanu **bu yaz gələli** Mahmudun çöllərə, dağlara gəzintiyə çıxmasına da sevinmişdi.(Elçin)

a – a, ə – ə şəkilçisi.

Bu şəkilçi şəxslə feldəki işlə eyni vaxtda baş verən işi bildirir. Məs.:

Üfüqlər qızarıb güləndə səhər

Bülbül **öpə-öpə** oyatsın gülü. (S.V.)

Əli çənəsində ellər gözəli

Dinləyə-dinləyə «Oxaylar!» deyir. (S.V.)

Qayğanaq mizin üstündə *soyuya-soyuya* qaldı. (M.H.)

Göydən *hərlənə-hərlənə* ağ bir lələk düşdü. (F.K.) Lələyi tulladı. Lələk *uç-a-uç-a* harasa getdi. (F.K.) Lal yenə *əcaib səslər çıxara-çıxara, tüksüz əlini-qolunu oynada-oynada* Ziyad xanı otaqdan çıxartdı. (Elçin) Qəmərbanı *bütün bədəni ilə çırpına-çırpına* Ziyad xana sığınmışdı. (Elçin) Qəmərbanu *qışqıra-qışqıra* otaqdan çıxdı. (Elçin) O, *biləklərindəki zəncir yerlərini ovuşdura-ovuşdura* oturdu. (F.K.) Onlar *yalvara-yalvara, dua oxuya-oxuya* qalxdılar. (F.K.)

Bu şəkilçi ilə düzələn sözlər tərz zərflərinə çox yaxındır. Fəli təsirsiz olduqda bu cəhət daha artıq müşahidə olunur. Lakin üçüncü, dördüncü misallardan göründüyü kimi, idarəetmə, öz ətrafına söz toplama xüsusiyyəti vardır və bu cəhətdən zərflərdən fərqlənir.

ar - maz, ər - məz şəkilçisi.

Bu şəkilçi ilə düzələn fəli bağlamadakı iş əsas feldəki işin başlama anını göstərir. Fəli bağlama zaman zərfliyi vəzifəsində işlənir; məs.

O *məni görər-görməz* sözə başlandı. *Bahar buludu çəkilər-çəkilməz* kəndin üstünü boz duman alardı. Bəbir on dəqiqə gözləmək fikrində deyildi, elə *arturmaya qalxar-qalxmaz* soruşdu. (İ.M.) *Gülüş səsləri kəsər-kəsməz*, təkrar Qaradonlunun səsi eşidildi. (İ.H.) *Hava işıqlaşar-ışıqlaşmaz* yola düşmüşdülər. (F.K.)

-miş, -miş, -muş, -müş şəkilçisi.

Şəxslə feldəki iş hələ başlamamış, *-miş* şəkilçili fəli bağlamanın ifadə etdiyi iş icra edilmiş (və ya edilməmiş) olur. Fəli bağlama və tərkibi cümlənin zaman və tərz zərfliyi vəzifəsində işlənir. Məs.:

Pəri xala *hələ təntənəli iclasa yarım saat qalmış*, gəlib yan lojalardan birində öz yerini tutdu. (M.İ.)

Bu şəkilçi inkar şəkilçisi ilə birlikdə daha çox işlənir:

Yolçular *yay günü bu bulaqdan içməmiş, əl-üzünü yumamış* ötməzdilər. (M.C.) *Kövşənə çatmamış*, dəmirtikanlığa düşdü. (F.K.) Neçə dəfədir, *xərac verməmiş* ötürdün. (F.K.) Ta qədim zamandan kəndin gözəl bir adəti var: gecə ertədən yat-

maq, *səhər gün doğmamış* durmaq.(M.İ.) Əvvəlcə idarəyə tərəf yollandı, lakin *atı bir neçə addım sürməmiş* fikrini dəyişdi.(M.İ.) *Axıra qədər düşünüb nəticə çıxarmamış*, sədr üçüncü dəfə zəngi basdı. (M.İ.)

-arkən, -ərkən, -ırkən, -irəkən şəkilçisi.

Bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamalar şəxslı feldəki işlə eyni vaxtda icra olunan işi bildirir. Məs.:

Şərəfəğlü ölüməül halda xəstəxanada yatırkən döyüşdən göz açmayan Rüstəm onu unuda bilmirdi.(M.İ.) *Qıza hədsiz də-rəcədə yaraşan mavi ipək koftanın düymələrini açarkən* Maya onun əlini sinəsinə sıxdı.(M.İ.) *Rüstəm kişi atı qurumuş yol qı-rağı ilə sürərkən* peyin daşıyan adamlar tez-tez gözünə dəyirdi. (M.İ.) *Biləklərin zəncirdə olarkən* sənin xeyirxah əməllərin kimə lazımdır? (F.K.)

MƏSDƏR

M ə s d ə r hərəkətin adını bildirir.

Məsdər felin şəxssiz formalarından biri olub, işin, hərəkətin adını bildirməklə felləri isimlərə yaxınlaşdırır və fellərdə isim kimi işlənmə imkanları yaradır. Odur ki məsdər felin substantiv forması hesab olunur.

Felin məsdər forması fel kökü və əsaslarına **-maq, -mək** şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Məs.:

Gecə sakit və sirli görünürdü. O sanki *istirahət etməyə, xəyal və düşüncələrə dalmağa, şirin söhbətlərə qulaq asmağa* çağırırdı. (M.İ.) Dünyada *çinədanı dar olmaqdan* pis şey yoxdur. (M.İ.) Fikrim *işləməkdir*, Muğanın su mühəndislərinə ehtiyacı var. (M.İ.) Ana, qan qaraltısı ilə, *deyinməklə, bir-birini sancıb təhqir etməklə ömür sürmək* olmaz.(Ə.V.)

Məsdərin dildə əhəmiyyəti böyükdür. Məsdər şəkilçisi felin fel olduğunu yoxlamaq üçün ən mühüm vasitədir. Şəxslı fel formaları, şəxssiz fellər – feli sifət, feli bağlama məsdər əsasında yarana bilir. Doğrudur, məsdər özü də felin şəxssiz formasıdır, lakin bütün başqa təsrif formaları üçün əsas və başlanğıcdır.

Felin hibrid forması olan məsdər felin mühüm kateqoriyaları olan idarəedicilik, təsir, növ, inkarlıq xüsusiyyətləri ilə yana-

şı, ismə aid xüsusiyyətləri də qazanmaqla fellərin ad kateqoriyası bildirən nitq hissələri kimi dəyişməsinə, müxtəlif sözlərlə əlaqələnməsinə, insan nitqinin daha geniş ölçüdə qol-qanad ata bilməsinə imkan yaradır, nitqimizi hərəkət məzmunlu adlar hesabına zənginləşdirir.

Məsdər felin bütün şəxslə və şəxssiz formalarının əsasında durduğu üçün idarəedicilik, öz ətrafına söz toplama, tərkib yaratma imkanlarına malikdir. Məs.:

Əvvəlki əzəməti, qüdrəti saxlamaq üçün bundan əlverişli fürsət ola bilməzdi. (F.K.) Dədə bəy elə dedi ki, **guya məclisdəki düyü təpəsini dağıtmaqdan** söhbət gedirdi. (F.K.) Dağların o tayındakı fermalara gedən yolun üstündə saldıığımız o körpü nə üçün **bizim bir-birimizdən soyumağımıza, hətta bir-birimizə düşmənin kəsilməyimizə** səbəb olsun? (İ.Ə.) O, **pələngdən aralanmağa, qaçıb yaxasını qurtarmağa** cəsarət etmirdi. (İ.Ə.) **Yarı yoldan qayıtmaq** sənə yaraşmaz. Kərim **istirahət vaxtını ovda keçirməyi** sevirdi.

Qeyd etdiyimiz misallarda **saxlamaq, dağıtmaq, soyumaq, düşmənin kəsilmək, aralanmaq, yaxasını qurtarmaq, qayıtmaq, keçirmək** məsdərləri öz ətrafına söz toplayaraq cümlənin sintaktik quruluşunu genişləndirmişdir.

Dildə elə bir fel ola bilməz ki, məsdər şəkilçisi qəbul etməsin. Fellər isə təsirli və ya təsirsiz olur. Deməli, məsdərlər də təsirli və təsirsiz olmaqla fərqlənir. Məs.:

Atı **yəhərləməyi** tapşırdı, özü də artırmaya çıxdı. (M.İ.) O, Səkinəni **çağırmaq** istər kimi öskürdü. (M.İ.) Bu qədər **danışmaq** əvəzinə, fikrini işə versəydin, indi sən də bir ad çıxartmışdın. (M.İ.) O özünü saxlayaraq qızın üzünə baxıb **gülümsəməklə** kifayətləndi. (M.İ.) Bayaq yad adamların yanında **biabır olmaq üçün ağlamağını** saxlaya bilmişdisə də, indii bacarmadı (İ.Ş.) – misallarında **yəhərləmək, çağırmaq, danışmaq** məsdərləri təsirli, **gülümsəmək, biabır olmamaq üçün, ağlamağını** məsdərləri təsirsizdir.

Təbii ki, felin kök və əsası məsdər şəkilçisi qəbul edəndə qədər növ şəkilçiləri də qəbul edə bilir və fel növlər üzrə dəyişmiş olur. Məs.: İki il bundan əvvəl Qəmərban oğlunu başqa cavandar kimi at belinə **mindirməkdən** ötrü, qılınc **oynatdırmaqdan** ötrü əlac istədi (Elçin) – cümləsində **mindirmək, oynatdır-**

maq məsdərləri icbar növdə, Rüstəm kişi yenə **tüstüləməkdə** olan trubkasını ağzından çəkdi (M.İ.) – cümləsində isə **tüstülə-mək** məsdəri məlum növdədir.

Felin şəxsli və şəxssiz formalarına qədərki hissə – felin kökü və ya əsası inkarlıq əlaməti də qəbul edir. Təsdiq və ya inkar olur. Məs.:

Şah İsmayılın mərhəmətini **qazanmaq**, lakin öz taxtının sabahını Səfəvilərin qələbəsindən **asılı qoymamaq** üçün tədbirlər düşünürdü.(Elçin)

Bu misalda **qazanmaq** məsdəri təsdiq, **asılı qoymamaq** inkardır.

Məsdərdə isim xüsusiyyətləri də güclüdür. İsimlər ad bildirdiyi kimi, məsdər də ad bildirir – hərəkətin adını bildirir, ismin suallarına (*nə? nəyi? nəyə?* və s.) cavab verir. İsimlər kimi hallanır, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir. Məs.:

Qəmərbanu yavaş-yavaş **həyəcanlanmağa** başladı.(Elçin) Mahmud hər dəfə çöllərdə **gəzməyə** çıxanda heyrət edirdi ki, necə olub ki, yazı da, yayı da, payızı da təkcə kitab oxumaqda keçirib. (Elçin) Üzü **dumanlanmağa** başlayan Rüstəm kişi bir cavab vermədi. (M.İ.) Şor **yeməkdən** çöpə dönmüşəm mən. (İ.M.) Gəncə çinarları **yarpaqlamağa** başladı, qaranquşlar yuvalarına qayıtdı.(Elçin) Mahmud **gəzməyə** tək çıxırdı. Qəmərbanu oğlunun gizli gözətçilərinin muzdunu artıq verirdi ki, Mahmudun qız kimi çöllərdən gül-çiçək **yığmağını** heç kimə deməsinlər.(Elçin) Dostunu vaxtında **xəbərdar etməyi** özünə borc bildi.

İsmin əsas sintaktik vəzifəsi mübtəda və tamamlıq olduğu kimi, məsdərlər də cümlədə daha çox mübtəda və tamamlıq vəzifələrində işlənir. Məs.:

Yumşaq, üstü örtülü cavab vermək də mümkün deyildi və Şirzadın təbiətinə zidd idi.(M.İ.) Elə bilirsən **gizlicə evlənməklə** yaxanı bizim əlimizdən qurtaracaqsan? (M.İ.) Cavan xanəndə **bir söz deməyə, təşəkkür etməyə, özünü yerə atıb Ziyad xanın ayaqlarını qucaqlamağa** cəsarət etmədi. (Elçin) **Səni qorumağı** bacarmasam, **yaşamaq** mənə haram olsun. (M. C.)

Əvvəlki misalda məsdər və məsdər tərkibi mübtəda, sonrakı misallarda tamamlıq vəzifəsindədir. Son misalda da tamamlıq və mübtəda vəzifəsindədir. Məsdər və məsdər tərkibi cümlənin xəbəri vəzifəsində də çox işlənir. Müstəqil xəbər kimi: Bu

saat ən mühüm məsələ **heyvanı yazı çıxarmaqdır.**(İ.Ə) Əlbəttə, zahirdə bu da **irəliləməkdir.** (M.İ.) Sənin bu döyüşün **dirigözlü ölümə getməkdir.**(F.K.)

Məsdər (və tərkibi) xəbərin tərkibində asılı tərəf kimi də işlənir: Onun əqidəsincə, **adam öldürəni düzəltmək olar,** çörək itirəni olmazdı.(M.İ.) Şirzad sazi aldı və **kökləməyə başladı.** (M.İ.) Sultan Əbu Səidə nə vasitə ilə olur-olsun, **təsir göstərmək lazımdır.**(F.K.)

Məsdər və məsdər tərkibləri **üçün, ötrü** qoşmaları ilə məqsəd zərfliyi vəzifəsində işlənir: Qaraş **gələnləri qarşılamaq üçün** ayağa durdu.(M.İ.) **Əbu Səidi əzmək üçün** bundan ağıllı yolumuz yoxdur.(F.K.) **Onları sorğu-suala tutmaq üçün** əvvəl sifətlərinə baxdı.(F.K) Hökmdarlar **belə zindanlar tikmək, insan zəkasını buxovlamaq üçün** gəlir. (F.K.) Bu sağlam vücut, bu möhkəm qollar **istədikləri həyatı qurmaqdan ötrü** yaranmışdır. (M.İ.)

Məsdər ismi və feli birləşmələrin asılı tərəfi kimi də işlənir; məs.:

Ölüm səngərində yaşamaq meyli

Onların qəlbini hey dindirirdi.(S.V.)

Çay içmək, papiros çəkmək istəyənlər var,-dedi.(M.İ.)

FELİ İSİM

F e l i i s i m l ər də məsdərlər kimi, hərəkətin adını bildirir.

Feli isimlər məsdərlərə yaxın olub, məsdərdən daha artıq isimlik xüsusiyyətinə malikdir. Felin substantiv forması olub, fel kökü və ya əsasına **-ma,-mə** şəkilçisinin artırılması ilə düzəlir. Məs.:

Salatının səhənginə güllə **dəyməsi,** gecə ot tayalarına od **vurulması** təsadüfi deyildi. (İ.Ş.) Oğlunun bu çovğunlu gecədə indiyə qədər **gəlməməsindən** təşvişə düşərək yatmayan Gülnisə ayaq tappılıtları eşidib çölə yüyürdü. (İ.Ə.) Qospitaldan qospitala köçmək yaramın tez **sağalmasına** mane olurdu.(Ə.V.) Pərşanın açıq ürəkli, sözü üzə deyən bir qız **olması** Mayanın xoşuna gəlirdi. (M.İ.) Məryəm burasını bilmirdi ki, anası hər gün atası

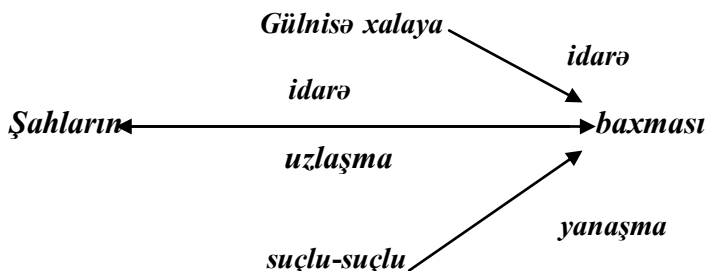
ilə söhbət edir, Məryəmin *böya-başa çatmasına* sevinir. (Elçin) İndi *elatin* yaylağa *köçməsi* ilə əlaqədar olaraq belə qaçaq dəs-tələri də dağlara qalxmışdılar (İ.Ə.) – cümlələrindəki *dəyməsi, vurulması, gəlməməsindən, sağlmasına, olması, böya-başa çatmasına, köçməsi* sözləri feli isimlərdir.

Feli isim şəkilçisi məsdər şəkilçisinin son samitinin düş-məsi ilə yaranmışdır. Ona görə feli isimlər də ikili xüsusiyyətə malikdir – fel xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, isimlərə məx-sus əlamətlərə də malikdir.

Feli isimlər fel kökü və əsası ilə *-ma, -mə* şəkilçisi arasın-da təsirlik, növ, inkarlıq pozisiyalarını daim mühafizə edir, təsirli və ya təsirsiz, təsdiq və ya inkar olur, növlər üzrə dəyişir. Yu-xarıdakı misallarda *dəyməsi, vurulması, gəlməməsi, sağlması, olması* sözləri təsirsiz fellərdir, *vurulması* sözü məchul, qalan sözlər məlum növdədir; *gəlməməsindən* sözü inkar, qalanı təsdiq feldir.

Bu morfemin adı «feli isim» yox, «ismi fel» olmalı idi, çünki haqqında danışdığımız morfem feldən isim düzəltmir, isim xüsusiyyəti olan fel düzəldir. Yəni fel fel olaraq qalır, lakin onda isim xüsusiyyəti yaranır. İsim xüsusiyyəti yarandığı üçün *-ma, -mə* şəkilçisi üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edə-rək ismi birləşmələr üçün zəmin yaradır: *qapının açılması, yo-lun sahmana salınması, məclisin idarə edilməsi, işlərin başlan-ması, məktəblərin açılması* və s. Birləşmənin tərəfləri birlikdə üzv olur, müxtəlif vəzifələrdə işləyir.

Yiyəlik birləşməsi yaratmaq sahəsində çox fəal olduğun-dan bu şəkilçinin fellik xüsusiyyətləri çox zaman unudulur. Sö-zün əsası fel olduğundan o, təsirlik, növ, inkarlıq əlamətləri ilə yanaşı, idarəedicilik, öz ətrafına söz toplama xüsusiyyətini də saxlamış olur. Məs.: *Şahın Gülnisə xalaya suçlu-suclu baxması, ondan çəkinməsi* mənim üçün tamamilə yeni bir aləm idi (İ.Ə.) – cümləsində *baxması, çəkinməsi* sözləri feli isimdir. Bunlar hər şeydən əvvəl, ismi birləşmə yaratmışlar: *Şahın baxması, Şa-hın çəkinməsi. Baxması, çəkinməsi* sözləri kök etibarilə (və *-ma, -mə* şəkilçisi ilə də) fel olduğundan ətrafına söz toplama, idarəetmə imkanı da var. Ona görə də birləşmələrin tərəfləri ara-sına idarə və yanaşma əlaqəli sözlər daxil olmuşdur:

Bu xüsusiyyət məsdərə və feli sifətlərə də aiddir; məs.: *Şahın Səlimə ilə evə getməyi* heç kimə təəccüblü gəlmədi. *Mənim ali məktəbdə oxuyanı*m yoxdur.

İsmi birləşmə yaratmadıqda, adi halda işləndikdə də feli isimlər adları lazımı şəkildə idarə etmə imkanına malikdir. *Sevindikdən təvvəqqe elədim ki, Nuru üçün kağız versin ki, onu məktəbdən çıxarmasınlar* (İ.Ə.) - cümləsində *çıxarmasınlar* feli ismi *onu* və *məktəbdən* sözlərini idarə etmişdir.

Eyni xüsusiyyət idarəedicilik imkanı olduqda başqa ifadə vasitələrində də ola bilər. Məs.: *mənim yaxşılığım – mənim sənə yaxşılığım; mənim tələblərim – mənim səndən tələblərim* və s. Bu cür hallarda yenə fel düşünülür, felin ellipsisi nəzərə çarpır: *mənim səndən etdiyim tələblər, mənim sənə etdiyim yaxşıqlar* və s.

Feli isimlər hərəkətin adını bildirdiyi üçün kəmiyyət, mənsubiyyət və hal şəkilçiləri qəbul edərək isimlər kimi dəyişir, cəmlənir, hallanır. Məs.: Bir müddət bundan əvvəl Qəmərbanu Mahmudun adamlardan *qaçmasını* kitabları çox oxumağı ilə yozurdu.(Elçin) Qəmərbanu bu yaz gələli Mahmudun çöllərə, dağlara *çıxmasına* da sevinmişdi.(Elçin) Talibgilin otaq bəhanəsilə onu *məhkəməyə vermələri* Anaqızı sarsıtmışdı (Ə.V.) – cümlələrində *qaçmasını* feli ismi təsirlik, *çıxmasına* feli ismi yönlük, *məhkəməyə vermələri* – adlıq haldadır; hər üç söz üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmişdir; əvvəlki ikisi tək, sonuncusu cəmdir.

İsim xüsusiyyəti və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilməsi feli isimlərin qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələr yaratması üçün geniş imkan verir. Məs.: *Çöllərin oyanmasını*, günəşin munis şüaları altında yerdən *duman və buğ qalx-*

masını, ağacların çiçəkləməsini, quşların civildəşməsini gözləyirdi (M.İ.) – cümləsində *çöllərin oyanmasını, ağacların çiçəkləməsini, quşların civildəşməsini* kimi uzlaşma-idarə əlaqəli, *duman və buğ qalxmasını* kimi yanaşma-uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələr vardır və bu birləşmələrin ikinci komponentləri feli isimlərdən ibarətdir.

-ma, -mə şəkilçisi feli isimlər düzəltdiyi kimi, fellərə artırılaraq düzəltmə isimlər də əmələ gətirir. Odur ki feli isimlərlə feldən **-ma, -mə** şəkilçisi ilə düzələn isimləri eyniləşdirmək olmaz. Feli isim şəkilçisi qrammatik şəkilçidir, nə qədər isim xüsusiyyəti yaratsa da, fellik xüsusiyyətlərini saxlamış olur və iş, proses, hərəkət məzmununa malik olur. Feldən isim düzəldən şəkilçi isə leksik şəkilçidir, əşya adı bildirir, felə aid xüsusiyyətləri (təsirlik, növ, inkarlıq, idarəedicilik) itirmiş olur. Məs.: *qazma, tikmə, hörmə, yazma, bölmə, vurma* sözləri feldən düzəlmiş isim, *yanma, yandırma, gülmə, güldürmə, qarşılaşma, gözləşdirmə, vuruşdurulma, qorunulmama* sözləri feli isimlərdir. Düzəltmə isimlərdən fərqli olaraq, feli isimlər təsirli və təsirsiz olur, növlər üzrə dəyişə bilər, təsdiq və inkar olur, idarəedicilik xüsusiyyəti daşıyır.

Feli isimlərin **-ma, -mə** şəkilçisi felin inkar şəkilçisi ilə də omonimdir. Feli isim və feldən isim düzəldən **-ma, -mə** bir kökdəndir, məsdər şəkilçisindən əmələ gəlmişdir. Onların inkar şəkilçisi ilə omonimliyi **-maq, -mək** şəkilçisindən son səslərin düşməsi nəticəsində yaranmışdır. Feli isim (və həmçinin feldən isim düzəldən) **-ma, -mə** şəkilçisi vurğulu, inkar şəkilçisi vurğusuzdur. Ona görə də bunlar dildə vurğuya görə fərqlənən, lakin yazılış etibarilə eyni olan omoqrafların yaranmasına səbəb olur. Məs.: *dinləmə* – *dinləmə*, *salamlaşma* – *salamlaşma*, *qarşılaşma* – *qarşılaşma*, *vərəqləmə* – *vərəqləmə*, *düşündürmə* – *düşündürmə* və s.

Təsirlik və növ şəkilçiləri kimi, inkar şəkilçisi də feli isim şəkilçisindən əvvəl işlənir. Odur ki, təbii olaraq, sözdə iki **-ma, -mə** şəkilçisi olduqda əvvəlki inkar, sonrakı feli isim şəkilçisidir: *uşağı oxutdur`maması*, *vəziyyəti yaxşılaşdır`maması*, *vəziyyətlə maraqlan`maması*, *yoldaşlarla salamlaş`maması* və s.

Məsdər şəkilçisindən sonra saitle başlayan şəkilçi gəldikdə məsdərin son samiti cingiltilərdir: **k** – *y*-ya, **q** (*x*) – *ğ*-ya çev-

rilir. Feli isim şəkilçisi saitle qurtardığından, yəni açıq hecalı olduğundan ondan sonra saitle başlayan şəkilçi gəldikdə bitişdirici samitə ehtiyac olur. Bu cür hallarda məsdər ilə feli isim asan fərqlənir; belə ki məsdərin *ğ* və *y* samitlərinə çevrilən son sə-sindən fərqli olaraq, feli isimlərdə mənsubiyyət şəkilçisindən əvvəl (3-cü şəxsdə) «s» bitişdiricisi tələb olunur; məs.:

Məsdər

onun oxumağı
onun oxumağının
onun oxumağına
onun oxumağını
onun oxumağında
onun oxumağından

Feli isim

onun oxuması
onun oxumasının
onun oxumasına
onun oxumasını
onun oxumasında
onun oxumasından

Sintaktik təhlil prosesində, məlumdur ki, ismi birləşmə formasında tərəflər birlikdə üzv olur. Məs.: **Onun bu adətini unutmaması** mənə çox təsir elədi (İ.Ə.) – cümləsi təhlil edilərkən, təbii ki, **onun unutmaması** birləşməsi birlikdə mübtəda kimi izah edilməlidir. Birləşmənin tərəfləri arasındakı sözlər necə olmalıdır?

Cümlədəki **bu adətini** sözləri birləşmənin tərəfləri arasındadır. Onu birləşmədən xaricə də çıxarmaq olar: *Bu adətini onun unutmaması* mənə çox təsir elədi. **Unutmaması** sözü fel olduğu üçün «bu adətini» sözlərinin xəbərlə əlaqələnməsinə imkan vermir, həmin sözlər feli isim tərkibi daxilində qalır və birlikdə bir üzv olur. Aşağıdakı misallarda bir üzv kimi çıxış edən feli isim tərkibləri də bu cür izah olunur:

Camaatın bu oğlanları sevməsində, oxşamasında bir möcüzə hissi də baş qaldırmağa başlayırdı. (Elçin) Vaxtilə bir yerdə əsgər olmuş bu üç **dostun təkrar bu cür görüşmələri** mənə fəvqəladə dərəcədə xoş gəlirdi. (İ.Ə.) **Vaxtında yaxşı tədbir görülməməsi, silosun pis qoyulması** onu yandırır tökürdü. (İ.Ə.) **Bağdadgül bacının bizim Ukrayna ilə maraqlanması, hər dəfə bunlar barədə bir söz soruşması** mənə ona yaman bağlamışdı. (İ.Ə.) Bəlkə **Səlimənin eldən-obadan uzaq bu Qartallı Dərədə səhərdən-axşamacan ora-bura qaçması, inəklərlə-buzovlarla əlləşməsi, Sevdimalı əmi ilə çənə-boğaz olması, yem bazası dü-**

zəltmək üçün qabıqdan çıxması mənasız işlərdir...(İ.Ə.) Sara xatun *o biri gəlinlər kimi, Dəspinə xatunun onun əlindən öpməsinə* icazə vermirdi.(F.K.)

Biz daim feli birləşmələrlə ismi birləşmələri ayırmışıq. Məsdərin, feli isim və isimləşmiş feli sifətlərin fel xüsusiyyətləri onların idarə etmə imkanlarına, isim xüsusiyyətləri ismi birləşmələr yaratmasına əsas verdiyi üçün bu üç söz qrupu feli və ismi birləşmələri bir vahid şəkildə birləşdirə bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1.Azərbaycan dilinin qrammatikası. 1-ci hissə, Morfologiya, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1960.

2.M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, Bakı, 1963.

3.Müasir Azərbaycan dili. 2-ci cild, Morfologiya. «Elm» nəşriyyatı, 1980.

4.A.Axundov.Felin zamanları, Bakı, 1961.

5.A.Н.Гвоздев.Современный русский литературный язык. Часть 1. Фонетика, Морфология, Москва, 1958.

6.Н.Мирзəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası, Azərbaycan tədris nəşr, Bakı, 1962.

7.A.Axundov.Türk dillərində zaman və sıra kateqoriyalarının qarşılıqlı əlaqəsi. - A.Axundov. Dil və ədəbiyyat, Bakı, «Gənclik», 2003.

8.İ.Tahirov.Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, «Nurlan», 2007.

9.Yusif Seyidov. Əsərləri, 15 cildə, IX cild, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2010.

ZƏRF

ZƏRF HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

z

Hərəkətin və ya əlamətin əlamətini bildirən sözlərə ə r f deyilir.

Hərəkətin əlaməti dedikdə zərflərin şəxslı fellərlə, məs-dər və feli bağlama ilə, əlamətin əlaməti dedikdə zərflərin sifət, feli sifət və zərflərlə əlaqəsi nəzərdə tutulur. Məsələn:

Bir az əvvəl sağa-sola fırlanan

*Parça-parça qarlar **indi yavaş-yavaş** bax düşür* (A.S.) – misralarında *yavaş-yavaş*, *indi* zərfləri feli xəbərlə (*yavaş-yavaş düşür*, *indi düşür*) bağlı olub hərəkətin əlamətini - tərzini, zamanını bildirir; həmin cümlədəki *əvvəl*, *sağa-sola* zərfləri feli sifətə (*fırlanan*), *bir az* zərfi isə *əvvəl* zərfinə aiddir və bunlar əlamətin əlamətini bildirən zərflərdir.

Zərflər də bir nitq hissəsi kimi, leksik-qrammatik mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə başqa nitq hissələrindən fərqlənir və əsas nitq hissələrindən biri kimi çıxış edir. Lakin zərfləri bir nitq hissəsi kimi dəqiq müəyyənləşdirmək tarixən o qədər də asan olmamışdır. Bu hal zərflərin leksik mənalari ilə başqa nitq hissələrinin leksik mənalari arasındakı yaxınlıqdan və zərflərin morfoloji əlamətinin olmamasından, inkişaf etməməsindən irəli gəlir. Zərfləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirmək üçün sintaktik vəzifə üstün mövqe qazanır ki, bu da həmişə etibarlı deyildir. Tarixən bir sıra zərflər başqa nitq hissələrinə daxil edildiyi kimi, zərf olmayan bir sıra sözlər də zərflər sırasına daxil edilmişdir.

İndi dilimizdə zərflər bir nitq hissəsi kimi xeyli saflaşdırılmış, başqa nitq hissələrindən təmizlənmişdir. Lakin zərflərlə bağlı bir sıra çətinliklər hələ də qalmaqdadır. Bu hal zərflərin çoxşaxəli olmasından və lüğəvi mənasına görə bir sıra əsas nitq hissələri ilə ortaq işlənməsindən irəli gəlir. Çoxşaxəlilik o deməkdir ki, zərflər hərəkət və ya əlamət bildirən sözləri bir çox cəhətdən izah edir. Məsələn, isimlər yalnız əşya adı bildirir, feli hərəkət bildirir. Zərflər isə hərəkəti və əlaməti həm tərz, həm zaman, həm yer, həm də kəmiyyət, dərəcə baxımından izah edir və bu şaxələr üzrə bölünməsi zərfləri digər əsas nitq hissələri ilə – isimlərlə, sifətlərlə, saylarla yaxınlaşdırır. Hətta leksik məna-

sına görə bir sıra zərflər isimlərdən, sifətlərdən, saylardan fərqlənir.

Digər nitq hissələri həm cümlə daxilində, həm də cümlədən xaric müəyyənləşdirilə bildiyi halda, zərfləri, başlıca olaraq, cümlə daxilində, aid olduğu sözə əsasən müəyyənləşdirmək olur. Çünki sintaktik səciyyəsinə əsasən hələ indi də bir sıra başqa nitq hissələrinə aid olan sözlər həm də zərf hesab olunur. Məsələn, *gözəl, yaxşı, qəşəng, ağıllı, bərk, pis* sözləri əşya bildirən sözə aid olduqda, əşyanın əlamətini bildirdikdə sifət, hal-hərəkət bildirən sözlərə – fellərə aid olduqda, adverbiallaşdıqda zərf hesab olunur. «*Yaxşı şeyir heç vaxt ölməz*» (S.Rəhimov) – cümləsində *şeyir* sözünə aid olan *yaxşı* sözü sifət, «*Yəni ay Rüstəm, adamları sən məndən yaxşı tanıyırsan?*» (M.İ.) – cümləsində *tanıyırsan* felinə aid olan *yaxşı* sözü zərf hesab olunur. *Az, çox, xeyli, bir qədər* sözləri də əşya adı bildirən və ya hal-hərəkət bildirən sözlərə aid olması ilə fərqləndirilir:

Mən meşədə *xeyli ağac* qırmışam,

İstəmişəm əyməyə, sındırmışam (A.S.) –

misralarından birincisində *ağac* sözünə aid olan *xeyli* sözü say;

Xeyli danışdırdı mənə, dinlədi,

Sonra nəvazişlə mənə söylədi (A.S.) –

misralarında *danışdırdı* felinə aid olan *xeyli* sözü zərf sayılır.

Gecə, gündüz, səhər, axşam tipli sözlər isə yerinə görə həm isim, həm də zərf sayılır. Lakin bu cür sözlərin ismə və ya zərflə daxil edilməsi onların aid olduğu sözlə bağlı deyil, mənasına görədir. Bu sözlər kəmiyyət, mənsubiyyət, hal şəkilçiləri qəbul edərək dəyişdikdə isim hesab olunur; məs.:

Gecəm belə keçdi, *səhərim* gəlsin,

Dadıma sanballı sözlərim gəlsin.

Bəzən bu cür sözlərdə zaman mənası güclənir, bu zaman sözlər morfoloji dəyişikliyə uğramır və zərf kimi dərk olunur:

Qonaq *gecə* gəldi, *gecə* getdi,

Heç bilmirəm necə gəldi, necə getdi.

Beləliklə, zərflə bir nitq hissəsi kimi müəyyənləşdirmək üçün leksik-qrammatik məna müəyyən rola malik olsa da, əsas ölçü hələlik sintaktik vəzifədir. Lakin zərf morfoloji dəyişikliyə uğramasa da, onun özünə məxsus kateqorial əlaməti olmasa da, morfoloji əlamətdən tam məhrum da deyildir. Dilimizdə zərf dü-

zəldən bir sıra şəkilçilər (*-casına, -cəsinə, -akı, -əki, -aşı, -la, -lə* və s.) var ki, onlar zərfi müstəqil nitq hissələrindən biri kimi səciyyələndirir və zərflərin bir nitq hissəsi kimi müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır.

Zərflər öz sintaktik vəzifəsinə görə başqa nitq hissələrindən daha çox fərqlənir və orijinal, müstəqil bir nitq hissəsi kimi çıxış edir. Zərflər cümlədə şəxslə fələ, feli sifət, feli bağlama, məsdər, sifət və zərflərə aid olur, feli sifət, feli bağlama və məsdər mühitində tərkibdaxili üzvə çevrilir, qalan hallarda cümlənin müstəqil üzvü olur, aid olduğu üzvü tərz, zaman, yer, kəmiyyət və ya dərəcə baxımından izah edir. Məs.:

Xoruzun axırncı banı eşidildi və Məryəm *hövlnak* yerindən qalxdı, *bir müddət* heç nə başa düşə bilmədi, dolu sinəsi *həyəcanla* endi-qalxdı. (Elçin) Mahmudun sarışın saçları ay işığında *o qədər* işıqlı, *o qədər* nurlu idi ki, elə bil, Mahmud yatağında yox, Rəfrəfin belində idi. (Elçin) *Çoxdan* dən düşmüş uzun saçları, *adda-budda* ağarmış saqqalı var idi. (Elçin) Məryəm bürkülü yayın səhər çağında *üşüm-üşüm* üşüdü, *sonra* qonşu otaqda yatan atasının nəfəsini eşitdikcə *yavaş-yavaş* özünə gəldi və *əvvəlcə* gedib atasını durquzmaq istədi. (Elçin)

Misallardakı zərfləri aid olduğu sözlərlə birlikdə nəzərdən keçirək:

<i>hövlnak</i> qalxdı	<i>o qədər</i> işıqlı idi
<i>bir müddət</i> başa düşə bilmədi	<i>o qədər</i> nurlu idi
<i>həyəcanla</i> enib-qalxdı	<i>adda-budda</i> ağarmış
<i>üşüm-üşüm</i> üşüdü	<i>çoxdan</i> dən düşmüş
<i>sonra</i> özünə gəldi	
<i>yavaş-yavaş</i> özünə gəldi	
<i>əvvəlcə</i> durquzmaq istədi	

Göründüyü kimi, zərflərin əksəriyyəti (*hövlnak, bir müddət, həyəcanla, üşüm-üşüm, sonra, yavaş-yavaş, əvvəlcə*) feli xəbəyə, bir qismi (*o qədər, adda-budda, çoxdan*) sifətlə ifadə olunmuş ismi xəbəyə və feli sifətə aiddir.

Bu misallar zərflərin bütün məna növlərini əhatə edə bilmir. Zərflər hərəkət və əlamət bildirən sözləri müxtəlif cəhətdən izah edir.

ZƏRFİN MƏNACA NÖVLƏRİ

Zərfin aşağıdakı məna növləri var:

1. *Tərz zərfləri*;
2. *Zaman zərfləri*;
3. *Yer zərfləri*;
4. *Miqdar zərfləri*.

TƏRZ ZƏRFLƏRİ

T ə r z z ə r f l ə r i i ş i n, h ə r ə k ə t i n i c r a t ə r z i n i, h ə r ə k ə t i n v ə ə l a m ə t i n k e y f i y y ə t i n i b i l d i r i r, n e c ə ? n ə c ü r ? n a h a l d a ? n ə t ə r z d ə ? n ə v ə z i y y ə t d ə ? suallarına cavab verir. Məs.:

Qərib-qərib, qəmgin-qəmgin ötersiz,
Üz tutubsuz nə məkanə, durnalar? (Vid.)

Alay-alay, qatar-qatar

Qəhrəmanlar çıxdı yola. (S.V.)

Bahar sularının daşqınları tək

Qanım *dalğa-dalğa* yeriyib axdı. (S.V.)

Bu misallarda *qərib-qərib, qəmgin-qəmgin, alay-alay, qatar-qatar, dalğa-dalğa* sözləri işin icra tərzini bildirir.

Bu mədəniyyətlə də müavin olmaq istəyirsən,- deyə Şirzad *qırmızı-qırmızı* soruşdu. (M.İ.) Nəcəf, nə mənə *əyri-əyri* baxırsan? (M.İ.) Salman *yastı-yastı* güldü. (M.İ.) – misallarındakı *qırmızı-qırmızı, əyri-əyri, yastı-yastı* sözləri işin icra tərzilə yanaşı, subyektin də hal-vəziyyətini bildirir.

Torpaq deyər, öz məni, əzizləyim səni, yəni mənə *yaxşı* bax. *Pis* baxsan, xar eləyərəm səni (M.İ.) – cümlələrində isə *yaxşı* və *pis* sözləri hərəkətin keyfiyyətini bildirir.

Tərz zərfləri quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə-tərz zərfləri zərfin ən tipik növüdür. «Hərəkətin əlamətini bildirir» ifadəsi sadə tərz zərfləri üçün daha xarakterikdir. Dildə başqa nitq hissələri, xüsusən sifətlə qarışmayan və həqiqi mənada tərz zərfi kimi fəaliyyət göstərən bir sıra sözlər var. Bura *cəld, asta, dürüst, sərrast, yavaş, yeyin* və s. kimi sözlər daxildir. Bu sözlər tələffüz edilərkən ilk növbədə hal-hərəkət bildirən sözlər – fellər yada düşür. Əgər bunlardan sonra isim

yada düşürsə, nəzərə almaq lazımdır ki, arada fel düşmüşdür. Məsələn, *cəld adam* deyilirsə, həmin birləşmə *cəld tərpanən adam* birləşməsinin ixtisar şəklidir; *dürüst adam, sərrast adam* birləşmələri də belədir.

Qalan hallarda sadə zərflər fel qarşısına düşən, yəni adverbiallaşan sifətlərlə qarışır və adverbial sifətlər zərf hesab olunur. Məs.:

Amerika, *yaxşı* dinlə bu qatarın ilk səsini! (S.V.) Qubad Mərcan xaladan *bərk* incimişdi. (Ə.Ə.)

Bunları sifətin adverbiallaşması kimi anlamaq daha doğru olar. *Yaxşı, gözəl, bərk, pis, əla, ağır, qəşəng* tipli sözlər belələrindəndir.

Düzəltmə tərz zərfləri isim, sifət, say, əvəzlilik və zərflərdən sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Əksəriyyət etibarı ilə qeyri-məhsuldar olan zərf düzəldən şəkilçilərin az bir qismi məhsuldardır.

Tərz zərfləri aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə düzəlir:

-la, -lə şəkilçisi.

Bu şəkilçi *ilə* qoşmasının şəkilçiləşmiş formasıdır. Konkret isimlərə artırıldıqda yenə də qoşma funksiyasını saxlayır; məs.: *Qələmlə* yazdım. *Traktorla* şumladım. *Bıçaqla* kəsdim. *Tramvayla* getdim. *Həsənlə* danışdım və s.

Yalnız mücərrəd isimlərə artırıldıqda hərəkətin necə, nə halda, nə tərzdə icra olunduğunu bildirən zərflər düzəldir; məs.:

İşlər yaxşı olacaq, -deyə, *mehribanlıqla* gülümsədi. (İ.Ə.) Mən neyləyirəm ki? – deyə oğlan *təəccüblə* soruşdu. (İ.Ə.) Kəmandar bu sözə xitam vermək üçün ötkəm bir *ahənglə* dedi. (İ.M.) Dolu sinəsi *həyəcanla* endi-qalxdı. (Elçin) Məryəm ana özünü *güclə* səhradakı bu tənha ağaca yetirdi. (Elçin) Baba Kəşiş *diqqətlə* qulaq asdı və Məryəm yuxusunu danışib qurtardı. (Elçin) Qəmərbanu ömründə hiss etmədiyi bir *sevinclə* gözləyirdi. (Elçin) Qısır qarı dünyanın quşlarına *həsədlə* baxırdı. (Elçin) Mirzə Salman daxili bir *razılıqla* otaqdan çıxdı. (Elçin) Məmi babasının əməllərini *minnətdarlıqla* xatırladı. (İ.M.) *Səbirsizliklə* göylərə baxan təkcə Rüstəm kişi deyildi. (M.İ.) Nəcəf yonma daş kimi möhkəm bədənini *sevinclə* düzəltdi. (M.İ.)

-dan, -dən şəkilçisi.

Əvvəlki şəkilçidən fərqli olaraq, bu şəkiçi az da olsa, müxtəlif nitq hissələrindən zərf düzəldir; məs.:

İsimlərdən: **ürəkdən, qəlbdən**;

Sifətdən: **bərkdən, ucadan**;

Saydan: **birdən**;

Zərfdən: **astadan, yavaşdan** və s.

Məs.:

Səhranın qumuna bulaşmış çağa **bərkdən** qışqırdı. (Elçin)
Birdən Qəmərbanunun ağlına gəldi ki, Mahmudu ayıltmaq lazımdır. (Elçin) Ələm yumruğunu ağzına dirəyib iki dəfə **astadan** ösgürdü. (İ.M.) Şirzad **birdən** cavab vermədi, fikirləşdi və yavaş-yavaş dedi. (M.İ.) Hamı susdu, yalnız Yarməmməd **ucadan** təsdiq etdi. (M.İ.) Qara Kərəm oğlu **birdən** qışqırdı. (M.İ.) **Birdən** o, indiyə qədər ərə getmədiyinə sevindi. (İ.Ə.) Şikəstə başladı **təzədən** ət doğramağa. (İ.M.)

-casına, -cəsinə şəkilçisi.

Bu şəkilçi isimlərdən, sifətlərdən və zərflərdən hərəkətin tərzini bildirən zərflər düzəldir.

İsimlərdən: **xilaskarcasına, filosofcasına, dərvişcəsinə, uşaqcasına**;

Sifətlərdən: **fədakarcasına, yaxşıcasına, amansızcasına, vəhşicəsinə, dəlicəsinə, arxayincasına**;

Zərflərdən: **sakitcəsinə, yavaşcasına**.

Birinci dəfə olaraq, Yarməmmədin gözlərinin **maymaqcasına** yumulub-açıldığına diqqət yetirdi. (M.İ.) Rüstəm kişi əlini **etinasızcasına** yana çəkdi. (M.İ.)

-ca, -cə şəkilçisi.

Balaca elektrik lampası ilə **zəifcə** işıqlanmış tövlənin aşağı tərəfində iki cavan oğlan pıqqıldayıb güldülər. (İ.Ə.) Baş **yüngülcə** gicəllənirdi və Tanrıqulu bu baş gicəllənməsindən ləzzət ala-ala özü özü ilə zarafat eləyirdi. (İ.M.) Ceyran kənizləri **ehmalca** kənar etdi. (Elçin) O, şam ağacının dibinə yatıb bu müddət ərzində **gizlicə** çılpaq Ceyrana baxmışdı. (Elçin) Bağlamarı **ehmallica** yun şalın altından götürdü. (Elçin) Qız **sakitcə** cavab verdi. (İ.Ə.) Mikola **yavaşca** soruşdu. (İ.Ə.)

Zəifcə, yüngülcə, ehmalca, gizlicə, sakitcə, yavaşca sözlərinin kökü sifət (**zəif, yüngül, gizli**) və zərflərdən (**ehmal,**

sakit, yavaş) ibarətdir. Sözüün kökü ilə *-ca, -cə* şəkilçili forma arasında, az da olsa, məna fərqi var. Sözlərin kökünə nisbətən, *-ca, -cə* şəkilçili formada adverbiallıq güclüdür. Sözlərin kökləri əksərən həm sifət, həm də zərf kimi çıxış edə bildiyi halda, *-ca, -cə* şəkilçili formada adverbiallıq üstündür və bu cür sözlər əksərən zərf kimi özünü göstərir. Lakin bir çoxunda məna fərqi çox azdır. Görünür, bu şəkilçi sifətlərin tədricən zərfləşməsinə xidmət edən vasitə kimi inkişaf etməkdədir. Bunu aşağıdakı misallar da göstərir:

Şahlar *usdufca* başını kənara çəkdi.(İ.Ə.) Sofi paltarını qurutmağa macal tapmadı, təkcə ocağın işığında *gizlicə* məktub yaza bildi. (Elçin) Adına layiq işıqlı bir şey vardısı, o da *təzəcə* salınmış yaşıl rəngli qapısı idi.(M.İ.) Elə buradan başla, Rüstəm dayını bir *yaxşıca* təriflə.(M.İ.) Neçə müddət idi ki, *beləcə* köçəri həyat sürürdülər, *beləcə* gizlənə-gizlənə dinsiz nəfəsindən qaçırdılar.(Elçin) Qısır Qarı da *beləcə* başını girləyir. (Elçin)

Aşağıdakı şəkilçilər qeyri-məhsuldar olub, cəmi bir neçə sözdən (bəzən yalnız bir sözdən) zərf düzəldir.

-akı, -əki şəkilçisi;

Bu şəkilçi *yan* və *çəp* sözlərinə artırılaraq hərəkətin vəziyyətini bildirən *yanakı, çəpəki* sözlərini əmələ gətirir: Oğlan qaranlıqda təəccüblə *yanakı* ona baxdı.(İ.Ə.)

-yana, -anə şəkilçisi;

Bu şəkilçi ilə isim və sifətlərdən tərz bildirən *mərdana, uşaqyana, şairanə, adamyana* zərfləri düzəlir. Məs.: Qız bu ani baxışı hiss etməyərək, *zarafatyana* bir ifadə ilə: «Təqsir sizdədir», - dedi.(İ.Ə.)

-dıqca, -dikcə şəkilçisi.

Bu şəkilçi əslən feli bağlama şəkilçisidir; məs.: At *getdikcə* qadın Ələkbərə daha çox qısılırdı (M. C.) – cümləsində feli bağlamadır. Bu fikir *getdikcə* aydınlaşır və ona həqiqət kimi görünməyə başlayırdı (M.İ.) – cümləsində öz funksiyasını itirərək, *tədricən* mənasında zərfləşmişdir.

-lıqda, -likdə şəkilçisi:

İşləri sizlə *birlikdə* düzəldəcəyik.(İ.Ə.)

Tələsik, yanaşı, sevincək sözləri də *-ik, -aşı, -cək* şəkilçili düzəltmə zərf hesab oluna bilər: O, *tələsik* və *sevincək* dedi.

Mürəkkəb tərz zərfləri düzəltmə zərflərə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir və bir sıra mürəkkəb zərf formaları öz məhsuldarlığı ilə diqqəti cəlb edir.

1. Mürəkkəb tərz zərfləri daha çox eyni sözün təkrarı ilə yaranır, müxtəlif nitq hissələrinin təkrarı əsasında düzəlir.

İsimlərin təkrarı ilə: **maddə-maddə** (saydım), **damcı-damcı** (töküldü), **addım-addım** (yaxınlaşdı), **qapı-qapı** (gəzdim), **qurtum-qurtum** (içdim) və s.

Sifətlərin təkrarı ilə: **yaxşı-yaxşı** (yedi), **arxayın-arxayın** (danışdı), **şirin-şirin** (söhbət etdi), **bərk-bərk** (yapışdı), **mənali-mənali** (baxdı), **yanıqlı-yanıqlı** (dilləndi), **acıqlı-acıqlı** (cavab verdi) və s.

Sayların təkrarı ilə: **bir-bir** (getdilər), **iki-iki** (gəldilər), **üç-üç** (düzüldülər), **çox-çox** (görünürlər) və s.

Zərflərin təkrarı ilə: **tez-tez** (görüşürlər), **yavaş-yavaş** (yeriyirlər), **asta-asta** (addımlayırlar), **ehmələ-ehmələ** (söhbət edirlər) və s.

Təqlidi sözlərdən: **şır-şır** (şırıldayırdı), **üşüm-üşüm** (üşüdü), **xısın-xısın** (danışdı), **əsim-əsim** (əsdı), **maddım-maddım** (baxdı) və s.

Misallar:

Qonşu otaqda yatan atasının nəfəsini eşitdikcə **yavaş-yavaş** özünə gəlməyə başladı. (Elçin) Məryəm o bürkülü yayın səhər çağında **üşüm-üşüm** üşüdü. (Elçin) Qəmərbanunun özündən də gizlətdiyi eşqinə **gizli-gizli** qəzəllər yazırdı. (Elçin) Lap kefin istəyən kişidir, - deyər **xısın-xısın** pıçıldadı. (Elçin) Hamı **xımur-xımur** yeyirdi. (İ.M.) Qafar Vələdə **tərs-tərs** baxdı. (İ.M.) Bəbir **yavaş-yavaş** Sadaya doğru getdi. (İ.M.) Son vaxtlar sinəsi **xış-xış** xışıldayırdı. (İ.M.) Çamadanın içində məktublar **çin-çin** yığılmışdı. (İ.M.) Tar yarım ləl dili ilə Şikəstənin qulağına **asta-asta** nəşə pıçıldayırdı. (İ.M.) Saday **pərt-pərt** onun əlini silkələdi. (İ.M.) Öskürək içini **gör-gör** göynədirdi. (İ.M.) Qönçənin bədənini **uçum-uçum** uçundu. (İ.M.) Qənirə ərinə **bərk-bərk** tapşırırmışdı ki, Yaşılخان törəmələri ilə kəlmə kəsməsin. (İ.M.) Məmmi nəzərlərini sədrin burnunun üstündəki çopurlara zilləyib **incik-incik** soruşdu. (İ.M.) Qırıq xətləri, elə bil, **bir-bir** xəncərlə cızılıb. (Elçin) Həmin bu qapının qabağında üç gənc durub **şirin-şirin** söhbət edirdi. (M.İ.)

2. Mürəkkəb tərz zərfləri eyni sözün **ba, bə** bitişdiricisi ilə birləşməsi yolu ilə düzəlir; məs.: Evə gələn kimi, görəcəksən qapı-pəncərəni açıb qoydu **taybatay**. (İ.Ə.) Bu xain dünya ilə Ziyad xan **təkbətək** qaldı. (Elçin) Ziyad xan hiss etdi ki, indi **üz-bəüz** oturduqları bu əziz adamla, əslində, tamam yadlaşblar. (Elçin) Yazılsa **nöqtəbənöqtə**, deyilsə **hərfbəhər**, Qurtarmaz həşrə qədər halü macərəsi gülün. (Natəvan) Onda görürsən yıxılıb **yanbayan** Bir neçə növrəsdə cavan **laybalay**. (S.)

3. Yanaşma-uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələrin mürəkkəb sözə çevrilməsi yolu ilə: **gözaltı, gözucu, addımbaşı, əlüstü, dilucu** və s.; məs.: Mükəddəs Məryəm **ayaqyalın, başıacıq** səhra ilə qaçırdı. (Elçin) Nəcəf və Şirzad **dilucu** «Pis olmaz» dedilər. (M.İ.) Rüstəm kişi **dodaqucu** və etinasızcasına: -Yaxşı, keç əyləş, Mıxməmməd olma! – dedi. (M.İ.) O, **əlaltı** öz işini görürdü.

4. Eyni və ya əks mənalı, birincisi çıxışlıq, ikincisi yönlük halda olan sözlərin birləşməsindən ibarət olur: Qız gəlib döşəkçənin üstündə oturaraq **altdan-yuxarı** oğlana baxıb soruşdu. (İ.Ə.) Tanrıqulunun ağına gələn **birdən-birə** onun da ağına gəldi. (İ.M.) Yaz gələndən sonra **birdən-birə** hər şey dəyişdi. (Elçin) Sevdimalı lümə xoruz kimi **altdan-yuxarı** ona baxdı. (İ.Ə.) İttihad əmrinə dair danışsınız mı bəri? - Danışır bir paramız, leyk **boğazdan-yuxarı**. (S.)

5. Fəli bağlamanın zərfləşməsi yolu ilə: Adamlar artırma-dan enəndə **istər-istəməz** Şikəstəgilin kürsülü evinə tərəf baxırdılar. (İ.M.) **İstər-istəməz** ayağa qalxdı, yola düzəldi.

6. **Bu, o** sözləri ilə **cür** sözünün birləşməsi yolu ilə: O heç vaxt **bu cür** sevinməmişdi, **bu cür** gülməmişdi. (Elçin)

7. Yaxın mənalı sözlərin birləşməsi ilə: Svarşik Siracın **səssiz-səmirsiz** kölgə kimi içəri girdiyini Ələm gördü. (İ.M.) Bütün bunlar **tək-tənha** çöllərdə gəzəndə başlayırdı. (Elçin) Çoxdan dən düşmüş uzun saçları, **adda-budda** ağarmış saqqalı var idi. (Elçin) **Get-gedə** bu hiss başqa bir hisslə əvəz olundu. (Elçin) Bibimlə Mərcan xala **yorğun-arğın** yatırdılar. (Ə.Ə.) Bütün uşaqlar doğularkən bir səs çıxardıqları halda, o elə belə, sakitcə, **dinməz-söyləməz** dünyaya gəlmişdi. **Zor-güc** özlərini şəhərə çatdırdılar.

8. Eyni sözün əvvəl adlıq, sonra yönlük halda işlənməsi ilə: Hər gün üzünə gülüb, **qabaq-qabağa** çay içdiyi müdirinin «ək-

sinqilabi hərəkətlərindən» yazdı. (M.İ.) Rüstəm kişi ilə Şərəfoğlu yuxarı başda **yan-yana** oturmaq istəyirdilər. (M.İ.) Anabala buxarı qabağında **üz-üzə** oturmuşdular.

Bunlardan əlavə, **alt** sözünün çıxışlıq halda təkrarı ilə (**alt-dan-alt-dan** şəklində), **nahaq, boş, əbəs** tipli sözlərin yönlük halda **yer** sözünə yanaşması ilə (**nahaq yerə, boş yerə, əbəs yerə**) düzələn və nəhayət, **öz-özünə, başdansovdu, qeyri-ixtiyari, xoş-naxoş** tipli sözlərdən ibarət olan mürəkkəb tərz zərfləri də var.

ZAMAN ZƏRFLƏRİ

Z a m a n z ə r f l ə r i i ş i n , h ə r ə k ə t i n i c r a z a m a n ı n ı b i l - d i r i r və *nə zaman? nə vaxt? haçan?* suallarına cavab verir. Məs.:

İndicə-indicə ancaq yetir on bir yaşına,

Ağlı kəsmir, **hələ** bir körpə uşaqdır uşağım. (S.)

İndi o, ümidini Təbrizdən gətiriləcək kitablara bağlamışdı. (Elçin) **Gecə** Qəmərbanu tərtəmiz göyə baxdı. (Elçin) Məryəm **tezdən** atası kilsəyə gedəndən sonra ev-eşiyi sahmanlayırdı. (Elçin) **Əvvəl** Əli dayı ilə məsləhətləş, **sonra** işə başla.

Zaman zərfləri də, tərz zərfləri kimi, quruluşca fərqlənir, sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə zaman zərfləri bir qrup leksik vahiddən ibarətdir və ikinci bir morfemə parçalanmadan dilin lüğət tərkibində sadə sözlər kimi özünə yer tutmuşdur. Buraya: **indi, bayaq, dünən, hələ, daim, həmişə, sonra, əvvəl, səhər, axşam, gecə, bildir, sabah, bəzən, tez, gec** və s. kimi sözlər daxildir.

Bunların bəziləri (**səhər, axşam, gecə** və s.) isimlərin adverbiallaşması nəticəsində zərf kimi çıxış edir. **Hələ, daim, həmişə, səhər, əvvəl, sabah, bəzən** alınmalardan ibarətdir. **Tez, gec** sözləri də sadə zaman zərfləridir. Lakin bu sözlərdə bəzən tərz mənası da olur.

Sadə zaman zərfləri tərkib daxilinə düşmədikdə cümlədə müstəqil zaman zərfliyi vəzifəsində işlənir. Məs.:

Bayaq yol ilə gedəndə də, gələndə də fikirləşirdim ki, səninin adını niyə Qədir qoyublar? (M.C.) **Dünən** bu hadisə onu bərk əsəbiləşdirmişdi. (M.İ.) Bu saçlar, bu saqqal nə **tez** ağardı, qocalıq Ziyadı nə **tez** haqladı? (Elçin) **Sonra** evlərinin qənşərin-

dəki bulaq səhradakı o tək xurma ağacının dibindən qaynadı. (Elçin) **İndi** bütün bunları kitabdan üz döndərməyi ilə yozurdu. (Elçin) Qısır Qarı **həmişə** başını aşağı salardı. (Elçin) **Həmişə** he-yifsilənirdi ki, Vələdin fironluq elədiyi dövrdə çox cavan olub. (İ.M.) Mərcan xala **haçansa** Qubada demişdi ki, səndə bit var. (Ə.Ə.) Buna görə də qız uzun müddət pəncərə qabağında da-yanıb durdu və çox **gəc** yuxuya getdi. (M.İ.) Vaxtdır, lakin **hələ** hamı yığışmayıb. (M.İ.)

Sadə zaman zərfləri ismi xəbərə də aid ola bilir: Günəş yerə yaxınlaşıb böyümüşdü, amma hava **hələ** bürkülü idi. (İ.M.) **İndi**, bacıqızı, onun sözü olmasın, **əvvəl** təam, **sonra** kəlam. (İ.Ə.)

Q e y d. Tez, gec sözləri zaman zərfləri olsa da, bəzən tərz zərfi kimi *necə?* sualına cavab verir. Məs.: *Əhməd tez yeriyir* – cümləsi ilə *Əhməd tez yaşa doldu* - cümlələrindəki **tez** sözlərini fərqləndirmək olar. Əvvəlki cümlədə «cəld, iti» mənası, sonrakı cümlədə «vaxtından əvvəl» mənası var.

Düzəltmə zaman zərfləri. Zaman zərflərinin bir qismi qu-ruluşca düzəltmədir.

Zaman zərfi düzəldən şəkilçilər az və qeyri-məhsuldar olub, digər məna növlərinə xidmət edən şəkilçilərdən ibarətdir. Aşağıdakı şəkilçiləri qeyd etmək olar:

-dan şəkilçisi. Bu şəkilçi zaman bildirən **tez, bayaq, sonra, əvvəl, qabaqca** sözlərindən **tezdən, bayaqdan, sonradan, əv-vəldən, qabaqcadan, əvvəlcədən** kimi bir sıra zaman zərfləri düzəldir; məs.:

Əvvəldən bilsəydim, verməzdim pulu. (Ü.H.) **Qabaqca-dan** nəş gətirməzlər. **Hərdən** Məryəmə elə gəlirdi ki, müqəddəs Məryəm onun özüdür. (Elçin) **İndidən** başımızın altına yastıq qoymağın xeyiri yox, zərəri var. (M.İ.) **Çoxdan** dən düşmüş uzun saqqalı vardı. (Elçin) O bu ağrını **çoxdan** ürəyində gəzd-i-rirdi. (Elçin) **Hərdən** onun gözləri göyə sataşırdı. (Elçin) **Hərdən** səhər **tezdən** yuxudan oyananda kimsəsiz daxmasının pəncərə-sindən göyə baxardı. (Elçin) Aran torpağı əzəl **binadan** mal-qa-ranın, qoyun-quzunun otlaq yeri olub. (İ.M.) **Obaşdannan** çölə getməliyik,- dedi. (İ.M.) Salman **çoxdan** Pərşanı özününkü bilir-

di.(M.İ.) **İndidən** özünü belə çəkir, stolun dalına keçəndə hökmünün qabağında durmaq olmaz.(M.İ.)

Bu şəkilçi qeyri-müəyyənlik bildirən **çox** sayından və **hər** əvəzliyindən də zaman zərfi düzəldir: **çoxdan, hərdən**.

-liklə, -likdə şəkilçisi. Bu şəkilçi **tez, təzə, indi** tipli sözlərdən zaman zərfi düzəldir: **tezliklə, təzəliklə, indilikdə, tezlikdə** və s. Məs.: Hərgah üz görsəydim, bu **tezlikdə** qayıtmazdım. (Ə.V.) **İndilikdə** hələ burada qalın, sonrasına baxarıq.

-da şəkilçisi. Bu şəkilçi **o** işarə əvəzliyindən **onda** zərfini düzəldir. **Onda** sözü həm zərf, həm də modal söz kimi işlənir:

Onda (o zaman) mən kənddə yaşayırdım. **Onda** (elə isə) mən getmirəm. **Onda** bəs nə üçün Qəmərbanunun özünün bədbəxtliyi köməyə gəlmirdi? (Elçin) – cümlələrindən birincisində zaman zərfi, sonrakılarda modal sözdür.

-lik şəkilçisi. Bu şəkilçi zaman mənalı **indi, hələ, həmişə, daim** tipli sözlərdən zaman zərfləri düzəldir: **indilik, hələlik, həmişəlik, daimilik** və s.: **Hələlik** bir yanda qalsın bu sual. (S.V.) **Hələlik** ağzın isti yerdədir. (Ə.V.) **İndilik** mənim konkret təkliflərim var. (Ə.V.)

Sadə zaman zərflərinin bir qisminə dildə **-lar, -lər, -ları, -ləri** şəkilçiləri artırılır. Bu şəkilçilər olmadıqda zaman zərfi konkret mənə ifadə edir; məs.: **Səhər** getdim, **axşam** qayıtdım. Lakin həmin şəkilçilər zərflərin mənasına bir ümumilik və qeyri-müəyyənlik çaları əlavə edir. Odur ki onları da düzəltmə zaman zərfləri saymaq olar; məs.: **axşamlar, səhərlər, indilər, gecələr, sonralar, əvvəllər** və s.

Əvvəlləri Balas Bakıda olanda bankın faytonu səhərdən axşamacan məni gəzdirirdi. (C.C.) **Əvvəllər** – axırıncı yazdan əvvəl – suallar çox olurdu.(Elçin) Bəs bu gözlər **əvvəllər** hara baxırdı? (Elçin) Tanrıqulu **gecələr** idarəyə qarovul çəkirdi.(İ.M.) **Səhərlər** bizim söhbətimiz çox vaxt bundan başlanırdı. (Ə.Ə.)

Ön şəkilçili alınma **dərhal** sözünü də düzəltmə saymaq olar: **Dərhal** ikinci kibriti alışıdır, Rüstəm kişinin çubuğu doludurub-qurtarmasını gözləyirdi.(M.İ.)

4.-ca, cə şəkilçisi. **Əvvəlcə, indicə, yenicə, təzəcə, təkcə, yüngülcə, gizləncə** tipli sözlərdə vurğulu **-ca, -cə** şəkilçisi adverbiallıq yaradan şəkilçidir. Bu şəkilçinin mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, sözün mənasında ciddi dəyişiklik yarada bil-

mir (müqayisə et: *indi* – *indicə*, *yüngül* – *yüngülcə*, *əvvəl* – *əvvəlcə*, *gizli* – *gizlicə* və s.), lakin sözlərə adverbial keyfiyyət verir, sanki təkcə tərz zərflərinə deyil, zərfin digər məna növlərinə də artırılmaqla adverbiallıq yaratma istiqamətində inkişaf edir. Məs.:

Yenicə cisminə düşüb vəlvələ, *Təzəcə* dəyənək alıbsan ələ. (V.) *Əvvəlcə* gedib atasını durquzmaq istədi. (Elçin) Vələd *indicə* dediklərini bərkdən təkrar elədi. (İ.M.) Bax *indicə* Şirzad da, Nəcəf də, mən də onu deyirdik. (M.İ.) Sofi *indicə* yun şalın altında gizlətdiyi bağlamaya baxdı. (Elçin) Keçəlin başında lap *təzəcə* qoyun qarnı var idi. (Elçin) Mahmud qorxdı ki, *indicə* qaça-qaça gedib o çadıra girəcək. (Elçin) *Əvvəlcə* Miko, sonra da Şah daxil oldular. (İ.Ə.)

Mürəkkəb zaman zərfləri aşağıdakı hallarda düzəlidir:

1. Zaman mənalı sözlərin təkrarı ilə: *indi-indi*, *əvvəl-əvvəl*, *səhər-səhər*, *axşam-axşam*, *tez-tez*, *yenicə-yenicə*, *indicə-indicə* və s.

Əvvəl-əvvəl girərəm onun qılığına. (C.C.) *Səhər-səhər* gül, A saçı sünbül! (S.V.) *Indicə-indicə* kişi özünü düzəldirdi ki, bu yandan da onu geri çağırırlar. («Kirpi») Onların nəzərləri *tez-tez* divarları qar kimi ağaran ikimərtəbəli idarəyə tuşlanırdı. (M.İ.) Lakin həmişəki kimi, onun qalstuk *tez-tez* sürüşüb yana qaçırdı. (M.İ.)

2. Zaman bildirən əks mənalı sözlərin birləşməsi ilə: *gec-tez*, *tez-gec*, *səhər-axşam*, *axşam-səhər*, *bugün-sabah*, *əvvəl-axır*, *gecə-gündüz* və s.

Gecə-gündüz yaş tökülür gözlərinin qarasından. (S.V.) *Əvvəl-axır* işin üstü açılacaq. (Ə.V.) İndi olmasın, on dəqiqədən sonra olsun – *gec-tez* Bəbir yemək istəyəcək. (İ.M.) Rüstəm kişi *səhər-axşam* gözünü göylərə tutaraq, havaların açılmasını gözləyirdi. (M.İ.) Əbülqasım iki gün *gecə-gündüz* dilinə su vurmadı. (Elçin) Qəmərbanu *gecə-gündüz* alma ağacının yanında oldu. (Elçin)

3. Zaman mənalı sözlərin çıxışlıq və yönük halda işlənməsi ilə: *Gündən-günə*, *haçandan-haçana*, *sonradan-sonraya* və s.: Kişi *haçandan-haçana* başa düşdü ki, səhv eləyib. (Ə.V.) Qarışıq mallar mağazası *axşamdən-axşama* açılırdı. (İ.M.)

4.*Bu, o, bir, hər, heç, neçə* sözlərinin *an, vaxt, saat, zaman, müddət* və s. sözlərlə birləşməsi yolu ilə: *bu an, bu saat, bu vaxt, o gün, o saat, hər an, hər gün, hər saat, hər vaxt, heç vaxt, bir zaman, bir vaxt, bir an, bir dəfə, bir müddət, neçə gün* və s. Məs.:

Mollalar, taleyimiz oldu əcəb yar *bu gün*. (S.) Elə *bu anda* birdən Şaqqıltıyla meşədən Çıxdı bir sürü maral. (M.S) *Bir dəfə* mollanın eşşəyini oğurlayırlar. («Lətifələr»dən) *Bir müddət* heç nə başa düşə bilmədi. (Elçin) Baba Keşiş *heç vaxt* yalan demirdi. (Elçin) Məryəm burasını bilmirdi ki, mərhum anası *hər gün* atası ilə söhbət edirdi. (Elçin) *Bu vaxt* qapı açıldı, Ziyad xan içəri girdi. (Elçin) Ziyad xanın çox şeydən xəbəri yox idi və yəqin ki, *heç vaxt* da xəbəri olmayacaqdı. (Elçin) Qəmərbanu *bu dəm* Cavanşir xanı xatırlamışdı. (Elçin) Bəbir indi qışqırır, *bir azdan* qışqırır. (İ.M.) O, Əbilin dınqıltısını *min dəfə* eşitmişdi. (İ.M.) *Bu anda* oğlanın gözləri ona dəniz kimi dərin göründü. (İ.Ə.) *Bu saat* ən mühüm məsələ heyvanı yaza çıxarmaqdır. (İ.Ə.) Hissiiyata əsaslanan mülahizələri *çox zaman* doğru çıxırdı. (M.İ.)

Q e y d. Bu cür zərflərin tərəfləri bəzən müstəqil nitq hissəsi kimi də çıxış edir. Məs.: *Bu saat* səni axtarırdım – cümləsində *bu saat* sözləri mürəkkəb zaman zərfi, *Bu saat o saatdan* yaxşı işləyir – cümləsində *bu* əvəzlilik, *saat* isimdir.

5.*Hərdən, ara* sözlərinin *bir* sözü, *ara* sözünün *sıra* sözü ilə birləşməsindən ibarət olan mürəkkəb zaman zərfləri: *hərdən bir, arabir, ara-sıra*. Məs.: *Arabir* silərək alın tərini Açır həyatının qəm dəftərini. (S.V.) Baba Keşiş *arabir* Məryəmin suallarına cavab vermirdi. (Elçin)

6. Bunlardan əlavə, dilimizdə ismi birləşmələr şəklində qurulan *ilk əvvəl, səhər ertə, axşam çağı, axşam üstü, günorta*, hər iki tərəfi çıxışlıq halda olan *binadan-başdan* sözləri də mürəkkəb zaman zərfləri hesab olunur.

Günorta Məryəm atasına yemək aparmışdı. (Elçin) Ziyad xan günün *günortaçağı* Qəmərbanunun otağına gəlirdi. (Elçin) Gərək *vaxtli-vaxtında* qapı-pəncərəni açasan ki, hava təzələnə. (İ.Ə.)

YER ZƏRFLƏRİ

Y e r z ə r f l ə r i i ş i n i c r a o l u n d u ğ u y e r i b i l d i r i r , h a r a ? h a r a y a ? h a r a d a ? h a r a d a n ? suallarına cavab verir. Məs.:

Məlum oldu ki, səs *irəlidən* deyil, *geridən* gəlirmiş. Gör-dü fənadır işinin axiri, Qaçdı o saət ayı *ordan geri*.(A.S.) Kim *irəli* çox tələsir, buyursun.(M.İ.) Tərgül qalın kipriklərini *aşağı* endirdi. (Ə.V.) *Bəri* gəl, oğlum, bu yerlərdə indi heç kimi tapmaq olmaz. Ta axşamacan sədr *buralarda* görünməyəcək.(İ.M.) Qarı həmişə başını *aşağı* salırdı, *yuxarı* qaldırmırdı. (Elçin) İsmayılzadə başını qeyri-ixtiyari *yuxarı* qaldırdı. (M.H.)

Bu misallarda *irəli, geri, aşağı, yuxarı, bəri, ordan, buralarda* sözlərinin bir qismi hərəkətin yerini, istiqamətini (*səs irəlidən deyil, geridən gəlirdi, ayı ordan geri qaçdı* və s.), bir qismi əşyanın tutduğu sahəni (*başını yuxarı qaldırmırdı, sədr buralarda olmayacaq* və s.) bildirir.

Yer zərfləri də quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Dilimizdə daha çox işlənən *irəli, geri, yuxarı, aşağı, bəri*, az işlənən *dışarı* sözləri əslində tarixən məkan mənalı sözlərə *-ru, -qaru* şəkilçilərinin daşlaşması ilə yaranmış sözlərdir. Qeyd edilən şəkilçilər tarixən istiqamət halının şəkilçiləri olduğundan istiqamət mənası həmin sözlərdə qalmışdır, ona görə də çox vaxt bu sözlərə yönlük halın şəkilçisini əlavə etmək lazım gəlmir. Bu cür sözləri həm yönlük halın şəkilçisi ilə, həm də şəkilçisiz işlədə bilirik: *yuxarı qalxdım – yuxarıya qalxdım, geri döndüm – geriyə döndüm, irəli getdim – irəliyə getdim* və s.

İrəli, geri, yuxarı, aşağı, bəri sözləri sadə yer zərfləri hesab olunur. Məs.:

Kəfsizləyib qonaq evində qalmışdım,- deyə kişi *geri* çevrilmədən cavab verdi. (İ.Ə.) Dədəm *aşağı*, quyunun üstünə endi. (İ.Ə.) Qızıyətər gülüb *geri* çəkildi.(M.İ.) Saday bir qolunu stulun söykənəcəyinə qoyub, başını salmışdı *aşağı*.(İ.M.) *İrəli* getməkdən başqa çarəmiz yoxdur.

Q e y d 1. Bu sözlərin ismin halları üzrə sərbəst şəkildə dəyişməsi göstərir ki, əslində, bunlar ad bildirən sözlərdir. *Ora, bura* sözləri də belədir. *Yuxarı* qaranlıqdır. *Aşağı* istidir. *Ora* mənim işlədiyim

yerdır – cümlələrində *aşağı, yuxarı, ora* sözləri məkan adları kimi dərk olunur. Lakin eyni zamanda bu sözlərdə güclü adverbiallaşma vardır. Odur ki bu sözləri adverbial sözlər adlandırmaq olar.

2.*Ora, bura* sözləri yerlik və çıxışlıq hallarında həm *orda, burda*, həm də *orada, burada* şəklində tələffüz edilə və yazıla bilər. Bunların sualı kimi işlənən *harda – harada* sözü də belədir.

Azərbaycan dilində *düzəltmə yer zərfləri* o qədər də inkişaf etməmişdir. *Ora, bura, içəri* sözlərinin düzəltmə söz olduğunu qeyd etmək olar. Bunlar *o, bu, iç* sözlərinə *-ra, -əri (-qaru)* şəkilçilərinin artırılması ilə əvəzlilik və isimlərdən yaranmış sözlərdir.

Dilimizdə *-lıqda, -likdə* şəkilçisi vasitəsilə də bir neçə yer zərfləri düzəlir. *Aralıqda, ortalıqda, yaxınlıqda* sözləri belə sözlərdir. Məs.:

Ay oğul, olmaz ki, *burda* danışmamış, əvvəl imkanlarımızı *orda*, öz evimizin içində ayırd edək? (M.İ.) Kamandar təbdən çıxıb qalmaqla salar *bura*. (İ.M.) Bəbirin *içəri* girməyi Ələmin əhvalını alt-üst elədi (İ.M.) Bəd əməllər, fitnə-fəsadlar *orda* törəyir, anasının əmcəyini kəsənlər də elə *orda* yaşayırlar. (İ.M.) Gəncəni *bura* köçürəcəyəm, sarayımı da elə tikdirəcəyəm ki, Göygölə baxsın. (Elçin) Bir ovuc darıdı, hara səpələsən, elə *oradaca* qalır. (Elçin) *İçəri* iki kişi girdi. (İ.M.)

Dilimizdə bir sıra *mürəkkəb yer zərfləri* də vardır. Bunlar məkan mənalı antonim sözlərin birləşməsi ilə düzəlir: *ora-bura, orada-burada, sağa-sola, yuxarı-aşağı, aşağı-yuxarı* və s.

Məs.: Gündə neçə dəfə *irəlini-gerini* yoxlayan bu adam dostu ilə danışanda səsinə alçaldıb *oraya-buraya* baxır. (Ə.V.) Ələm *aşağıya-yuxarıya* baxdı. (İ.M.)

Yer zərflərinin hamısı isim mənşəli olduğundan asanlıqla hallanır, kəmiyyət, mənsubiyyət və hal şəkilçiləri qəbul edərək dəyişir. Məs.: Şəfiyev özü söz verib ona, deyib ki, *yuxarıdan* sənənin adına istəmişəm onu. (İ.M.) Qəmərbanu bu gözlərdə *burasını* da görmüşdü ki, həmin məhəbbət məhkum məhəbbətədi. (Elçin)

Məlumat üçün. Azərbaycan dilində yer zərfləri ilə yanaşı, yer zərflərindən miqdarca daha çox köməkçi adlar işlənməkdədir. Bunlara: *alt, üst, qıraq, kənar, yan, böyür, qabaq, iç, ara* və s. sözləri mi-

sal göstərmək olar. Bunlar daha çox ismi birləşmənin ikinci tərəfi kimi işlənib (*evin içində, evin qabağında, evin yanında, evin böyründə, evin dalında, evin üstündə* və s.) məkan mənası yaratmaqdadır. Lakin bunlar yer zərfi deyil, köməkçi adlar hesab olunur.

Çox zaman *o, bu* sözlərinin *yan, tərəf, tay* tipli sözlərlə yaratdığı *o tərəf, bu tərəf, o yan, bu yan, o tay, bu tay* və s. birləşmələr də yer zərfi hesab olunur. Lakin bunlar köməkçi adlarla əvəzliliklərin yaratdığı söz birləşmələridir. Məs.: Bəbir *o yana* baxdı, *bu yana* baxdı, heç kimi görə bilmədi. (İ.M.) *O tərəfə* getmə, bala, olsa *bu tərəflərdə* olacaq. Arvad oğlunun üzünü *o yana* çevirdiyini gördükdə gözləri dışı pələng gözləri kimi parıldıadı.(İ.Ə.) Gülnisə həyətdə *o yan-bu yana* qaçan Mikoya baxıb qaşlarını çatdı.(İ.Ə.)

Hər, heç, bir əvəzlik və ədatlarının köməkçi adlara (*yan, tərəf, yer* və s. sözlərə) yanaşması ilə yaranan birləşmələri də yer zərfləri hesab etmək olmaz; məs.: *hər yan, hər tərəf, hər yer, heç yan, heç yer, bir yan, bir tərəf, bir yer*. Bunların ikinci tərəfi daha çox yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarında işlənir və birləşmə bütövlükdə adverbial məkan anlayışı bildirir. Məs.: *Heç yerdə* görmədim düz bənövşəni. (Qurbani) *Heç yana, heç yerə* mən tələsmirəm.(S.V.) *Hər tərəf* lələrlə örtülmüşdü.

Bunları mürəkkəb üzv hesab etmək olar.

MIQDAR ZƏRFLƏRİ

M i q d a r z ə r f l ə r i hərəketin miqdarını, əlamətin dərəcəsini bildirir.

Zərflərin bir qismi hərəketin miqdarını, əlamətin dərəcəsini bildirir. Mənasına, ifadə vasitələrinə görə çox yaxın olduğundan bu cür zərfləri birlikdə *miqdar-dərəcə zərfləri* də adlandıрмаq olar. Məsələn, Məhsulumuz bu il *birə-beş* artacaqdır – cümləsində *birə-beş* sözü *nə qədər?* sualına cavab verir və hərəketin kəmiyyətini bildirir. Qurd dedi: *Çox-çox* yanıram halına (A.S.) – misra-cümləsində *çox-çox* sözü «artıq dərəcədə» mənasındadır və hərəketin dərəcəsini bildirir. O, fikir verdi ki, qadın *çox* gözəldir – cümləsində isə *çox* sözü əlamətin dərəcəsini (*çox gözəl*) bildirir. Ziyad xanın başı *o qədər* qarışıq idi ki, saray hiylələri onu *o qədər* məşğul edirdi ki, Mahmud haqqında fikirləşməyə macalı yox idi (Elçin) – cümləsində *o qədər* sözlərindən

birincisi əlamətin (*o qədər qarışıq idi*), ikincisi hərəkətin miqdarını, dərəcəsini (*o qədər məşğul edirdi*) bildirir.

Miqdar zərfləri *neçə? nə qədər? nə dərəcə?* suallarına cavab verir.

Miqdar-dərəcə zərfləri də quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə miqdar zərfləri *az, çox, xeyli, tamam* sözlərindən ibarətdir. Bunlardan əvvəlki üçü həm miqdar sayı, həm də miqdar zərfləri kimi işlənir. Əşya bildirən sözdən əvvəl işləndikdə say, feldən, feli sifət və sifətdən əvvəl zərf hesab olunur. Məs.:

Söz açma mənə *çox* çalışıb, *az* yeməyindən. (S.)

Hinində daldalanma *çox*, həyətdə də dolanma *çox*,

Yiyəndəki bıçağa bax, o tiği-abdarı gör.(S.)

Günəş üfəqdən *xeyli* yüksəlmişdi.(İ.Ə.) Bəli, biz alim deyilik, biz *az* bilirik.(M.C.) Gülümsəmək Baba Keşişin sifətinə *çox* yaraşırdı.(Elçin) Seyid dünyanı *tamam* unutdu, sonra saqqalından bir tük qoparıb Qəmərbanuya verdi. (Elçin) Əmək günüm azdır, *az* da götürəcəyəm.(İ.Ə.) Əgər artelin gəliri *çox* olsa, əmək gününə çox şey düşsə, belə deməz.(İ.Ə.) İşığın sönməyinə *azca* qalmış Surət bacı yaşıl donunu dartıb başından çıxarırdı. (Ə.Ə.) Rüstəm dayıdan *az* yazmayıblar.(M.İ.)

Q e y d. 1.Əslində, *az, çox, xeyli* sözləri bir nitq hissəsi kimi saydır. Lakin iş, hal, hərəkət bildirən sözlərlə – fellərlə əlaqələndikdə adverbiallaşmış olur.

2.*Azca* düşünüb əlavə etdi: -Deyəsən, sədrin gəlininə göz dikən çoxdur. (M.İ.) Danışdıqca *azca* əvvəlki buludlar onun üzündən çəkildi (M.İ.) – cümlələrinə *azca* sözündəki *-ca* dərəcə əlamətidir.

Düzəltmə miqdar zərfləri azdır və başlıca olaraq, *ilə* qoşmasının şəkilçiləşmiş formasının iştirakı ilə yaranır. *Tamamilə, bütünlüklə, dəfələrlə* tipli sözlər, *-ınca* şəkilçili *lazımınca, qədərincə, bəsdideyincə* sözləri düzəltmə zərfləridir. Məs.:

Həmin satqın adamı *lazımınca* döydülər. (A.Ş.) Hava *tamamilə* aydınlaşmışdı. Bu xəbəri *dəfələrlə* eşitmişdik. Qıza elə gəldi ki, o, bütün insanlardan ayrılaraq *tamamilə* yad bir yerə düşmüşdür. (İ.Ə.)

Mürəkkəb miqdar zərfləri sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi yolu ilə yaranır.

1. **Az** və **çox** sözlərinin ayrılıqda təkrarı və ya birlikdə işlənməsi ilə: **az-az, çox-çox, az-çox**. Məs.:

Əl çək, bala, dövlətlilərə xidmətin olsun,

Az-çox sənə verdiklərinə minnətin olsun.(S.)

2. **Bir** sözünün **az, çox, xeyli, qədər** sözləri ilə birləşməsi yolu ilə: **bir az, bir çox, bir xeyli, bir qədər**. Məs.:

Oxucum, qəm yemə, qəlbini sıxma,

Bir az səbrini bas, özündən çıxma.(S.R.)

Bir az gözəndən sonra kişilərdən biri deyir ki, daha bəsdir. (İ.Ə.) Qafarı **bir az** da acıqlandırmaq üçün Vələd dediklərini təkrar elədi.(İ.M.) Ver **bir az** sürüm, bir-iki dövrə vurum. (İ.M.) **Bir az** da qızıışanda xitabət kürsüsündən çıxıb səhnənin qırağına gəldi. (M.İ.) **Bir qədər** söhbət edib ayağa durdular.

Yerinə görə **bir tikə, bir boy, bir ağız, bir damcı** tipli sözlər də mürəkkəb miqdar-dərəcə zərfləri kimi işlənir. Məs.: Elə bil, çiçəklər su içdikcə **bir boy** qalxırdı.

3. **O, bu, nə** sözlərinin **qədər** sözü ilə birləşməsi yolu ilə: **o qədər, bu qədər, nə qədər**. Məs.:

Bəzən mən kinonun təsirinə **o qədər** qapılırdım ki, bir azdan tacir Əsgərin oxuya-oxuya görünəcəyini zənn edirdim. (Ə.Ə.) Salmanın adı çəkiləndə **o qədər** də həvəs göstərməmişdi.(M.İ.) Tamamilə ağarmış qaşlarının altındakı duru gözlərinə baxan **nə qədər** həyəcanlı olduğunu duya bilərdi. (M.İ.) Cavanşir xanla Ziyad xan **o qədər** bir-birlərinə oxşayırdılar ki, elə bil, bir almanı yarı bölmüsən.(Elçin) **O qədər** gözlədilər ki, gün tamam qaraldı. **Bu qədər** yatmaq olmaz, yoldaş.

4. Yönlük halda **bir** sözü ilə adlıq halda başqa bir sayın birləşməsi yolu ilə: **birə-beş, birə-yüz, birə-min**. Məs.:

Kağızımı ver, haqqını da **birə-beş** alarsan.(R.S.)

5. Miqdar saylarının **dəfə, kərə** sözləri ilə birləşməsi yolu ilə: **bir kərə, beş kərə, bir dəfə, on dəfə**. Məs.:

Bir kərə qan müxtəsər, oxutmuram, əl çəkin. (S.) **On dəfə** demişəm bayaqdan bəri, sözümə baxmırsan. (B.V.) Vur-tut iki ildə **üç dəfə** qəzetə yazıblar.(M.İ.) Qəmərbanu **iki dəfə** özü Mahmudun yataq otağına getdi. **İki dəfə** də Sofini göndərdi. (Elçin)

Bunlardan əlavə, *qat-qat, dönə-dönə, az-maz, azdan-çoxdan* kimi mürəkkəb miqdar-dərəcə zərfləri də vardır. Məs.: Mən də *az-maz* başa düşürəm, *azdan-çoxdan* bu adamlara bələ-dəm, *dönə-dönə* yoxlamışam.

Q e y d. *Dönə-dönə* sözünün feli bağlama kimi işləndiyi halları bununla qarışdırmamalı. Məs. Maşın küçəni sağa *dönə-dönə* sürücü bizə əl elədi – cümləsində *dönə-dönə* feli bağlamadır.

Miqdar zərflərinin bir qismi əlamətin miqdarını-dərəcəsini bildirir. Bu cür hallarda miqdar zərfləri sifətlərə, zərflərə və ya feli sifətlərə aid olur. Məs.:

Bibim *olduqca* xoşbəxt görünürdü.(Ə.Ə.) Ayaqlarını *azca* aralı qoyaraq durduğundan möhkəm kök atmış haça çinar kimi görünürdü. (M.İ.) Maşın məsələsində sədr *çox* laqeyddir.(M.İ.) Araz *bir az* da bulanıq görünür.(M.İ.) Yastı yerişi isə *o qədər* yastı idi ki, kənardan baxan onun yeridiyini və ya suda üzdüyünü birdən-birə ayırd edə bilməzdi.(M.İ.) Nəcəf *azca* tutqun halda bu tərəfə çevrildi.(M.İ.) Elə adam tapım ki, *bir az* təpərli olsun. (M.İ.) Gözü açıqdır, təsərrüfatı bilir – bunlar hamısı *çox* gözəldir.(M.İ.) Səni *bir qədər* dinləyən səndən əl çəkməz.

Bu misallarda *olduqca, azca, çox, bir az, o qədər, bir qədər* sözləri əlamət bildirən *xoşbəxt, aralı, laqeyd, bulanıq, yastı, tutqun, təpərli, gözəl, dinləyən* sözlərinin dərəcəsini bildirir.

Q e y d . *Olduqca* sözündə *-duqca* şəkilçisi artıq feli bağlama keyfiyyətini tam itirmiş və söz zərfə çevrilmişdir.

Məlumat üçün. Bəzi vəsaitlərdə səbəb zərfləri haqqında da məlumat verilir. Lakin səbəb zərfləri dilimizdə hələ təşəkkül tapa bilməyib. Səbəb zərflilikləri və onların zəngin ifadə vasitələri var. Lakin bir nitq hissəsi kimi səbəb bildirən leksik vahidlər – zərflər yoxdur. Bir sıra sözlər cümlədə daha çox *-dan, -dən* şəkilçisi vasitəsilə səbəb mənası qazana bilir: *qorxudan, pərtlikdən, susuzluqdan, istidən, heyərdən* və s. Məs.: Adi adamlar kimi *susuzluqdan* yanırdı və bu yangı Məryəmin də sinəsini yandırır-yaxırdı. (Elçin) Kəməz-qaravaş hamısı *heyərdən* yerində donub qaldı. (Elçin) İri qayanın yanına yığılan ilxının atları *istidən* başlarını yelləyirdi.(F.K.) Məmi

pərtləkdən gözlərini döyə-döyə qaldı.(İ.M.) **Qorxudan** arvadın boğazı qurumuşdu.(İ.M.) Əhd-peymanə **xəyanətdən** bu günə düşmüşük.

Fikrimizcə, bunlar söz köklərinin mənasından irəli gələn bir haldır və dilimizdə səbəb zərfləri formalaşmayıb. Lakin **-dan, -dən** şəkilçisinin zərfin başqa növlərini (tərz, zaman və s.) düzəltməsindən güman etmək olar ki, bu tipli sözlər zərf kimi təşəkkül tapma istiqamətində inkişafdadır. Aşağıdakı cümlələrdə fərqləndirilmiş sözlərdə də səbəb mənası vardır. Lakin həmin sözlərdə kəmiyyət və mənsubiyyət şəkilçiləri onların isim kimi hələ güclü olduqlarını göstərir:

Yəqin **xəcalətlərindən** səslərini udublar.(İ.M.) **Hirsindən** Tanrıqulunun içinə əsməcə düşdü.(İ.M.) Şikəstə başa düşdü ki, **acığindən** ağlaya bilmir.(İ.M.) Elə bilərlər, Şikəstə **yandığından, acığından** oxuyur. (İ.M.)

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ ÜMUMİ MƏLUMAT

Köməkçi nitq hissələri müstəqil lüğəvi mənaya malik olmaması, yalnız ümumiləşmiş qrammatik mənə daşması ilə əsas nitq hissələrindən fərqlənir. Əsas nitq hissələri nominativ mənaya malik olduğu halda, köməkçi nitq hissələri nə əşya adı, nə əlamət, nə kəmiyyət, nə də hərəkət bildirir. Bunlar yalnız sözlər, ifadələr, cümlələr və bəzən də mətnin hissələri arasında müxtəlif əlaqələr yaradır, sözlərin, ifadə və cümlələrin mənasına müxtəlif çalarlar əlavə edir.

Köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələrindən morfoloji əlamətlərinin olmamasına görə də fərqlənir. Köməkçi nitq hissələri morfoloji cəhətdən dəyişmir, sözdüzəldicilik prosesində iştirak etmir, sözdəyişdiricilik əlamətlərinə malik deyil. Bu və ya digər əsas nitq hissəsinin tədricən öz lüğəvi mənasını itirməsi və köməkçi sözlərə çevrilməsi yolu ilə yaranır. Odur ki köməkçi nitq hissələri tarixən əsas nitq hissələrindən sonra yaranmışdır. Elə buna görə də qədim dövrlərə getdikcə köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlərin sayı azalır. Məsələn, «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində, təkrarlar nəzərə alınmazsa, cəmi 76 köməkçi söz işləndiyi müəyyən edilmişdir.

Köməkçi nitq hissələri sintaktik vəzifə baxımından da əsas nitq hissələrindən fərqlənir. Bu qrupa daxil olan sözlər sintaktik əlaqələrə girmək və cümlə üzvü olmaq imkanından məhrumdur. Bu cəhətdən yalnız qoşmalar fərqlənir. Qoşmalar qoşulduğu sözün müəyyən halda olmasını tələb edir və qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü olur.

Köməkçi nitq hissələrinin təsnifində müxtəliflik vardır. Bəzi dilçilər köməkçi nitq hissələri dedikdə, qoşma, bağlayıcı və ədatları nəzərdə tutur, əsas və köməkçi nitq hissələri arasında köməkçi adlar, bağlayıcı sözlər və modal sözlər haqqında ayrıca məlumat verməyi məsləhət bilirlər.

Köməkçi nitq hissələrini qrammatik mənasına və vəzifə yaxınlığına görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Köməkçi nitq hissələrinin bir qismi sözlər, cümlələr və mətnin tərkib hissələri arasında əlaqə yaradır, sözləri, cümlələri, mətnin hissələrini bir-biri ilə əlaqələndirir. Bu qrupa qoşmalar və bağlayıcılar daxildir. Qoşmalar cümlə daxilində iş görə bilir. Bağlayıcıların imkanları çox genişdir. Onlar mətnin tərkib

hissələri ilə yanaşı, mətnin ayrı-ayrı parçalarını da əlaqələndirməyə xidmət edir.

2. Köməkçi nitq hissələrinin bir qismi cümlədə söylənilən fikrə münasibət bildirir, cümlədə emosional və ekspressiv təsiri gücləndirir, sözlərə, ifadə və cümlələrə müəyyən çalarlar verir. Bu qrupa ədatlar və modal sözlər daxildir. Ədatlar son dərəcə cansızlaşmış, lakin qrammatik cəhətdən çox ümumiləşmiş dil vahidləridir. Modal sözlər isə əsas nitq hissələrinə nisbətən yaxın olub, aşkar modal münasibət ifadə edir.

Bunlarla yanaşı, əsas nitq hissələrinə nisbətən köməkçi nitq hissələrinə daha yaxın olan, köməkçi nitq hissələri dairəsində nisbi müstəqilliyə malik bir nitq hissəsi kimi öyrənilən nidalar da vardır. Nidalar hiss və həyəcan bildirdiyi üçün lüğəvi mənalı sözlərə - əsas nitq hissələrinə yaxındır, lakin hiss və həyəcanı bilavasitə ifadə etdiyi, adlandıra bilmədiyi, morfoloji əlaməti olmadığı, sintaktik vəzifə daşmadığı üçün köməkçi nitq hissələrinə yaxındır. Ona görə də köməkçi nitq hissələrinə yaxın mövqedə xüsusi bir nitq hissəsi kimi öyrənilir. Yamsılamalar, vokativ sözlər isə nidalara daha yaxın söz qruplarıdır.

QOŞMA

QOŞMA HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Hallana bilən nitq hissələrinə qoşularaq adlarla adlar və adlarla fellər arasında əlaqə yaradan sözlərə q o ş m a deyilir.

Qoşmalar cümlə daxilində hallana bilən sözlərə qoşularaq onları adlar və fellərlə əlaqələndirir. Məs.:

Ey bu axşamın sahibi, oğlumu sənə tapşırıram. Sən onun qılıncını ***ağlı kimi iti***, baxtını ***atı kimi yüyürək***, taleyini ***göylər çırağı kimi işıqlı*** elə. (F.K.) Uzun Həsən ***qırğı kimi*** ayğırın yalına ***yatmışdı***. Beynindən ***ıldırım kimi*** bir fikir ***keçdi***. (F.K.)

Bu misallardan birincisində ***kimi*** qoşması mənsubiyyət şəkilçili, adlıq halda olan ***ağlı, atı, göylər çırağı*** sözlərinə qoşularaq, onları ***iti, yüyürək, işıqdı*** sifətləri ilə əlaqələndirmişdir. İkinci misalda ***kimi*** qoşması isimlərə (***qırğı, ıldırım***) qoşularaq onlarla ***yatmışdı, keçdi*** felləri arasında əlaqə yaratmışdır.

Qoşmaların ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri özündən əvvəlki sözü, yəni qoşulduğu nitq hissəsini ismin bu və ya digər bir halında tələb etməsidir. Yəni qoşmalar idarəedicilik xüsusiyyətinə malikdir və onların qoşulduğu söz ismin müəyyən bir halında olmalıdır. Məs.:

Hər ağac altında göz-göz bulaqlar,

Axır *almaz kimi, göz yaşı kimi*.(S.V.)

Yağışlar *başlanana qədər* səpini qurtarmaq əkinçinin qədim və ən şirin arzusu olmuşdur. (M.İ.) Səlcuqşahbəyim *Sara xatuna tərəf* dizin-dizin süründü.(F.K.) Bu *sözdən sonra* Aləmşahbəyim özünü saxlaya bilməyib hönkürdü.(F.K.)

Bu misallarda *kimi* qoşması adlıq halda (*almaz kimi, göz yaşı kimi*), *qədər, tərəf* qoşmaları yönlük halda (*başlanana qədər, Sara xatuna tərəf*), *sonra* qoşması çıxışlıq halda (*sözdən sonra*) sözə qoşulmuşdur.

Qoşmaların lüğəvi mənası olmasa da, qoşulduğu sözlə birlikdə müəyyən məna ifadə edir. Köməkçi nitq hissələrindən biri *kimi*, qoşmaların morfoloji əlaməti də yoxdur. Sintaktik vəzifəsinə gəlinə, qeyd etdiyimiz *kimi*, qoşma başqa köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir və qoşulduğu sözlə birlikdə cümlənin bir üzvü olur. Məs.:

Şahlar orada olmadığı üçün Sevdimalı əmi də Səlimə ilə əvvəlki *kimi* acıqlı danışdı. (İ.Ə.) *Sübh namazından sonra* nənən Sara xatunla Əbu-Səidin ordugahına gedirsən (F.K.) – cümlələrində qoşmalı əvvəlki *kimi* sözləri tərz, *sübh namazından sonra* sözləri zaman, *Şahlar orada olmadığı üçün* sözləri səbəb zərfliyidir. Qoşmalı sözlər cümlədə tərkib daxilinə də düşə bilər. Məs.: Bir çox mətləblər var ki, mən *onlari əşyayi-sübut kimi gətirib* Sultanın fikrini döndərərəm (F.K.) – cümləsində *əşyayi-sübut kimi* sözləri feli bağlama tərkibi içərisindədir.

Lüğəvi mənaya malik olmadığı üçün qoşma təklildə suala cavab vermir. Qoşulduğu sözlə birlikdə suala cavab verir. Yuxarıdakı misallarda *kimi* qoşmasının iştirakı ilə yaranan tərz zərfliyi *necə?*, *sonra* qoşmasının iştirakı ilə yaranan zaman zərfliyi *nə zaman?*, *üçün* qoşmasının iştirak etdiyi feli sifət tərkibi – səbəb zərfliyi *nə üçün?* sualına cavab verir.

Qoşmalar cümlədə təklildə öz yerini dəyişə bilmir. Yalnız qoşulduğu sözlə birlikdə öz yerini dəyişə bilər. Məs.: Bu geniş

düzənlikdə *onlardan başqa*, heç kim yox idi (Elçin) – cümləsində *üçün* qoşmasının iştirakı ilə xüsusiləşmiş tamamlığın yerini aşağıdakı kimi dəyişmək olar: *Onlardan başqa*, bu geniş düzənlikdə heç kim yox idi. – Bu geniş düzənlikdə heç kim yox idi, *onlardan başqa*.

Qoşmalar cümlədə dəyişmir. Yalnız xəbər vəzifəsində işləndikdə xəbərlik şəkilçisi qəbul edir. Məs.:

Sofi elə bilirdi ki, yüz nazlı-qəmzəli maral misal bir qız görəcək, görəcək ki, qaşlar kamandır, gözlər *şəvə kimidir*. (Elçin) Yeşiyin üstündə oturan atamın arxası *qapıya sarıydı*. (A.R.) *Qızıl gül kimidir* isti yanaqlar. (S.V.)

Ah eylədiyim *nəşəyi-qəlyanın üçündür*,

Qan ağladığım *qəhvəyi-fincanın üçündür*. (S.)

O, *azan çaylar kimidir*, birdən-birə gözləmədikləri yerdən vurub-çıxacaq. (F.K.)

Bir qoşma müxtəlif qrammatik mənalar ifadə edə bilər. Bu, onların qoşulduğu sözlərin mənası ilə bağlı olur. Məsələn, *kimi* qoşması qoşulduğu sözdən asılı olaraq, bənzətmə, müqayisə, zaman və məkan hüdudu bildirir; məs.:

Bu at elə bil, ayaqlarının dördünü də birdən atır, *qızıl ilan kimi* şütüyüb gedirdi. (F.K.) Hökmdar nəslə *dəvə kimi* kinli olur. (F.K.) O, *qapıda görünən kimi*, xidmətçilər, sərkərdələr, əyanlar onun ətrafına yığıldılar. (F.K.) *Mahnı qurtaran kimi*, Yavər əl çaldı. (İ.M.) Yol *rayonun mərkəzinə kimi* uzanırdı – misallarından əvvəlki ikisi bənzətmə, müqayisə, sonrakı ikisi zaman, sonuncusu məkan hüdudu bildirir.

Eləcə də *üçün* qoşması həm səbəb, həm də məqsəd bildirir: Salatının *isti evdən çıxdığı üçün* qızarmış koppuş yanaqlarından öpdüm. (İ.Ə.) Qarı ömrü boyu hamını *pislədiyi üçün*, *hamını şeytanladığı üçün* zorla dilinə yaxşı sözlər gətirdi. (Elçin) Gedib-gələnləri gözdən qoymur, *uşaqları xilas etmək üçün* məqam gözləyirdi. (F.K.) *Onları sorğu-suala tutmaq üçün* əvvəl sifətlərinə baxdı (F.K.) – cümlələrindən əvvəlki ikisində *üçün* qoşmasının qoşulduğu feli sifət və feli sifət tərkibi səbəb, sonrakı cümlələrdə həmin qoşmanın qoşulduğu məsdər tərkibləri məqsəd zərfliyi vəzifəsindədir. Bəzən *üçün* qoşması qoşulduğu sözlə birlikdə aydın məqsəd mənasına yox, məqsəd çalarına malik olur və bu zaman qoşulduğu sözlə birlikdə tamamlıq

vəzifəsində işlənmiş olur; məs.: Əbih Sultan artıq *onun üçün* yoxdur. (F.K.) Bu qan-qan deyən şahzadəni onunla üz-üzə qoymaq *onun üçün* ən böyük cəza idi. (F.K.)

Bir qoşma qoşulduğu sözlə birlikdə müxtəlif mənalar ifadə etdiyi kimi (bu xüsusiyyət bütün qoşmalara aid deyil), müxtəlif qoşmalar da eyni bir mənə ifadə edə bilər. Məsələn, *başqa, özgə, qeyri, savayı* qoşmaları istisnaetmə, ayırma mənasına, *kimi* və *qədər* qoşmaları zaman və məkan hüdudu bildirmə mənasına malikdir və s.

QOŞMANIN MƏNACA NÖVLƏRİ

Qoşmalar ismin adlıq, yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarında olan sözlərə və birləşmələrə qoşulur. Təsirlik halda olan sözlər daim təsirli fel ilə əlaqələndiyi üçün qoşmalarla əlaqə saxlaya bilmir. Qoşmaların mənasında bir mütəhərriklik var – işin çıxış, başlanğıc nöqtələrini göstərə bilir, istiqaməti aydınlaşdırır, müqayisə bildirir. Yerlik hal isə statik haldır, ona görə qoşmalar yerlik halda olan sözlərə, birləşmələrə qoşulmur.

Qoşmaların lüğəvi mənası olmasa da, onlar qoşulduqları sözlərlə birlikdə, qoşulduqları sözlərin mənasından asılı olaraq, müqayisə, fərqləndirmə, bənzətmə, zaman, məkan, səbəb, məqsəd, intiha, istiqamət, yön, vəziyyət, aidiyyət, nisbət, uyğunluq, əsas, mənbə, istisna etmə və s. kimi mənalar ifadə edir. Bu mənalar onların qoşulduğu hallar və həmin hallarda olan sözlərlə, birləşmələrlə birlikdə təzahür edir.

Qoşmalar aşağıdakı hallarda olan sözlərə qoşularaq qeyd etdiyimiz mənaları ifadə edir.

1. Yalnız ismin adlıq halı ilə işlənən, adlıq halda olan sözlərə qoşulan qoşmalar. Bu qrupa *ıçrə, üzrə, haqda, barədə, halda, -ca, -cə* qoşmaları daxildir.

İçrə qoşması müasir ədəbi dilimizdə nisbətən az işlənir, məkan bildirir. *Üzrə* qoşması aidlik, müvafiqlik, uyğunluq çalarlarına malikdir: *kənd içrə, meşə içrə; rayon üzrə, məcəllələr üzrə, bu ərazi üzrə* və s.

Getdi *meşə içrə* odun qırmağa,
Şax-budağı başladı sındırmağa. (A.S.)

Haqda, barədə qoşmaları həm isimlərlə, həm də əvəzliliklərlə adlıq halda əlaqəyə girir: **məktəb barədə, məktub haqda, ev barədə, uşaq haqda, o haqda, bu haqda** Məs.:

Mən **onun arvadı-uşağı olduğunu bildiyim barədə** heç nə hiss etdirmədim.(İ.Ə.) Qəmərbanu Mirzə Salmandan xahiş etdi ki, **keşişin qızı barədə** bir məlumat gətirsin.(Elçin) Atamın **babam barədə** dediyi xoş sözlər qəlbimi iftixar hissi ilə doldururdu. (A.R.) **Real vəziyyət haqda** hələ bir xəbər yox idi.

Halda qoşması keçmiş zaman feli sifəti (və feli sifət tərkibi) ilə işlənərək şəxslə felle münasibətdə qarşılaşdırma mənası yaradır, xüsusiləşmiş qarşılaşdırma zərfliyinin ifadəsinə səbəb olur. Məs.: Salman birinci adam idi ki, **atası etibar göstərdiyi halda**, Pərşan soyuq yanaşırdı. (M.İ.) Bəzən tərz bildirir: O **danışmayıb tutulduğu halda** o yan-bu yana baxdı.(M.İ.)

-ca,-cə qoşması sözlərə adlıq hal formasında qoşulur, münasibət, miqdar, qədər, hüdudlanma və s. mənalara ifadə edir. Bəzi məqamlarda **qədər, ilə** qoşmaları ilə sinonimləşir. Məs.:

Tanrıqulunun oğlu, bir **əlcə** uşaq çox qeyrətlidir.(İ.M.) Mahmud Sofinin **ardınca** çapıb gəlmişdi.(Elçin) At ağaclıqdan çıxıb irəliddə tozanaq qaldırmış o biri atın **ardınca** getdi. (Elçin) Ceyranla Mahmud elə **yoldaca** üçüncü dəfə görüşdülər.(Elçin) Sofi Gəncədən çıxıb iş **dalınca** getmişdi.(Elçin) Bu axmağın **dalinca** getmək ona nə verəcək? (Elçin) Ceyran həmin **andaca** sövqi-təbii hiss etdi ki, Mahmudgil onu görür.(Elçin) Camaat elə **qayalıqdaca** ocaq çatıb kabab eləyib yemişdi.(Elçin) **Milliyyətə** erməni olub müsəlmanlığı qəbul etmiş Kərbəlayı Usta Ərsin Xətəinin təzəcə yazılmış qəzəlini oxumağa başladı.(Elçin) Mikola «xanım» sözünü **azərbaycanca** deyirdi.(İ.Ə.) Mən Şaha **azərbaycanca** və **rusca** iki imla yazdırdım.(İ.Ə.)

Bu şəkilçi zərf düzəldən şəkilçi kimi də işlənir. Zərf düzəldən **-ca,-cə** vurğulu şəkilçidir. Qoşma kimi işləndikdə bu şəkilçi vurğu qəbul etmir. **Əlcə, ardınca, yoldaca, dalınca, andaca, qayalıqdaca, milliyyətə, azərbaycanca, rusca** sözlərində vurğu axırıncıdan əvvəlinci hecaya düşür.

2. Həm adlıq, həm də yiyəlik halda olan sözlərə qoşulanlar: **üçün, ilə (-la,-lə), tək/təki, haqqında, barəsində**.

Üçün qoşması səbəb, məqsəd, aidlik, *ilə (-la, -lə)* qoşması vasitə, alət, birgəlik, məkan, zaman, qarşılaşdırma, *tək* qoşması müqayisə, bənzətmə mənalarına malikdir.

Bu qoşmalar əvəzlilikləri yiyəlik halda, başqa nitq hissələrini adlıq halda tələb edir; məs.:

Mədəniyyət üçün birinci növbədə şərait lazımdır.(İ.Ə.) *Əbu Səidi əzmək üçün* bundan ağıllı yolumuz yoxdur.(F.K.) *Kimin üçün nürdu, kimin üçün* cəhənnəm odu.(F.K.) Hökmdarlar *zindanlar tikmək, insan zəkasını buxovlamaq üçün* gəlir.(F.K.) Dağların arasında adamlar *sənin üçün* ot, yağ, pendir hazırlayırlar.(İ.Ə.) Elə bil, *bir-birini üstələməkçün* bütün alətlər bəhsə girmişdi.(İ.M.)

Şahlar *pıçıltı ilə* məndən soruşdu. (İ.Ə.) O, yaş *gözləri ilə* Ziyad xana baxdı. (Elçin) O bu sözü eşidən kimi qəhərləndi, yana çevrilib *yaylığının ucu ilə* gözünü sildi. (M.İ.) Yumşaq *xalının üstü ilə* gedib işığı söndürdüm.(İ.Ə.) Görəsən, Gülnisə xala indi *oğlu ilə* nə danışır? (İ.Ə.)

Tək, tək qoşmaları bənzətmə, müqayisə, zaman bildirir:

Kinayəli baxışlarla diş qıcayır *bir iblis tək*.(S.V.) *Şam tək*ki sönmüşdür ümidlə çıraq. (S.V.) Dağlar mənim üzümə *o vaxtkı tək* gülümsəməyiblər.(Ə.Ə.)

*Ayaq səsləri eşidən tək*ki gözlərini açdı.(İ.M.) Demək olmaz *dirilər tək* yatıb, əlbət, duracaq.(S.) *Gövhər ustadı tək* mən də yaratdım, Böylə bir xəznəni ortaya aidım.(N.)

Haqda, barədə, haqqında, barəsində qoşmaları: Əvvəllər *babam barəsində* düşünməzdim. (A.R.) *Onun barəsində (haqqında)* hələ bir məlumat ala bilməmişdik.

Bəzən *barədə* qoşması *-ki* şəkilçisi qəbul etmiş olur; məs.: Yavərin əhvalının duruluğu Orxanın *Fidan barədəki* şübhəsini bir az da artırdı.(İ.M.)

3.Yönlük hal ilə işlənən qoşmalar. Bu qrupa:

görə;

qarşı;

tərəf, doğru, sarı;

məxsus, aid, dair;

nisbətən,

-dək qoşması daxildir.

Görə qoşması aid olduğu sözlə birlikdə müqayisə, səbəb, mənbə mənalı ifadə edir. Məs.: Doğrusu, **təkliyinə görə** babama yazığım gəldi.(A.R.) O. **yaşına görə** çox cavan idi, **dediyinə görə**, günləri pis keçməmişdi.

Qarşı qoşması qarşılaşdırma, ziddiyyət çalarına malikdir: Qarış da nə isə **Salmana qarşı** gizli bir nifrət bəsləyirdi.(M.İ.)

Tərəf, doğru, sarı qoşmaları istiqamət, yön, məkan münasibəti bildirir: Əbih Sultan onu **qapıya tərəf** apardı.(F.K.) Mən tək-tənha idarənin artırmasında durub **meşəyə tərəf** baxırdım. (İ.Ə.) Mahmud saraydan çıxıb bağça ilə **saray darvazasına tərəf** götürüldü. (Elçin) Qızıyətər yeni çıxmış **günəşə tərəf** boylandı.(M.İ.) Qapıda dayanmayıb da, **zala doğru** dırmaşırsan.(S.) Dönüb **evlərinə sarı** addımladı. (İ.Ş.) İtlər qarasuyun o tayındakı **qamışlığa doğru** cumdular.(İ.Ş.)

Məxsus, aid, dair qoşmaları qoşulduğu sözlə birlikdə aidlik, məxsusluq mənalı bildirir: Amerika fermerlərinin heyvanları qarğıdalı ilə nə cür **bəslədiklərinə dair** maraqlı misallar söyləyirdim.(İ.Ə.) **Bülbülə, eşqə, gülə dair** yalan fırlatmışam.(S.) Bu şeylər **sizə məxsusdur**, onlara heç kim toxuna bilməz.

Nisbətən qoşması nisbət, dərəcə bildirir: **Mənə nisbətən** siz çox cavansınız.

-dək qoşması zaman və məkan hüdudu bildirən, zamanın və məsafənin son həddini göstərən qoşmadır. Məs.: Mən **qırx yeddi yaşa çatanaadək** onunla birlikdə yaşamışam.

4. Adlıq, yiyəlik, yönlük halda olan sözlərə və birləşmələrə qoşulanlar. Bu qrupa **kimi, qədər, -can, -cən** qoşmaları daxildir. Bu qoşmalar isimlərə adlıq və yönlük hallarında, əvəzliliklərə hər üç halda qoşulur. Adlıq və yiyəlik hallarına qoşulduqda müqayisə, bənzətmə mənasına, yönlük halda olan sözlərə qoşulduqda sözün mənasından asılı olaraq zaman və məkan hüdudu bildirir:

daş kimi

evə kimi

sən kimi

sənin kimi

sənə kimi

Misallar:

dağ qədər

evə qədər

sən qədər

sənin qədər

sənə qədər

evcən

evəcən

məncən

səninəcən

sənəcən

Sara xatun danışıqın gedişini *olduğu kimi* danışdıqca oğlu əsəbiləşirdi.(F.K.) Aygır *nəfəs almağa başlayan kimi*, ayağa qalxdı. (F.K.) Xanəli böyük *kişilər kimi*, təşəxxüslə mənə baxırdı. (İ.Ə.) *Şüşə kimi* parıldayan buz layını sındıraraq əl-üzümü yudum.(İ.Ə.) Ay arvadlar, *bir şey olan kimi*, qarğa bazarı salmaym. (İ.Ə.) *Həmişəki kimi* yaxşı geyinmiş Bağdagül bacı qalxıb qabağa gəldi.(İ.Ə.) Hər nə oldu, yuyulmamış *çömçə kimi* özünü ortalığa atırsan.(İ.Ə.) Mən *nəyi isə gözləyirmiş kimi*, paltomu çıxarmadan bir-iki dəqiqə sobanın yanında durdum. (İ.Ə.) Sarı saçlarının qıvrımları *kəhrəba kimi* parıldayırdı. (İ.Ə.) Keşişin o sısqa qızı *Zəhra kimi* ürəyi yumsaqdır. (Elçin) Mahmudun sifəti də əynindəki *gecə köynəyi kimi* ağappaq idi. (Elçin) Sofi torpaq adamı idi və hər şeyi *olduğu kimi* görürdü. (Elçin) *Gül kimi* oğlandır, xoşxasiyyət, təmizürək. (M.İ.)

Rəqiblik eləməyə mənim həvəsim yoxdur, özü də *sənin kimi* gözəlnən *Şirzad kimi* igidin arasında. (M.İ.) Onda mən də *sənin kimi* düşünürdüm, ay ana.(İ.M.) Yer üzündə *sənin kimi* mələklər olmasaydı, *mənim kimi* fəlakət zadələr bu dünyadan nə qədər binəsin gedərdilər! (M.İ.)

Ərdəbilli seyid iki gün gecə-gündüz dilinə bir qurtum su vurmadı, «Quran»ı *birinci kəlməsindən axırıncı kəlməsinə kimi* ahəstə səslə, aramla əzbər oxudu.(Elçin)

Göründüyü kimi, bu qoşma adlıq halda olan isimlərə (*şüşə kimi, çömçə kimi* və s.), feli sifətlərə (*olduğu kimi, nəfəs almağa başlayan kimi* və s.) daha çox qoşulmuşdur və həm də feli bağlamalara yaxın olan *nəfəs almağa başlayan kimi* tipli birləşmələrdə əsas tərəflə - adlıq halda olan feli sifətlə birgə zaman mənası da ifadə edir. İndiki zaman feli sifətləri qoşma ilə həm adlıq halda, həm də yönlük halda əlaqələnir. Bunların məna fərqi var. Feli sifət adlıq halda olduqda əsas feldəki işin icrası ilə feli sifətdəki iş eyni vaxta aid olur: *Rüstəm Mirzə taxta çıxan kimi*, Sultanəli Ərdəbil padşahı olacaq.(F.K.) Feli sifət yönlük halda olduqda şəxslə feldəki iş feli sifətdəki iş başlanana qədər qurtarmış olur: *Rüstəm Mirzə taxta çıxana kimi*, Sultanəli Ərdəbil padşahı olacaq.

Qədər qoşması isə *kimi* qoşmasının əksinə olaraq, yönlük halda olan sözlərə və birləşmələrə daha çox qoşulur, məkan hüdudu, məsafə, kəmiyyət, zaman hüdudu və s. bildirir. Məs.:

Həsən atın boynundan uçub qabaqda yerə düşdü və *topuğa qədər* pəlçığa batdı.(F.K.) Yağış yavaş-yavaş isladır, həm də *sümüyə, iliyə qədər* keçirdi.(F.K.) Mən *çiyinlərimə qədər* çirmənmiş qollarımı buzlu su ilə yudum.(İ.Ə.) Qarşımda *iyirmiyə qədər* sağıcı qadın oturmuşdu. (İ.Ə.) Əhənglə ağardılmış divarlar *yarıya qədər* yaş idi. (İ.Ə.) Sofi *indiyə qədər* evlənməmişdi.(Elçin) Keşikçilər *indiyə qədər* onun belə sərt səsini eşitməmişdilər.(Elçin) *Sahənin qırağını belləyib qurtarana qədər* heç kəs danışmadı.(M.İ.) Söz vermişdilər ki, kim xəzinəyə çatsa, *öz ağırlığı qədər* qızıl verib evinə buraxacaqdılar.(F.K.)

-*Can,-cən* qoşması canlı danışiq elementi kimi, özünü xalq danışiq dilinə yaxın məqamlarda daha çox göstərir. Məs.:

Mahmud *axşamacan* kitab oxudu, sonra bağçada gəzməyə çıxdı. (Elçin) *Şəhərəcən* xeyli söhbət etdilər. Xınayı əsgər köynəyinin yaxasını açmışdı, qollarını *dirsəyəcən* çırmalamışdı. (İ.M.) Bu işdən əl çəkən döyüləm, lap *haracan* olsa, gedəcəm. (İ.M.) Qəmərbanu *indiyəcən* heç buna fikir verməmişdi. (Elçin) *Payızın ortalarınacan* Məminin ülgücləri pas atacaq. (İ.M.)

5.Çıxışlıq halda olan sözlərə qoşulanlar:

əvvəl, qabaq, sonra, bəri;

başqa, özgə, qeyri, savayı;

ötrü;

çox, artıq.

Əvvəl, qabaq, sonra, bəri qoşmaları qoşulduqları sözlərlə birlikdə zaman bildirir. Lakin bunların özləri də zaman bildirmə baxımından fərqlənir. *Əvvəl, qabaq, sonra* qoşmaları əsas feldəki işin icra zamanını, *bəri* qoşması əsas feldəki işin davam etmə müddətini bildirir. Məs.:

Mən *idarədən çıxandan sonra* yasliyə getdim.(İ.Ə.) Əbu Səid dəri cildli kitabı dodaqlarına *yaxınlaşdırandan sonra* onu Şeyx Heydərə uzatdı. (F.K.) Şeyx Heydər kitabı öpüb *gözünə qoyandan sonra* qızıl qabına saldı. (F.K.) Uzun Həsən *suyu* da *içəndən sonra* qalxıb alaçıqdan çıxdı.(F.K.) Ağsaqqal kişi *oturandan sonra* söhbəti özü açdı. (F.K.) *Əllərini məhrəbə ilə qurulayandan sonra* yeməyə başladı.(F.K.) *Biz işimizi qurtarıb gedəndən sonra* danışarsan.(F.K.) *Feodara ilə Uzun Həsənin toyundan sonra* onun adını dəyişib Dəspinə xatun qoymuşdular. (F.K.) *Onu taxta sənin adamların çıxarandan sonra* hər şeyə

razı olar.(F.K.) *Sobanın üstünə əyilib qızıqandan sonra* oturub çəkdiyim xörəyin hamısını yedim. (İ.Ə.) *Yeddi gündən sonra* yadına düşdü ki, Mahmud kilsəyə getmir. (Elçin)

İllərdən bəri əldə etdiyi dözümlə yox oldu.(Elçin) Səfa *ba-yaqdan bəri* bu qəşəng müğənniyə bircə dəfə də nəzər yetirməyib. (İ.M.) *Bayaqdan bəri* sakit görünən Qoşatxan da ciddiləşdi. (M.İ.)

Bunu *hamudan əvvəl* katibə sezdi. (M.H.)

O, əlini irəli uzadaraq *Seyid əfəndidən qabaq* danışdı. (M.H.)

Dilimizdə *sonra* qoşması daha fəaldır. Əsas feldəki iş bu qoşmanın qoşulduğu sözdəki (tərkibdəki) iş icra olunduqdan sonra başlayır. *Bəri* qoşması əsas işin başlanma anını və davam etmə müddətini göstərir. *Əvvəl* və *qabaq* qoşmaları əsas işin qoşmalı birləşmənin ifadə etdiyi işdən əvvəl icra olunduğunu bildirir.

Başqa, özgə, qeyri, savayı qoşmaları seçilmə, fərqləndirmə, istisna etmə mənalıdır; məs.:

Sofİ həmişə belə fikirləşirdi ki, onun *Mahmuddan başqa*, heç kimi yoxdur.(Elçin) Sofinin *Mahmuddan başqa*, bir də ki *Qəmərbanunun iztirablarından başqa*, heç bir qayğısı yox idi. (Elçin) *Xəfiyyələrdən başqa*, o özü də Mahmudu qoruyacaqdı. (Elçin) Orxana anlatmaq istəyirdi ki, «mən sənin üçün rəqs eləyirəm, burda *səndən başqa*, heç kimi görmürəm». (İ.M.) Dünyada *zəhmətdən başqa*, bir təmənnası yoxdur. (M.İ.)

Ananın *göz yaşından savayı*, heç nəyə gücü çatmırdı. Qalanın içərisində *məndən savayı*, hamı paltarlı idi. (A.R.) *Alagöz-dən savayı*, bizim bir övladımız da vardı.(B.B.)

Ey sevdiyim, *səndən qeyri* kimim var?! (Vid.) Nə yanar kimsə mənə *atəşi-dildən özgə*, Nə açar kimsə qapım *badi-səba-dən qeyri*. (F.)

Başqa, özgə, qeyri, savayı qoşmaları qrammatik mənasına görə sinonim qoşmalardır. Lakin işlənmə baxımından fərqlənirlər. Ədəbi dildə daha çox *başq* qoşması işlənir, *özgə, qeyri, sa-vayı* sözləri isə əsasən canlı danışq dilində məhdudlaşmaqdadır.

Ötrü qoşması daha çox məqsəd çalarına malikdir: Orxan kimi subay bir oğlanla yaxınlıq *Səfadan ötrü* lap göydəndüşmə idi.(İ.M.)

Çox və **artıq** qoşmaları sinonim olub, artırıldığı sözün, birləşmənin ifadə etdiyi işin dairəsinin şəxsli feldəki eyni işdən məhdud olduğunu göstərir. Məs.:

Şeirlə könlünü aldığı qız da,

Şeirdən çox, sevir uşaqlarımı.(Ə.Q.)

Onun iztirablarını **hamıdan çox**, Mirzə Salman başa düşür. (Elçin) Ağazəki qəzet-kitab oxuyan deyildi, indi də əlindəki **qəzetdən çox**, gəlib-gedənlərə baxırdı.(İ.M.)

Qoşmalar tarixən tammənəli leksik vahidlərdən, müstəqil sözlərdən əmələ gəlmişdir. Bu proses hazırda da davam etməkdədir. Bir sıra qoşmalar qədim dövrlərdən təşəkkül tapmış və dilimizdə uzaq keçmişdən qoşma kimi sabitləşmişdir. Məsələn, **ki-mi** qoşması **gimi**, **gim** şəkillərində beş min il əvvəl şumer dilində işlənmişdir. (1, 111) Elə qoşmalar da var ki, inkişaf prosesi keçirir. Qoşmaların bir qismi daha qədim tarixə malik olduğu üçün köməkçi sözlərdən şəkildə təşəkkülənməyə doğru inkişaf edir. Odur ki qoşmaları inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq adətən üç növə ayırırlar:

1.*Sabit qoşmalar*;

2.*Qeyri-sabit qoşmalar*;

3.*Şəkilçiləşən qoşmalar*.

Sabit qoşmalar o qoşmalardır ki, onlar çox qədim dövrlərdən təşəkkül tapmışlar, dilimizdə yalnız qoşma kimi sabitləşmişlər və başqa heç bir vəzifə daşıyırlar. Bu qrupa aşağıdakı qoşmalar daxildir: **üçün**, **ötrü**, **görə**, **kimi**, **üzrə**, **icrə**, **təki**, **sarı**, **dair**, **sayaq**, **məxsus**.

Məs.:

Ahım şərəri etməz əsər bir kəsə, Hophop!

Bu söz sənə ancaq alışan **canın üçündür**. (S.)

Telli arvad **yumşalmış kimi**, bir az açıldı. (M.İ.) **Nəcəf kimi** oğlan ömründə pis sözə qulaq asan deyil. (M.İ.) **Bizə görə** özünü şən aparırdı, istəməirdi ki, bizim qanımız qaralsın.(İ.M.) Orxan **anasının könlünü almaq üçün** zarafatla dedi.(İ.M.) A Telli xala, bu **söz üçün** səndən incidim.(M.İ.)

Qeyri-sabit qoşmalar dildə daha çoxdur. Bunlara **keçici qoşmalar** da deyilir. Bunlar mətndən asılı olaraq həm əsas nitq hissəsi, həm də qoşma kimi işlənir. Odur ki ayrılıqda onların

hansı nitq hissəsi olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir. Onların əsas nitq hissəsi və ya qoşma olduğunu yalnız mətnə əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür. Bunlar əsas nitq hissələrinə daxil olan bir sıra sözlərin tədricən qoşmalaşması şəklində inkişaf yolu keçdiyindən və bu formalaşma prosesi tam başa çatmadığından bu sözlər keçici, qeyri-sabit xarakter daşıyır, məna və vəzifəsindən asılı olaraq həm qoşma, həm də isim, sifət, zərf və s. kimi çıxış edir. Bu qrupa **tək, doğru, bəri, əlavə, əvvəl, sonra, qabaq, başqa, qeyri, tərəf, irəli, qədər, geri, əlavə** və s. sözlər daxildir. Məs.:

Bir dərin fikirli varmış ki, o **tək**
Yazmış bu şeyləri nəzmə çəkərək. (N.)

Gövhər ustadı tək mən də yaratdım,
Böylə bir xəznəni ortaya atdım. (N.)

Doğru deyən olsaydı, yalançı usanardı. (S.)
Qapıda dayanmayıb da, **zala doğru** dırmaşırsan. (S.)

Ay «rəhbər», **bəri** bax! (S.V.)
Könlüm sənə maildir **əzəldən bəri**, ey pul! (S.)

Qoşa işlənmiş bu misallardan birincilərdə **tək, doğru, bəri** sözləri zərf, ikincilərdə qoşmadır. **Tək** qoşması qoşulduğu sözü adlıq halda, **doğru** qoşması yönlük, **bəri** qoşması çıxışlıq halda tələb etmişdir. Başqa misallar:

Əlavə, tərəf sözləri isim kimi: Mənim bir **əlavəm** var: **tərəflər** bir-birinə mane olmamalıdır.

Əlavə, tərəf sözləri qoşma kimi: Bu **işlərdən əlavə**, o, dərslərinə də hazırlaşmalıdır. Projektör indi də **onlara tərəf** çevrildi.

Başqa, özgə sözləri sifət kimi: Ağılına **başqa** fikir gəlməsin. **Özgə** adamın kölgəsinə niyə sığınırısan?

Başqa, özgə sözləri qoşma kimi: **Qardaşı uşaqlarından başqa**, heç kəsi yox idi. Mənim **zəhmətdən özgə**, ayrı bir fərəhim yoxdur.

Əvvəl, sonra sözləri zərf kimi: Bağdagül **əvvəl** qıza, **sonra** Şahlara baxıb yeni bir bənd də oxudu. (İ.Ə.)

Əvvəl, sonra sözləri qoşma kimi: *İki gün bundan əvvəl* o, Kürün sahilində Mələyə rast gələndə heç nə fikirləşməmişdi. (İ.Ş.) *Kağızı oxuyub qurtarandan sonra* atamın üzünə baxdım. (Ə.V.)

Bu cür sözlər əsas nitq hissəsi kimi işləndikdə lüğəvi mə-naya malik olur, suala cavab verir, cümlə üzvü və ya cümlə üz-vünün bir komponenti olur. Qoşma kimi çıxış etdikdə isə bu əla-mətlərdən məhrum olur, özündən əvvəlki (qoşulduğu) sözü is-min adlıq, yiyəlik, yönük və çıxışlıq hallarından birində tələb edir və qoşulduğu sözlə birlikdə bir cümlə üzvü olur.

Şəkilçiləşən qoşmalar. Dilimizdə elə qoşmalar da var ki, şəkilçiləşmişdir. *-can, -cən, -ca, -cə* və *-dək* belə qoşmalardandır. *İlə* qoşması isə şəkilçiləşmə prosesi keçirir, ona görə də həm *ilə* şəklində bütöv, həm də *-la, -lə* şəklində işlənir. Məs.: *evəcən, axşamacan, evədək, qapıyadək, sənin ilə, Həsən ilə, səninlə, Həsənlə, milliyətcə, xasiyyətcə*.

Azərbaycan dilindəki qoşmaların əksəriyyəti yarım vurğulu olub, qoşulduğu sözdən ayrı yazılır. Məs.: *sənin üçün, ondan ötrü, çox çalışdığına görə, pambıq kimi, ay tək, evə sarı, bizə məxsus, bayaqdan bəri, səhərə qədər* və s.

Qoşmaların yalnız az bir qismi vurğusuz olub, qoşulduğu sözlərə bitişik yazılır. Bunlar şəkilçiləşən qoşmalardır: *səhərə-dək, səhərədək, yaylağacan, payızacan, yol boyunca* və s.

İlə qoşması samitlə bitən sözlərdə həm bitişik, həm də ay-rı yazılır. Məs.: Onların dediyinə görə, Şah Abbas da, Qacar da Tiflisi talamağa *bu yolla (bu yol ilə)* gediblər. (İ.Ş.)

Saitlə bitən sözlərdə isə ayrı yazılmalıdır. Məs.: İndi hə-min adam özü *öz ayağı ilə* gəlib çıxmışdı. (İ.Ş.)

Lakin bədii dildə, mətbut dilində bu qaydaya əməl olun-mur: Sonra *xumar baxışıyla* canlar alan o sərvinaş Gözlərimə yenə baxdı... (S.V.)

KÖMƏKÇİ ADLAR

Azərbaycan dilində həm isimlərə, həm də qoşmalara ya-xın olan bir söz qrupu var. Bunlar mahiyyət etibarilə isimlərə da-ha çox yaxındır, lakin semantik cəhətdən zəifliyinə və bir sıra

xüsusiyyətlərinə görə qoşmalarla da oxşar cəhətlərə malikdir və ona görə də bilavasitə qoşmalardan sonra onların haqqında məlumat verilməsi daha məqsədə müvafiqdir.

Bunlara şərti olaraq *köməkçi adlar* deyilir. «Adlar» dedikdə burada fələ qarşı duran adlar qrupuna aid nitq hissələri deyil, ad bildirən sözlər, yəni isimlər nəzərdə tutulur. Çünki bunlar əşya adı bildirən sözlər qrupu ilə daha doğmadır. Bunlar, başlıca olaraq: *iç, orta, böyür, yan, dib, ön, arxa, dal, qabaq, ara, ard, qarşı, alt, üst, tərəf, haqq, yol, barə, boy, kənar, qıraq, qənşər, sayə* və s. sözlərdən ibarətdir. (bax: 2) Məs.:

Orxan «Jiquli»ni gecə-gündüz bu ağacın *yanında* saxlayırdı. (İ.M.) Daxmanın *qabağından* göyümtül tüstü qalxırdı. (İ.M.) Çoban dizləri *üstə* oturub, qulaq asırdı.(Elçin) Çobanın nəinki iri, qaba əlləri, sinəsinə alıb-buraxdığı nəfəs də gecə-gündüz ayaq *üstə* olmaqdan xəbər verirdi.(Elçin) Çiçəkləmiş bu torpağın bir azdan sonra süvari atlarının dırnağı *altında* didim-didim didiləcəyini bilirdi. (Elçin) Onsuz da, məmləkətin *ətrafında* həmişə at cövlan etmişdi. (Elçin) Şah İsmayıl elə gəldi ki, indi Çaldıran düzündə beləcə arxası *üstə* uzanıb gözünü yummuş uşaq özü yox, Təhmasibdir.(Elçin) Kim qızılanda qohum-əqrəbasının *dalınca* dişinin dibindən çıxanı demir? (M.İ.) Nə isə ayağının *altından* sürünüb getdi, nə isə qulağının *dibindən* yel kimi şığıyıb ötdü.(M.İ.)

Bunların isimlərə yaxın cəhəti ad bildirmələridir. Lakin konkret əşyaların, maddi varlığın adlarını deyil, maddi varlıqla bağlı məkan, cəhət, boşluq adlarını bildirir və bu cəhətdən məkan bildirən isimlərlə yanaşı, zərflərə də yaxınlaşır. İsimlər kimi, bəzən müstəqil də işlənilər, ismin başqa hallarında da ola bilirlər, bəzi şəkilçiləri (hal və mənsubiyyətdən əlavə) qəbul edirlər. Məs.:

Binanın sağ *yanındakı* balaca meydança əvvəllər uşaqla, böyüklə dolu olardı.(İ.M.) Ağbəyim *bir yanını* qaçaraq qoymuşdu. (İ.M.) Orxan «Jiquli»ni *qabağından* tüstü qalxan daxmanın *böyrünə* sürdü.(İ.M.) Naxır gəlib *üstünün* yarısı dəmir, yarısı şifer olan daxmanın *qabağında* dayandı.(İ.M.) Ağbəyim *yanları* qara qazandan boşqablara xörək çəkirdi.(İ.M.) Gördüm *qabaqda*, çəpərin *dibində* bir şey işıldayır.(M.İ.) Şah İsmayıl bütün iradəsini toplayıb özünü bu təəssüf hissəsinin və həzinliyin *içindən*

çıxartdı.(Elçin) Bayaqdan bəri *arxası üstə* uzanıb gözlərini yummuş o uşağın dünyası yox olub getmişdi.(Elçin) Xan Məhəmməd Ustaclı çapa-çapa Şah İsmayılın *qabağına* gəlib atın *belindən* yerə sıçradı.(Elçin)

Bu misallarda *yan* sözü *-dakı* şəkilçisini (*yanındakı*), kəmiyyət, mənsubiyyət (*yanları*) və təsirlik hal şəkilçisini (*yanını*), *qabaq* sözü yerlik və çıxışlıq hal (*qabağında, qabağından*), *üst, qabaq* sözləri yiyəlik və yönlük hal şəkilçilərini (*üstünün, üstünə, qabağına*) qəbul etmişdir.

Lakin bu cür sözlər daha çox maddi varlıq bildirən isimlərlə qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan (ikinci və üçüncü növ) ismi birləşmələr şəklində birləşir. Mənsubiyyət və yerlik hal şəkilçilərini qəbul edərək ikinci tərəf kimi birləşmələr əmələ gətirir və bu cəhətdən qoşmalara oxşayır. Məs.:

Dünyanın bütün qorxuları bu *Çaldıran düzünün yanında* bir heç idi. (Elçin) Qoy Rza gəlsin, *Rzanın yanında* danışarıq. (İ.M.) Kimi sərnici, kimi vedrə götürüb özünü verdi *mal-qaranın yanına*. (İ.M.) Elə bil, çoban sehrli bir *aləm içində idi*.(Elçin) Qarğa-quzğun az qala lap *Sofinin başının üstündən* ötməyə başladı. (Elçin) *Quşların qanadının altından* gələn yeli sifətində hiss etməyə başladı. (Elçin) O *qarğa-quzğun səsi içindən* Mahmudun fəryadı eşidildi. (Elçin) O, iki *lavanın içinə* pendir bürmələyib gətirdi.(M.İ.) Yarməmməd *stolun dalında* oturdu. (M.İ.)

Bunların qoşmalara yaxın cəhəti hər iki söz qrupunun adlardan – hallana bilən və ismin müəyyən bir halında olan sözlərdən sonra işlənməkdir. Eyni zamanda, hər iki söz qrupu aid olduğu sözlə birlikdə bir üzv olur. Məs.: *Qayanın ortasında* get-gedə nazilən bir yarıq vardı.(İ.M.) Salman *ayaq üstə* durmuşdu, *pəncələri üstə* qalxıb-düşürdü (M.İ.) – cümlələrindən birincisində köməkçi adın işləndiyi birləşmə (*qayanın ortasında*) yer zərfliyi, ikincisində (*ayaq üstə, pəncələri üstə*) tərz zərfliyidir.

Hər iki söz qrupu qoşulduğu sözlə birlikdə xəbərlik şəkilçisi qəbul edir və xəbər vəzifəsində işlənir: Həyat elə bir *məhəccərin içindədir* ki, heç vaxt bu məhəccəri adlamaq olmayacaq.(Elçin)

Lakin köməkçi adlarla qoşmaların çox mühüm fərqləri var. Fərqlər aşağıdakılardır:

Qoşmalarla köməkçi adlar, hər şeydən əvvəl, mənalarına görə fərqlənir. Qoşmalar leksik-lüğəvi mənaya malik olmadığı, lüğəvi mənayı tam itirmiş olduqları halda, köməkçi adlar leksik mənadan məhrum deyil. Məs.:

Xəyallar bihüsedici *şərbət kimi* canına yayıldıqca onu huş apardı. (M.İ.) Maya belə anladı ki, o, *sirri açıldığı üçün* bu hala düşdü (M.İ.) – cümlələrində *kimi* və *üçün* qoşmaları yalnız qrammatik mənaya malikdir, ümumiləşmiş şəkildə bənzətmə və səbəb bildirir.

Təhmasib də öz oğlunu beləcə *gözlərinin qabağına* gətirəcək. (Elçin) Orxan *maşının yanına* gələndə gördü ki, klarnet-çalan Ağazəki qəzet oxuyur. (İ.M.) *Uçurumun dibində* ac yırtıcılar dolanır (M.İ.) – cümlələrində *qabaq, yan, dib* sözləri hər hansı bir əşya ilə bağlı müəyyən ətraf və ya daxili məkanın adlarıdır və tələffüz zamanı məhz həmin cəhəti (məkanı) nəzərə gətirir. Digər tərəfdən, qoşmalar çox müxtəlif qrammatik mənalar (səbəb, məqsəd, müqayisə, bənzətmə, zaman, məkan, aidliyə, istiqamət və s.) bildirdiyi halda, köməkçi adlar, başlıca olaraq, məkan bildirir.

Qoşmalar adlıq, yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarında olan sözlərə qoşulur. Köməkçi adlar onlar üçün səciyyəvi olan yiyəlik hal ilə əlaqələnir, müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik bildirən sözlərlə (2-ci, 3-cü növ) ismi birləşmələr əmələ gətirir: *dağlar arasında, kitab üstündə, evin arxasında, çayın kənarında* və s. Misallar:

Qarğa-quzğun qıyı arasından Mahmudun səsi gah eşidilir, gah da eşidilməz olurdu. (Elçin) Yarməmməd söhbəti *Rüstəm kişinin üstünə* gətirdi. (M.İ.) Yarməmməd *qaranlığın içində* daş kimi düşüb qaldı. (M.İ.) Məryəmin sifəti *Mahmudun gözlərinin qabağına* gəldi. (Elçin) Sofi, yaxınlıq da, uzaqlıq da *insanın öz içindədi*. (Elçin) İclasda *min adamın qabağında* ağıza veriblər. (M.İ.) *Rüstəm kişinin qabağında* necə dayanacağam? (M.İ.) *Sədrin yanında* sözünün təhrini bilsin. (M.İ.) *Gecənin yarısı* xanın adamları gəlib onu saraya apardılar. (Elçin) Salmana çatdı, qurtardı, *dilinin üstə* qoyub pıləyəcək. (M.İ.) Naznaz ətli qolunu uzadıb suyu *stolun üstünə* qoydu. (M.İ.) O, *qabların arasında* gizlətdiyi beşulduzlu konyakı Salmana verdi. (M.İ.)

Qoşmalardan sonra köməkçi ad işlənə bilmir. Lakin köməkçi ada qoşma qoşula bilər. Məs.: Onlar *mağaranın dibinə qədər* gedə bildilər. Mahmud *Sofinin ardınca* çapıb gəlmişdi (Elçin) - misallarında *qədər* və *-ca* qoşmaları köməkçi ada qoşulmuşdur.

Təbii ki, köməkçi addan əvvəl işlənən, yəni köməkçi adın əlaqələndiriyi söz cümlədə işlənməyə bilər, düşə bilər, lakin qoşmanın qoşulduğu söz, qoşma qala-qala, düşə bilməz. Məsələn, Naznaz Yarməmmədə yaxınlaşdı, *yanında* oturdu (M.İ.) – cümləsində *yanında* sözündən əvvəl *Yarməmməd* sözü buraxılmışdır. *İndiyə qədər* elə bilirdin ki, həmişə Mahmudun yanında olacaqsan (Elçin) – cümləsindən *indiyə* sözünü atıb, *qədər* qoşmasını saxlamaq olmaz.

Qoşmalar törəniş etibarilə müxtəlif nitq hissələrindən yaranmışdır. Köməkçi adlar isə mənşəcə yalnız isimlərlə bağlıdır.

Köməkçi adların bir qismi tədricən qoşmalara çevrilməkdədir. Buraya *haqqında, barəsində, uğrunda, əsnasında, əvəzində, xüsusunda, üzərində* kimi sözlər daxildir. Bunlar tam qoşmalaşmadığı üçün iki cür işlənə bilirlər: *haqda – haqqında, barədə – barəsində, xüsusda – xüsusunda* və s.

BAĞLAYICI BAĞLAYICILAR BİR NİTQ HİSSƏSİ KİMİ

Cümlənin üzvləri və mətnin komponentləri arasında əlaqə yaradan sözlərə bağlayıcı deyilir.

Bağlayıcılar lüğəvi mənaya malik olmayıb, yalnız ümumiləşmiş qrammatik mənə daşıyır. Bir köməkçi nitq hissəsi kimi, bağlayıcılar da morfoloji əlamətdən məhrumdur. Əlaqə yaratmaq kimi mühüm sintaktik vəzifəsi müstəsna olmaqla, bağlayıcılar cümlə üzvü vəzifəsi daşımır, hətta qoşmalardan fərqli olaraq, əlaqələndirdiyi üzvlərlə birlikdə də üzv ola bilmir. Lakin bağlayıcıların rolu, fəaliyyət dairəsi qoşmalarla müqayisədə çox genişdir və bağlayıcılar dildə daha mühüm rola malikdir. Belə ki qoşmalar cümlə daxilindəki fəaliyyətindən kənara çıxıb bilmədiyi, yalnız bir sadə cümlənin daxilində iki komponenti əlaqələndirdiyi halda, bağlayıcılar cümlənin həmcins üzvlərini, mürək-

kəb cümlənin tərkib hissələrini və mətnin komponentlərini əlaqələndirməklə fəaliyyət baxımında cümlə sərhədlərini aşır. Məsələn:

Uzaqdan baxana elə gələ bilərdi **ki**, Rüstəm kişi bu saat **ya** ağır bir şey götürüb kənara atacaq, **ya da** bir adamla güləşəcəkdir. (M.İ.) Onu görəndə adamların heyrət nidaları eşidildi. **Amma** Rüstəm Mirzə başını qaldırıb heç kimə baxmadı. (F.K.)

Bu misallardan birincisində **ya - ya da** bağlayıcısı həmcins xəbərləri bağlamış, **ki** bağlayıcısı tabeli mürəkkəb cümlədə bu daq cümlə ilə baş cümlə arasında əlaqə yaratmışdır. İkinci misalda isə **amma** bağlayıcısı mətnin komponentlərini əlaqələndirmişdir. Hətta bir çox hallarda bağlayıcılar makromətnlərdə müxtəlif abzaslar arasında əlaqə yaratmaq vasitəsinə də icra edir.

Bağlayıcıları bir neçə cəhətdən təsnif etmək olar:

1. *İşlənmə xüsusiyyətlərinə görə*;
2. *Quruluşuna görə*;
3. *Mənşəyinə görə*;
4. *Sintaktik vəziyyətinə görə*;
5. *İşlənmə yerinə görə*.

Bağlayıcılar **işlənmə xüsusiyyətlərinə** görə iki cür olur:

- a) *tək işlənən bağlayıcılar*;
- b) *təkrar olunan bağlayıcılar*.

Tək işlənən və təkrar olunan bağlayıcılar. Bağlayıcıların bir qismi cümlə və ya mətn daxilində tək işlənir. Bu qrupa **və, amma, ancaq, lakin, hətta, yəni, zira, ki, ilə, çünki, isə, ona görə də, buna görə də, belə ki, ona görə ki, buna görə ki, odur ki** və s. bağlayıcılar daxildir. Bu bağlayıcılar cümlədə bir dəfə işlənər və təkrar olunmaz. Məs.: Muradın iri barmaqları arasında onun nazik qolu çöp kimi idi **və** bərk sıxsax, ovxalanıb tökülərdi. (F.K.) Dəspinə xatun hiss eləmişdi **ki**, atası kimi onun imperiyası da qocalıb. (F.K.) Şəhər valisi qiymətli yəhəri Muradın atının belinə qoymuşdu, monqol madyanını **isə** yəhərsiz gətirtirmişdi. (F.K.) Düzdür, ay qızlar, elələri var, **amma** onlara boyun əyməyin. (M.İ.) O, kəndin qüvvə **və** imkanlarını yaxşı bilirdi, **buna görə də** hərəkətləri qəti, sözləri möhkəm **və** ümidi sarsılmaz idi (M.İ.) və s.

Q e y d. Bədii ədəbiyyatda, bədii üslubda bu hal dəyişə bilər. Belə ki, məsələn, C.Məmmədquluzadənin üslubunda **və** bağlayıcısı bəzən təkrar olunan bağlayıcı kimi çıxış edir; məs.: Haman şəxs çöndü sağ tərəfə **və** Məhəmmədhəsən əmi xudahafiz deyib **və** haman şəxsin atasına qəlbində rəhmət oxuyub, üz qoydu öz evinə gəlməyə. (C.M.)

Qalan bağlayıcılar təkrar olunan bağlayıcılardır. Təkrar olunan bağlayıcılara **da, də, həm, nə, ya, gah, istər, yaxud** və s. daxildir. Bunlar cümlə daxilində iki dəfə, üç dəfə və daha çox təkrar oluna bilər. Məs.:

Bax indicə Nəcəf **də**, Şirzad **da**, mən **də** onu deyirdik ki, tək qalmısınız.(M.İ.) Onu **həm** yaxşı tanıyırdı, **həm də ki** keçən gün onun müavin haqqında dediyi sözlər çox xoşuna gəlmişdi. (M.İ.) **Nə** birinci dəfə, **nə də** çox-çox sonralar Sofinin ağlına gəlmədi ki. Məryəmə Mahmudun gözləri ilə baxmaq lazımdır. (Elçin) Əhməd üzüquylu sərilib quru yerə və ağlaya-ağlaya **gah** bu yanı üstə çönür, **gah** o yanı üstə çönür, **gah** başına vurur, **gah** başını döyür yerə. (C.M.) Zeynəb ondan ötrü bu cavabı Xudayar bəyə verdi ki, necə övrət ola, - **ya** kasıb, **ya** dövlətli, **ya** cavan, **ya** qoca, **ya** göyçək, **ya** çirkin, - razı olar yüz il ərsiz qalsın, amma üzünü Xudayar bəyin adama oxşamaz üzünə və iri burnuna sürtməsin.(C.M.)

Təkrar olunan bağlayıcıların mümkün olan variantları aşağıdakılardır:

Da, də bağlayıcısı heç bir əlavə söz ilə birləşmir, yalnız ahəngə görə **da** və **də** variantları ilə işlənir. Bəzən təkrar olunmaya da bilər. Məs.: **Mən də şəhərə gedirəm** – cümləsində **də** bağlayıcısı bütöv bir cümləni öz ümumiləşmiş qrammatik semantikasi ilə əvəz edir. Həmin cümlədə **də** bağlayıcısının işlənməsindən dinləyici dərhal ikinci bir cümləni suppozisional şəkildə fəhm edir: *Filankəs şəhərə gedir, mən də gedirəm*. Yaxud: Artıq tərəkəmə əmirlərini syürqallar **da** razı salmırdı (F.K.) – cümləsindən aydın olur ki, əmirləri başqa hədiyyələrlə razı salmaq mümkün olmayıb, daha böyük hədiyyə ilə – torpaq payı ilə də kifayətlənmək istəmirlər.

Qalan hallarda bu bağlayıcı sadəcə təkrar edilir: iki dəfə işlənə bilər, daha çox təkrar oluna bilər. Həmcins üzləri və təbəsis mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirir. Məs.:

Yarməmmədin özü **də**, gözləri **də** bulanıq göründü.(M.İ.)
Onun əlləri **də**, dodaqları **da**, bədəni **də** barmağı ilə bir tərə-
findən tutub qaldırdığı vərəq kimi əsirdi.(F.K.)

Bu torpaqda palıd **da** var, çinar **da** var, qovaq **da**,
Abşeronda məskən salır, yerli olur qonaq **da**.(İ.T.)

Bu misallardan əvvəlki ikisində **da**, **də** bağlayıcısı həm-
cins üzləri, son cümlədə tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib
hissələrini əlaqələndirmişdir.

Q e y d. **Da**, **də** bağlayıcısı tək işləndikdə **da**, **də** ədatına oxşa-
yır. **Da**, **də** tək işlənən ədatdır, təkrar olunmur. Bir halda onu qarşı-
laşdırma budaq cümləsində –**sa**, –**sə** şəkilçisindən sonra **belə** ədatı ilə
əvəz etmək olar; məs.: O nə qədər **fikirləşdisə də**, bu daşın onun bost-
anına haradan atıldığını ağına gətirə bilmədi. (F.K.) Başqa halda, **da**,
də təkid bildirən ədat kimi işlənir. Məs.: Dayı, mənim **də** bir məsləhə-
timə qulaq asın **da!** (F.K.) – cümləsindəki **də** bağlayıcıdır, bildirir ki,
başqa məsləhətlər olub, başqalarını dinləyiblər, indii onu da dinləmək
lazımdır. Cümlənin sonundakı **da** ədatdır, təkid bildirir.

Da, **də** bağlayıcısı daha çox başqa bağlayıcıların tərkibin-
də təkrar olunur; məs.: **gah**, **gah da**, **həm**, **həm də**, **nə**, **nə də**,
buna görə, **buna görə də** və s.

Digər bağlayıcıların təkrar variantları:

Ya, **ya da**, **və ya**, **və ya da**, **və ya da ki**, **ya da ki**;

Həm, **həm də**, **həm də ki**, **və həm də**, **və həm də ki**;

Nə, **nə də**, **və nə**, **və nə də**, **nə də ki**, **və nə də ki**;

Gah, **gah da**, **gah da ki**, **və gah da**, **və gah da ki**;

İstər, **istərsə**, **istərsə də**;

Yaxud, **yaxud da**, **və yaxud**, **və yaxud da**, **və yaxud da ki**;

Həmçinin, **həmçinin də**, **və həmçinin**, **və həmçinin də**;

Həbelə, **və həbelə**, **və həbelə də**, **həbelə də**;

Buna görə, **buna görə də**, **və buna görə də**;

Ona görə, **və ona görə**, **ona görə də**, **və ona görə də**;

Bunun üçün, **bunun üçün də**, **və bunun üçün də**;

Onun üçün, **onun üçün də**, **və onun üçün də**;

Yəni, **yəni ki**, **və yəni ki**;

Buna görə ki, **və buna görə ki**;

Ona görə ki, **və ona görə ki**.

Quruluşuna görə bağlayıcılar üç cür olur:

Sadə bağlayıcılar; mürəkkəb bağlayıcılar; tərkibi bağlayıcılar.

Əsas nitq hissələri kimi, sadə bağlayıcılar da bir morfemdən ibarət olur və ikinci bir qrammatik mənalı morfemə ayrılır. ***Amma, ancaq, lakin, hətta, yəni, zira, ki, ilə, isə, da, də, və, həm, nə, ya, gah, istər*** və s. bağlayıcılar sadə quruluşludur. Dilimizdə mürəkkəb bağlayıcı az olub: ***çünki, habelə, həmçinin*** sözlərindən ibarətdir. İlkin formadan fərqli bütün bağlayıcı variantları tərkibi bağlayıcılardır. Məsələn, ***habelə*** bağlayıcısı mürəkkəbdir, onun ***və habelə, və habelə də, habelə də*** variantları tərkibidir.

Bağlayıcılar ***mənşəyinə*** görə də fərqlənir.

Türk dillərinin və o cümlədən Azərbaycan dilinin özünə məxsus bağlayıcıları azdır. Tarixən də belə olmuş, qədim dövrlərdə Azərbaycan dilində bağlayıcılardan az istifadə edilmişdir. Canlı türk-Azərbaycan dilində bağlayıcı vəzifəsini intonasiya, feli bağlama, feli sifət və s.yerinə yetirmişdir. Bağlayıcıların artması və zənginləşməsi yazılı ədəbi dilin təşəkkülü və inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Bu cəhəti bir sıra başqa amillər də təsdiq edir. Belə ki şifahi ədəbi dilimizdə bağlayıcılardan müasir dövrdə də az istifadə edilir. Bir sıra hesablamalara görə, yazılı ədəbi dil ilə danışiq dilində bağlayıcıların işlənməsi 100-ün 16-ya nisbəti kimidir. Odur ki elə bağlayıcılar var ki, min ildən artıq bir dövrdə ədəbi dilimizdə işlənsə də, canlı dildə onlara rast gəlmək olmur. Bağlayıcılar dilimizdə bir sıra sözlərin tədricən bağlayıcılaşması ilə yanaşı, alınmalar hesabına zənginləşmişdir.

Yazılı ədəbi dilimizdə ən çox işlənən bağlayıcı ***və*** bağlayıcısıdır. Bu bağlayıcıyı ərəb mənşəli hesab edirlər. Əslində isə, bu bağlayıcı Azərbaycan dilində VII əsrdən çox-çox əvvəllər işlənən bir bağlayıcı olmuşdur. Bu bağlayıcı tarixən ***ü*** bağlayıcısı ilə bir mənşədən olub (rus dilindəki ***i*** bağlayıcısı ilə eyni köklüdür), saitlə bitən sözlərdə ***vü*** şəklində də yazılmışdır:

«Vərqa ***və*** Gülşa», «***Danəvü Dam***» ,

«Zənbürü Əsəl» üçüncüyə nam (Məs.) -

misralarından görüldüyü kimi, ***vü*** tədricən ***və*** bağlayıcısı ilə paralel işlənmişdir və onun açıq saitli variantıdır. (3, 11-12)

Ki tabelilik bağlayıcısı da son dərəcə çoxişlənən bağlayıcıdır. Azərbaycan dilinin özünə məxsus bağlayıcıdır və nostratik sözdür. (4, 21-22)

Aşağıdakı bağlayıcılar da xalis Azərbaycan sözlərindən ibarətdir:

*Nə, nə də, və nə, və nə də, nə də ki, və nə də ki,
İstər, istərsə, istərsə də;
Buna görə, buna görə də, və buna görə də;
Ona görə, və ona görə, ona görə də, və ona görə də;
Bunun üçün, bunun üçün də, və bunun üçün də;
Onun üçün, onun üçün də, və onun üçün də;
Buna görə ki, və buna görə ki;
Ona görə ki, və ona görə ki.
Odur ki, və odur ki.
Belə ki.*

Bu bağlayıcılar işarə əvəzlilikləri ilə qoşmaların birləşməsi və bağlayıcılaşması yolu ilə yaranmışdır və dilimizdə ən çox işlənən bağlayıcılardır.

Alınma sözlərdən ibarət olan bağlayıcılar bunlardır:

*Ya, ya da, və ya, və ya da, və ya da ki, ya da ki;
Həm, həm də, həm də ki, və həm də, və həm də ki;
Gah, gah da, gah da ki, və gah da, və gah da ki;
Yaxud, yaxud da, və yaxud, və yaxud da, və yaxud da ki;
Həmçinin, həmçinin də, və həmçinin, və həmçinin də;
Habelə, və habelə, və habelə də;
Yəni, yəni ki, və yəni ki;
Zira; çünki.*

Bu bağlayıcıların bir qisminin başqa variantları da mümkündür. Bunları xalis Azərbaycan-türk mənşəli sözlərlə işləkliliyinə görə müqayisə etmək olmaz. **Ki** bağlayıcısı bütün budaq cümlələri baş cümləyə bağladığı halda, **çünki** bağlayıcısı müasir dildə yalnız səbəb budaq cümləsini baş cümləyə bağlayır. **Zira** bağlayıcısı artıq işləkliyini itirmişdir. Digər alınmalar isə Azərbaycan dilinin qaydalarına uyğunlaşaraq xalis Azərbaycan dilinə məxsus bağlayıcılardan seçilmir. Onların əsasında duran sözlər (*ya, həm, gah, yaxud, həmçinin, habelə, yəni*) alınmadır, variantlarını yaradan vasitələr (*və, da, də, ki*) dilin özünə məxsusdur.

SİNTAKTİK VƏZİFƏSİNƏ GÖRƏ BAĞLAYICILARIN NÖVLƏRİ

Sintaktik vəzifəsinə görə bağlayıcılar iki qrupa ayrılır:

a) *tabesizlik bağlayıcıları*;

b) *tabelilik bağlayıcıları*.

Tabesizlik bağlayıcıları. Bu qrupa daxil olan bağlayıcıların əlaqələndirdiyi dil vasitələri bərabərhüquqlu olur, biri digərindən asılı olmur, biri digərini izah edib aydınlaşdırmır. Tərəflər eyni dərəcədə bir-birindən asılı olur. Odur ki bu bağlayıcılara biz iki məqamda - həmcins üzvlər və tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında rast gəlirik.

Tabesizlik bağlayıcıları dörd qrupa ayrılır.

1. Birləşdirmə bağlayıcıları. Bu qrupa *və, ilə, həm, həm də, həmçinin, da, də, nə, nə də* bağlayıcıları daxildir.

Bu bağlayıcılardan yalnız *ilə* mürəkkəb cümlə komponentlərini əlaqələndirə bilmir, yalnız həmcins üzvlər arasında işlənir. Məs.: Elə bu vaxt Məryəm *ilə* Mahmud yenə əl-ələ verib o düzənlikdə gəzişirdi. (Elçin) Orxan qaymağa oxşayan xörəyi qaşıqlayıb yedi, sac çörəyi *ilə* motal pendirindən də daddı. (İ.M.) Ər *ilə* arvadın davasını yatırtmaq Salmana peşə olmuşdu. (M.İ.)

Qeyd. *İlə* bağlayıcısı *ilə* qoşmasından mətndə asanlıqla fərqlənir. *İlə* – bağlayıcı kimi işləndikdə onu *və* bağlayıcısı ilə əvəz etmək olur: *Elə bu vaxt Məryəm və Mahmud yenə əl-ələ verib o düzənlikdə gəzişirdi.* Qoşma kimi işləndikdə bu cür əvəzetmə mümkün deyil. Məs.: *Sofi var gücü ilə bu Çaldıran müsibətindən uzaqlaşmaq istəyirdi* (Elçin) – cümləsində *ilə* qoşmadır və onu *və* bağlayıcısı ilə əvəz etmək olmaz. Bərabərhüquqlu tərəfləri yoxdur.

Birləşdirmə bağlayıcılarından *və, həm, həm də, da, də, nə, nə də* həm həmcins üzvləri, həm də tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirir.

Və bağlayıcısı: Şirzad pul kimi qızardı *və* susdu. (M.İ.) Sofi Ziyad xandan əlac istəyirdi *və* Sofi bilmirdi *ki*, hərgah dünyada bir əlacsız varsa, o da elə Ziyad xanın özüdür. (Elçin) İllər keçmişdi *və* Ziyad xan bu əhvalatı tamam unutmuşdu. (Elçin) Gedib onunla yanaşı dayandı, onun uzun, ağ *və* taqətsiz barmaqlarından tutdu. (F.K.)

Və bağlayıcısı cümlədə qapalı sıra yaradır, yəni bu bağlayıcıdan sonra komponent bir dəfə işlənə bilər: Günəş batdı, göylər qaraldı **və** şiddətli yağış yağmağa başladı. (Ə.M.)

Nə bağlayıcısı: **Nə** məlulam, **nə də** şadam. (Elçin) **Nə** Mahmud, **nə də** Məryəm ağlına gətirə bilməzdi ki, dünyada belə bir yeddi gün mövcuddur. (Elçin) Bugünkü əhvalın xoşuma gəlmir, **nə** fərli yeyirsən, **nə** içirsən. (İ.M.) Mahmud **nə** Sofinin yalvarışlarına fikir verirdi, **nə də**, heç olmasa, bir dəfə ayağını saxlayıb arxaya baxırdı. (Elçin) Mahmud **nə** yorulmaq bilirdi, **nə** soyuq, yağış ona təsir edirdi. (Elçin) **Nə** Əbiş Sultan qoşun yığmaq həvəsində idi, **nə də** Əmir Hüseyn Əlixani. (F.K.) Bu qızıdan **nə** Orxanın xoşu gəlirdi, **nə** Səfanın. (İ.M.) Bundan sonra yüz il yaşasam da, **nə** mən qızımı görə bilərəm, **nə də** o məni. (F.K.) Batonla **nə** Fatma həkim bacara bildi, **nə** Orxan. (İ.M.)

Da, də bağlayıcısı: Əlbəttə, bu qızı **da**, atasını **da** itirmək asan iş id. (Elçin) Yavərin nazik, qara bığından **da**, aypara qaşlarından **da**, azacıq üzdə olan dəyirmi gözlərindən **də** Orxanın zəhləsi getdi. (İ.M.) Ağzımda bir quranlıq söz danışiram, sən **də** öz bildiyini eləyirsən. (F.K.)

Həm, həm də bağlayıcısı: Ümumi iş pərdəsi altında **həm** Nəcəfi razı saldı, **həm də** Rüstəm kişinin təklifi ilə razılaşdı. (M.İ.) Ona **həm** yazığı gəlir, **həm** acığı tutur, **həm** nifrət edir, **həm də** mərhəmət duyurdu. (M.İ.) Gedib Ağbəyimi taparam, **həm** özü ilə tanış olaram, **həm də** işləri ilə. (İ.M.) Murad onun yatağan ilan kimi tullanıb qılinc çalmağına hazır vəziyyətdə idi. Özü də qılincini çıxartmışdı. **Həm də** yəhərdə oturmuşdu. (F.K.)

Həttə bağlayıcısı: Bir də duyub düşdü **ki**, Səfa fikrindən çıxmır, **həttə** gecələr yuxusuna da girir. (İ.M.) Uşaq kimi ondan üz döndərir, sözünə cavab belə vermir, **həttə** onu acılayan vaxtları da olurdu. (M.İ.) Əl verdilər, **həttə** qucaqlaşdıb öpüşənlər də oldu. (M.İ.)

Birləşdirmə bağlayıcıları həm həmcins üzvləri, həm də tabesiz mürəkkəb cümlədə zaman, ardıcılıq, bəzən də səbəb-nəticə əlaqəli cümlələrin tərkib hissələrini əlaqələndirir.

Birləşdirmə bağlayıcılarına məna və vəzifəyə yaxın bağlayıcılar içərisində **özü də, bir də** bağlayıcılarını da qeyd etmək olar. Bu bağlayıcılar «həm də» bağlayıcısının mənasına yaxın

məna bildirir, qoşulma əlaqəsinə xidmət edir. Məs.: Əhvalat, doğrudan da, maraqlı idi, **özü də** hələ çox adam bilmirdi. Sən mənim sözümə bax, bu dəfə güzəştə gedək, **bir də** belə şey elə-sə yerində oturdaq. (M.İ.) Onun tez-tez batıb çıxan, gah işığa, gah kölgəyə bürünən üzünün ağlığını görürdü, **bir də** aypara qaş-larını. (İ.M.)

Həmçinin bağlayıcısı: Orxan yuxudan oyanan kimi, bu qə-rara gəldi ki, Çapıqqayadan getsin. Gəzməli, görməli yerlər nə çox. Dost-tanış da **həmçinin**. (İ.M.)

Qeyd. Bu bağlayıcıları başqa cür də qruplaşdırırlar. **Həm, həm də, hətta** bağlayıcılarını «iştirak bağlayıcıları», **nə, nə də** bağlayıcısını «inkar bağlayıcısı» adlandırırlar. (5,237-239; 6,437-441) «Azərbaycan dilinin qrammatikası» kitabında isə «bitişdirmə bağlayıcısı» kimi izah edilmişdir. (7,267-272) Əslində isə **və, ilə, həm, həm də, da, də, nə, nə də** bağlayıcılarının hamısı tərkib hissələri, tərəfləri birləşdirmə məqsədi ilə işlədilir. İnkar aspektində, təsdiq aspektində olsa da, məqsəd birləşdirmədir: *Şirzad pul kimi qızardı və susdu – Şirzad pul kimi qızardı da, susdu da – Şirzad həm pul kimi qızardı, həm də susdu – Şərzad nə pul kimi qızardı, nə də susdu*. Digər tərəfdən isə **bir-ləşdirmə, qarşılaşdırma, bölüşdürmə, aydınlaşdırma** kimi bölgülərlə *inkar bağlayıcıları, iştirak bağlayıcıları* terminləri tutmur və vahid prinsip pozulmuş olur.

2.Qarşılaşdırma bağlayıcıları. Bu qrupa **amma, ancaq, la-kin, fəqət, halbuki, yoxsa** bağlayıcıları daxildir. Bu bağlayıcılar da həmcins üzvləri, tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissə-lərini, mətnin komponentlərini əlaqələndirir.

Amma bağlayıcısı: Sofi öz adını bir də eşitdi, **amma** bil-mədi *ki*, onu yuxuda çağırırlar, ya doğrudan çağırırlar. (Elçin) Əbih Sultan onun yumşaldığını gördü, **amma** fursəti əldən ver-mədi.(F.K.) Məryəmi allah qədər istəmək günah idi, **amma** Məryəmin təmizliyi, Məryəmin sadəliyi bu günahı yuyurdu. (Elçin) Yağış kəsmişdi, **amma** hava açılmamışdı.(Elçin) Şah İs-mayıl bütün bunları bilirdi, **amma** Şah İsmayılın ürəyində heç bir nigarançılıq yox idi. (Elçin) Mirzə Salman nəsə kəskin bir söz demək istədi, **amma** Ziyad xan əlinin işarəsi ilə onu saxladı. (Elçin) Ondan yazan olub-olmayacağını bilmirəm, **amma** səndən lap yaxşı qəhrəman olar.(M.İ.)

Bəzən nöqtədən, abzasdan sonra işlənərək mətnin komponentlərini əlaqələndirir: O, bir an key kimi oldu. **Amma** özünə gələn kimi qalxanı götürüb başına çəkdi. (F.K.)

Bu bağlayıcının işlənmə tarixi qədimdir «Dədə Qorqud» un dilində də işlək olmuşdur: *Oğul, baban sağdır, əmma söyləməyə qorxudum, kafərə varasan, kəndözünü urasan, halak olasan.*

Ancaq bağlayıcısı: Bu qızdan nə Orxanın xoşu gəlirdi, nə Səfanın, **ancaq** Yavərin xatirinə qızın sırtıqlığına dözürdülər. (İ.M.) Bu «yenə» sözü Rüstəm kişinin lap qulağını deşdi. **Ancaq** özünü o yerə qoymadı.(M.İ.) Şirzad pul kimi qızardı və susdu. **Ancaq** Rüstəm kişinin sözü təsirsiz qalmadı. (M.İ.)

Lakin bağlayıcısı: Yerdən «təsdiq olunsun!» deyə qışqırışdılar. **Lakin**, görünür, bu səslər Nəcəfə xoş gəlmədi.(M.İ.) Az qalırdı gedib Salmanı tapa və soruşa: «O sənin nəyini sevir?» **Lakin** özünü saxlayıb getmirdi.(M.İ.)

Halbuki bağlayıcısı: Bu yastılıq onu ortaboylu adamlardan balaca göstərirdi. **Halbuki** əslində heç də balaca deyildi.(M.İ.)

Misallardan görüldüyü kimi, bu bağlayıcılar həmcins üzvləri, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini və mətnin komponentlərini əlaqələndirməklə, ziddiyyət, qarşılaşdırma mənaları yaradır, odur ki qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında daha çox işlənir.

İsə - şərt ədatı kimi işlənməklə yanaşı, bəzən qarşılaşdırma bağlayıcısı kimi də işlənir. Bağlayıcı kimi işləndikdə, adətən, ikinci komponentin qarşılaşdırılan əsas sözündən sonra yerləşir: Şirzad adəti üzrə sakit görünürdü. Salman **isə** həmişəki kimi mülayim səslə dedi.(M.İ.) Ona elə gəlirdi ki, məhsuldarlığı artırma bilərlər, şərtləri **isə**, deyəsən, az götürmüşlər.(M.İ.) Nağdalı dünya görmüşdü, Bulud **isə** təcrübəsiz idi. (Ə.V.) Şirzad bir az dalğınlaşdı. Salman **isə** daha da canlandı.(M.İ.)

Yoxsa bağlayıcısı ikinci komponentin əvvəlində işlənməklə birinci komponentə əks, zidd olan nəticəni göstərir: Mal-qara üçün bol yem tədarük etmək lazımdır, **yoxsa** heyvanı qışdan çıxarmaq olmaz.

Bu bağlayıcı bəzən **yaxud** bağlayıcısının mənasına yaxın mənə ifadə edir. Məs.: Qurbanın olum, ay oğul, sənsən, **yoxsa** yuxu görürəm? (M.H.)

Buna baxmayaraq bağlayıcısı da qarşılaşdırma bağlayıcılarına məxsus funksiyanı yerinə yetirir və bu bağlayıcını **amma, ancaq, lakin** bağlayıcıları ilə əvəz etmək olar. Məs.: Yenə bir neçə yerdən səs gəldi ki, gündəlik təsdiq olunsun. **Buna baxmayaraq**, Nəcəf demokratiyanı gözləyərək səsə qoydu.(M.İ.) **Bunlara baxmayaraq**, Salman tərəddüd edirdi.(M.İ.)

Fəqət bağlayıcısı ədəbi dilimizdə məhdud hallarda işlənir, XX əsrin əvvəllərində işlək olmuşdur. Məs.: Bəlkə səhvim var, **fəqət** gördüklərim həp böylədir. (H.C.) Yuxusuz gecələr çıxdı qarşıma, **Fəqət** töyşümədi bu polad sinəm. (S.V.)

Canlı danışiq dilində işlənən **di gəl ki** bağlayıcısı da **amma** bağlayıcısı məqamında özünü göstərir. Məs.: Əhəd təzə məhlə yeri götürə bilərdi, daş ev tikdirə bilərdi, **di gəl ki** istəmirdi. (İ.M.)

3.Bölüşdürmə bağlayıcıları: ya, ya da, yaxud da, gah, gah da, gah da ki, istər, istərsə, istərsə də.

Ya, ya da, yaxud, yaxud da bağlayıcıları. Bu bağlayıcılar tək də işlənə bilər; məs.: Üzünə baxan deyər ki, görəsən, bu alimdir, **ya** şair? (M.İ.) Səndən qorxdum, **ya** sən qohum qardaşlarından? (C.M.)

Misallardan göründüyü kimi, **ya** bağlayıcısı tək işləndikdə həm də «yoxsa» mənasını verir.

Lakin bu bağlayıcı əksərən təkrar olunan bağlayıcı kimi çıxış edir; məs.: Bu oğlan özünü çırpır yerdən-yerə ki, **ya** özümü gərək öldürüm, **ya da** bu saat gərək eşşəyi aparam.(C.M.) Xudayar bəy övrətinə hər nə eləsəydi, - **ya** döyəydi, **ya** söyəydi, - heç vaxt deməzdi ki, boşaram.(C.M.) Sanki Şİrzadı, **yaxud** Salmanı seçmək onun üçün həllolunmaz məsələ olmuşdu.(M.İ.)

Gah, gah da bağlayıcısı.

Nəcəf yenə **gah** Salmana baxırdı, **gah** kəndin küçələri ilə birləşən balaca cığıra.(M.İ.) Qasım Kəngərli **gah** tədarük sisteminə, **gah** maliyyə quruluşu və planlaşdırmada qüsurlu saydığı cəhətləri qeyd edər, **gah da** bu və ya digər işçinin yanlış hərəkət etdiyini söylərdi.(M.İ.) Bədəni süfrəyə qoyub çaşqın-çaşqın **gah** Orxana baxdı, **gah** Səfaya.(İ.M.) Zərb alətindən **gah** top gurutusu qopurdu, **gah** zindan cingiltisi.(İ.M.) Məcnun sinəsindən söz bağlayırdı, **Gah** oxşatma deyir, **gah** ağlayırdı. (N.) **Gah** bədənini soyuq tər basır, **gah da** hərərət bürüyürdü.

İstər, istərsə, istərsə də bağlayıcısı: Bu kişi tayfası ki var, görünür, elə ürəyinin bir guşəsi qaranlıq olur, - ***istər*** uşaq olsun, ***istər*** böyük. (M.İ.) ***İstər*** çarpayılar, ***istərsə də*** uşaqların döşlük-ləri çox təmiz idi. (İ.Ə.)

Ya, ya da, yaxud da, gah, gah da, gah da ki, istər, istərsə, istərsə də bağlayıcıları da, digər tabesizlik bağlayıcıları kimi, həmcins üzvləri və bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cüm-lənin tərkib hissələrini əlaqələndirir.

4.Aydınlaşdırma bağlayıcıları: yəni, yəni ki. Məs.:

Bəlkə də onun heç belə fikri yox idi, ***yəni*** heç bu barədə düşünməmişdi. (M.İ.) Maşınlara qarşı etinasız münasibəti çoxdan Nəcəfin gözüne dəymişdi. ***Yəni*** bunu çoxdan hiss edirdi ki, pambıqyığan maşın məsələsində sədr çox etinasızdır. (M.İ.) Mir-zə Salman «məsləhət allahdandı» dedi, ***yəni*** allahın işinə qarışma. (Elçin)

Aydınlaşdırma bağlayıcıları əlavəli üzvlə cümlə üzvünün əlavəsini və aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirir.

Tabelilik bağlayıcıları. Bağlayıcıların bu qrupu tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirir, budaq cümləni baş cümləyə bağlayır. Tabelilik bağlayıcılarının aşağıdakı növ-ləri var:

1.Aydınlaşdırma bağlayıcıları: ki, belə ki.

Ki bağlayıcısı, dediyimiz kimi, müasir ədəbi dilimizdə ən çox işlənən tabelilik bağlayıcısıdır. Tarixən də işlək bağlayıcı ol-muşdur. Analitik tipli mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin, tərz, də-rəcə, zaman, səbəb, məqsəd, şərt, nəticə budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayır. Məs.:

Düz altı il idi ***ki***, qılıncının gücü ilə, ağılının itiliyi ilə Gən-cə taxtına sahib olmuşdu. (Elçin) Doqquz il idi ***ki***, Qəmərbanu ilə bir yastığa baş qoyurdular. (Elçin) Elə adam tapım ***ki***, bir az təpərli olsun. (M.İ.) Günah məndə oldu ***ki***, sənin şikarını əlindən çıxartdım. (F.K.) Mahmud başa düşmüşdü ***ki***, əsl sözü deyən dil deyil, ürəkdir. (Elçin) Üç gün idi ***ki***, yağış başlamışdı. (F.K.)

Q e y d. Bir kökdən olan ***ki*** bağlayıcısı ilə ***ki*** ədatı asan fərqlə-nir. ***Ki*** bağlayıcısından sonra mütləq budaq cümlə gəldiyi halda, ***ki***

ədatından sonra belə bir tərkib hissəyə ehtiyac olmur, ona görə cümlə **ki** ədatı ilə qurtara bilir; məs.: Qoyun ağızları yorulunca danışsınlar, niyə fikir verirsiniz **ki**? Əə, başdan-zaddan xarab olmayıb **ki**?! (M.İ.) Sintetik budaq cümlələrin əvvəlində bağlayıcı sözlərlə işlənən **ki** də ədat hesab olunur və ondan sonra vergül qoyulmur: **Kimin ki** deməyə sözü var idi, hamısını deyə bildi. **Sənin ki** belə məharətin var, nə əcəb toylarda tamadalıq eləmirsən? (İ.M.)

Belə ki bağlayıcısı daha çox nəticə çalarına malikdir, nəticə budaq cümləsini baş cümləyə bağlayır: Oyun Səlimin xeyrinə qurtardı, **belə ki** o, bir neçə gedişlə dostunu mat eləyə bildi.

2.Səbəb bağlayıcıları. Bu qrupa **çünki, zira, ona görə ki, buna görə ki, ondan ötrü ki, bundan ötrü ki, onun üçün ki, bunun üçün ki** və s. bağlayıcılar daxildir. Bu bağlayıcılar səbəb budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayır, eyni zamanda mətnin komponentləri arasında əlaqə yaradır.

Çünki bağlayıcısı mətnin komponentləri arasında da əlaqə yaradır; məs.:

Qızın onu sevib-sevməməsi isə yenə şübhəli idi. Salmana elə gəlirdi ki, sevmir. **Çünki** qız onu həmişə tənəli sözlərlə qarşılayır. (M.İ.) Camaat ona yastı Salman deyirdi. **Çünki** o hər şeyin dünyada hamar, yastı olmasını istəyirdi. (M.İ.) Məhəbbəti gizlətmək olmaz. **Çünki** bir cüt göz kimi şahidi var. (M.İ.)

Lakin bu bağlayıcı daha çox səbəb budaq cümləsini baş cümləyə bağlayır. Bu cəhət **ona görə, buna görə** sözləri ilə birgə işlənən **ki** bağlayıcısına da aiddir; məs.:

O öz şübhələrini doğma qızından da gizli saxlamışdı, **çünki** bu fikirdə olan adamları qəzetlər tənqid etmişdi. (M.İ.) Baba Keşiş Məryəmdən heç nə soruşmurdu, **çünki** deməli bir söz var idisə, Məryəm özü deməli idi. (Elçin) Sofi indiyə qədər evlənməmişdi, **çünki** Sofinin özü barədə fikirləşməyə vaxtı olmamışdı. (Elçin) Sevinci hədsiz idi, **ona görə ki** kəndə qayıdan kimi, gördüklərinin hamısını yoldaşlarına danışacaqdı. Kərbəlayı Məhəmmədəli evləndiyini bərk gizlədirdi, **ondan ötrü ki** İrandan gələndə Tükəzbanın qardaşları onu bərk qorxutmuşdular. (C.M.)

3.Nəticə bildirən bağlayıcılar. Bu qrupa **ona görə, buna görə, ona görə də, buna görə də, onun üçün də, bunun üçün də, odur ki** və s. bağlayıcılar daxildir. Bu bağlayıcılar nəticə bu-

daq cümləsini baş cümləyə bağlayır, mətnin səbəb-nəticə əlaqəli komponentləri arasında mənanı gücləndirir; məs.:

Deyirlər, dostu çox olan adamın dörd-qəmi olmaz. Yəqin **ona görə** Yavər həmişə gümrahdı. (İ.M.) Rüstəm kişi imzasız məktubun Nəcəf tərəfindən yazıldığını güman edir **və buna görə də** onu yaxına buraxmırdı. (M.İ.) O hamıya xoş gəlməyə çalışırdı, **məhz buna görə də** o, Şirzadə pis təsir bağışlayırdı. (M.İ.) Atasını təcrübəli, sarsılmaz hesab edirdi. **Buna görə də** atasının sevdiklərini sevməyə, pislədiklərini pisləməyə adət etmişdi. (M.İ.) Siz düz danışırınsız, **ona görə də** mən sizdən incimirəm. Səlim istəyinə çatmışdı, **odur ki** özünü xoşbəxt hiss edirdi.

Bağlayıcılar *mətnə işlənmə yerinə* görə də fərqlənir. Təkrar olunmadan işlənən **və, amma, ancaq, lakin, hətta, yəni, zira, ki, çünki, ona görə də, buna görə də, belə ki, ona görə ki, buna görə ki, odur ki** bağlayıcıları fəal şəkildə iki vəziyyətdə işlənir:

- a) mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında;
- b) yeni cümlənin əvvəlində.

Mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında işlənərək tərkib hissələri əlaqələndirdikdə tərkib hissələr arasında fasilə və durğu fərqli olur.

Və bağlayıcısından əvvəl və sonra fasilə edilmədiyi üçün vergül də qoyulmur. Məs.: Mən ona qulaqburması verərəm **və** sənin qızın da qayıdar gələr atasının evinə. (Ə.H.)

Ki bağlayıcısından sonra fasilə edilir və bu bağlayıcıdan sonra vergül qoyular; məs.: Amma o bilmirdi **ki**, gənc Heydəri neçə vaxtdır elə buraya bağlayan Aləmşahbəyimdir. (F.K.) Sofi baxıb gördü **ki**, bura qoyun-quzunun yaylaq yeridir.(Elçin)

Bu iki bağlayıcıdan (**və, ki** bağlayıcılarından) başqa, qalan bağlayıcılar mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirdikdə onlardan əvvəl fasilə edilir və vergül onlardan əvvəl qoyular. Məs.:

Əlbəttə, bu qızı da, atasını da itirmək asan iş idi, **amma** Qəmərbanu burasını tam dəqiq bilirdi ki, haçansa Mahmudun ürəyi yaralansa, o yara sağalan deyil. (Elçin) Bu söz Telli arvadın ağına batdı, **hətta** onu utandırdı da. (M.İ.)) O bilirdi ki, Əbu

Səidlə döyüşsüz qurtara bilməyəcəklər, **ona görə də** özünə təzə atlar seçməyi tapşırırdı. (F.K.) Sofi heç vaxt kim olduqlarını demirdi, **çünki** Sofi qurşağındakı ləl-cəvahirdən qorxurdu. (Elçin) Mən sizin toy gününüzü səbirsizliklə gözləyirəm, **çünki** o məclisin tamadası olmaq arzusundayam. (İ.M.) Dünyada hər şeyə dözmək olardı, **amma** dini xəyanətə dözmək mümkün deyildi. (Elçin)

Cümlədə təkrar olunan bağlayıcılar işləndikdə əvvəlincidən sonrakı təkrarlardan əvvəl vergül qoyulur. Məs.:

Gah istədi desin, **gah** istədi deməsin, qaldı kəkələyə-kəkələyə. (İ.M.) Onun **həm** mənfi, **həm** müsbət cəhətlərini fikrindən keçirirdi. (M.İ.)

Bu bağlayıcılar cümlədə yalnız bir dəfə – ikinci komponentdə işləndikdə də yazıda onlardan əvvəl vergül qoyulur. Məs.: Orxan artıq pulu olanda, **ya da** dost-taşılar dəvət eləyəndə restorana gedərdi. (İ.M.)

Təkrar olunmadan işlənən **və, amma, ancaq, lakin, hətta, yəni, zira, çünki, ona görə də, buna görə də, belə ki, ona görə ki, buna görə ki, odur ki** bağlayıcıları mətn daxilində məntiqi rabitədə olduğu cümlədən (yazıda nöqtədən) sonrakı cümlənin əvvəlində də işlənərək mətnin komponentlərini əlaqələndirir. Məs.:

Bizim nəsilə hələ yaltaq görünməyib. **Amma** hamıya hörmət eləmişik. (M.İ.) Az qalırdı gedib Salmanı tapa və soruşa: «O sənin nəyini sevir?» **Lakin** özünü saxlayıb getmirdi. (M.İ.) Haçansa Mahimudun ürəyi yaralansa, o yara sağalan deyil. **Buna görə də** çox ehtiyatlı olmaq lazım idi. (Elçin)

Tabesizlik bağlayıcılarının imkanları genişdir. Bəzən makromətnlərdə bu **və ya** digər abzas qarşılaşdırma bağlayıcıları ilə başlanır, həmin bağlayıcının iştirak etdiyi abzasdakı fikir əvvəlki abzasdakı fikirlə qarşılaşdırılır.

Həmcins üzvlər, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında işlənən **və** bağlayıcısı bədii üslubda bəzən cümlənin, abzasın əvvəlində özünü göstərir, həm yazıya lirik ton verir, həm də əvvəlki mətnlə əlaqə yaradır. Lakin bu hal elmi üslub üçün səciyyəvi deyildir. Bağlayıcılar cümlə sərhədi ilə məhdudlaşmır, geniş imkanları ilə böyük mətnləri əlaqələndirən vasitə kimi çıxış edir.

Bağlayıcı və bağlayıcı sözlər. Bağlayıcılarla bağlayıcı sözləri eyniləşdirmək olmaz. Bağlayıcı sözlər əksəriyyət etibarilə mənşəcə sual əvəzliliklərindən – nisbi əvəzliliklərdən ibarətdir. Onların əsasında *kim, nə, hara, necə, nə cür, neçə, nə qədər, hansı* sözləri durur. *Ki* ədatı, hal şəkilçiləri, *hər* əvəzliyi ilə birlikdə bunlar çox müxtəlif şəkillər alır:

Kim, kim ki, hər kim, hər kim ki, hər kimə ki, hər kimi ki, hər kimdə ki...

Nə, hər nə, hər nə ki, hər nəyi ki, hər nəyə ki, hər nədə ki, hər nədən ki...

Harada, haraya ki, harada ki, haradan ki, hər haraya ki...

Nə qədər, hər nə qədər, nə qədər ki, hər nə qədər ki...

Nə zaman, nə zaman ki, haçan ki, nə vaxt ki...

Nisbi əvəzlilik iştirak etməyən bağlayıcı sözlər də çoxdur: *hər kəs ki, hər kəsin ki, hər kəsə ki, o gün ki, o vaxt ki, onda ki, o zaman ki, nə zaman ki* və s.

Bunlar budaq cümlənin əvvəlində işlənir. Bu cür cümlələrdə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl yerləşir. Deməli, bağlayıcı sözlər, adətən, tabeli mürəkkəb cümlənin əvvəlində olur. Məs.: *Kim ki* iş üstündə ürək əridir, Gülşənə döndərir bomboz çölləri (S.V.) – cümlə-sində *kim ki* bağlayıcı sözü cümlənin əvvəlində olsa da, özündən sonrakı – ikinci komponentlə əlaqə yaradır, aid olduğu komponenti sonrakı komponentlə bağlayır və sonra gələn komponentdə – baş cümlədə onun korrelyatı işlənir, cümlənin sonrakı hissəsi ilə əlaqə yaranır. Yuxarıda dedik ki, təkrar işlənən, təkrar olunmayan bağlayıcılar da cümlənin əvvəlində işləyə bilər. Məs.: Səfərin ala gözlərindəki ifadəni Orxan lap uzaqdan da görürdü. *Ancaq* Yavərin baxışlarını tuta bilmirdi (İ.M.) – cümlələrində *ancaq* bağlayıcısı bağlayıcı sözlərdən fərqli olaraq, özündən əvvəlki cümlə ilə əlaqə yaradır. Verdiyimiz misaldakı *ancaq* bağlayıcısı nöqtədən əvvəlki cümlə ilə qarşılaşdırma münasibəti doğurur. Bunlar dildə tamamilə fərqli proseslərdir.

Bunların, yəni bağlayıcı sözlərin işləndiyi cümlələrdə əsas bağlayıcı vasitə elə bağlayıcı söz özüdür. Doğrudur, bunların olduğu cümlələrdə bağlayıcı sözlə birlikdə *ki* ədatı, budaq cümlənin sonunda – xəbərində *-sa, -sə* şəkilçisi ola bilər (*ki* ədatı və *-sa, -sə* şəkilçisi müasir dildə növbəli işlənir, yəni biri olduqda o biri olmaz), lakin yenə də əsas vasitə bağlayıcı sözdür. Çünki *ki* ədatı və *-sa, -sə* şəkilçisi növbəli işlənməklə yanaşı, heç işlənməyə də bilər, lakin budaq cümlədə bağlayıcı söz mütləq olmalıdır. Məs.:

Kimi görürdü, *ona* oxuduğu yeni romandan danışırdı.

Kimi ki görürdü, *ona* oxuduğu yeni romandan danışırdı.

Hər kimi ki görürdü, **ona** oxuduğu yeni romandan danışdı.

Hər kəsi ki görürdü, **ona** oxuduğu yeni romandan danışdı.

Kimi görürdüsə, **ona** oxuduğu yeni romandan danışdı.

Hər kimi görürdüsə, **ona** oxuduğu yeni romandan danışdı.

Hər kəsi görürdüsə, **ona** oxuduğu yeni romandan danışdı.

Bu cümlələrin hamısının başlanğıc forması «**Kimi** görürdü, **ona** oxuduğu yeni romandan danışdı» - cümləsidir. Hətta bu cümlədə baş cümlədəki qarşılıq bildiren **ona** sözü də işlənməyə bilər: **Kimi** görürdü, *oxuduğu yeni romandan danışdı*

Bağlayıcılarla bağlayıcı sözlər mənə və vəzifəyə fərqləndikləri kimi, sintaktik roluna və bir nitq hissəsi kimi xarakterinə görə də fərqlənirlər. Bağlayıcı köməkçi nitq hissəsidir, bağlayıcı sözlər əsas nitq hissəsi – bunların əsasında əvəzlilik durur. Bağlayıcı cümlə üzvü olmadığı halda, bağlayıcı sözlər üzv olur. Yuxarıdakı misalda **kim** (*ki*) budaq cümlənin mübtədasıdır. Yaxul: **O yerdə ki** işləri korlayıb, day ora getməyə ömür-billah üzü gəlmir (İ.M.) – cümləsində bağlayıcı söz (**o yerdə ki**) budaq cümlənin yer zərfliyidir.

Bunları nəzərə aldıqda **əgər, əgər ki, hərçənd, hərçənd ki, hərgah, madam, madam ki, indi ki, bir halda ki, vəqta ki** sözləri mübahisəli görünür. Bunlar da əslində bağlayıcı sözlərdir və bağlayıcı sözlərlə eyni funksiyayı yerinə yetirir, cümlənin əvvəlində gələrək özündən əvvəlki yox, sonra gələn komponentlə – baş cümlə ilə əlaqə yaradır. **İndi ki, vəqta ki** zaman, **bir halda ki, madam ki** şərt bildirir və bunlar zaman və şərt zərflilikləri sayıla bilər. Lakin **əgər, hərçənd, hərgah** sözləri daha çox bağlayıcılaşmışdır. Bu cəhəti nəzərə almaqla, onları da bağlayıcı sözlər sırasında qeyd etmək olar. **Hərçənd** və **hərgah** sözləri bağlayıcılara çox yaxın görünsələr də, əslində, bağlayıcı söz kimi formalaşmışlar (**hər çənd** – hər neçə, **hərgah** – hər gah) .

ƏDAT ÜMUMİ MƏLUMAT

Sözlərin, birləşmələrin və ya bütöv cümlələrin mənasını qüvvətləndirən, cümlədə müxtəlif mənə çalarları yaradan sözlərə ə d a t deyilir.

Ədatlar (ərəb sözü olub «hissəcik» mənasındadır) əsas nitq hissələrindən fərqi olaraq, leksik-lüğəvi mənaya, morfoloji əlamətə malik deyildir. Əksərən həcm etibarilə özündə ən az səsi birləşdirən ən yığcam dil vahidlərindən ibarət olur. Lakin

ümumiləşmiş qrammatik mənası çox güclü olub, cümlədəki fikrə mühüm təsir edir. Sözlün, ifadənin, cümlənin mənasına müxtəlif çalarlar əlavə edir. *Gəl çıxmaq seyrinə uca dağların!* (H.A.) *Di ver cavabını, nə durmusan, din!* (S.V.) - cümlələrindən *di*, *gəl* sözlərini atsaq, birinci cümlədə təkid, ikinci cümlədə çağırış mənası xeyli zəifləmiş olar. *Təkcə Gülgəz əllərini qoynuna qoyub, evdən xeyli aralıda dayanmışdı* (İ.H.) – cümləsində *təkcə* ədatının işlənməsindən aydın olur ki, hadisənin müşahidəçiləri çoxdur, lakin yalnız Gülgəz fərqli mövqe və vəziyyətdə dayanmışdır.

Ədatların morfoloji əlaməti də yoxdur, söz yaradıcılığı prosesində iştirak etmirlər; cümlə üzvü vəzifəsi daşımır və sintaksisdə də sadəcə olaraq «ədat» adlandırılır.

Ədatlar qoşma və bağlayıcılardan fərqli olaraq, sözlər, cümlələr arasında əlaqə yaratmır, sözlərin, ifadə, birləşmə və cümlələrin mənasına təsir göstərir. Mənanı gücləndirir, sual çaları yaradır, təsdiq və ya inkar edir, təkid, tələb, arzu, istək bildirir, emosionallığa xidmət edir, hadisələrin zamanını dəyişir, onları müəyyən şərtlə bağlayır. Bir qismi aid olduğu sözlərdən, ifadə və birləşmələrdən əvvəl, bir qismi sonra işlənir. Bir qismi ilkin mənşəyi ilə əlaqəni tam itirmiş, bir qismi əsas nitq hissələri ilə əlaqəsini və məna izlərini saxlamışdır. Odur ki məna cəhətdən hamısına eyni nəzərlə baxmaq olmaz. Bir qismi bağlayıcılarla ortaqlıdır və hər iki köməkçi nitq hissəsinə xidmət edir.

İnkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, ədatları üç qrupa ayırmaq olar:

1. *Sabit ədatlar;*
2. *Qeyri-sabit ədatlar;*
3. *Şəkilçiləşən ədatlar.*

1. *Sabit ədatlar.* Azərbaycan dilindəki ədatların mühüm bir qismi dilimizdə tarixən yalnız ədat kimi formalaşmış və ədat kimi sabitləşmişdir. Bunlar əsas nitq hissələrindən əmələ gəlmiş olsalar da, artıq öz mənşəyi ilə əlaqəsini itirmişdir və hansı nitq hissəsindən yarandığını müəyyənləşdirmək xüsusi tədqiqat tələb edir. Məsələn, *ən* ədatı qədim şumer göy allahı *An`ın* adı ilə bağlıdır və bu gün də həmin sözü tələffüz etdikdə təsəvvüredilməz ucalıq, dərinlik nəzərdə tutulur. Bunlar göstərir ki, sabit

ədatların tarixi də çox qədimdir. Lakin bunların yaxın vaxtlarda sabitləşənləri də vardır. Məs.: **Axı** ədatı **axır** sözündəndir və hələ indi də yaşlı adamların dilində **axır** şəklində işlənərkəndədir.

Azərbaycan dilində işlənən sabit ədatlar, başlıca olaraq, bunlardır: **ən, lap, daha, düm, bəs, məgər, kaş, axı, di, mağul, ha (hə), təki, bəli, yox, xeyr, heç**.

Məsələn:

Bəs sizin eviniz rayon mərkəzində deyil? (İ.Ə.) **Axı** belə zülm olmaz **axı**. **Kaş** bütün ağaclar belə bar gətirəydi. Burnu **lap** burnuna bənzər, yekədir. (S.R.) Sən məni **daha da** qorxutdun. Bu sözlər onu **daha da** həvəsləndirdi. **Heç** Mərdan bu gün işə gəlməmişdi. **Heç** mən səndən soruşuram ki, «Jiquli»ni nəynən almısan? (İ.M.) Öz-özümə deyirəm, **bəs** sən nə vaxt kişi olacaqsan? (İ.M.) **Axı** yazıqdır Yavər, niyə qəlbinə dəydin onun? (İ.M.) Görəsən, Səfa taleyindən **daha** nə uma bilər? (İ.M.) **Bəs** bu fikirlərin əlindən baş götürüb hara qaçasan? (İ.M.) **Təki** sən sağ ol! **Məgər** bir keşş qızına vurulmaq rüsvayçılıq deyildimi? (Elçin) Ələm **ha** gözlədi, onun səsinə səs verən olmadı. (İ.M.) Ceyranı Təbriz saraylarına yaxınlaşdıran **dümdüz**, hamar yolun başlanğıcı idi. (Elçin)

Misallarda fərqləndirilmiş sözlər işləndiyi cümlələrdə sual (**bəs, məgər, -mı**), təəccüb (**axı**), arzu, istək, yalvarış (**kaş, təki**) kimi mənə çalarları yaratmış, aid olduğu sözün, ifadənin mənasını qüvvətləndirmişdir (**lap, daha da, heç, ha**).

Sabit ədatlar dildə çox işlənən ədatlardır.

Qeyri-sabit ədatlar. Bu ədatlar inkişaf prosesindədir, əsas və köməkçi nitq hissələrindən təcrid olunma yolu ilə inkişaf edir.

Bunların özlərini də iki qrupa ayırmaq olar:

- a) əsas nitq hissələrindən əmələ gələnlər;
- b) köməkçi nitq hissələrindən – bağlayıcılardan və modal sözlərdən əmələ gələnlər.

a) «Qeyri-sabit ədat» anlayışı konversiya hadisəsidir, yəni əsas nitq hissələrinin ədat xüsusiyyəti qazanması və bir Qisminin tədricən ədata çevrilməsi prosesidir.

Qeyri sabit, yəni həm ədat, həm də başqa nitq hissəsi kimi işlənən sözlərin bir qrupu sifət, say, zərf və fellərdən ibarətdir.

Bunlar ədat kimi işləndikdə də öz mənşəyi ilə əlaqəni kəsmədiyi üçün leksik mənə izlərini saxlamış olur.

Həm əsas nitq hissəsi, həm də ədat kimi işlənən sözlər onunla fərqlənir ki, söz əsas nitq hissəsi kimi işləndikdə leksik mənəsini tam saxlamış olur, müəyyən suala cavab verir, cümlə üzvü olur; ədat kimi işləndikdə ləksik mənadan məhrum olur (yalnız mənə izləri qala bilər), suala cavab vermir, cümlə üzvü vəzifəsi daşmır, yəni əsas nitq hissəsi kimi xarakterik əlamətlərini itirmiş olur. Keçid vəziyyətində olan belə sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Elə, belə sözləri. Bunlar dilimizdə həm əvəzlilik, həm də ədat kimi işlənir.

Əvəzlilik kimi: O, **belə** adamları sevmirdi. Bir azdan saz səsi eşidildi. **Elə** yanıqlı çalırdı ki...(F.K.) Mahmudu **belə** dözümlü bilməzdi. (Elçin)

Ədat kimi: Onun daş səthi üzərində bir ovuc torpaq **belə** tapmaq mümkün deyildir. Dənizdə milyon addım getsəm **belə**, Yorulmaram mən bu dostlar diyarından. (S.R.)

Ədat olduğunu yoxlamaq üçün bu sözləri **da, də** ətatı ilə əvəz etmək də olar: Dənizdə milyon addım getsəm **də**...

2. Düz, artıq sözləri həm sifət, həm də ədat kimi işlənir.

Cəfər başa düşdü ki, **düz** adam olduğu üçün allah onun ürəyinin səsini eşidib.(Elçin) **Artıq** pay bizə lazım deyil – cümlələrinə **düz** və **artıq** sözləri sifətdir. Aşağıdakı cümlələrdə həmin sözlər ədat kimi işlənmişdir:

Düz qırx ildən artıqdır ki, mən bu şəhərdə yaşayıram. **Artıq** tamamilə qızıışmış Yarməmməd ona tərəf çevrildi. (M.İ.) **Artıq** neçə vaxt idi ki, Mahmud Sofini səsləmirdi.(Elçin) Ceyran heç nə deməyib, **düz** mehtər Cəfərin gözlərinin içinə baxdı. (Elçin)

3. Təkcə, bir, bircə sözləri say, zərf və ədat kimi işlənir.

Mən qaranlıq gecədə bütün yolu **təkcə** getdim. Onun yalnız **bircə** oğlu var idi. Kömək üçün **bir** adam bəsdir – cümlələrinə **təkcə** sözü zərf, **bir, bircə** sözləri saydır.

Təkcə bunu fikirləşirdi ki, yaltaqlıq necə sirri-xudadır. (Elçin) **Bircə** uşaqlar tez gələydilər. Axşam **bir** bizə gələrsən. Pis cəhəti **bircə** odur ki, möhkəm fikirli deyil (M.İ.) – cümlələrinə ədatdır.

Bu cür ikili vəziyyət fellər üçün daha xarakterikdir.

1. Bax, gəl, gəlın, gör, görün, görüm, görək, qoy, qoyun sözləri cümlədə həm fel, həm də müstəqilliyini itirərək ədat kimi işlənir. Bunların fel kimi işləndiyi hallar dildə əsas və aparıcıdır. Məs.:

Fel kimi: Ya Şeyx, yaxın **gəl!** (F.K.) Mən ölüm, Molla, bizim Xankişinin qanına **bax!** (S.) **Gəl** yat, bala, yorğun-üzgünsən, - deyə Gülnisə qıza tərəf döndü.(İ.Ə.) Gedim bir uşaqları **görüm**, danışım.

Ədat kimi: De **görüm** oğurluq malları kimdən aldın? **Bax** bir də deyirəm, yerinizdən tərpənməyin. **Gəl** mənə bir koma tikək. **Gəl** bu yükü mənim üstümdən götürək (İ.M.) **Bax**, misal üçün, sən nəfəs alanda oksigeni alıb, karbon qazı buraxırsan. (İ.Ə.) Namərd dünya **gör** işi nə yerə gətirib çıxarıb.(Elçin) **Bax** onda cin vurur tərəmə, mən də camaatı sancıram.(İ.M.) **Qoy** qızların üzü gün kimi gülsün.(S.V.) Əşi, Sevdimalı əmi, yenə başlama **görək**.(İ.Ə.) Hə, qoçaqlar, **görək** bu il nə edəcəksiniz. (M.İ.) **Gəl** sənə Ərdəbildə bir dükən düzəldim, ev alım. (F.K.)

b) Ədatların bir qismi köməkçi nitq hissələrindən – bağlayıcılardan və modal sözlərdən tərid olunur. Modal sözlər köməkçi nitq hissələri içərisində semantik izləri daha çox saxladığı üçün əsas nitq hissələrinə yaxındır. Onların bir qismi mənə izlərini daha da azaldaraq ədatlaşır. Buna görə də ədatlarda modalıq daha çox hiss olunur. Güman ki, mənşəyi bəlli olmayan ədatların bir qismi tarixən modal sözlərdən yaranmışdır. **Onda, eləsə, görək, bəlkə, odur, budur, gəlsənə** sözlərini bu qrupa aid etmək olar. Məs.:

Onda mən hələ gecikmişəm. (F.K.) **Odur**, Teymurun övladları da atalarına oxşaya bilmədilər. (F.K.) **Gəlsənə** bir gəzməyə gedək. **Görək** bütün cavanları ayağa qaldırasınız. (M.İ.) Sən də **görək** özünü həddən artıq sərbəst hiss etməyəsən. (Elçin) **Bəlkə**, doğrudan da, belə yaxşıdır? **Bəlkə** bu bir sınaqdır, allah göndərib? (Elçin)

Dilimizdə bağlayıcıların bir qisminin ədatlara çevrildiyini, ədat kimi işləndiyini göstərən faktlar da çoxdur. Bağlayıcılar ədatlarla müqayisədə daha canlı, mütəhərrik dil vasitələridir. Onların bir qismi tədricən semantik çalar qazanaraq və bağlayıcı kimi işləkliyini zəiflədərək ədatlaşmışdır.

Yalnız, ancaq, amma, fəqət, da, də, həтта, isə (-sa,-sə) sözləri dilimizdə həm tabesizlik bağlayıcısı, həm də ədat kimi işlənir; məs.:

Bağlayıcı kimi: Bir yeni rəng alır Mil **də**, Muğan **da**.(S.V.) Bəbirin içəri girməyi Ələmin fikrini **də**, əhvalını **da** alt-üst elədi.(İ.M.) Məryəm yenə əldən düşəcəkdə, **amma** heç nə deməyəcəkdə. (Elçin) Anası da bir gözü ilə şəhid olmuş oğluna ağlayır, bir gözü ilə **isə** kiçik oğlunun qurğusuna gülürdü. (F.K.) Qırx altı yaşa çatmışam, **amma** bir gün görməmişəm.(Elçin)

Ədat kimi: **Yoxsa** indi də Hacınin Ceyrana gözü düşüb? **Təkcə** bizim əsrimizdə, **yalnız** bizim vətənimizdə, **ancaq** bizim quruluşumuzda alimlə çoban bu cür danışır. (Ə.V.) **Yoxsa** nişanınız var? (İ.Ə.) Adamın **da** bu qədər tanış olarmı? (İ.M.) Orxan fikirləşirdi ki, **təkcə** bunu eşitmək üçün bu gecə «Azərbaycan» mehmanxanasının on ikinci mərtəbəsinə lap piyada qalxmaq olardı. (İ.M.) **Bircə** bunu əlavə etmişdi ki, «Arvadın deməqoqu dəhşətdir».(M.İ.) Bilirdi ki, Bayandur xan **təkcə** Ziyad xanın qanı ilə doymayacaq. (Elçin) Dayımın hər işdə bəxti gətirsə **də**, övladda, ələlxüsüs oğlanlarda bəxti gətirmədi.(F.K.) Kişi nə qədər güclü olsa **da**, o, qadın zəifliyi ilə birləşir.(F.K.) Bir vaxt gələcək ki, dünyada Mahmud da olmayacaq və ən başlıcası **isə** bir vaxt Məryəm də qara torpağa dönəcək. (Elçin) Uzun Həsənin fikri harasa getmişdi. (F.K.) Ayğır nə qədər güc verdisə, qurtula bilmədi. (F.K.)

Q e y d. Amma, ancaq, yalnız, fəqət, isə, həтта sözləri bağlayıcı kimi işləndikdə cümlə üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında qarşılaşdırma, ziddiyyət mənası yaradır. Məs.: Ceyranın cəmi iyirmi beş yaşı var idi, **amma** indidən o, gələcəyin tənhalığından qorxurdu. (Elçin) Kağızı gətirib Lələyə verdi, dəbilqəni **isə** lazımsız bir şey kimi dəyirmanın küncünə atdı.(F.K.)

Bu sözlər ədat kimi işləndikdə ayırma, seçmə, məhdudlaşdırma, fərqləndirmə çalarına malik olur. Məs.: Əbədi **yalnız** allahdır və onun təlimidir, qızım.(Elçin)

Ki - dilimizdə həm bağlayıcı, həm də məhsuldar şəkildə ədat kimi işlənməkdədir. **Ki** bağlayıcı kimi işləndikdə tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirir, budaq cümləni

baş cümləyə bağlayır. Məs.: Başa düşürdü **ki**, bu qaladan kənardə qanlı-qadalı hadisələr baş verir. (F.K.) Mən niyə silahlı gəlmirdim **ki**, belə bir işə də düşməyəydim? (F.K.)

Ədat kimi işləndikdə iki məqamda özünü göstərir. Cümlənin sonunda işlənərək emosionallıq bildirir: Dünya qurumayıb **ki**. (İ.Ə.) İndi, ay Rüstəm, od olub məni yandırmayacaqsan **ki**? (M.İ.)

Kim ki, kimi ki, kimə ki, hər nə ki, harada ki, nə qədər ki və s. şəkillərdə budaq cümləni baş cümləyə bağlayan bağlayıcı sözün tərkibində işlənir. Bunlardan sonra vergül qoyulmur; məs.: **Harada ki** işləyirdi, oranı abadlaşdırırdı. **Kimə ki** üz tuturdu, eyni cavabı alırdı. **Nə qədər ki** sən o işıqdan əl çəkmirsən, Gülnisə yatmayacaq. (İ.Ə.)

Ki - budaq cümlələri baş cümləyə müstəqil şəkildə bağlayan ədat kimi də çıxış edir; məs.: Sənin **ki** canın budur, daha nə artıq-əskik danışırısan? Mən **ki** dəliləri, xanımları belə incitdim, day bir də onlar mənim sözümə baxmazlar. («Koroğlu»)

Şəkilçiləşən ədatlar. Ədatların bir qismi daha uzun tarixə malik olub, müstəqil sözlərdən köməkçi sözlərə və oradan da şəkilçiləşməyə doğru inkişaf yolu keçmişdir. Bu qrupa aşağıdakı ədatlar daxildir: **-sana,-sənə; -mı,-mı,-mu,-mü; -ca,-cə.** Bunlar cümlədə sözlərə bitişik yazılır. Məs.:

Mən dəliyəm **mi** oğlumu məktəbə, dərse göndərəm? (S.) Elə yerdəcə palaz salıb yatırdım **ı**? (İ.Ə.) Yoldaş katib, **gəlsənə** sədri yaxalayaq, yaxşı fürsətdir. (M.İ.) **Bax** görürsünüzmü? – deyər o, əsəbiliyini gizlətməyə çalışdı. (İ.Ə.)

Bunlarla yanaşı, dilimizdə çoxişlənən **idi, imiş** köməkçi sözlərindən ibarət zaman ədatları və **isə** köməkçi sözündən ibarət şərt ədatı da vardır. Bunlar həm bütöv şəkildə, həm də şəkilçiləşən ədat kimi işlənərkəndir. Çox zaman **idi** ədatı **-dı,-di, -du,-dü, imiş** ədatı **-muş,-miş,-muş,-mü, isə** ədatı **-sa,-sə** şəklində işlənir. Məs.:

O bu üzünəşığı enişdə atı bürüməyə qoymamalı **idi**. (İ.Ə.) Yavərin üzünə körpə qız üzünə kimi totuq **imiş**, dodaqları sallaq, ışıltılı **imiş**, səliqəylə yana daradığı saçı yağlı, parıltılı **imiş**. (İ.M.) Düzü, heç sağalmağına ümid yox **idi**, ancaq, görünür, kəndiri üzüməmiş **imiş**. (İ.Ə.) Şikəstəgilin eyvanında işıq yanırdı, ancaq

həyət-bacada adam görünmür*dü*. (İ.M.) Hə, günahları ölçən elə bir mizan-tərəzi göl olsay*dı*, kişilər kişi kimi yaşayıb, kişi kimi ölər*dil*ər.(İ.M.) Kəndirləri üzülməyib*miş*, - deyə Mövlamverdi dilləndi. (İ.Ə.) Muğanda suvarma işləri Babil və Misir Ölkə-sindən yaxşı*ymış*. Muğan yamyaşıl olarmış. Çox gözəl otlaqları varmış. Havası da Misir və Babilin havasından yaxşı*ymış*. Burada üzüm tənəklərini ancaq beş ildə bir dəfə kəsərmışlər. Təzə əkilən tənəklər ikinci il məhsul verərmış. (M.İ.)

Uzun Həsənin taxtında oturmağa layiq olan bir şəxs varsa, o da Rüstəm Mirzədir.(F.K.) O, üzüyü barmağına keçirtirdi, sonra necə elədisə, üzüyün qaşı qalxdı.(F.K.)

ƏDATLARIN MƏNACA NÖVLƏRİ

Ədatları aşağıdakı mənə növlərinə ayırmaq olar:

1. *Qüvvətləndirici ədatlar*;
2. *Təsdiq ədatları*;
3. *İnkər ədatları*;
4. *Sual ədatları*;
5. *Təkid bildirən ədatlar*;
6. *Fərqəndiricə, istisnaedici ədatlar*.
7. *Emosionallıq bildirən ədatlar*.
8. *Zaman ədatları*;
9. *Şərt ədatı*.

Qüvvətləndirici ədatlar. Ədatların bu qrupuna *ən, lap, daha, daha da, bir daha, düm, ha, yenə* sözlərini daxil etmək olar. Bu ədatlar aid olduğu sözün, ifadənin, birləşmə və cümlənin mənasını gücləndirir, hərəkətin, əlamətin təsirini artırır. Bu ədatlar həm də dərəcə əlaməti kimi nəzərdən keçirilir, lakin ümumən ədatların növlərindəndir. Bunlar təkcə sifətlərə deyil, başqa nitq hissələrinə də aid olur. Məs.:

Əziz adamla *lap* kimsəsiz adada da yaşamaq olar.(İ.M.) Bu işdən əl çəkən deyiləm, *lap* haracan olsa, gedəcəyəm.(İ.M.) Bu söz Nəcəfi *daha da* qızıqsırdı. (M.İ.) Bu ilin təbii imkanları onun inamını *daha da* möhkəmləndirirdi.(M.İ.) Gözəlliyi ilə Təbrizi, *lap* elə Həşt-behişti fəth edəcəkdı.(Elçin) Hünərdir *ən* böyük

gözəlliyimiz. (S.V.) **Daha** yemək istəməyərək süfrəmi yı-
ğıdırmadan qalxıb artırmaya çıxdım.(İ.Ə.) Neçə vaxt idi ki,
Yavər **daha** evlənməkdən söhbət salmırdı.(İ.M.) Ələm fikrini **ha**
cəmlədi, yaddaşına **ha** güc verdi, xeyri olmadı.(İ.M.) Orxan **ha**
baxdı, **ha** diqqət verdi, Yavərin sifətini bütöv görmədi.(İ.M.) Sa-
rıbənz cavan oğlan barmaqlarının bütün gücü ilə şirmayı dilləri
ha döyəcləyirdi, özünü kətilə **ha** çırpırdı – pianonun səsi eşidil-
mirdi ki, eşidilmirdi.(İ.M.) Şahlar **yənə** kabab çəkib ocağa qoy-
du.(İ.Ə.) –Beş sətir yazıda bu qədər səhvən çıxıb? – Beş sətir?
Düz iyirmi sətirdir! (İ.Ə.)

Bu ədatların hamısının cümlədə rolu var. Məsələn, *Bu ilin
təbii imkanları onun inamını daha da möhkəmləndirirdi* – cümlə-
sindən **daha da** ədatını çıxarsaq, belə çıxar ki, haqqında danışılan
şəxsə inam indi möhkəmlənməyə başlayır, ədat olduqda bilinir
ki, onun inamı var, hadisə (bu ilin təbii imkanları) onun bu
inamını daha da möhkəmləndirir. *Gözəlliyi ilə Təbrizi, lap elə
Həşt-behişti fəth edəcəkdə* – cümləsində **lap** ədatını ixtisar etsək,
Təbrizi fəth etməklə öz əlçatmazlığı ilə fərqlənən Həşt-behişti
fəth etmək arasında fərq aradan qalxacaqdır.

Təsdiq ədatları: bəli, hə, bəli də. Bu ədatlar əksərən dia-
loqun qarşılıqlı replikalarından əvvəlkində söylənmiş fikri müx-
təlif çalarda təsdiq edir. Eyni zamanda monoloji nitqdə də işlənə
bilirlər. Məs.:

–Söhbət uzundur? **-Bəli.**(F.K.) –Dədə bəyin obası bura-
dır? **-Bəli,** düz gəlmisiniz.(F.K.) –Deyirsən Şamaxıdansa?
-Hə, başına dönüm. (F.K.) -Deməli, nənən şuşalıdır, dədən mu-
ğanlı? **-Bəli,** atam buralı, anam şuşalı idi. (M.İ.) **Bəli, bəli,** düz
sözə nə deyəsən, düzdür də...(M.İ.) **Hə,** de görək sən hara, bura
hara? (M.İ.) **Hə,-**deyə arvad məmnun halda dilləndi. (İ.Ə.) **Bəli
də,** əl-əli yuyar.

İnkər ədatları: yox, xeyr, heç, heç də, əsla. Bu ədatlar-
dan əvvəlki ikisi dialoqun qarşılıqlı replikadakı fikri inkar
edir. **Heç** ədatı cümlədə müxtəlif məqamlarda, cümlənin müxtə-
lif yerlərində işlənir, *az da olsa, bir qədər, əsla* çalarlarında fikrə
təsir edir. Məs.:

–Sənin haran qocadır, ay Dədə bəy?

-**Yox**, belədir, mən hiss eləyirəm. (F.K.)

-Bəlkə qorxutdum sizi?

-**Xeyr, əsla.**

-Bizim tərəflərə necə, **heç** bələdçiliyin var, ya yox?

-**Xeyr**, ömrümdə Muğana ayağım dəyməyib. (M.İ.)

-Bəs fikrin nədir, elə evdə oturacaqsan?

-**Xeyr**, fikrim işləməkdir. (M.İ.)

Mənim şeylərim rayon mərkəzində qalıb, **heç** bilmirəm nə olacaq. (İ.Ə.)

Sual ədatları: axı, bəs, məgər, yoxsa, olmaya, görəsən, yəni, -mi, mi, -mu, -mü və s. Bunlardan **-mi, -mi, -mu, -mü** ədatı müstəqil sual yaradır, digər ədatlar sual mənasını gücləndirir. Bunlarla yanaşı, bu ədatlar etiraz, narazılıq, xatırlatma, nəsihət, təəccüb, məzəmmət, xahiş, yalvarış çalarlarına da malikdir. Məs.:

Yoxsa üstümüzü unlu görüb adımızı dəyirmançı çağırırsan? **Bəyəm** indi belədir? **Bəyəm** min il bundan qabaq belə olmayıb? **Bəyəm** belə olmayacaq min ildən sonra? **Bəyəm** yaşadan da, öldürən də təbiət deyil? (Elçin) Tarix utanmaz **mı** yaratdığından? Dönüb keçmişinə baxmaz **mı** İran? (S.V.) **Axı** sənin gətirdiyin otun xeyir-bərəkəti olar? (İ.Ə.) **Yəni**, ay Rüstəm, sən bu camaatı məndən yaxşı tanıyırsan? (M.İ.) **Bəs** mən gedim çöldə neyləyim? (İ.M.) Ziyad xan **yoxsa** yenə də bu söhbətlərdən qaçmaq istəyir? **Bəs** görmür ki, bıçaq sümüyə dirənib daha? (Elçin) **Bəs** mənə niyə xilas edən yoxdur? (Elçin) **Olmaya**, sən də bizimlə getmək istəyirsən? Bacıqızı, **yəni** havanın da təmizi, natəmizi olur? (İ.Ə.) **Axı** asan işimizi qoyub, özümüzü niyə dağa-daşa salma-lıyıq? (İ.Ə.)

Təsdiq və inkar ədatları da sual məqamında işlənə bilir; məs.: Sonra mənimlə gedərik oynamağa, **hə?** Alver eləmirsənsə, **bəs** bu qədər pul səndə haradandı? **Hə?** (İ.M.) Mənimlə oynamağa getmirsən? **Yox?**

Təkid bildirən ədatlar: qoy, qoysana, bax, gəl, gəlin, gör, görək, görün, di və s. Bu ədatlar sözə, ifadəyə, cümləyə diqqəti artırmaq üçün işlədilir, təkid, tələb, arzu, istək, çağırış çalarlarına malikdir. Məs.:

Ana, **gör** necə oxuyuram? (F.K.) Deyirəm, **gör** kimin yerinə kim gəlir. (F.K.) Nə tələsirsən, hələ tezdir, **qoy** hamı yığışsın. (M.İ.) **Qoy** başqaları mənim dalımca gəlsin. (İ.Ə.) **Gəl** çıxacaq seyrinə uca dağların! (H.A.) Fikirləşdim ki, **görək** bunun xeyri nədir, zərəri nə? (İ.Ə.) Sözümlün kütahı odur ki, **gəlin** qızın dediklərini bir təcrübə eləyək. (İ.Ə.) Bura **bax görüm**, - deyə Tükəzban xala öz məarizinə qahmar çıxdı. (İ.Ə.) **Di** ver cavabını, nə durmusan, din! (S.V.) **Bircə** məni başa sal **görüm**. (İ.Ə.)

Bu ədatların bir qismi cümlədə işlənməyə də bilər. İşlənmədikdə onların ifadə etdiyi təkid, arzu, istək çalarını intonasiya əvəz edir. Məs.: Ana, **gör** necə oxuyuram? (F.K.) – Ana, necə oxuyuram? Amma bir qismi cümlədə adətən işlənməli olur. Məs.: **Gəl** çıxacaq seyrinə uca dağların! (H.A.) – misrasından **gəl** sözünü atdıqda cümlədə müəyyən dərəcə çatışmazlıq hiss olunur ki, onu şifahi nitqdə yalnız intonasiya ilə aradan qaldırmaq olur.

Fərqləndirici, istisnaedici ədatlar: amma, ancaq, yalnız, fəqət, təkcə, bircə və s. Bunlar fərqləndirmə, ayırma, istisnaetmə, məhdudlaşdırma mənası yaradan ədatlardır. Məs.:

Rüstəm kişinin sözündən istifadə edən **bircə** Salman oldu. (M.İ.) Adının Yastı Salman çağrılmağına da səbəb **təkcə** xasiyyəti deyildi. (M.İ.) Bu halda o hamıya inanır, hamıda **ancaq** yaxşı sifətlər görürdü. (M.İ.) Mirzə Salmana **yalnız** Ziyad xan hirsli vaxtlarında «qoca» deyə müraciət edirdi. (Elçin) Bədəninə sonsuz bir yorğunluq var idi və bu **yalnız** həmin bəd səhərin yorğunluğu deyildi. (Elçin)

Bu ədatlar fərqləndirici, məhdudlaşdırıcı ədatlardır. Mənasında bu cəhət aydın görünür: *Rüstəm kişinin sözündən istifadə edən bircə Salman oldu* (M.İ.) – cümləsindəki **bircə** sözündən aydın olur ki, Rüstəm kişinin ətrafında adam çoxdur, lakin onun sözündən yalnız Salman istifadə edir. Amma bu sözlər inkar cümlələrdə işləndikdə, məhdudlaşdırma mənasının əksinə olaraq, genişləndirmə, ümumiləşdirmə mənası yaranır: *Adının Yastı Salman çağrılmağına da səbəb təkcə xasiyyəti deyildi*. (M.İ.)

Emosionallıq bildirən ədatlar: kaş, bari, ki, təki, belə, məhz, görək, ha, axı, odur və s. Ümumən ədatların hamısında

az-çox emosionallıq olur. Lakin qeyd etdiyimiz ədatlarda emosionallıq nisbətən güclü olur və bunlar aid olduğu sözə, ifadəyə emosional çalar verir. Məs.:

Gənclərin də nəzərini cəlb edən **məhz** onun bu cür duruşu idi. (M.İ.) **Onda gərək** biz təsərrüfatı buraxıb belə şeylərlə məşğul olaq. (İ.Ə.) **Elə** bircə gündə öyrəndin? (F.K.) Şeyx, sən **ki** dünyanın gərdisini yaxşı bilirsən. (F.K.) **Kaş** Əhəd bu dəfə başqa iş üçün çağırmış olaydı Vələdi. (İ.M.) İndi də **gərək** başqalarının dərdinə qalaq. (M.İ.) Bıy! Bu lap maraqlıdır **ki**. (M.İ.) Ağlanyanda **gərək** yaş çıxsın gözdən? (Elçin) **Barı** siz yemisinizmi? (M.İ.) Nişanlım olanda nə olar **ki**? (İ.Ə.) Əcəlim çatmayıb **ha**. (M.İ.) Yavər yazıq pis söz demədi **ha**. (İ.M.) **Axı** gərək o da kömək eləsin, canını işə versin. (İ.Ə.) **Odur**, bizdən aşağı Sabir adına artəldə hər bir işi maşınlarla görürlər. (İ.Ə.) -Siz «yaman» sözünü pis mənada başa düşməyin. – **Təki** olsun. (İ.Ə.) Sevdimalı uşaq-zad deyil **ki**... (İ.Ə.) Mən **ki** damdan, bacadan baxmaz idim... (S.)

Bu cür sözlərdə emosionallıq diqqəti artırma, gərəklilik çalarını gücləndirmə yolu ilə olur. *Gənclərin də nəzərini cəlb edən məhz onun bu cür duruşu idi* (M.İ.) - cümləsində **məhz** sözü diqqəti «onun bu cür duruşu» sözləri üzərinə daha təkidli və emosional yönəldir. **Elə bircə gündə öyrəndin?** (F.K.) – cümləsi ilə *Bircə gündə öyrəndin?* (F.K.) - cümləsində fərq var: sonrakı cümlədə təəccüb hissi zəifdir. *Əcəlim çatmayıb ha* (M.İ.) – cümləsi ilə *Əcəlim çatmayıb* (M.İ.) – cümləsində də aydın fərq var. Birinci cümlədə oyuna girməmək, oyundan qaçmaq mənası, ikincisində qəti inam ifadə olunmuşdur.

Zaman ədatları. Bu qrupa **idi, imiş** köməkçi sözləri və onların şəkilçiləşmiş formaları (**-di, -di, -du, -dü; -mış, -miş, -muş, -müş**) daxildir. Bunlar həm müstəqil, həm də şəkilçiləşmiş ədat kimi işlənərək, həqiqi – hekayə eləmə və güman – rəvayət modallığı, predikativlik yaratmaqla bütün hadisəni keçmiş zaman sferasına ötürür. Məs.:

Amma bir məsələdən gizli gözətçilərin də xəbəri yox **idi**. Mahmud nəsə gözləyirdi. Mahmud nəyinsə ərəfəsində **idi**. (Elçin) Tənəklər yaşa dolanda onların məhsulunu yığıb-yığışdırmaq olmaz**mış**. (M.İ.)

Q e y d. İdi, imiş, isə köməkçi sözləri dilçiliyimizdə müxtəlif adlarla – «köməkçi fel», «köməkçi söz», «bağlama» və s. adlandırılmışdır. Bunlarda fellik xüsusiyyətləri qalmamışdır. Eyni zamanda «bağlama» sözünün nə mənada işləndiyi də bilinmir. **İdi, imiş** leksik mənadan məhrumdur, morfoloji əlamət daşımır. Sözlərə artırılaraq predikativlik və modallıq yaradır, bir sistem şəklində hadisələrin zamanını keçmişə köçürür. **İdi** köməkçi sözündə həqiqi, **imiş**-də ehtimali modallıq vardır. (6, 472) Zaman bildirmə baxımından güclü olduğu və hətta ismi xəbərlərdə keçmiş zamanı bildirmək üçün əsas vasitə olduğu üçün biz **idi, imiş** hissəciklərini **zaman ədatları** adlandıрмаğı daha münasib bildik. Eyni vəziyyətdə olan **isə** köməkçi sözü şərt çalarına malikdir, ona görə də bu sözü, dilçilik ədəbiyyatında olduğu kimi, **şərt ədatı** adlandırmaq olar.

Şərt ədatı. Bura **isə** köməkçi sözü və onun şəkilçiləşmiş forması (**-sa, -sə**) daxildir. Bu ədat özündən əvvəlki sözə şərt çaları əlavə edir, kinayə, etiraz, münasiblik, qaşılaşdırma kimi çalarlar yaradır. Adlarla və felin zaman, şəkil əlamətlərindən sonra işlənir. Məs.: Bu gülüşməyə haradansa iki-üç adam özünü təpdi içəri.(İ.M.) Çıraq dayının qızı əgər şəkildəki kimidirsə, çox gözəldir. (İ.Ə.) Mən onu yana-yana, qəzəblə öpürdüm. Sanki kimdən **isə** qisas alırdım.(İ.Ə.) Bir vaxt anasının ürəyi necə vururdu **sa**, Məryəmin də bütün bədəni eləcə vurur.(Elçin)

Ədatların mənə bölgüsü şərti xarakter daşıyır. Bir ədat müxtəlif mənə növlərinə xidmət edə bilər. Məs.: təkid bildirən **di** ədatı emosionallıq bildirir, təsdiq və inkar ədatları eyni zamanda sual bildirə bilər və s.

MODAL SÖZLƏR

MODAL SÖZLƏR HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Danışanın söylədiyi fikrə, obyektiv reallığa münasibətini bildirən sözlərə modal sözlər deyilir.

Modallıq məntiqi və qrammatik kateqoriyadır. Qrammatik modallıqda ifadə olunan fikir ya real, ya da qeyri-real, mümkün və ya qeyri-mümkün olur, arzu olunur, ehtimal edilir, sıralanır, ümumiləşdirilir, obyektiv və subyektiv olmaqla fərqlənir. Obyektiv modallıqda söylənilən fikrin obyektiv aləmə münasibəti,

subyektiv modallıqda danışanın söylədiyi fikrə münasibəti ifadə olunur.

Danışan şəxs cümlə vasitəsilə müəyyən bir fikir söyləyərkən, eyni zamanda, söylədiyi fikrə, obyektiv reallığa münasibət də bildirir, müəyyən bir mühakimənin, hökmün kerçəkliyini, doğruluğunu, həqiqiliyini təsdiq etmiş olur, ona gümanlı münasibət bildirir, həmin fikirdən nəticə çıxarır. Bu hal dildə modallığın yaranmasına səbəb olur. Bir qədər də konkret desək, bizim nitqimiz iki qatdan ibarət olur: həm bir şey haqqında məlumat veririk, bir şey soruşuruq, bir işə təhrik edirik, həm də istər-istəməz söylədiklərimizə münasibət bildirmiş oluruq. Bunlardan birincisi kommunikativlik (dil vahidləri vasitəsilə müəyyən məlumat vermə, ünsiyyət), ikincisi modallıqdır (modallıq latınca *modalis* sözündən olub, vasitə, üsul deməkdir).

Modallığın dildə ifadə vasitələri çoxdur. İntonasiya ilə, söz sırası, ədatlar, felin şəkilləri və s.-lə ifadə oluna bilər. İntonasiya vasitəsi ilə fikrə hər cür çağırılar (məhəbbət, hörmət, səmimiyyət, əsəbilik, qəzəb, kinayə, istehza, məsxərə və s.) vermək mümkündür. Bunlarla yanaşı, dilimizdə elə bir söz qrupu da var ki, onlar təbiət etibarilə yalnız modallığın ifadəsi üçün təşəkkül tapmışdır. Bunlar modal sözlərdir.

Modal sözlər də leksik-qrammatik və morfoloji səciyyəsi, sintaktik vəzifəsi ilə fərqlənərək dildə ayrıca bir nitq hissəsi kimi özünü göstərir.

Modal sözlər ümumiləşmiş qrammatik mənası olan sözlərdir. Leksik mənadan məhrumdur. Lakin başqa köməkçi nitq hissələrindən fərqli olaraq, leksik məna izlərini daha çox saxlamış olur və bu cəhətdən qoşma və bağlayıcılara, ədatlara nisbətən, əsas nitq hissələrinə daha yaxındır. Morfoloji əlaməti yoxdur. Cümlədəki sözlərlə, yəni cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girə bilmir, yalnız ümumiləşmiş qrammatik mənası ilə əlaqələnin. Ona görə də cümlə üzvü ola bilmir, sintaksisdə *ara söz* vəzifəsi daşıyır. Onu da qeyd etməliyik ki, bütün modal sözlər cümlədə *ara söz* olduğu halda, bütün *ara sözlər* modal söz deyildir. *Ara sözlərin* ifadə imkanları genişdir. Modal sözlərlə *ara sözlərin* münasibətini mübtədə ilə ismin münasibəti əsasında izah etmək olar: bütün isimlər mübtədə ola bildiyi halda, bizim cümlələrimizdə işlətdiyimiz hər mübtədə isimlə ifadə olunmur – mübtədə

bütün nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər. Modal sözlərlə ara sözlərin nisbəti də belədir. Məs.: *Ağadan təvəqqəm budur ki, əgər iltifatınız olsa, bəndəyə bir yabı əta eləyəsınız* (Ə.H.) – cümləsində **iltifatınız olsa** sözləri ara sözdür, lakin modal söz deyildir.

Modal sözlər əsas nitq hissələri içərisində zərflərə daha yaxındır. Ona görə də əvvəllər zərflərlə qarışdırılmışdır. Lakin modal sözlərlə zərfləri fərqləndirən əlamətlər çoxdur. Zərflər hərəkətin və əlamətin əlamətini bildirdiyi halda, modal sözlər aid olduğu cümlənin məzmununa münasibət bildirir. Zərflər cümlədə vəzifə daşıyır, aid olduğu cümlənin üzvləri ilə sintaktik əlaqədə olur, modal sözlər isə bu cür imkanlardan məhrumdur və cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girə bilmir.

Modal sözlər ədatlara da yaxındır. Modal sözlər təcrid olunduğu sözlərin məna izlərini saxlamış olur, xalis ədatlarda isə məna izləri də müşahidə edilmir. Modal sözlər cümlə üzvlərindən fasilə ilə ayrıldığı, sintaktik əlaqədən tam məhrum olduğu halda, ədatlarda həmin ayırıcı fasilə olmur və ədatlar aid olduğu sözlə fasiləsiz tələffüz olunmaqla modal sözlərdən fərqlənir. Bunlar həcm etibarilə də fərqlənir: modal sözlər əsas nitq hissələrinə aid olan söz-formalara quruluşca daha yaxın olduğu halda, ədatlar sıxılmış, kiçilmiş, əksərən səs tərkibi az olan sözlərdir. Məs.: *Bir göz ki ağlamaz bədbəxt el üçün, O lap əvvəldən də kor deyilmi bəs?* (B.V.) **Görünür**, *bizim nazirlikdən gəlib* (M.H.) – cümlələrindən birincisində işlənmiş **ki, lap, -mi, bəs** ədatları ilə ikinci cümlədə işlənmiş **görünür** sözünün müqayisəsi də bunu aydın göstərir. Modal söz ədatlara nisbətən, cümlənin məzmununa daha ciddi təsir edir. Modal söz atılırsa, bəzən cümlənin məzmunu dəyişə bilər. Məs.: **Elə bil**, *kişini birdən-birə silkələyib oyatdılar* – cümləsindən **elə bil** modal sözünü atsaq, cümlədəki qeyri-real şəxs anlayışı real, lakin qeyri-müəyyən şəxs anlayışı ilə əvəz olunur. **Qoy** *göyün ulduzu göyə nur saçsın, Yerin də arzusu yerdə gül açsın* – (S.V.) – misralarındakı **qoy** ədatının belə bir təsir gücü yoxdur.

Modal sözlər və ədatlar müstəqil sözlərdən əmələ gəlsələr də, bu sahədə də fərqlənilirlər. Modal sözlər əsas nitq hissələri ilə əlaqəni daha çox və aşkar saxladıkları halda, ədatlar şəkilçiləşməyə doğru inkişaf edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, modallıq həm fəlsəfi-məntiqi, həm də qrammatik kateqoriyadır. Qrammatik modallıq məntiqi-fəlsəfi modallığın dildə ifadəsidir. Modal sözlər isə həmin ifadə vasitələrindən biridir. Məntiqi modallıq konkretidir: burada hökm ya müsbət, ya da mənfi planda iqrar edilir, ya təsdiq, ya da inkar olunur. Qrammatik modallığın isə məna imkanları çox genişdir: yəqinlik, güman, şübhə, ehtimal, ümumiləşdirmə, fikrin mənbəyi və s. kimi qrammatik mənalar ifadə edir.

Modal sözləri təcrid olunduğu nitq hissələrinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

a) adlardan əmələ gələn modal sözlər;

b) fellərdən əmələ gələn modal sözlər.

A d l a r d a n təcrid olunan modal sözlərə aşağıdakı misalları göstərmək olar.

İsimlərdən: *qərəz, nəhayət, xülasə, güman;*

Sifətlərdən: *şəksiz, şübhəsiz, sözsüz, məlum, müxtəsər, yaxşı;*

Saylardan: *əvvələn, ikincisi, üçüncüsü;*

Əvəzlilərdən: *məncə, səncə, nə isə, nədənsə;*

Zərflərdən: *həqiqətən, doğrudan, adətən, beləliklə, ümumiyyətlə.* Məs.:

Yaxşı, onda Sultan razılıq versə, bu qışı Qarabağda qalar, yazda Diyarbəkrə qayıdacaq. (F.K.) Salmanın könlündən, **doğrudan da**, müavinlik keçirdi. (M.İ.) **Xülasə**, axşam çıraq yanan vaxtda Məstəli şah gərək bizim evdə hazır olsun. (M.F.) **Düzü**, uşaqlıqdan molla deyənə Heç inanmamışam. (S.V.) **Doğrudan da**, Məmdəli, qeyrət həlal olsun sənə! (S.)

F e l l ə r d ə n təcrid olunan modal sözlər. Bu qrupa *görünür, elə bil, elə bil ki, sanki, olsun ki, sən demə, demək ki, tutaq ki* və s. sözlər daxildir. Məs.:

Tutaq ki, ıldırım, Teymur, Çingiz xan –

Hamısı mənəmmiş, nə olsun sonu!? (S.V.)

Kim, **görəsən**, qütbəti icad edib?

Hər kim edib, mən kimi bimar ola. (Möc.)

Görəsən, adamlar bunun nəyinə hörmət eləyirlər? (İ.M.) Bəbirin gəlişi, **elə bil**, məclisdəkilərin əl-qolunu bağladı. (İ.M.)

Felin şəkilləri ilə ifadə olunan modallığa nisbətən, modal sözlərlə ifadə olunan modallıq daha güclü hesab olunur. Belə ki

felin şəkilləri ilə ifadə olunan modallığı modal sözlər dəyişə bilər. (6, 463) Məs.: *Mən bu gün kəndə getsəm, yaxşı olar* – cümləsinə *güman ki* modal sözünü artırısaq (*Mən bu gün kəndə getsəm, güman ki, yaxşı olar*), cümlənin qətilik məzmunu gümanlı, şübhəli məzmunla əvəz edilmiş olur.

Modal sözlər quruluşuna görə fərqli olur. Bu cəhətdən onları üç qrupa ayırmaq olar:

Sadə modal sözlər: *əlbəttə, xülasə, yaxşı, təəssüf, yəqin* və s.

Düzəltmə modal sözlər: *doğrusu, düzü, məncə, bircə, sözsüz, şübhəsiz, əvvələn* və s.

Mürəkkəb modal sözlər: *sanki, doğrudan-doğruya, elə bil ki, bəlkə də, ehtimal ki, daha doğrusu, yəqin ki, tutaq ki, doğrudan da* və s.

Modal sözlər şərti olaraq sadə, düzəltmə və mürəkkəb hesab olunur. Çünki həmin sözlər olduğu kimi, yəni şəkilçilərlə birlikdə modallaşmışdır, modallaşaraq şəkilçi qəbul etməmişdir. Mürəkkəb modal sözlərin isə bir qismi mütəhərrikiyə malikdir, əsas sözün yanındakı ədatlar olmadan da işləyə bilər: *əlbəttə – əlbəttə ki, şübhəsiz – şübhəsiz ki, doğrudan – doğrudan da, elə bil – elə bil ki* və s.

Modal sözləri *inkişafının xarakterinə* görə iki qrupa ayırmaq olar: *Sabitləşmiş modal sözlər; qeyri-sabit modal sözlər.*

Sabitləşmiş modal sözlər o modal sözlərdir ki, onlar artıq modal söz kimi inkişafını başa çatdırmışdır, dildə yalnız modal söz kimi işlənir və heç bir nitq hissəsi ilə ortaqlı münasibəti yoxdur. Bu qrupa: *yəqin ki, bəlkə də, sanki, əlbəttə, əlbəttə ki* və s. modal sözlər daxildir. Məs.:

Əlbəttə, bəzən dala qaldığı, bədrədiyi hallar da olmuşdur. (M.İ.) -Anan indi deyir gören qızım haradadır. -*Yəqin ki.* (İ.Ə.) Bu arıq, yanıq oğlandan *sanki* hamı utanıb-çəkinirdi. (İ.M.) Hörmət, *əlbəttə ki*, lazımdır. (M.İ.)

Qeyri-sabit modal sözlər. Modal sözlərin əksəriyyəti əsas nitq hissələri ilə əlaqəni kəsməmişdir və həm əsas nitq hissələrinə daxil olan sözlər kimi, həm də modal söz kimi işlənir. Bu,

əsas nitq hissələrinin modallaşması, modal xüsusiyyət qazanması, konversiyasıdır. Bu yolla tədricən bir sıra sözlər modal sözə çevrilir.

Bu qrupa **görünür, deməli, deyəsən, sözsüz, şübhəsiz, birincisi, nəhayət, beləliklə** və s. kimi sözlər daxildir.

Fel kimi: Uzaqdan bir qaraltı **görünür**.

Modal söz kimi: **Görünür**, kişilər canlarının qədrini bilir-mişlər.(İ.Ə.)

Fel kimi: Gərək kəndə gedəndə bizimkiləri də **görəsən**.

Modal söz kimi: **Görəsən**, bu qar neçə gün yerdə qalar?
(İ.Ə.)

Fel kimi: İndi **demək**, danışmaq, gülmək çağıdır.

Modal söz kimi: **Demək**, həmişə təmiz havada imiş. (İ.Ə.)

Fel kimi: **Deyirsən** yaxındır sənəin köç yolun,

Köçünü bağlayıb bu bədbəxt oğlun.(N.)

Modal söz kimi: **Deyirsən bəs**, maraldır.(İ.Ə.)

Fel kimi: Belə yerdə gərək bir söz **deyəsən**, bir fikir söyləyəsən.

Modal söz kimi: **Deyəsən**, vəzirimiz məşhur nəsiləndir.(F.K.)

Sifət kimi: Bunlar **yaxşı** materiallardır.

Modal söz kimi: **Yaxşı**, Alıhüseyn, bundan sonra sən də gündə üç dəfə pəncərəni açıq qoyarsan.(İ.Ə.)

Sifət kimi: Doğru-dürüst, **şübhəsiz** sənədləri bir yerə yığmaq lazımdır.

Modal söz kimi: Bu qarlı qış günündə onun bu cür geyinməsi, **şübhəsiz**, səbəbsiz deyildi.(İ.Ə.)

Sifət kimi: Sözü **düzü** bədur ki, mən bu fikirlə razılaşa bilmirəm.

Modal söz kimi: **Düzü**, sənəinlə başqa bir işdən ötrü məsləhətləşməyə gəlmişəm.(F.K.)

İsim kimi: Onlar hər şeydən – həqiqətdən, **doğrudan da** qorxurdular.

Modal söz kimi: Onlar, **doğrudan da**, qorxurdular.

Bəzən mübahisəli görünsə də (6, 463) **demək, deməli, demək ki, ümumiyyətlə, bir sözlə, müxtəsər, beləliklə, nəhayət, deməli ki, xülasə, qərər, ümumən, mənəcə, bircə** tipli sözləri

qrammatik əlaqənin xarakterinə, hadisəyə münasibət bildirmə xüsusiyyətlərinə və yerinə görə modal sözlərə daxil etmək olar.

MODAL SÖZLƏRİN MƏNACA NÖVLƏRİ

Modallığı, adətən, məna etibarilə həqiqi, zəruri və ehtimali modallıq olmaqla üç qrupa ayırırlar. Lakin modal sözləri bu cür üç qrupla məhdudlaşdırmaq qeyri-mümkündür. Odur ki dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif şəkildə qruplaşdırılır.

Modal sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq tədris baxımından daha əlverişlidir:

1.Yəqinlik bildirənlər: *əlbəttə, şübhəsiz, doğrudan da, həqiqətən* və s. Bunlar fikrin gerçəkliyini, doğruluğunu qəti şəkildə təsdiq edən modal sözlərdir və həqiqi modallığın ifadə vasitələridir. Məs.:

Doğrudan, adam o vaxt öz başını da unudarmış. (M.F.) **Əlbəttə**, Qulu da özünü Həsən kişinin yanında aydan-arı, sudan duru göstərməyə səy edirdi. (M.İ.) **Düzü**, buranın Çapıqqaya olduğunu bilmirdi. (İ.M.) Əbil stuldan dura-dura: **-Onsuz da**, İran şahının qızını alıram,-dedi. (İ.M.) Bu xalçanı, **əlbəttə**, Ağbəyim öz əlləri ilə toxumuşdu. (İ.M.) Elə **əslində də**, sədrin ondan xoşu gəlirdi. (M.İ.) **Təbiidir ki**, bu inam Rüstəm kişinin ürəyində daha güclü idi. (M.İ.) Varisin taleyi, **əslində**, taxtın taleyi idi. (Elçin) Keşiş də, **şübhəsiz ki**, Ərzuruma tərəf yol almışdı.(Elçin)

2.Güman, ehtimal, şübhə bildirənlər: *bəlkə, bəlkə də, yəqin, yəqin ki, ehtimal ki, güman ki, deyəsən* və s. Bunlar ehtimali modallığın əsas ifadə vasitələri olub, hadisəyə münasibətin gümanlı olduğunu bildirir. Məs.:

Bəlkə də, qəlbində yurd saldı iblis. (S.V.) **Deyəsən**, bu xəstə heç o birilərinə oxşamır. (M.H.) **Yəqin**, yenə də ağzını fərağat saxlamayıb də. (M.H.) **Görünür**, silosu vaxtında yaxşı hazırlamamısınız. (İ.Ə.) **Deyəsən**, axı mən Bəndalı əminin yerini tutdum. (İ.Ə) **Yəqin ki**, çox əziyyətlər çəkmişiniz.(İ.Ə.) **Deyəsən**, artıq-əskik danışırısan axı? (F.K.) **Görünür**, sonbeşik olduğundan Ümidi çox istəyirdi. (E.M.) İşığa, **nədənsə**, səs demir adam. (Ə.Q.) Lakin, **görünür**, bu söslər Nəcəfə xoş gəlmədi. (M.İ.) **Görəsən**, nə üçün Şahlar da, atası da elə ucaboylu olduqları

halda, Sevdimalı əmi bu cür gödək qalıb? (İ.Ə.) **Görəsən**, Şəfiyevin qızı var? (İ.M.) **Deyəsən**, Şirzadı hələ yaxşı tanıımıram, **deyəsən**, Salman bundan yaxşıdır.(M.İ.) Nə isə demək istədi, lakin, **nədənsə**, danışmadı.(M.İ.) Yavərin artıq-əskik danışmağı, **yəqin**, onun da xoşuna gəlməyib. (İ.M.)

3.Bənzətmə, müqayisə bildirənlər: *elə bil, elə bil ki, sanki, deyəsən, guya ki* və s. Bunlar müqayisə çaları ilə yanaşı, fikrin irrel olduğunu da ifadə edir; məs.:

Sanki bütün təbiət oxuyurdu.(M.İ.) Odunlar çatırtı ilə yandıqca **sanki** otağında hər əşyaya görünməz bir həyat qüvvəsi enirdi. (İ.Ə.) **Elə bil ki**, onlar şimal qütbünü kəşf etməkdən gəlirdilər. (İ.Ə.) **Elə bil**, alçacıq dağları bunlar yaradıb.(İ.Ə.) Stolun üstündə yemək-icmək olmasaydı, bu gecəki məclis, **deyərdin bəs**, kolxoz iclasıdır.(İ.M.) Yavər elə fərəhlənirdi, **deyərdin bəs**, dünyanın ən bəxtəvər adamıdır. (İ.M.) Saday darıxırdı. **Elə bil**, yurd-yuvasına qayıtmaqdan pəşman olmuşdu. (İ.M.) Piano, **elə bil**, müğənni ilə danışdı. (İ.M.) Elə çapırdı ki, **sanki** onu arxadan canavar bölüyü qovurdu. (F.K.) **Sən demə**, ürəyi doluymuş bu sarıbənzir oğlanın.(İ.M.)

4.Nəticə, sıra, ümumiləşdirmə bildirənlər: *ümumiyyətlə, beləliklə, xülasə, deməli, nəhayət* və s. Bunlar söylənilən fikri ümumiləşdirmə, yekunlaşdırma, nəticə çıxarma kimi qrammatik mənalara malikdir. Məs.:

Yastığa baş qoyub yataq, **deməli?** (S.V.) **Demək ki**, kainat bir padşahındır? (S.V.) **Demək**, mənə elçiliyə gəlmişən, qardaş? (F.K.) **Nəhayət**, sözümü qurtarıb – «İndi söz sizindir» – deyə gülmüşədim.(İ.Ə.) **Bir sözlə**, mən sizin toy gününüzü səbirsizliklə gözləyirəm. (İ.M.) **Bir sözlə**, belə yaşamaq mənə sərf eləmir. (İ.M.) **Beləliklə**, Rüstəm kişi havaların açılmasını gözləyirdi. (M.İ.) **Ümumiyyətlə**, Salman Şirzadı özünə ciddi rəqib hesab etmirdi. (M.İ.) **Əvvəla**, - deyə o, hərarətlə etiraz elədi. -Belə baxanda mən səndən yaşlı görünürəm. **İkincisi**, bizim aramızda nə böyük fərq var ki? (İ.Ə.) **Nəhayət**, o, söhbəti qurtarıb dəstəyi asdı. (İ.Ə.) **Əvvəla**, bilsin ki, çox yekə səhv edir. (M.İ.) **Yaxşı**, mənə at gətirəcəkdilər. (F.K.) **Yaxşı**, sən deyən olsun, hökmü dəyişirəm. (F.K.) Onda, **deməli**, hər şey yalan idi. (Elçin) Mahmud bu sözləri elə ciddi deyirdi, **az qaldı**, Sofini də vahimə bas-sın.(Elçin)

5.Mənbə və isnad bildirənlər: *məncə, səncə, deyilənə görə, fikrimcə* və s. Bu qrupa daxil olan sözlər cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olan modallığı bildirən və eyni zamanda söylənilən fikrin mənbəyini göstərən modal sözlərdir. Məs.:

Məncə, bu işlər bütün şiveyi-küffardır. (S.) **Deyilənə görə**, çox ağıllı bir oğlan olan atası cəbhədə həlak olub.(İ.Ə.) **Zənnimcə**, məsələ yalnız bir yerdə işləməkdən ibarət deyil. (İ.Ə.)

Bunlardan əlavə, dilimizdə *necə deyərlər, qəribədir ki, məlumdur ki, aydındır ki, bəllidir ki, aşkardır ki, mümkündür ki, bilirsənmi, kim bilir* tipli cümlələrin modal sözlərə doğru inkişafı da müşahidə olunur.

Bəzən bir cümlədə iki modal söz işlənir. Bu cür hallarda çox zaman işin həqiqət olduğu gümanlı şəkildə iqrar olunur. Məs.: **Deyəsən, doğrudan da**, tanış idilər. (İ.M.) **Doğrudan da, deyəsən**, yersiz söz danışdım. (Ə.V.)

Modal sözlərin də bölgüsündə şərtiliklər var. Bir modal söz müxtəlif mənalara xidmət edə bilər. Ona görə də bölgülərə əhkam kimi yanaşmaq doğru deyildir.

Modal sözlər yazıda durğu işarəsi ilə fərqləndirilir. Cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra, sonunda gəldikdə ondan əvvəl, daxilində işləndikdə hər iki tərəfində vergül qoyulur.

NİDA NİDA HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

İnsanın duyğularını, coşqunluq və həyəcanını bilavasitə ifadə edən sözlərə n i d a deyilir. Məs.:

Ah!.. Nə qəribə bənzəyiş idi. (S.Q.) **Uf...** başım... (M.H.) **Aha**, güllə dəyib! (M.H.) **Vay...** İraq olsun, bu nədir? (S.Q.) Al-datmadı bu milləti təzvirlərim, **heyf!** (S.) **Bərəkallah**, bacıoğlu! (F.K.)

Nidalar mənaca cümləyə ekvivalent olur, lakin mənanı hissi yolla bildirdiyindən nida ilə ifadə olunan duyğular əksərən əqli yolla – cümlə vasitəsilə də ifadə olunur; məs.: *Bəh, bəh, bu ki ağıl dəryası imiş!* - cümləsindəki **bəh, bəh** nidası ilə ifadə olunmuş kinayə *Bu ki ağıl dəryası imiş* – cümləsi ilə də ifadə edilmişdir.

Dilçilik tarixində nidalar bəzən zərflərə, ədatlara daxil edilmiş, bəzən də başqa nitq hissələri nida kimi verilmişdir. Məfhum bildirmədiyi üçün nidaları söz hesab etməyənlər də olmuşdur. Əksər dilçilər bu fikirdədir ki, söz üçün xarakterik cəhət məna bildirməsidir. Məfhum bildirmək, müəyyən anlayış ifadə etmək onun ikinci xüsusiyyətidir. Nidalar məfhum bildirməsə də, mənaya malikdir. Ünsiyyət özü də iki yolla ifadə olunur: əqli yolla, hissi yolla. Söz həm məfhum ifadə edə bilər, həm də hiss və duyğuları. Çoxdan görüşmədiyimiz bir yoldaşla görüşərkən «*Xoş gördük! Nə gözəl təsadüf!*» - deyə əqli yolla şadlığımızı bildirdiyimiz kimi, nidalarla da bildirə bilirik.

Deməli, nidalar hissələri ifadə edən sözlərdir. Dilin lüğət tərkibinin zəruri hissəsi, xüsusi söz qrupu, nitq hissəsidir.

Nidalar xüsusi söz qrupu – nitq hissəsi kimi, müstəqil mənalı sözlərdən, qoşma və bağlayıcılardan, ədatlardan və modal sözlərdən, təqlidi və vokativ sözlərdən fərqlənir.

Nidalar əsas nitq hissələrinə daxil olan sözlərdən fərqli olaraq, əşya adı, əlamət, keyfiyyət, miqdar, sıra, hal-hərəkət bildirmir. Nidalar sözün nominativ funksiyasından məhrumdur. Çünki nidalar hiss və həyəcanı adlandırmır, bilavasitə, birbaşa ifadə edir. Cümlənin ümumi məzmunu ilə intonasiya vasitəsilə bağlanır. Sintaktik cəhətdən cümlənin üzvləri ilə əlaqələnmə bilmir. Cümlə üzvü vəzifəsi daşımır.

Nidalar yalnız isimləşdikdə başqa sözlərlə, xüsusən fəllərlə əlaqələnərək, cümlə üzvünün bir hissəsi kimi çıxış edə bilər. Məs.: Nə qədər ***ah çəkdi*** bizim babalar!.. (S.V.) ***Ah-uf səsi*** gəlmədiyi üçün atdığı güllənin hədəfə dəymədiyini güman etdi. (M.H.) ***Ah idi*** həmnəfəsim, ***ah ki*** ol həm axır Çıxdı ikrah qılıb külbeyi-ehzanımdan. (F.)

Nidanın bir nitq hissəsi kimi, xüsusi morfoloji əlaməti də yoxdur. Nidalar sözdüzəldicilik və sözdəyişdiricilik imkanlarından da məhrumdur.

Köməkçi nitq hissələrindən qoşma və bağlayıcılar sözlər arasında əlaqə yaradır, cümlələri əlaqələndirir. Nidalar belə əlaqə yaratma imkanına malik deyil, lakin qoşma və bağlayıcılardan fərqli olaraq, mənaya malikdir.

Nidalar da modal sözlər kimi, danışanın hadisəyə, fikrə münasibətini bildirir. Lakin modal sözlər münasibəti bilavasitə

bildirdiyi halda, nidalar dolayı yolla bildirir. Məsələn, **Görünür**, *mənim tənqidimdən canını qurtarmaq istəyirsən?* (R.S.) –cümləsində **görünür** modal sözü danışanın şübhəsini bilavasitə ifadə edir. **Afərin!** – *Əmirxan da dik qalxdı* (B.B.) – cümləsində isə Əmirxanın **Afərin!** sözü onun razılığını, sevincini bildirir və deməli, dolayı yolla o bu işdən xoşlanmış olduğunu ifadə etmiş olur.

Nidalar təbiətdə olan canlı və cansız əşyaların çıxardığı səslərin yamsılanması yolu ilə əmələ gələn sözlərdən - təqlidi sözlərdən də fərqlənir. Nidalar hiss-həyəcan ifadə edir, təqlidi sözlər isə müxtəlif səsləri təqliddən ibarətdir, əşyanın hərəkəti haqqında obrazlı təsəvvür yaradır. Təqlidi sözlər əsasən eyni quruluşda olur: *qır-qır, mır-mır, şır-şır, cır-cır, xır-xır* və s. Nidalar isə müxtəlif quruluşda olur: *a, ox, pəh, paho, vayy* və s. Təqlidi sözlərdən *-iltı* və *-ilda* şəkilçiləri ilə çoxlu isim və fel düzələ bilir: *vıyltı, nərilti, gurultu, şaqqıltı, xorultu; vıyldamaq, nərildəmək, guruldamaq, şaqqıldamaq, xoruldamaq* və s. Nidalardan isə çox nadir hallarda yeni söz yarana bilir. Təqlidi sözlər bir dildən başqa dilə keçə bilmir, hər dildə özünəməxsus ifadə olunur, nidalar isə keçə bilir. Məsələn, dilimizdə **amin, afərin, əhsən, bərakallah, ura, allo** kimi alınma nidalar vardır. Təqlidi sözlər olduğu şəkildə ancaq fellə işlənir, tərz zərfliyi kimi çıxış edir: *şır-şır şırıldayır, xor-xor xoruldayır, nır-nır nırlıdayır, gur-gur guruldayır, vıy-vıy vıyıldayır* və s. Nidalar isə ayrılıqda üzv olmur, az hallarda, həm də **çəkmək, demək, etmək** felləri ilə işlənir: **ah çəkmək, uf demək, of eləmək** və s.

Nidalar vokativ sözlərdən də fərqlənir. Vokativ sözlər heyvanlırı, quşları çağırarkən, yemləyərkən, kənara qovarkən işlədilən sözlərdir. Məs.: toyuq-cücəni çağırarkən işlədilən **dü-dü-dü, düüü-düüü**, qovarkən işlədilən **kiş-kış**, atı sürərkən işlədilən **dəh-dəh**, itlərə **ks-ks**, pişiyə **piş-piş** deyərək işlədilən sözlər vokativ sözlərdir. Bunlardan əlavə, qaramal ilə əlaqədar **oha, ho-ho, ho-ha**, dəvə ilə əlaqədar **xıx-xıx, yuh-yuh**, itlərə deyilən **küçən-küçən, fişt-fişt** belə sözlərdəndir. (bax: 8)

Vokativ sözlərdə iradi-əqli cəhət, nidalarda hissi cəhət əsas olur. Vokativ sözlərdən yeni sözlər düzəlir: **düdülmə, dəh-dələmə** və s. Nidalarda bu cəhət çox məhduddur. Odur ki hətta

vokativ sözlərin çağırış bildirən nidalar kimi verilməsi də düz deyil.

Nidalar və vokativ sözlər təkrarlana bilir. Nidaların təkrarı emosional mənanı şiddətləndirmək məqsədi daşıyır, vokativ sözlərin təkrarı çağırışa təkidlilik, davamlılıq çaları verir. (6, 496)

İnsana müraciətlə işlədilən *əddə, əyə, əşi, aaz* tipli sözlər də vokativ sözlərə daxil edilir. Bunlara *imperativ sözlər* də (əmr şəklində çağırış bildirən sözlər) deyilir.

Nidalar uşaq sözlərindən də (*baba, bəbə, cici, tıq-tıq, çiçə, ham-ham, xıx (elə), quc (elə), qaqa, mama, papa* və s.) fərqlənir. (6, 503)

NİDALARIN TÖRƏMƏ YOLLARI VƏ MƏNACA NÖVLƏRİ

Nidalar etimoloji cəhətinə görə iki qrupa ayrılır:

a) *əslı nıdalar*,

b) *törəmə nıdalar*.

Əslı nıdalar başdan-binadan nıda kımı formalaşıb, hiss, həyəcan, şadlıq, sevinc, qorxu, təəccüb və s. bildirən sözlərdir. *A, ax, eh, əh, oh, of, ay, ba, pa, uf, uy, ux, buy, bay, pah, pəh* və s. əslı nıdalardır. Məs.:

A kışı, sən çox bilirsən, yoxsa jandarm? (M.H.) *Aha*, çox gözəl.(İ.Ə.) *Oy*, yandım.(F.K.) *Paho!* Ədə qrafını mənə ver. (B.B.) *Bay*, yoxsa qorxdun? (İ.Ə.) *Eh*, -deyə Aslan əlini tovladı. (M.H.) *Oho*, deməli, məsələni sənə bu şəkildə çatdırıblar.(S.Q.)

Törəmə nıdalar müxtəlif yollara əmələ gəlmişdir.

1. Başqa nitq hissələrinə daxil olan bəzi sözlərin tədricən öz mənə və vəzifəsini dəyişərək hiss və həyəcan ifadə etməsi yolu ilə; məs.: *əhsən, afərin, dəhşət, heyf, mərhəbə, aman, amin* və s. belə sözlərdəndir. Məs.: *Afərin, afərin!* Bəh, bəh, bəh, halal olsun bu torpağın cəlalına. (B.B.) *Əhsən!* – cavan dostunu təriflədi. (M.H.) *Afərin!* Tormoza söz yoxdur.(İ.Ə.) *Aman!* Az qalmışdı maşını aşırırsın.

Bəzən belə sözlərin nıda olub-olmaması cümlədən asılı olur. Məsələn, *Afərin, qızım, fəxr eləyirəm ki, məktəbimizi sən kimi qəhrəmanlar qurtarıb* (Ə.V.) – cümləsində *Afərin* sözü

xüsusi isim kimi işlənmişdir, vurğu sözün birinci hecası üzərindədir. Vurğu son heca üzərinə düşərsə, həmin söz nida kimi tələffüz edilmiş olar. *Afərin*, *qızım*, *fəxr eləyirəm ki, məktəbimizi sən kimi qəhrəmanlar qurtarıb*.

2. Müxtəlif nidaların birləşməsi yolu ilə; məs.: *ay hay, ay aman, ay vay, pah atonnan, bahovey, ey vay* və s.

Nidaların bir qismi (*afərin, aman, əhsən, bərakallah, al-lo*) törəmə olub, başqa dillərdən alınmışdır.

Nidalar yüksək intonasiya ilə tələffüz olunur. Bu cəhət nidalı cümlələri (nida cümlələrini) başqa cümlə növlərindən fərqləndirir.

Nidalar öz mənə və vəzifələrinə görə iki qrupa ayrılır:

1. *Emosionallıq bildirən nidalar*;

2. *Çağırış bildirən nidalar*.

Emosionallıq bildirənlər. Emosional nidalar şadlıq, sevinc, qorxu, arzu, həzz, tərif, zövq, yalvarış, rəhm, narazılıq, şikayət, təəssüf, heyrat, təəccüb, ağrı, yorğunluq, qəzəb, nifrət, təlaş, iztirab, istehza, kədər və s. kimi mənalar ifadə edir.

Emosionallıq bildirən nidalar çoxdur. Nidaların əksəriyyəti bu qrupa daxildir. *Ah, aha, ax, oh, oho, oy, uy, bay, buy, boy, bah, pəh, vah, tfu, xux, ura, baho, paho, ay hay, ey vah, hay-hay, paho ey, vaxsey, heyhat, mərhəbə, afərin* sözlərinin hamısı emosionallıq bildirən nidalardır.

Tələffüz və situasiyadan asılı olaraq, müxtəlif nidalar yaxın mənalar ifadə edə bilər. Məsələn, *ah, uf, of, ux, uy, vay* və s. kimi nidaların hamısında ağrı-yorğunluq mənası müşahidə etmək mümkündür. Bunun əksinə olaraq, eyni bir nida müxtəlif mənalar ifadə edə bilər. Məsələn, *bəh-bəh* nidası sevinc-tərif məqamında işləndiyi kimi, kinayə, istehza məqamında da işlənir: *Bəh-bəh, əcəb gözəl havadır! Bəh-bəh, yaman da vaxtında gəlib çıxıbsan*.

Çağırış bildirənlər. Nidaların az bir qismi bəzən emosionallıq bildirsə də, başlıca olaraq, çağırış, müraciət məqamında işlədilir. Bunlar hiss və duyğuları ifadə etdikdə digər nidalar kimi özündən əvvəlki və sonrakı sözlərdən fasilə ilə ayrılır; məs.: *A. a, a!* Çəkil! (B.B.) Kişiyə bax, *a, a, a!* (B.B.) *Ayy!* Dişim... və s.

Çağırış və müraciət məqamlarında bunlardan iki cür istifadə edilir: xitabsız; xitablarla birlikdə. Xitabsız işləndikdə, xitablar kimi, bunlardan sonra fasilə edilir; məs.: *Ey, ağzını fərağat saxla!* (M.H.) *Haray çəkən adamın fəryadı gecənin ağır sükutunu bir də parçaladı: -Eheyy!* (M.H.)

Xitablarla birlikdə işləndikdə bəzən bir növ xitablarla sinonimlik təşkil edir; məs.: *Eyy! Bayram, al bunu, sənə gətiriblər.* (M.H.) *Eyy, namərd, neyləyim ki, tapança götürməmişəm.* (M.H.) Əksər hallarda isə xitablarla nidalar arasında belə aydın fasilə olmur; məs.: *Ay qız, ay Pərican, ona bax, ona.* (S.V.) *Bir axşam çəpərin dalından səs gəldi: A Qədir, Qədir!* (M.C.) Hətta bəzən *a, ay* nidaları xitabla qovuşaraq bir söz şəklinə düşmüş olur: *Ağız, axmaq olma, onu qulluqçu alıram.* (M.C.)

NİDALARIN QURULUŞU VƏ İMLASI

Nidalar quruluşca sadə və mürəkkəb olur. *Ah, ay, ax, oy, oh, ox, uy, of, bıy, bay, pəh* və s. sadə nidalardır. Məs.:

Boy, ay Çiyələk, bu qız donu nədir əyninə geymisən? (B.B.) *Ax*, Bayram, haradasan? (M.H.) *EH*, ay bala, bizi allah yaradanda dərdnən ekiz yaradıb. (M.H.) *Bıy*, başıma xeyir, içəridə nə işin var, əşi? (İ.H.) *Ax*, bu uşaqlar necə bədzatdılar! (S.) *Oho!* Yoldaş Əmirli, siz bayaq üç il qarantiya vermişdiniz. (İ.H.) *A-maa-n!* – Getdikcə zəifləyən bu səs apaydın eşidildi. (S.Q.)

Mürəkkəb nidalar iki yolla əmələ gəlir:

1. Eyni nidaların təkrarı ilə. Belə nidalar defislə yazılır: *bəh-bəh, pəh-pəh, vay-vay-vay, ay-ay-ay* və s. Defis işarəsi nidaların nitqdəki sürəkliliyi, intensivliyi ilə bağlıdır: *Pəh-pəh*, – deyə başımı buladım. (İ.Ə.) *Ay-hay*, amma nə aldınız... (M.H.)

Təkrar olunan nidalar aydın fasilə ilə tələffüz edildikdə yazıda tərəflər arasına vergül qoyulur. Bunlar mürəkkəb deyil, nidaların təkrarıdır. Məs.: *Vay, vay!* Nə yaman müşkülə düşdü işim, allah! (S.) *Bay, bay, bay!* İnsafsız... (İ.H.) *A, a, a*, qocalıqda yorğalayan yabının üzünə bax! (B.B.) *Vay, vay*, sən nə danışırsan, kişi? (M.H.)

2. Müxtəlif nidaların birləşməsi yolu ilə. Belə nidaların əksəriyyəti ayrı yazılır; məs.: *ey vay, ay can, ay aman, ey dad, pah*

atonnan, ay haray və s. Məs.: **Ay haray!** Bir neçə şair, neçə şair kimilər İstəyir döndərələr Gəncəyə Şirvanımızı. (S.) **Ay can, ay can!** Xalam gəlib.(M.H.)

Bunların bəziləri bitişik və ya defislə də yazıla bilər; məs.: **bahovey, ay-hay** və s.

Yüksək tonla tələffüz edildikdə emosional nidalardan sonra yazıda nida işarəsi qoyulur; məs.: **Pah atonnan!** Adə, bunun məzmunu elə paltarında imiş! (B.B.) Nisbətən alçaq tonla tələffüz edildikdə isə yazıda nidalardan sonra vergül qoyulur; məs.: **Ah**, nə üçün dostluğa, sədaqətə xain çıxanlara cəza tədbiri yoxdur? (S.Q.) **Aha**, dünən gecəki hərifdir.(M.H.) **Eh**, Ballı qarı imansız oldu.(İ.Ə.)

Emosional nidalar cümlənin ortasında gəldikdə onun hər iki tərəfində, sonunda gəldikdə ondan əvvəl vergül qoyulur. Cümlənin sonunda isə işarə intonasiyadan asılıdır: nida işarəsi, sual işarəsi, eyni zamanda nida və sual işarəsi, bəzən də nöqtə qoyula bilər.

Çağırış bildirən nidalar xitabla birgə işləndikdə, onlardan sonra fasilə olmadıqda durğu işarəsinə də ehtiyac olmur. Məs.: **Ay nənə**, axı sən nə təhər and içəcəksən? (M.H.) Axı **a bəy**, bir kəlmə işarə verməyə ağzın ağrıyır? (M.C.) Ehh, **ay Bəbir yüz-başı**, yetimə can-can deyən çox olur.(M.C.)

Nida ilə xitab arasında fasilə edildikdə, tonun yüksəkliyindən asılı olaraq, yazıda vergül və ya nida işarəsi qoyulur; məs.: **Afərin, dost!** Mən sənin sözlərinə tamamilə şərikəm. (M.H.) **Eh, Adil**, deyirəm biz nə yaxşı eləyib bura gəldik... (İ.Ə.) **Ax! Ax! A beyinsiz...** (S.)

Nidadan sonra üç nöqtə də qoyula bilər: **Eh...** O zaman bu barədə fikirləşən kim idi ki! (S.Q.)

ƏDƏBİYYAT

1.Q.Ş.Kazımov. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər), Bakı, «Təhsil» nəşriyyatı, 2003.

2.F.Zeynalov. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. «Maarif», Bakı, 1971.

3.Q.Ş.Kazımov. Seçilmiş əsərləri, VII cild, Bakı, «Nurlan», 2009.

4.Q.Ş.Kazımov. Seçilmiş əsərləri, VIII cild. Bakı, «Nurlan», 2009.

5.M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, morfolojiya, Bakı, Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyat Nəşriyyatı, 1963.

6.Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1980.

7.Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə. Morfologiya, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı, 1960.

8.Kamal Hacıyev. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri, Bakı, 1999.

ŞƏRTİ İXTİSARLAR

A.S.- Abbas Səhhət
A.Ş. – Abdulla Şaiq
A.Ə. – Azər Əliyev
B.V.- Bəxtiyar Vahabzadə
C.C.- Cəfər Cabbarlı
C.M. – Cəlil Məmmədquluzadə
DAH – «Dastani-Əhməd Hərəmi»
Elçin – Elçin Əfəndiyev
E.M. – Elçin Mehərdiyev
Ə.C. – Əhməd Cəmil
Ə.Ə. – Əkrəm Əylisli
Ə.Q. – Ələmdar Quluzadə
Ə.M. – Ənvər Məmmədşanlı
Ə.V. – Əli Vəliyev
F.K. – Fərman Kərimzadə
F. – Məhəmməd Füzuli
H.C. – Hüseyn Cavid
X.R. – Xəlil Rza Ulutürk
İ.Ə. – İlyas Əfəndiyev
İ.T. – İlyas Tapdıq
İ.M. – İsi Məlikzadə
Qurbani – Qurbani
M.R.- Məmməd Rahim
M.H. – Mehdi Hüseyn
M.S. – Mehdi Seyidzadə
M.M. – Mikayıl Müşfiq
M.C. – Mir Cəlal
M.F. – Mirzə Fətəli Axundov
M.İ. – Mirzə İbrahimov
Möc. – Mirzəli Möcüz
Natəvan – Xurşud Banu Natəvan
N.X. – Nəbi Xəzri
N.- Nizami Gəncəvi
O.- Məmməd Səid Ordubadi
R.S. – Rəhimov Süleyman
S. – Mirzə Ələkbər Sabir
S.Q. – Salam Qədirzadə
S.V. – Səməd Vurğun
S.Ə. – Sərdar Əsəd
S.T. – Söhrab Tahir
S.R. – Süleyman Rüstəm
Ş. – Məhəmmədhüseyn Şəhriyar
Ü.H. – Üzeyir Hacıbəyov
V.B. – Vəqif Bəhmənlili
V. - Mola Pənah Vəqif
Vid. – Mola Vəli Vidadi

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Müəllifdən.....	3
Azərbaycan dili anlayışı.....	4
Ədəbiyyat	14
Dilin qrammatik quruluşu. Qrammatika və onun növləri haqqında.....	15
Morfologiyaya giriş.....	24
Nitq hissələrinin təsnifi.....	36
Ədəbiyyat	41
İsim	42
Ümumi məlumat.....	42
İsmnin quruluşca növləri.....	48
<i>Sadə isimlər</i>	48
<i>Düzəltmə isimlər</i>	49
<i>Mürəkkəb isimlər</i>	56
İsmnin qrammatik kateqoriyaları.....	58
Kəmiyyət kateqoriyası.....	59
Hal kateqoriyası.....	61
Mənsubiyyət kateqoriyası.....	85
<i>Hal və mənsubiyyət şəkilçili isimlərdə səsdüşümü</i>	91
Xəbərlilik kateqoriyası.....	92
Sifət	98
Sifət bir nitq hissəsi kimi.....	98
Sifətin quruluşca növləri.....	103
<i>Düzəltmə sifətlər</i>	103
<i>Mürəkkəb sifətlər</i>	110
Sifətin substantivləşməsi.....	111
Sifətin adverbiallaşması.....	115
Sifətin dərəcələri.....	117
Say	124
Ümumi məlumat.....	124
Miqdar sayları.....	127
<i>Müəyyənlik bildirən miqdar sayları</i>	128
<i>Qeyri-müəyyənlik bildirən miqdar sayları</i>	130
<i>Kəsr sayları</i>	131
Sıra sayları.....	131
<i>Sayların orfoqrafiyası</i>	132

Əvəzlik	135
Ümumi məlumat.....	135
Şəxs əvəzlilikləri.....	138
Qayıdış əvəzliyi.....	141
Sual əvəzlilikləri.....	144
Qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzliliklər.....	147
İnkər əvəzlilikləri.....	150
İşarə əvəzlilikləri.....	151
Nisbi əvəzliliklər.....	155
Təyini əvəzliliklər.....	156
Ədəbiyyat	158
 Fel	159
Fel bir nitq hissəsi kimi.....	159
Felin quruluşca növləri.....	165
<i>Sadə fellər</i>	165
<i>Düzəltmə fellər</i>	168
<i>Mürəkkəb fellər</i>	173
Təsirli və təsirsiz fellər.....	176
Növ kateqoriyası	183
Məlum növ fellər.....	188
Məchul növ fellər.....	191
Qayıdış növ fellər.....	194
Qarşılıq növ fellər.....	199
İcbar növ fellər.....	202
Şəxssiz növ fellər.....	205
Təsdiq və inkar fellər.....	207
Tərz kateqoriyası.....	211
Felin dəyişmə – təsrif sistemi	217
Felin şəkilləri	217
Əmr şəkli.....	219
Xəbər şəkli.....	223
Felin zamanları.....	224
<i>Keçmiş zaman</i>	226
<i>İndiki zaman</i>	232
<i>Gələcək zaman</i>	234
Xəbər şəklinin mürəkkəbi.....	240
Vacib şəkli.....	247
Arzu şəkli.....	250
Lazım şəkli.....	253
Şərt şəkli.....	256
Fel şəkillərinin şərti.....	259
Felin bacarıq tərzli.....	263
Şəxs kateqoriyası.....	270

Felin şəxssiz formaları.....	276
Feli sifət.....	276
Feli bağlama.....	291
Məsdər.....	304
Feli isim.....	307
<i>Ədəbiyyat</i>	312
 Zərf	 313
Zərf haqqında ümumi məlumat.....	313
Zərfin mənaca növləri	316
Tərz zərfləri.....	316
Zaman zərfləri.....	322
Yer zərfləri.....	327
Miqdar zərfləri.....	329
 Köməkçi nitq hissələri	 334
Ümumi məlumat.....	334
Qoşma	335
Qoşma haqqında ümumi məlumat.....	335
Qoşmanın mənaca növləri.....	338
Köməkçi adlar.....	347
 Bağlayıcı	 351
Bağlayıcılar bir nitq hissəsi kimi.....	351
Sintaktik vəzifəsinə görə bağlayıcıların növləri.....	357
Bağlayıcı və bağlayıcı sözlər.....	366
 Ədat	 367
Ədatlar haqqında məlumat.....	367
Ədatların mənaca növləri.....	374
 Modal sözlər	 379
Modal sözlər haqqında ümumi məlumat.....	379
Modal sözlərin mənaca növləri.....	385
 Nida	 387
Nida haqqında ümumi məlumat.....	387
Nidaların törəmə yolları və mənaca növləri.....	390
Nidaların quruluşu və imlası	392
<i>Ədəbiyyat</i>	394
<i>Şərti ixtisarlar</i>	395

**QƏZƏNFƏR ŞİRİN oğlu KAZIMOV
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ
MORFOLOGİYA**

**ГАЗАНФАР ШИРИН оглы КЯЗИМОВ
СОВРЕМЕННЫЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК
МОРФОЛОГИЯ**

**GAZANFAR ŞİRİN oghlu KAZİMOV
THE MODERN
AZERBAIJAN LANGUAGE
MORPHOLOGY**